

Александар А. Логос

ИСТОРИЈА СРБА I

Александар А. Логос

ИСТОРИЈА СРБА I

Александар А. Логос

ИСТОРИЈА СРБА I

АТЦ
Београд, 2017.

Предговор

Средњовековна историја српског народа и држава чини скуп тема које су увек привлачиле велику пажњу читалачке публике. Данас, када се историјска наука чини све удаљенијом од обичног читаоца, ова констатација вероватно је актуелнија него икада раније. Наиме, иако су током последњих деценија истраживачи дали изузетно велики допринос проучавању и откривању бројних детаља најстарије прошлости Срба, од политичке и војне историје, њиховог односа са непосредним суседима и другим народима, до друштвеног уређења и свакодневног живота средњовековног човека, ови резултати остали су углавном непримећени у широј јавности. Уместо тога, јавни простор све више је испуњен псеудоисторијским бесмисленим садржајем, чији аутори, мотивисани жељом за славом, стицањем материјалне користи или другим неалтруистичким побудама немају никакве стручне и професионалне квалификације. Уосталом, није редак случај да ненаучне, и у основи неисторијске публикације много лакше налазе пут до читалаца од научно утемељених дела која су својом структуром и садржајем наоко теже разумљива и мање атрактивна најширој аудиторији.

Управо из горе поменутих разлога, чини се да књига Александра Андрића излази на светлост дана у правом тренутку. Наиме, она представља важан покушај да се на једном месту сакупе сва обавештења релевантна за српску средњовековну историју, од стварања првих држава у југоисточној Европи, до османских освајања. Она је у потпуности заснована на изворима и релевантној стручној литератури. Грађа је у њој представљена тако да може да понуди одговоре на бројна питања из немањићке и преднемањићке епохе свима који их траже, укључујући и оне читаоце без икаквих предзнања. Другим речима, пред собом имамо историографску синтезу, засновану на најновијим сазнањима која на готово четири

стотине страна покрива хиљаду година српске историје и њене различите аспекте. Важно је истаћи да се аутор није устручавао да понуди нека нова тумачења појединих преломних догађаја, њихових узрока и последица, излазећи на тај начин из строго синтетичких оквира. Осим што је једноставно и концизно написана, ова књига садржи ликовне прилоге и историјске карте високе естетске и едукативне вредности. Све то ће, надамо се, допринети да она нађе пут до свих оних заинтересованих за средњовековну историју српског народа и целокупног нашег региона.

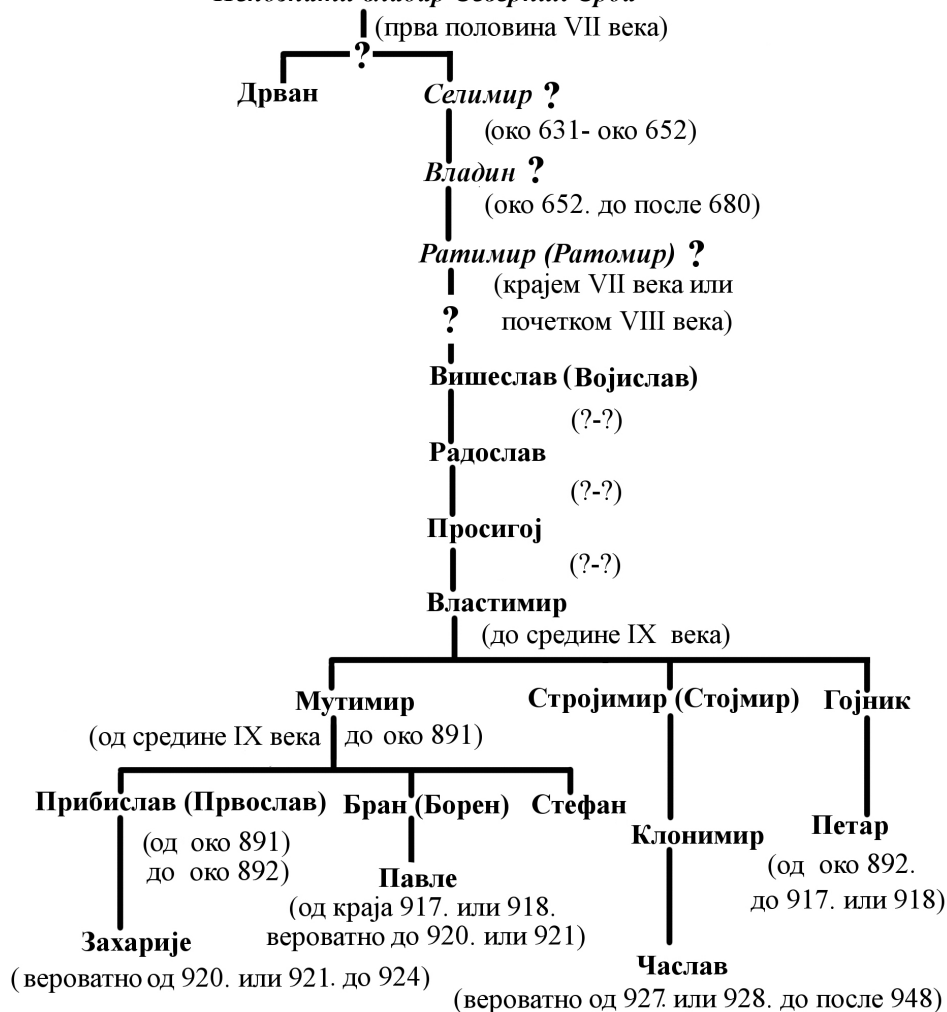
др Александар Узелац

I
СРБИ ПРЕ ВЛАДАВИНЕ
НЕМАЊИЋА

ЛУЖИЧКО-БАЛКАНСКА ДИНАСТИЈА

Вишеславићи ?

Непознати владар Северних Срба

Легендарни владари - *Селимир ?*

Историјски владари - *Мутимир*

1.

Византија и Словени до средине VI века

Римско царство и почетак Велике сеобе народа

Римљани и њихова војска вековима су наметали своју вољу и власт око Средоземног мора. У том дугом периоду изгледало је да није питање да ли ће неки народ, који је био, на границама Римског царства бити побеђен, него када ће се то догодити. Људе који нису говорили латински и грчки језик Римљани су називали „варварима”, мислећи да су мање вредни и школовани.¹ Варвари око Римског царства као да су имали мало избора. Могли су пристати да слушају Рим, или изабрати да буду протерани и побијени. Чинило се да су и велики порази војске из Рима само привремени пре коначне победе „неуништивог” Римског царства. Ипак, све што човек створи мора бити уништено. Крај владавине Римљана земљама и народима се приближавао. Доба победа Римљана смењивало је доба њихових пораза. Стварање државе смењивало је њено рушење, а Римљани господари морали су, или постати слуге варвар, или умрети са својим царством. Римско царство дуго је стварано. Слично томе дуго је и пропадало. Пропадање Римског царства се временски, али и узрочнопоследичним везама, преклапа са Великом сеобом народа.

За разлику од периода када народи живе на једном подручју, а само појединци и мањи делови тих народа селе се, постоје периоди када цели народи прелазе, у кратком времену, стотине, или хиљаде километара и мењају подручје на коме живе. Такав период у Европи од IV до IX века зове се Велика сеоба народа.

Увод у почетак Велике сеобе народа је значајно померање германских Гота од Балтичког мора, преко реке Висле до Црног мора, које се догодило средином II и почетком III века.² Готи су тада прошли и преко подручја тзв. Прадомовине Славена и вероватно повели део Славена према Панонској низији и Балкану.

1 Амијан Марцелин, Историја, Београд 1998, стр. 26, 96 (XVI, 5), 110 (XVI, 12), 152 (XVIII, 2), 396 (XXVII, 4), 500 (XXXI, 2), 514 (XXXI, 8); Милан Вујаклија, Лексикон страних речи и израза, Београд 1996, 139. Марцелин варварима приписује „дивљаштво”, а њих описује и као „дивље звери” и „двоножне звери”.

2 А. Д. Удаљцова, Ј. А. Космински и О. Л. Вајнштајн, Историја средњег века, Београд 1950, стр. 37.

Средином III века Готи су имали велики савез племена од североисточне Панонске низије и римске покрајине Дакије до реке Дњепар, а почели су нападати и Римско царство.³ Они су упали у римску Тракију и Македонију, а цар Гај Мезије Квинт Трајан Деције, који је кренуо да их протера, погинуо је у сукобу са њима 251.⁴ Сукоби су настављени, а Марко Аурелије Клаудије поразио је Готе код Ниша и неке од поражених населио, као колоне, у Римском царству, а добио је и надимак Готски.⁵ У време владавине Луција Домиција Аурелијана (270-275) Римско царство почело је да се повлачи пред варварима и своју покрајину Дакију потпуно је предало Готима, а ток доњег Дунава је постао граница.⁶

После тога, два позната римска цара, рођена на Балкану, чинили су значајне напоре да очувају, преуреде и обнове Римско царство крајем III века и у првој половини IV века. Први од њих био је Гај Валерије Аурелије Диоклецијан.⁷ Као владар од 284. до 305. он је преуредио Римско царство и продужио његово трајање.⁸ Диокле-

3 Џон Б. Бјури, Варварска инвазија на Европу: Германи и Римско царство: 375-575, Београд 2010, стр. 18. Готи су се кретали и свој савез племена обликовали на подручју које су насељавала и племена Славена (тзв. прадомовина Славена). Зато је морало бити и Славена у племенском савезу Гота. Готи и део Славена под једним готским владаром јављали су се као један народ за противнике. Можемо замислити да је могло бити и нешто Славена, у упадима Гота на Балканско полуострво од средине III века, али Римљани их нису посебно издвојили пишући о тим нападима. Зато није потпуно неприхватљиво касније писање у *Барским легендама* (*Gesta regum Sclavorum*) да су Славени и Готи један народ. То није потпуно неистинито за свако време.

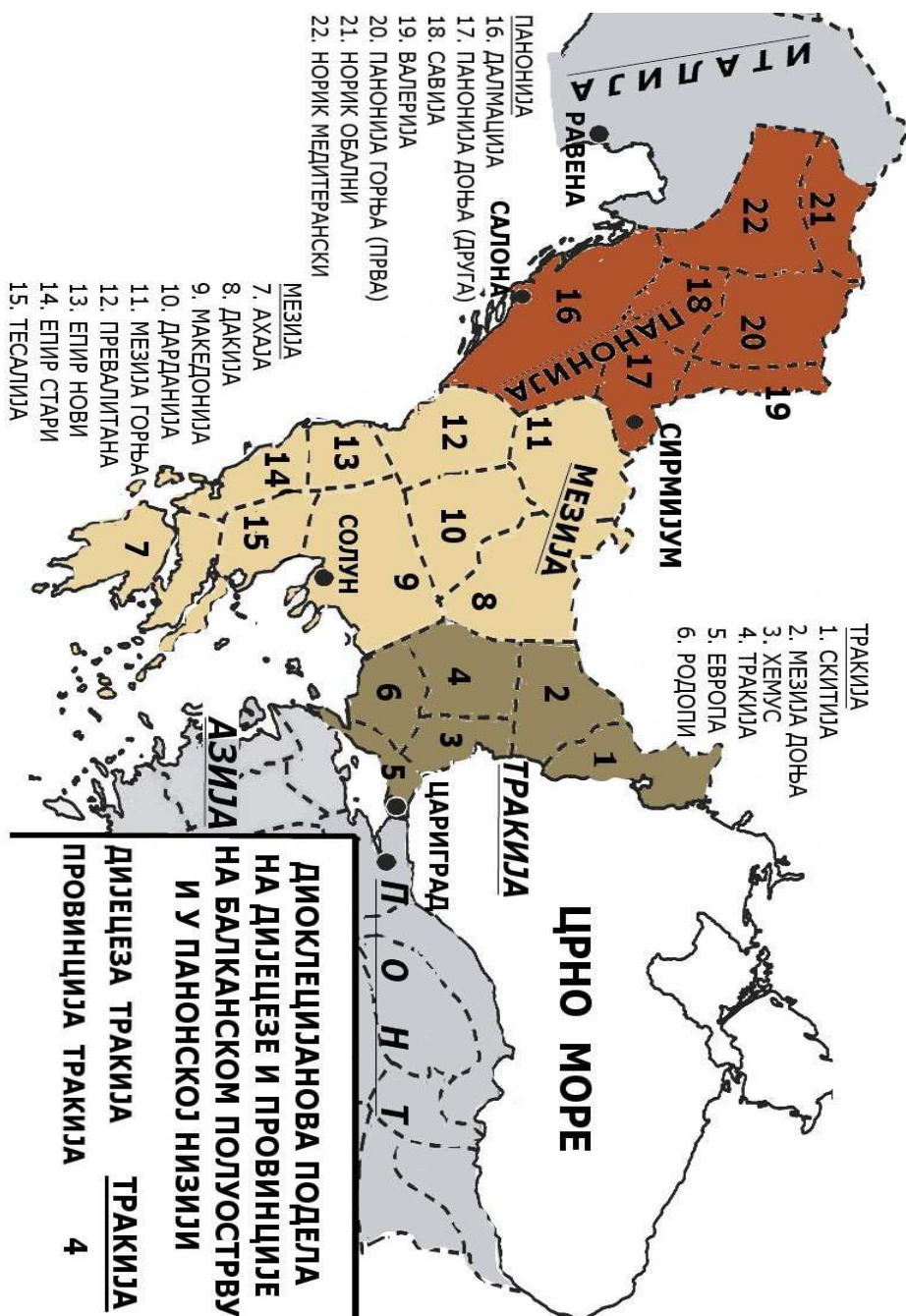
4 Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, са www.docfoc.com (фебруар 2016), стр. 373; Амијан Марцелин, Историја, стр. 523 и 524 (XXXI, 13).

5 Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, стр. 374-375. Нема непосредне потврде да су неки Славени у то време признавали власт Гота, али то је замисливо. Зато је замисливо и да је било мало Славена у готској војсци која је поражена 251. Тада су могли бити и први Славени насељени у Римско царство.

6 Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, стр. 375; Џон Б. Бјури, Варварска инвазија ..., стр. 19; Christopher Scarre, *Historical atlas of Ancient Rome*, London ; New York : Penguin Books 1995, p. 60, 108-109. Дакија је обухватала западни део данашње Румуније, а западније, око доњег тока Тисе били су варвари.

7 Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, 2nd edition, London and New York: Routledge 2004, 6, 8. Диоклецијан је можда рођен у Салони (Сплиту) око 244.

8 Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, стр. 381-383; Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, p. 8-9; *Encyclopedia of the Roman Empire*, Revised Edition, New York 2002, p. 175, 177. Уређење Римског царства које је обликовао Диоклецијан назива се доминат, јер је владар у то доба постао господар (*dominus*) свим својим поданицима без обзира на њихов положај у држави и друштву. Диоклецијан је увео и истовремену владавину двојице владара са звањем августа од 286. године, а од. 293. и двојице њихових савладара са звањем цезара. У замисли августа су требали владати као браћа, а цезари као „млађи императори“ или њихови синови. Они су имали 4 различите престонице. Царство је поделио на 12 дијецеза, а њих на провинције. У дијецези Панонији биле су и покрајине Далмација и Панонија II, а у дијецези Мезији биле су и покрајине Мезија, Дакија, Дарданија, Превалитана и Македонија.

Диоклевијанова подела Римског царства на Балкану и у Панонији⁹

⁹ Драган Брујић, Водич кроз свет Византије: од Константина до пада Цариграда, 2. издање, Београд 2005, стр. 15; Encyclopedia of the Roman Empire, p. 177.

цијан је био и последњи велики заштитник старог веровања у више богова. Због тога је прогонио хришћане.¹⁰

Вероватно значајанији за Римско царство, али и за средњи век, био је Флавије Валерије Константин I Велики. Он је рођен између 271. и 277. на подручју Наисуса (Ниша) од мајке Јелене и оца Констанција Клора. У јулу 306. године у Британији је умро његов отац август Констанције Клор, а војници су извикали за императора присутног Константина.¹¹ Са Лицинијем, Константин I је допустио хришћанима слободу вере у Римском царству Миланским едиктом 313. и то је олакшало ширење хришћанства. Од када је поразио Лицинија 324. наставио је владати до смрти у мају 337. са својим синовима.¹² На месту старог Византиона, тј. на европској страни Босфора, од 324. до 330. Константин I Велики подигао је нову престоницу, која је по њему названа Константинов град.¹³ Када је забранио прелазак колона, земљорадника закупаца, са једног велепоседа на други 332. довео их је у положај неслободе који личи на положај зависних сељака (кметова, и парика) у средњем веку.¹⁴

За средину III века нема писаних извора који би говорили о Славенима под влашћу владара Гота, али за време око 375. то је другачије. Јорданес пише о готском краљу Ерманирику који је напао и присилио на послушност Венете (Словене), за које је записао да презиру рат, али да су се бројношћу покушали одбранити од Гота.¹⁵

10 Архиепископ Тома, *Historia Salonitana: Повијест салонитанских и сплитских првосвештеника*, Сплит 2003, са www.scribd.com (јун 2016), стр. 32. Хришћани нису заборавили Диоклецијана. Скоро хиљаду година касније Тома Сплићанин је записао: „Због његових погубних едиката свакодневно су убијане хиљаде хришћана, тако је изгледало да читавој људској врсти прети пропаст. Зато су дворјани саветовали тиранину да повуче ту окупну наредбу ... јер неће имати над киме да влада ако истреби све људе.”

11 Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, p. 14-16.

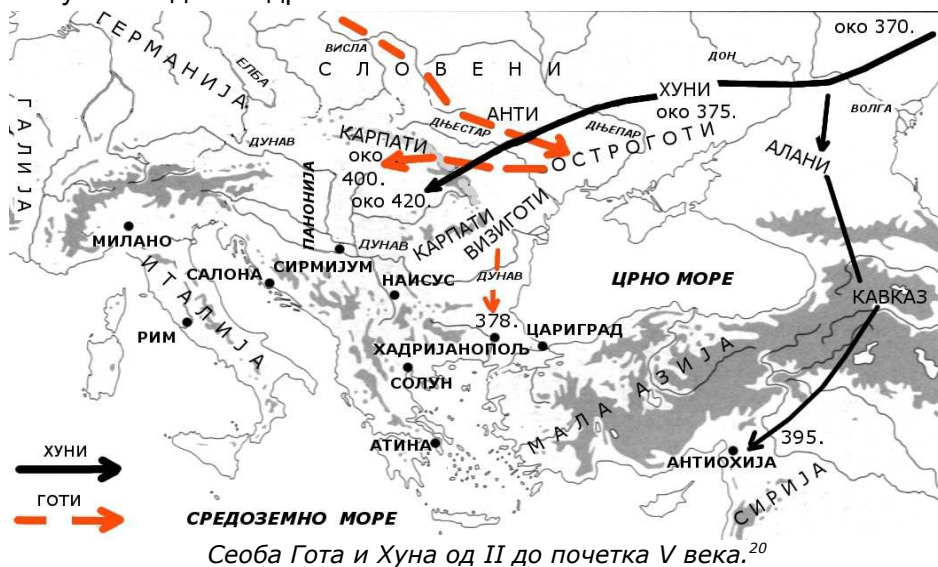
12 Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, p. 41, 65, 73, 83; Александра Смирнов Бркић, Религијска слика римске провинције Pannonia Secunda у 4. веку нове ере, (Нови Сад 2015), са www.nardus.mprn.gov.rs (септембар 2016), стр. 142-143; Николај А. Машкин, *Историја Старог Рима*, стр. 388-389. Старијег сина Константина II именовао је за цезара 317. године, а 324. именовао је за цезара и млађег сина Констанција II, који је тада имао седам година.

13 Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, p. 66, 71; Николај А. Машкин, *Историја Старог Рима*, стр. 391-392; Византијски извори за историју народа Југославије, III, Београд 1966, са www.scribd.com (фебруар 2015), стр. 384. Свечано проглашење нове престонице извршено је 11.5.330. Константинов град, или „Нови Рим”, из кога су владали цареви Словени су назвали Цариград. Она је била и седиште хришћанског патријарха, а Константин I почео је градњу прве цркве Свете Софије 326. Градња је завршена 360. у време Констанција II.

14 Николај А. Машкин, *Историја Старог Рима*, стр. 319.

15 Jordanes, *The origin and deeds of the Goths*, in english version, (Princeton 1908), са www.archive.org (октобар 2014), p. 38 (XXIII, 119). За Венете додаје да у време његовог писања имају три имена Венети, Славени и Анти, али и да ратом кажњавају Римљане за њихове грехе.

Према Јорданесу, „кратко време” после стварања велике Ерманарикове краљевине Готе и њихову државу нападоше Хуни.¹⁶ Долазак, номадских коњаника, Хуна из Азије у Европу убрзао је Велику сеобу народа.¹⁷ А. Марцелин описује како су на крајњем југоистоку Европе, источно од Танаиса, то јест Дона, живели Алани, а један део Алана побили су и опљачкали Хуни, када су ушли у Европу, „а са осталим склопили [су] савезнички мир”.¹⁸ А. Марцелин је записао да су после поковања Алана, Хуни „упадали у пространа и богата поља ратоборног краља Ерманарика” у равницама северно од Црног мора и Крима. Затим пише да је Ерманарик „дуго покушавао да се одржи”.¹⁹

Према Јорданесу, Хуни су нападали краља Ерманарика пред његову смрт, а када је он умро одвојили су се Визиготи (Западни

16 Jordanes, *The origin ...*, p. 38-39 (XXIV, 121-122).

17 Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 500-501 (XXXI, 2-3). „Живе од корења дивљих биљака и полусировог меса ..., које мало загреју држећи га између својих ногу и леђа коња ... не траже заклон у ... кућама ... На ... коњима ... купују и продају, једу и пију, а нагнути уз ... врат животиње спавају ... они лутају без сталног дома и огњишта ... на колима у којима и станују.”

18 Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 501, 503 (XXXI, 2-3). Нејасно је колико је времена Хунима требало да део Алана побију и растерају, а да остала племена признају њихову власт. Алани су држали велику област. Зато су Хуни требали годину, или више да је преузму.

19 Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 503 (XXXI, 3). Колико је трајало то Марцелиново „дуго” није јасно. Замислимо најмање годину, или две. Према Марцелину видевши да се неће моћи одбранити краљ Ерманарик је извршио самоубиство.

20 *The Cambridge ancient history*, XIII, *The Late Empire*, A.D. 337-425, Edited by Averil Cameron, New York Cambridge University Press, 2008, p. 501, 504.

Готи) од Острогота (Источних Гота).²¹ Затим Јорданес пише о краљу Острогота Винитаријусу. О њему је записао да је напао Анте, који су према Јорданесу део Славена. У том рату поразио је неког вођу Анта (Славена) званог Бож (Boz), кога је убио заједно са његовим синовима и 70 првака, а њихова тела оставио да висе и застраше поражене.²² Даље Јорданес је записао да је Винитаријус био краљ Острогота (и Анта) „скоро годину” када су га напали Хуни, а „након дугог надметања” и три велике битке убили су га вероватно 376.²³

Према Марцелину, после погибије Остроготског краља Винитаријуса, његове војсковође повукле су се до Дњестра. Гонећи поражене Остроготе, Хуни су стигли до реке Дњестар, а ту их је чекао краљ Атанарик, који је дошао да заштити границу својих Визигота, али Хуни су ноћу прешли реку напали Атанарика и он је морао побећи у „неприступачне планине”.²⁴

Прелазак Гота на Балкан, Хуна у Панонску низију и пропаст Западног римског царства

Атанарик је изгледа прво мислио да може одбранити своју краљевину и градио је некакав дуги заштитни насип, или зид, али „глас се пронео широм по осталим готским племенима” да стижу Хуни, који све уништавају. Тада су уплашени Готи послали преговараче цару Валенсу и молили су да их прими јужно од доњег Дунава, у Тракију, а они ће „мирно живети и ... давати помоћне одреде”.²⁵ Бежање Визигота испред Хуна у Римско царство 376. је и прва јасна временска одредница да су Хуни у Европи, али писање А. Марцелина и Јорданеса је такво да се чини да Хуни нису брзо покорили Алане и Остроготе, а пре напада на Атанарикове Визиготе 376. Изгледа да су требали најмање 3, или 4 године да их покоре, али можда је то трајало два, или три пута дуже, то јест око деценију. Изгледа да су

21 Jordanes, *The origin ...*, p. 40-41 (XXIV, 129-130).

22 Jordanes, *The origin ...*, p. 77 (XLVIII, 246-247).

23 Jordanes, *The origin ...*, p. 77-78 (XLVIII, 248-249); Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 503 (XXXI, 3). Јорданесово писање о дугом надметању Винитаријуса и Хуна и писање А. Марцелина да: „после многих пораза које је претрпео [краљ Острогота], умро је у боју.” говори да је то није била брза победа Хуна, него рат који је трајао годину, или више. Због тога треба замислити да, после Ерманарика, Винитаријус влада вероватно две године, или више, а умире 376.

24 Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 503-504 (XXXI, 3); Валентин. В. Седов, *Словени у далекој прошлости*, Нови Сад 2012, стр. 427. Хунско освајање уништило је и највећи део насеља черњаховске културе која је везана можда првенствено за подручје готске државе северно од Црног мора.

25 Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 504 (XXXI, 3-4). Прелазак Визигота у Тракију (дијецеза, а не само истоимена провинција у њој) био је 376. Видети страну 5.

Хуни дошли у Европу око 370. године.²⁶ Када су покорили Остроготе и приморали део Визигота да побегне у Тракију 376. Хуни су покорили и део Славена на подручју од средњег тока Дњестра, а можда и Дњепра, до југоисточних Карпата. Напади Хуна убрзали су кретање Германа, Славена и других племена на запад. Део племена бежао је испред Хуна, а други део Хуни су покорили и водили са собом.

Бежећи испред Хуна, 376. Западни Готи (Визиготи) прешли су на Балканско полуострво и уз одобрење цара Валенса добили су земљу у Тракији, али су давали помоћну војску.²⁷ Убрзо је дошло до свађа Гота са представницима римске власти и војске, а затим и до оружаних сукоба.²⁸ Највећа битка догодила се 9. августа 378. код Хадријанопоља (Једрена), а у њој је убијен цар Гај Аурелије Валерије Валенс и већина његове војске.²⁹

У јануару 369. у Сирмијуму, Валенсов савладар и син август Флавије Грацијан изабрао је за новог савладара Флавија Теодосија I (379-395), а предао му је источни део Римског Царства.³⁰ Убрзо, римским владарима постало је јасно да Готе не могу војнички зауставити. Од 381. Теодосије I и његови војни заповедници су се договарали са вођама Гота да они постану „савезници” (федерати) Римског царства. Према тим договорима, у замену за земљу у Римском царству, коју су населили, Готи су давали помоћну војску Римљанима, то јест задржали су своје војне јединице и Готе као заповеднике. Од 382. Западни Готи су насељавали несметано Тракију, јужно од Дунава, а Источни Готи су се населили у Панонију.³¹

У то време, цар Теодосије I одлучио је да једина допуштена вера у његовој држави буде хришћанство.³² Христијанизација становништва на и Балканском полуострву је убрзана. Пред крај владавине, Теодосије I објединио је Римско царство, а синове Аркадија и

26 Jordanes, *The origin ...*, 40-41 (XXIV, 129-130), 77-78 (XLVIII, 248-249); Амијан Марцелин, *Историја*, 501, 503 (XXXI, 2-3). Видети и напомене 18, 19 и 23.

27 *The Cambridge ancient history*, XIII, *The Late Empire*, A.D. 337-425, Edited by Averil Cameron, New York Cambridge University Press, 2008, p. 488, 492; Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 505 (XXXI, 4); Jordanes, *The origin ...*, p. 41-42 (XXV, 131-133). Према Марцелину, небројени Готи преко Дунава су „превожени дању и ноћу, бродовима, сплавовима и у издубљеним деблима дрвећа”. Према Јорданесу, „прешли су Дунав и населили Приобалну Дакију, Мезију и Тракију”. Са Визиготима, преко Дунава могли су прећи и неки Славени (и Анти), који су били између Дњестра и Карпата.

28 Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 505-507 (XXXI, 4-5).

29 Амијан Марцелин, *Историја*, стр. 520-521. (XXXI, 12-13). Према Марцелину, 378. Готима коњаницима код Хадријанопоља помагао је и одред коњаника Хуна.

30 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, стр. 72.

31 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 72, 75; *The Cambridge ancient history*, XIII, p. 101-103.

32 Николај А. Машкин, *Историја Старог Рима*, стр. 399; *The Cambridge ancient history*, XIII, p. 103-104.

Хонорија поставио је за савладаре, али када је умро Теодосије I 395. године, старији Аркадије (стар око 18 година) постао је владар источног дела Римског царства, а млађем Хонорију припао је западни део.³³ Теодосијева подела царства синовима личила је на претходне поделе, али после 395. године никада није обновљено јединствено Римско царство. Замисао да су то делови јединственог Римског царства је постојала после поделе, али Западно римско царство се кретало у пропаст, а Источно римско царство у преобликовање. Становници Источног римског царства себе су називали Ромејима (Ρωμαίοι), тј. Римљанима, и у следећем миленијуму. Своју државу звали су ромејском, али се та држава претварала у грчко средњовековно царство. Много касније научници су Источно римско царство, да би се јасније разликовало од античког Римског царства, према имену града Византиона назвали Византијом. Према Георгију А. Острогорском: „Римско државно уређење, грчка култура и хришћанска вера главни су извори византијског развитака. Без било ког од та три елемента Византија се не може замислити”.³⁴

Споразум Римљана са Визиготима нестао је после смрти Теодосија I, а следили су неспоразуми и Визиготи су изабрали себи за краља Аларика, који се сукобио са Римљанима на Балкану, а затим се пљачкајући појавио на северу Италије.³⁵ Млади Хонорије и његови помоћници су се борили против Аларика скоро 10 година, а нападана је некадашња престоница Рим и заузета у августу 410.³⁶

За то време северно од Дунава, испред Хуна су се повлачила бројна племена на запад. Хуни су ишли за њима, а преко Карпата прешли су у источну Панонску низију можда крајем IV века, али несумњиве вести о власти Хуна на том подручју јављају се око 420.³⁷ У том кретању на запад према источној Панонској низији и Доњем току Дунава, око 400. Готи, или око 420. Хуни довели су део покорених Славена. Врхунац моћи Хуна у Панонској низији био је у

33 Николај А. Машкин, *Историја Старог Рима*, стр. 405; *The Cambridge ancient history*, XIII, p. 113.

34 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 48.

35 Jordanes, *The origin ...*, p. 45-46 (XXIX, 146-147); Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 74. Сукоби су прекидани привременим споразумима, а Аларик је био именован и за римског војног заповедника Илирика.

36 Jordanes, *The origin ...*, p. 48 (XXIX, 154-156); Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 77-78; Џон Б. Бјури, *Варварска инвазија ...*, стр. 65-67. Бјури преноси како су бежали из Рима многи робови, у време опсаде, и прилазили војсци Аларика. На крају Рим је заузет и опљачкан.

37 *The Cambridge ancient history*, XIII, p. 442-443, 505 Золтан Чемере, *Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века*, докторска дисертација (Нови Сад 2016), са www.uvidok.rcub.bg.ac.rs (јун 2017), стр. 70. Први самостални напади Хуна на Римско царство нису били преко Дунава. Хуни су прешли Кавказ и нападали су 395-97. Римљане, али и Персијанце, у Малој Азији. У тим нападима стигли су до Сирије.

време владавине Атиле (434-453), „краља целог варварског света“.³⁸ На западу и југозападу, Атилини Хуни пљачкали су на западу римску покрајину Галију (Француску) и Северну Италију.³⁹

Источноримски цар Теодосије II (408-450) покушао је договорити мир и са Атилом, који је преузео власт над Хунима у Панонији 434. године заједно са братом. Злато које је слато из Цариграда према договору сваке године да би Атила одустао од напада није било довољно. Атила и његови Хуни су освојили и опљачкали Сирмијум, Виминацијум и Наисус 441-42.⁴⁰ За нови мировни договор из Цариграда су послати преговарачи 448/49. Код Ниша, који је био „сасвим опустео ... [и] порушен“, посланици су напустили РOMEјско царство и путовали су долином Мораве, а после преко Дунава у Атилину престоницу, на реци Тиси. Међу посланицима је био Приск, који је написао један извештај о томе.⁴¹

Описујући путовање и преласке преко река, Приск, поред скела, спомиње и „моноксиле“ (најстарији облик чамца). Уз то кратко описује да их ти варвари, прецизније неименовани, „праве од посеченог и издубљеног стабла“.⁴² За варваре који су у Панонској низији примали њега и његове пратиоце, Приск пише: „По селима су нам спремали храну, место жита просо, место вина медос (медовину), како се тамо зове“.⁴³ О њима је још записао: „ови становници који су помешани, поред свог варварског језика, теже да знају хунски, или готски, па и латински“.⁴⁴ За „Ромеје“ главна опасност били су Хуни и Готи, па је њихова имена записао, али не и име трећих варвара. После Ромеји израду монооксила и употребу медовине описују скоро као одлике славенског начина живота. Зато се мисли да је и Приск описао и Славене у Атилиној Панонији.

Посредно присуство Славена на подручју Атилине Паноније потврђује и писање Јорданеса из VI века. Пишући о Атилиној сахра-

38 Jordanes, *The origin ...*, p. 56 (XXXIV, 179; XXXV, 180-181); А. Д. Удаљцова и други, *Историја средњег века*, стр. 52. Атила је у младости био таоц на двору у Цариграду, а затим и војник Римског царства. После, међу Хунима прво је владао са братом Бледом, а после убиства брата сам.

39 Jordanes, *The origin ...*, p. 60, 68-69 (XXXVII, 194; XLII, 219-223).

40 Византијски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955, са www.scribd.com (фебруар 2015), стр. 9-12.

41 Византијски извори за ..., I, стр. 13, 15; Jordanes, *The origin ...*, p. 55-56 (XXXIV, 178); Валентин. В. Седов, *Словени ...*, стр. 428. Атилина престоница била је велико насеље од дрвених грађевина са једним каменим купатилом, које је направио Ромеј заробљеник из Сирмијума по узору на римске терме.

42 Византијски извори за ..., I, стр. 13-14.

43 Византијски извори за ..., I, стр. 15; А. Д. Удаљцова и други, *Историја средњег века*, стр. 39. И име пића *μδос*, које је Приск записао, изгледа да је грчко писање славенске речи мед, то јест говори да су у Панонској низији под влашћу Атиле и Хуна били и људи који су говорили словенски језик.

44 Византијски извори за ..., I, стр. 15-16.

ни, он наводи да је њу пратио обред „страва, како га они зову”.⁴⁵ Појава славенске речи страва у Јорданесовом делу сведочи да су извор за његов опис Атилине сахране неки Славени. Присково и Јорданесово писање показују да је дошло до сусрета Славена са Источним римским царством на подручју уз доње токове Дунава и Саве најкасније средином V века. Тај сусрет био је још један сусрет варвара са цивилизацијом Римљана у време Велике сеобе народа.

Изненадна смрт Атиле 453. довела је до сукоба међу Хунима, а против њих су се побунила и германска племена (Гепиди, Остроготи, ...). Хуни су поражени, а Остроготи су преузели источну Панонију, уз склапање савеза са царем из Цариграда.⁴⁶

У Западном римском царству цареви су били потпуно у рукама војних заповедника. Један војни заповедник одузео је власт цару Јулију Непоту 475. године, а за цара ставио свог сина Ромула Августула. Следеће, 476. вођа германских плаћеника Одоакар одузео је власт Ромулу Августулу 476.⁴⁷ Тако је нестало власти царева у Западном римском царству. Одоакар је речима признавао врховну власт законитог цара из Цариграда Зенона (474-475; 476-491), од кога је добио звање војног заповедника Италије, али у делима Одоакар је владао Италијом сам а носио је и звање краља.⁴⁸

Цар Зенон наговорио је Теодорика, вођу Источних Гота, да пређе у Италију (489) и узме је од Одоакра.⁴⁹ У време сукоба Одоакра и Теодорика у Италији (489-493), у Цариграду Зенон је наследио Анастасије (491-518).⁵⁰ Из Италије, Остроготи су успоставили своју

45 Jordanes, *The origin ...*, p. 81 (XLIX, 258).

46 Jordanes, *The origin ...*, p. 79-83 (XLIX, 254; L, 259-264); Џон Б. Бјури, Варварска инвазија ..., стр. 103-104. Према Јорданесу, непосредно пошто се ожењено, Атила је нађен мртав у кревету.

47 Jordanes, *The origin ...*, p. 75 (XLV, 241; XLVI, 242); Џон Б. Бјури, Варварска инвазија ..., стр. 111-113.

48 Џон Б. Бјури, Варварска инвазија ..., стр. 114; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 81-82. Титула краља није имала место у списку звања у Римском царству. У очима Римљана, укључујући и римског папу, први краљеви који су се појавили у Римском царству од IV века носили су незаконито то звање, то јест били су узурпатори.

49 Jordanes, *The origin ...*, p. 92-94 (LVII, 289-296); *The Cambridge ancient history*, XIV, *Late Antiquity: Empire and Successors*, A.D. 425-600, ed. Averil Cameron, New York Cambridge University Press, 2008, p. 126-127; Џон Б. Бјури, Варварска инвазија ..., стр. 121. Пре одласка у Италију, Теодорик је победио Гепиде код Сирмијума 488.

50 Џон Б. Бјури, Варварска инвазија ..., стр. 125-127, 133-134. У замисли цар је имао врховно право и над Италијом. Неколико година Анастасије није признао право Теодорика да управља Италијом. Теодорикови Остроготи преузели су земљишне поседе Одоакихових плаћеника, а он је узео Одоакиново нејасно звање „краљ” (rex). Није уписиван као краљ Гота, јер је владао и Римљанима, али није могао бити уписан ни као краљ Римљана, јер никаквог „краља Римљана” у римским државним звањима није било.

власт у Далмацији око 490. године, а од прве деценије VI века и јужној Панонији.⁵¹ Остроготи су држали Далмацију до владавине Флавија Петра Сабатија Јустинијана I (527-565).⁵²

Уз Диоклецијана и Константина I Великог, Јустинијан I био је трећи велики римски цар рођен на Балкану, који је покушао очувати Римско царство. У покушају да обнови јединство Римског царства Јустинијанова војска је поразила Вандале, а после вођена Велизаром, кренула је против Острогота у Италији и Далмацији.⁵³ Брзо је узела Далмацију 536. године,⁵⁴ а после неколико година, 540. предао се краљ Острогота, освојена је Италија и изгледало је да је рат завршен.⁵⁵ Ипак, Остроготи су изабрали новог краља и рат се обновио, а после је краљ постао Тотила (541-552), који се борио више од деценије против Јустинијанове војске, док није смртно рањен у борби.⁵⁶

Покушај обнове Римског царства у време цара Јустинијана.⁵⁷

51 The Cambridge ancient history, XIV, p. 127, 130; Хисторија народа Југославије, I, Загреб 1953, стр. 55. Теодорикова војска узела је Сирмијум од Гепида у првој деценији VI века.

52 The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500–1492, ed. Jonathan Shepard, Cambridge and New York; Cambridge University Press 2008, p. 105.

53 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 89.

54 Византијски извори за ..., I, стр. 33.

55 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 89.

56 The Cambridge ancient history, XIV, p. 130; The Cambridge history of the Byzantine ..., p. 109. Власт цара Јустинијана I је формално обновљена 554. у Италији, али на северу мањи отпор трајао је до 562. када се предала Верона.

57 Драган Брујић, Водич кроз свет Византије: од Константина до пада Цариграда, 2. издање, Београд 2005, стр. 19, 25; The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500–1492, p. 110; Историјски атлас, стр. 32.

Славенско (словенско) име и прадомовина

Најстарије писане податке који сигурно говоре о Славенима оставили су писци из Римског царства. Славени су тада мало познати и далеки Римљанима. Зато Римљани Славене нису спомињали по њиховим народним именима, већ су их звали Венедима и Венетима. Пре Римљана, вероватно су Германи звали Славене Венди-ма. Име Венди (Wenden/Winden) за Словене у Алпима и Северне Србе у Лужици сачувало се до данас у немачком језику.⁵⁸ То име од Германа преузели су Римљани јер су и прве „вести о Славенима добили преко Германа”.⁵⁹ Тако се код римских писаца за Славене појавило име Венеди, а од њега и Венети.⁶⁰

Од римских писаца, изгледа да је први запис о Славенима оставио римски писац Гај Плиније Старији, који је живео до 79. Он спомиње Венедe као један од народа источно од реке Висле.⁶¹

Корнелије Тацит (I-II век нове ере) и Клаудије Птоlemeј (II век нове ере) такође спомињу Венете (Венедe). Тацит пишући о Германима оставља белешку да није сигуран да ли и Венедe да уброји у Германе. Као разлоге због којих мисли да Венедe треба да уброји у Германе, он пише да Венеди „граде куће, носе штитове” и сви се крећу пешке, а по томе се разликују од номада Сармата. Птоlemeј је писао у II веку, али према извору из I века. Он је сместио Венедe на подручје источно од Висле и од Балтичког мора до Карпата, али на доњој Висли су били и Готи.⁶²

На Појтингеровој карти која је прављена према оригиналу из III века, Венети су уписани два пута. Јужније су уписани на подручју Дњестра, а северније су били код горње Висле.⁶³ Распад Хунске државе олакшао је разним германским племенима самостално кретање преко Панонске низије. На истоку Панонске низије племена Гепида створила су своју државу. После, град Сирмијум (данас Сремска Митровица) од њих су узели Остроготи у првој деценији VI века. Гепиди су искористили Јустинијанову победу над Остроготима и поново узели Сирмијум око 536.⁶⁴

58 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 9; Растко Костић, Пад Арконе или Сумрак словенског паганизма, са www.skripta.info (април 2017), стр. 79.

59 Леополд Ленард, Стари Срби и српска праотаџбина, Београд 1927, стр. 69.

60 Облик Венети, код Римљана, могао је настати под утицајем истог имена за старо племе које је живело на подручју данашње Венеције.

61 Pliny's Natural history, (London 1847), са www.archive.org (јануар 2016), стр. 32; Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 9.

62 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 10-11.

63 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 11, 389.

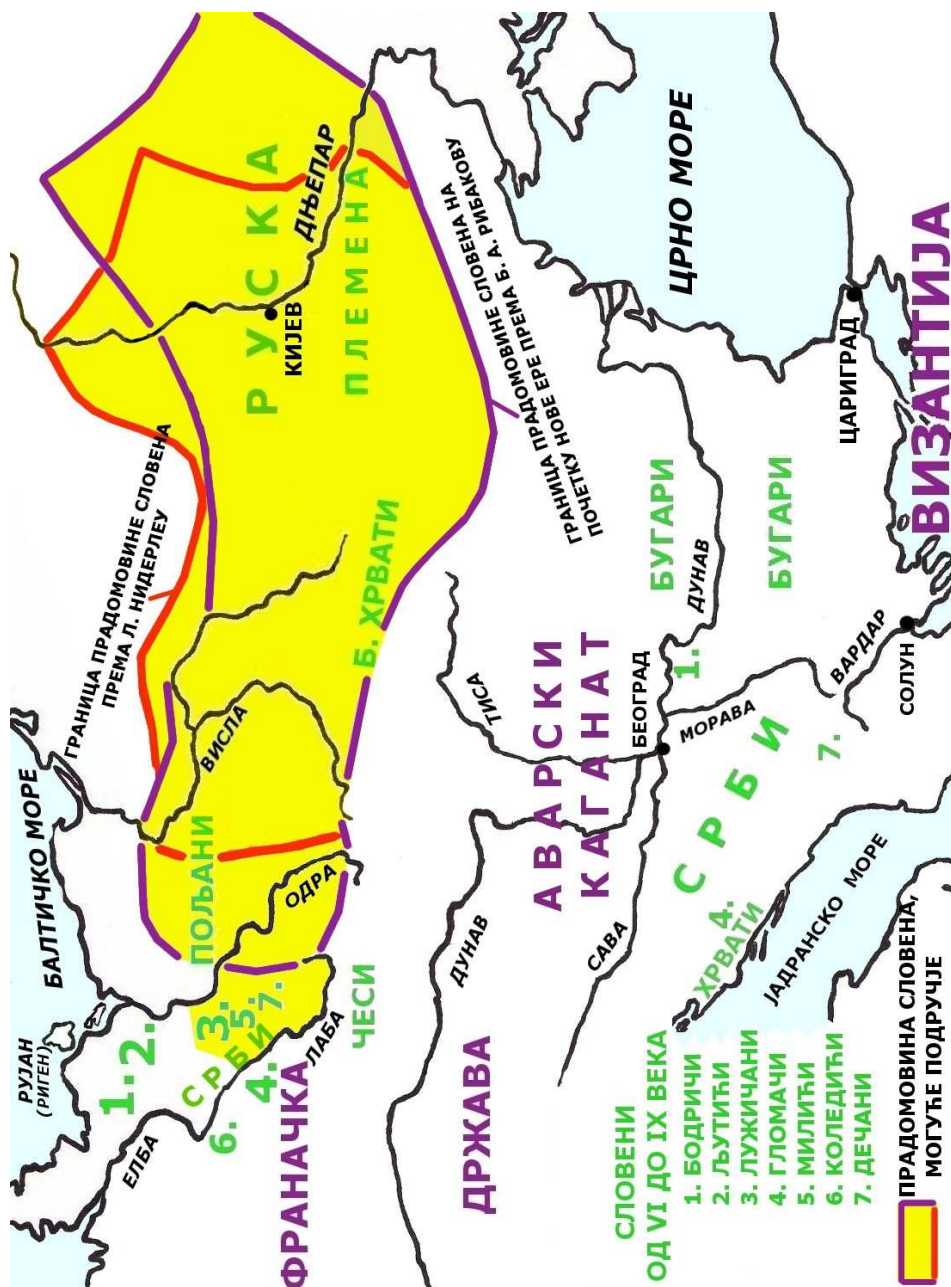
64 The Cambridge ancient history, XIV, p. 127, 130; Хисторија народа Југославије, I,

Нема сачуваних података да су Славени пре прве половине VI века самостално упадали на Балканско полуострво. Славени су на подручје северно од доњег Дунава и града Сирмијума дошли (између IV и VI века) из своје „прадомовине”. Прадомовином Славена зовемо подручје у коме су Славени боравили када се први пут јављају поуздани писани подаци о њима и у ком су обликовани као народна заједница. Преовладава мишљење да као ужу прадомовину Славена треба замислити подручје које је на југозападу долазило до планине Карпата, на северозападу до сливова Висле и горње Одре. На југоистоку прадомовина је била око средњег тока реке Дњепар, а на североистоку горњег тока Волге. На југу славенска прадомовина сигурно није долазила до обала Црног мора, где су се налазиле старе грчке колоније.⁶⁵ Одређивањем речи које су и после настанка посебних славенских језика у већини њих остале исте покушано је издвајање речи које су Словени користили у прадомовини. На тај начин се може доћи до претпоставке шта је окруживало старе Славене, тј. за какве су пределе, биљке, животиње и која занимања имали речи. То омогућава да се наслути какав је био предео у коме су створили и користили те речи (тј. каква је била њихова прадомовина). Прва таква истраживања А. С. Будиловича у XIX веку указала су на неколико стотина речи прасловенског језика. На основу тих речи стари Славени нису имали развијен језик везан за високе планине и за море, то јест вероватно прадомовина Словена није излазила на море. Насупрот томе у њиховој прадомовини је изгледа било доста река, мочвара, језера и листопадних шума, али не и букве, на благим узвишењима и ниским планинама.⁶⁶

стр. 55; Александра Смирнов Бркић, Религијска слика ..., стр. 399. У тим сукобима до 536. престала је да постоји епископија у Сирмијуму.

65 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 13-15. Насупрот земљама североисточно од Карпата као подручју прадомовине Славена, један део истраживача позива се на тзв. *Несторову хронику* (*Повест прошлих година*), која је настала у Кијевској Русији у XII веку. Према њој Славени су се из Паноније раселили на север. То писање нема старију потврду, а касније се јављају описи у којима се говори о досељавању Словена са југа после рушења Вавилонске куле. То је неосновано извођење из *Светог писма*. Боравак Славена са Хунима у Панонској низији и Подунављу могао би бити други извор да се појави тврдња да је тамо прадомовина Славена. Неки део Славена, које су Хуни, или Готи у IV веку одвели у доње Подунавље, могао се после смрти Атиле 453. ослободити из „хунског ропства” и вратити на исток у крајеве око Дњепра. Сећање да су се неки Славени доселили из Подунавља могло је постојати у Кијеву у време писања *Несторове хронике*.

66 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 31-32, 43, 51. Истраживање слојева земљишта показало је да букве није било источно од Лабе (Елбе) и Зале крајем бронзаног и почетком гвозденог доба, то јест до њих је могла бити прадомовина Славена.

Прадомовина Словена и положаја неких Словена од VI до IX века⁶⁷

67 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 40, 41, 64-65; Хисторија народа Југославије, I, карта IV; Историјски атлас, стр. 32.

У време боравка Славена у прадомовини, поједина славенска племена нису увек била на истом подручју. Она су се премештала, а на рубним подручјима прадомовине, Славени су морали бити измешани са другим народима. Поред тога, границе прадомовине већином нису јасне линије раздвајања као данашње границе држава, него шири појасеви земље.

У другој половини II века и почетком III века западним делом славенске прадомовине прошли су Германи, Готи.⁶⁸ Тада, Готи су се кретали преко Балтичког мора и слива Висле, а после Дњестра и Западног Буга према Црном мору. Овај пролазак довео је до привремене измешаности германских и славенских племена. Истовремено су Вандали и Бургунди, у II и III веку нове ере, са подручја доње и средње Одре, отишли према Римском царству. Померање Гота, Вандала и Бургунда и других могло је утицати на сеобе Славена на подручју западно од Висле.

Ипак, није могуће поуздано утврдити да ли се западна граница прадомовине Славена у III веку померила на слив Одре и подручје горњег тока Лабе (Елбе) или су Славени и пре били на том подручју под влашћу Германа, а можда и пре продора Германа са северозапада (из Скандинавије, острва у Балтичком мору и Јиланда).⁶⁹ Када Корнелије Тацит пише да је Висла граница Германије и земље Венета то можда није значило да западно није било Славена, а источно Германа, него да су источно, већином, владала славенска племена и старешине, а западно германска племена и њихове старешине.⁷⁰

Домаћа народна имена, Славен и Словен, настала су код Славена. Странци су прво користили страна имена за Славене, а после ближег упознавања са Славенима преузели су од њих и њихова домаћа. Име Славени има јасније и општије значење, а можда је и старије. Настало је од речи славан и назвати некога Славеном, значило је означити га као некога за кога се чуло, то јест ко је добро познат, а за разлику од непознатих и страних људи из других наро-

68 Валентин. В. Седов, *Словени ...*, стр. 318, 321-325. На основу мешања култура приликом проласка Гота, Седов је замислио да су Готи дошли као мања заједница, а затим се увећавали припајањем словенских племена, а остао је траг спајања готске (велбарске) културе и (пшеворске) културе Славена.

69 А. Д. Удаљцова, Ј. А. Космински и О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, стр. 39. У I веку нове ере Тацит је писао о племену „Луги“ источно од Елбе (Лабе), а тамо се касније јавља славенско племе Лужичана. То може бити случајна сличност два имена различитих племена. Луги су мождао Германи, али можда је то било и словенско племе под влашћу Германа. Уосталом, Тацит изгледа није био сигуран да ли да све Словене сврста у Германе (видети на страни 14).

70 Тешко је поуздано замислити ко је раније дошао на подручје горње и средње Лабе и Одре. Једино што је јасно је да су Славени и Германи вековима водили ратове на том подручју.

да.⁷¹ Тако је реч Славени постала реч којом се означавају припадници „нашег” народа, а не туђинци и странци. Српска племена и део Славена на западним подручјима као опште народно име поред речи Славен користили су и реч Словен (исто Словенци и Словаки). Одавно је указано на очигледну везу између имена Словен и речи слово.⁷² Реч слово данас у српском првенствено означава један глас и један писани знак за један глас,⁷³ за разлику од средњовековног језика код Срба.⁷⁴ Реч слово је вероватно за Словене и пре писмености означавала и реч и говор.⁷⁵ У замисли, Словени су били људи који су имала разумљиве речи, то јест они који су се међу собом разумели.⁷⁶

Име Словени, вероватно, се појавило да се нагласи разлика у односу на странце, који испуштају за Словене неразумљиве гласове, или не говоре, а који се називају немци (мутаи).⁷⁷ Словени (и Срби) су на подручју Одре и Елбе најкасније почетком VII века, а вероватно и раније, били у додиру са прецима данашњих Немаца. У време првих додира Словени нису разумели говор својих западних германских суседа. Цео тај народ назвали су Немцима, а њихову земљу Немачком, насупрот томе, себе су називали Словенима.

Мање је уочљиво да су имена Славен и Словен суштински имала слично значење, тј. да се та двојност народног имена вероватно појавила јер су те две речи за Словене, који су их користили, значиле скоро исто. Оба имена означавају личности које разумемо и које знамо, за разлику од личности које не разумемо и које су нам

71 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 24; Речник српскохрватског књижевног језика, V, Нови Сад – Загреб 1967, стр. 835. „Славан, који је стекао славу, ... врло познат.”

72 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 27.

73 Речник српскохрватског књижевног језика, V, ... , стр. 862-863.

74 Ил'ја Ил'ич Толстој, Српскохрватско-руски словарь, Москва 1957, стр. 828; Повесно слово о кнезу Лазару, Стара српска књижевност, III, www.digitalna.nb.rs (фебруар 2014), стр. 113. У руском до данас реч слово значи оно што у овременом српском значи реч. У средњем веку и у српском језику слово је употребљавано у значењу реч и говор.

75 Предраг Коматина, Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Београд 2014, са www.byzinst-sasa.rs (октобар 2014), стр. 188. Према *Житију Константиновом* прва реченица коју је написао на словенском језику била је: „Искони бѣ Слово, и Слово бѣ оу Бога, и Богъ бѣ Слово ...” Реч слово је заменила грчку реч „логос” (слово, реч, говор, наука...), а Константин и Методије су реч „слово” преузели из народног језика Славена, који су живели у околини Солуна и самом граду.

76 Речник српскохрватског књижевног језика, V, стр. 862. „Почела су се та племена називати Словенима, јер су могли међу собом словити, говорити.”

77 Речник српскохрватског књижевног језика, III, стр. 708. Народ који Словени називају Немцима сам себе зове „Дојче”, а своју земљу „Дојчланд”. Простор између Рајне и Лабe антички писци звали су Германијом, а његове становнике Германи.

непознате. Речи Славен и Словени када се употребе као име народа означавале су људе који су „наши”, познати, а не страни, туђи. Видљива је и гласовна сличност речи Славен и Словен. Све то је утицало да се појаве два домаћа имена за наш народ у време када су Славени (Словени) били један народ.⁷⁸

Прадомовина Словена углавном је равничарско подручје са благим узвишењима и са доста река и језера. Словени су се у прадомовини бавили земљорадњом, сточарством, ловом и риболовом. Живели су у родовима и племенима и веровали у много богова. Можда би требало замислити словенске заједнице (села и родове) како живе на неком мањем обрадивом подручју прадомовине, око кога су се простирали пашњаци, ловишта и густе листопадне шуме. Такве шуме и реке могле су представљати већину граничних појасева између појединих заједница Словена, али и страних народа са којима су Словени били измешани у прадомовини. Из више разлога дошло је до сеобе Словена из прадомовине. Један од узрока пресељавања био је заостали начин обраде земље. Земљу су обрађивали ралом које је само раздвајало површински слој земље, а није превртало тај слој земље, као што то чине плугови својим савијеним делом раоника. Ралом обрађивано тло се брзо исцрпљивало, а род (или племе) или само део те заједнице морао је да прошири своје обрадиво подручје крчењем шума, или да се пресели на ново подручје. Повећање броја становника је био други покретач да се потражи нова обрадива земља изван прадомовине. Поред тога и сукоби са Германима, Хунима и другим народима утицали су да део Словена напусти прадомовину. Неки су бежали испред напада странаца, а друге су нападачи одвели са собом као целе заједнице, села, родове, или племена. Као важан покретач на сеобе наводи се и промена климе. Од друге половине IV века клима је постала хладнија, а од 586. до 590. трајао је и један период са необично много киша и поплава.⁷⁹

78 Није без значаја што се та двојност општег народног имена сусреће на подручју где је постојала одговарајућа смисаона двојност племенских имена. Код племена Ободрити - Бодричи ова двојност је непосредна. Вероватно је иста двојност присутна и у имену Љутићи - Вилци. Вилци вероватно има значење које данас сусрећемо у изразу „повиленио је”, то јест разљутио се (побеснео је) и одговара стању у коме су, по веровању народа, биле виле када се наљуте на смртне људе који су их повредили.

79 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 417, 429.

Пљачкашки напади Словена у првој половини VI века и појављивање њиховог народног имена

Можда је у II веку први пута записано и домаће име Словена. Клаудије Птоlemeј је записао да северно од Карпата, поред Венета бораве, као суседи Сармата, и неки Σουοβηνοί, а то се изгледа може читати и као Суовини, то јест Словини.⁸⁰ Ако је то најстарије сачувано записано име Словена оно нестаје из писаних извора у следећа 3 века. Име Славени поуздано и редовно се јавља тек од VI века, код Прокопија из Цезареје и других Ромеја, у време када су почели њихови самостални напади на царство Ромеја. У време смрти Атиле, Славени су били насељени и северно од доњег Дунава, који је био природна граница тада најуређеније европске државе царства Ромеја, или Византије. Ромејски писци су у првим деценијама VI века за Влашку низију северно од Дунава записали да је то Склавинија (Σκλαβηνία), тј. земља Славена.

У VI веку ромејска власт на Балканском полуострву и у Срему била је уздрмана, али је ту још постојало бројно романизовано и христијанизовано становништво. Тако су Славени на Балканском полуострву затекли бројно хришћанско становништво које је себе називало Ромејима. За кретање великих заједница варвара који су долазили са севера била је значајна мрежа камених путева које су Римљани изградили. Важан каменом поплочани римски пут водио је од Сингидунума (данашњи Београд) преко Наисуса (Ниша) и Трајанових врата према Византиону (Константинополису). Пут је познат под именом Војни пут (Via militaris), а изграђен је вероватно већ 69.⁸¹ Сингидунум је на западу био повезан са Сирмијумом, једном од престоница римских царева крајем III века и у IV веку. Од Сирмијума један значајан римски пут водио је до Салоне, управног средишта провинције Далмације. На југу од Наисуса одвајао се један пут који је низ Вардар водио до Тесалоникија (Солуна).⁸²

80 Византијски извори за ..., I, стр. 5. у напмени 8. Код преношења речи из словенских језика у грчки језик понекад су уметани у словенској речи непостојећи самогласници, а грчко β није увек мењало словенско б, него некада и слово в.

81 Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, Београд 1989, стр. 36; Мирослав Лазић и Милорад Миљковић, Via militaris - Римски друм код Цариброда, узето са www.independent.academia.edu/MiroslavLazic (јул 2017), стр. 4-7 (69-71). Војни пут је био ширине обично до 6 метара, али део код Димитровграда показује да је негде био широк око 7,5 метара. Материјал пронађен на том делу пута говори да је кориштен и после средњег века.

82 Пред самосталне пљачкашке нападе Словена поред ратова Балканско полуострво страдало је и од разорног земљотреса (518). У њему је порушен град Скупи (Скопље) и више других утврђења.

Од првих деценија VI века почели су самостални пљачкашки напади Славена. Средином VI века ти напади су се претворили у повремена, а после 602. и трајна насељавања на Балкан. У том дуготрајном процесу, славенска племена долазила су у таласима са североистока и севера, из Панонске низије, Румуније, али и прадомовине, на Балканско полуострво. Први пљачкашки упад Славена преко Дунава на Балканско полуострво забележио је Јустинијанов историчар Прокопије из Цезареје. Он Славене у том првом нападу назива „Антима”. За тај напад записао је да се догодио у време цара Јустина (518-527) и да је нападаче поразио Герман, тада „стратег читаве Тракије”.⁸³ Напади Славена поновили су се од почетка владавине Јустинијана I (527-565). Према писању Прокопија Славени (Σκλαβηνοί) и Анти (Ανται) у свему су исти, а и име им је „било у давнини заједничко ... Спори”.⁸⁴

Његов савременик, Јорданес записао је да Дакија лежи између Дунава, Тисе и Карпата, за које додаје да на северној падини имају извориште Висле, а од њега живе Венети, који „заузимају велико пространство земље”. Јорданес даље пише да се делови истог народа (Венета) називају још Славенима и Антима. За Славене пише да су живели у мочварама и шумама од Висле до града Новиодунума и језера Маурсианус на Дњестру, а за Анте да су насељавали подручје северно од Црног мора између река Дњепар и Дњестар.⁸⁵

Иза имена Анта је вероватно већи племенски савез Славена. Око 560. били су поражени од Авара, а 602. се спомињу последњи пут у писаним изворима.⁸⁶

Јустинијан I, који је рођен западно од Наисуса, у Јустинијани Прими код данашњег Лебана, желео је да обнови јединствено Римско царство и зато је повео ратове против Германа (Вандала, Источних и Западних Гота) који су створили своје државе на територији некадашњег Западног римског царства. Нарочито дуго, две деценије, ратовао је у Италији против државе Источних Гота (Острогота). Пред крај Јустинијанове владавине изгледало је да је он победама над варварима на северу Африке, у Италији и на Пиринејском полуострву обновио Римско царство око Средоземног мора.⁸⁷

83 Византијски извори за ..., I, стр. 44-46.

84 Византијски извори за ..., I, стр. 29, 30.

85 Jordanes, *The origin ...*, p. 10 (V, 33-35). Јорданес је писао за Анте и да су најхрабрији од Венета.

86 Византијски извори за ..., I, стр. 86-87, 124-125.

87 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 88-96. Правници Јустинијана I настојали су створити целовит зборник важећег римског права. Направили су *Јустинијанов кодекс* (збирку важећих закона римских царева) и *Дигесте* (збирку списа класичних римских правника). Те две збирке, са новим законима

Славени се у време Јустинијанове владавине први пут спомињу под тим именом и на Балканском полуострву. У првим годинама владавине Јустинијана I, ратујући против Славена, са успехом је на леву обалу Дунава прелазео његов војсковођа Хилвуд.⁸⁸ У време рата против Острогота, много Јустинијанових војника послато је на Апенинско полуострво. Према писању Прокопија Јустинијанове војсковође су за борбе против Острогота у Италији 537. користиле и коњанике Славене и Анте, „који обитавају са ону страну Дунава”.⁸⁹

Источније, на Балкану, за одбрану границе од упада Славена Јустинијану I недостајало је војника. Упади Славена били су све чешћи, а број оних који су долазили све већи. Да надокнади недостатак војника, Јустинијан I је обнављао и подизао бројна утврђења дуж границе на Дунаву и Сави, као и јужније у унутрашњости.

Историчар Прокопије у *Тајној историји*, коју је крио од цара Јустинијана I, пише да је у нападима „Хуна и Славена и Анта” на подручју од Јадранског мора до Константинопоља „откад је Јустинијан преузео власт ... при свакој провали било, што убијених што заробљених, преко 200.000 РOMEЈА, тако да се читава та област претворила у скитску пустињу”.⁹⁰ То је свакако преувеличавање, али говори о величини пустошења како га је замислио Прокопије. Многи градови су пропали. Према Прокопију 548. „војска Славена, прешавши реку Дунав, почини страшна злодела над свим Илирима све до становника Драча (Επίδαρνίων), убијајући и заробљавајући све одрасле људе на које би наишли и пљачкајући благо. Пође им чак за руком да освоје и много тамошњих тврђава које су до тада замишљане као сигурне.”⁹¹ За тај догађај он тврди да је Славене пратило 15.000 византијских војника, али који нису смели да их нападну.⁹² Број од 15.000 можда је увећање, али говори да бројност Славена није била мала. У нападима на РOMEЈЕ, мушкарце су великим делом убијали, али су део њих са женама и децом одводили као заробљенике. До средине VI века, после пљачкашких упада на Балканско полуострво, Славени су се брзо враћали у станишта северно од Дунава. Приликом напада на Византију, средином VI

(Јустинијанове новеле), чине *Корпус јурис цивилис*. „РOMEЈИ” у Јустинијановом царству нису били „слободни грађани” него је требало да служе Богу и цару, а за разлику од времена старовековног Римског царства отежано је и остваривање права на развод брака тражењем оправданих разлога. Уместо старије цркве Св. Софије у Константинопољу, коју је уништио пожар у побуни 532. године, као хришћански цар Јустинијан I подигао је данашњу истоимену грађевину.

88 Византијски извори за ..., I, стр. 23-24.

89 Византијски извори за ..., I, стр. 34-35.

90 Византијски извори за ..., I, стр. 51-52.

91 Византијски извори за ..., I, стр. 38.

92 Византијски извори за ..., I, стр. 38.

века, писци Ромеји пишу о хиљадама Славена који су учествовали у појединим нападима. То говори да су Славени за те нападе стварали племенске савезе.

Дужа задржавања Славена на Балканском полуострву и аваро-славенски племенски савез

Средином VI века, када су Славени почели да се задржавају дуже јужно од Дунава и Саве те покрајине Ромејског царства дуго су биле пустошене, а становништво у њима било је смањено. Почетком 550. Тотила је освојио Рим. Управо тада, у првој половини 550. око 3.000 Славена прешло је преко Дунава на југ. Поделила се на два дела. Један део пљачкао је источни део Балкана и заузео је неколико мањих византијских градова. У том нападу стигли су до Дугог зида, који је штитио Константинопољ.⁹³ Други део Славена опљачкао је недавно обновљену провинцију Далмацију, која је обухватала подручје од Јадранског мора на југу скоро до реке Саве на северу, а од Боке Которске на истоку до Истре на западу.⁹⁴ Прокопије описује и начине како су Славени убијали Ромеје. Он је написао: „забивши чврсто у земљу кочеве и зашиљивши их до крајности, на њих би несрећнике посађивали свом силом и, управивши шиљак кочева у средину задњице, набијали јадницима све до утроба и тако их најрадије усмрђивали. Ови варвари веома често би заболи у земљу четири дебља дрвета а за њих везивали руке и ноге заробљеницима и тукући их затим веома дуго тољагама по глави, убијали би их као псе или змије, или какво друго звериње. Друге, опет, спаљивали би без икакве милости, пошто би их сатерали у колибице заједно са говедима и овцама, уколико ове уопште нису могли да отерају у своју земљу.”⁹⁵ Ромеји вероватно нису били милостивији према Славенима. Псеудо-Маврикије за нападе против Славена препоручује: „Не треба штедети живот оним непријатељима који могу пружити отпор, него убијати све на које се наиђе и ићи даље”.⁹⁶

После описаног пљачкашког напада из прве половине 550. године, Прокопије пише да исте 550. у земљу „Ромеја провали толика маса Славена као никад пре” и прво дође у околину Ниша.⁹⁷

93 Византијски извори за ..., I, стр. 41-43.

94 Милош Ж. Цветковић, Ниже јединице тематског уређења у Византији (9-11. век), докторска дисертација, са www.uvidok.rcub.bg.ac.rs (јун 2017), напомена 740.

95 Византијски извори за ..., I, стр. 43.

96 Византијски извори за ..., I, стр. 141.

97 Византијски извори за ..., I, стр. 45.

Одатле су прешли у Далмацију, а затим су презимили 550-51. на тлу царства Ромеја „као у сопственој земљи, без икаква страха”.⁹⁹ То је први запис који показује намеру Славена да се задрже дуже на територији на Балканском полуострву, а не само да је опљачкају. У исто време, у другој половини 550. већа царева војска прво је добила наредбу да заштити Солун, а после је прешла на подручје Салоне. Славени су се кретали вероватно северније. Зато су археолози претпостављали да су трагови зимовања 550-51. Славена пронађени на подручју уз реку Дрину.¹⁰⁰ После зимовања 551. једна војска Славена пљачкајући је стигла до Дугог зида.¹⁰¹

Шта су Ромеји мислили о тим нападима на Балкану записао је Прокопије. Према њему: „Неки су нагађали да је ове варваре Тотила, подмитивши их силним благом, послао на тамошње Ромеје (550) да цар не би могао успешно водити рат против Гота” у Италији.¹⁰² Владимир Ћоровић је мислио да су те претпоставке истините, а можда су оне биле извор да се Тотила, у касније забележеној традицији, у *Барским легендама* описује као владар Славена.¹⁰³ Ако је тако, онда су готски владари могли бити ти који су прво довели Славене на границе Источног римског царства у III веку, а затим их и покренули да се трајно населе на Балканско полуострво у VI веку.

Снажан земљотрес оштетио је Дуги зид 557. године, а следеће 558. у Цариград је стигао посланик Авара да понуди цару аварску помоћ против његових непријатеља.¹⁰⁴ Авари су били номадска племена и слично Хунима припадали су турско-татарским народима, а у то време дошли су до ушћа Дунава у Црно море. У преговорима у Константинопољу договорено је да Авари зауставе нападе Славена (Анта) на Ромеје. Заузврат, цар се обавезао да Аварима даје тзв. годишње дарове, тј. племените метале у облику новца. Мира за Ромеје није било. Када је хладна зима ледом покрила и Дунав (558-59) преко њега су прешли Кутригури и Бугари. Та племена прошла су и Дуги зид, али Константинопољ је одбранио Јустинијанов војско-

99 Византијски извори за ..., I, стр. 46-47.

100 Историја српског народа, I, Београд 1994, стр. 112-113. Подручје од Бијељине (налазиште са урnama за остатке спаљених тела у селу Дворови) до налаза остатака малих словенских кућа у Мушићима код Вишеграда замишљено је као подручје где су Славени можда зимовали 550-51.

101 Византијски извори за ..., I, стр. 48.

102 Византијски извори за ..., I, стр. 47; Архиђакон Тома, *Historia* ..., стр. 40-42. Слична мисао да је Тотила предводио савез Гота и Славена који су нападали Далмацију сачувана је кода Томе Сплићанина. Он је записао да је Тотила довео Готе из Теутоније (Немачке) и Пољске и са њима разорио Далмацију, а поред тога пише да су се ти Готи звали и „Славенима према посебном имену оних који су дошли из Пољске или Чешке”.

103 Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 12.

104 Историја српског народа, I, стр. 114.

вођа Велизар 559. Кутригури су склопили примирје и повукли се.¹⁰⁵ Према писању Теофана из Византиона са Кутригурима су у том нападу били и Славени.¹⁰⁶

Склапање споразума Византије са Аварима утицало је да напади Славена (и Бугара) на Византију буду заустављени током две деценије. Аварска племена предводио је старешина који је називан „хаган“ (каган, хан, или кан). Авари су одлучили да пређу у Панонску низију око 566. Тада је Аварима владао хаган Бајан.¹⁰⁷ Он је прихватио понуду Лангобарда и са њима 567. напао Гепиде у Панонској низији.¹⁰⁸ Тада је и Сирмијум био у рукама Гепида. Гепиди су били поражени, али заповедник гепидског Сирмијума предао је град Ромејима. Ромеји нису хтели да предају Сирмијум Бајану и то је довело до дуготрајног рата Авара против Византије.¹⁰⁹ Следеће 568. Авари су напали Лангобарде и приморали их да оду из Панонске низије у северну Италију.¹¹⁰ Тако су Авари заузели и Лангобардски део Панонске низије. Аварска коњица покорила је бројне Славене и остатке Хуна на том подручју. Део Хуна брзо се стопио са Аварима и прихватио њихово име.

Водећу улогу у савезу аварских и славенских племена имали су Авари и њихов старешина хаган Бајан. Аварска престоница била је кружног облика, а њу је штитило више земљаних насипа и укопа, јаркова.¹¹¹ Бајанов престо била је једна златна столица.¹¹² Авари су имали добру коњицу, а од оружја за напад и одбрану употребљавали су оклопе, копља, мачеве, лукове и стреле. Према *Ускршњој хроници*, 626. код Цариграда Авари су ушли у главну битку после уводног напада, који су извршили неоклопљени пешаци Словени.¹¹³

Славенски ратници се већином спомињу као пешадија. Да је део Славена био вешт и у ратовању на коњима говори податак да је плаћене коњанике Славене користио Јустинијан I у својој војсци 537. за борбе против Острогота у Италији.¹¹⁴ У већим пљачкашким ратовима сви способни Славени постајали су ратници. Вероватно су их предводиле поглавице, можда са звањем војвода, као виши војни заповедници и сам владар. У време сеобе можда је постојала и

105 Византијски извори за ..., I, стр. 77-79.

106 Византијски извори за ..., I, стр. 219.

107 Често се указује да би каснија титула бан могла бити изведена од личног имена аварског владара Бајана.

108 Историја српског народа, I, 115; Золтан Чемере, Утврђења и ..., напомена 322.

109 Византијски извори за ..., I, стр. 88-93.

110 The New Cambridge Medieval History, I, ed. Paul Fouracre, New York Cambridge University Press, 2008, 152, 537; Золтан Чемере, Утврђења и ..., напомена 323.

111 Золтан Чемере, Утврђења и ..., стр. 74-75.

112 Византијски извори за ..., I, стр. 96-97.

113 Византијски извори за ..., I, стр. 146.

114 Видети напомену 89.

подела нека по декадном систему слична оној у римској војсци.¹¹⁵ Славени су чешће носили кратка копља, ножеве и дрвене штитове, а користили су и секире, лукове и стреле, при томе стреле су понекад намазивали отровима.¹¹⁶ Ређе су имали и мачеве. Славени су у време првих сукоба са РOMEЈИМА избегавали борбе на отвореном и радије су прихватили борбу у шумама, мочварама и пределима са много стена које су биле погодне за сакривање. За преласке река и борбе на води користили су се чамцима које су дубили од једног великог дрвета (моноксиди). До 550. научили су да опседају градове, али није јасно од када су користили опсадне справе.¹¹⁷

Приликом поделе плена Авари су себи узимали већи део. После пљачкашких упада на Балкан, они су се углавном враћали на север, а Славени су се све чешће задржавали јужно од Саве и Дунава настојећи да опљачкане пределе населе као земљорадници и сточари. Аварска власт јаче се осећала у равници (Панонска низија), где је више долазила до изражаја предност коњице над пешадијом. У Панонској низији, али и делу равнице источно од Карпата, Авари су са Славенима поступали као са својим, потчињеним, или робљем.¹¹⁸

Део Славена источно од Панонске низије, а северно од доњег Дунава сачувао је самосталност у односу на Аваре. Те Славене, на подручју данашње Влашке у Румунији, 578. напао је хаган Бајан, тада још као савезник Цариграда.¹¹⁹ Аварски савез са Цариградом није био трајан. Бајан је Аварима и Славенима наредио да нападну царев Сирмијум. Опсада је трајала од 579. до 582. године, немогућност цара да пошаље помоћ и глад у опседнутом граду довели су

115 *Gesta regum Sclavorum*, I, [приредила и превела Драгана Кунчер], (Београд 2009), са www.documents.mh (фебруар 2017), I, стр. 49, 59; Стара српска књижевност, I, са www.digitalna.nb.rs (фебруар 2014), стр. 147. Писани извори из XII и XIII века познају такву поделу. Према опису у *Gesta regum Sclavorum* испод жупана, постојале су ниже старешине које су се звале стотници. Они одговарају римским центурионима. Према Доментијану Хиландарцу, Немања I сакупио је „десетнике и педесетнике и сатнике и тисућнике“

116 Византијски извори за ..., I, стр. 28, 77, 119, 133-134. Прокопије Цезарејски спомиње мале, а Псеудо-Маврикије у *Стратегикону* и велике дрвене штитове. Словени нису имали већу професионалну војску. Поред штитова, оруђа и оружја која су користили у раду и лову су углавном користили и у рату.

117 Византијски извори за ..., I, стр. 40-42, 44-45.

118 Историја старог времена и друга дела староруске књижевности, избор и превод Андриј Лаврик, Београд 2009, стр. 16; Константин Јиречек, Историја Срба, I, Београд 1952, стр. 48-49. Славени су Аваре звали Обрима. Према Нестору, Обри су насиља над женама Словена чинили и тако што би 3 до 5 од њих упрезали у кола Обара и присиљавали упрегнуте да вуку кола. Јиречек преноси из Псеудо Фредегарове хронике како су зими Авари одлазили код Славена да се проводе са њиховим женама.

119 Византијски извори за ..., I, стр. 90-92.

до предаје Аварима.¹²⁰ Тако је пало последње значајно упориште Цариграда на југу Панонске низије. Град Сирмијум одавно је опадао, а убрзо после Бајановог освајања замро је. Када се предао Сирмијум цар је пристао и да поново исплати данак хагану, 80.000 златника годишње.¹²¹

Приближно у време аварске опсаде Сирмијума, то јест у време владавине Тиберија II Константина (578-582), према писању Јована Ефеског, Славени су три, или четири године боравили јужно од Дунава убијајући и пљачкајући на тлу царства Ромеја.¹²²

После предаје Сирмијума, Авари и Славени су напали Сингидунум (Београд) и Виминацијум (Костолац). Према Јовану Ефеском Славени су пљачком стекли силно сребро, злато, ергеле коња и оружје. Поред тога, научили су „ратовати боље него Ромеји”.¹²³

О порасту храбрости Славена говори и вест о њиховом првом нападу на Солун. Солун је после престонице био други највећи град на Балканском полуострву. Око 5.000 Славена у октобру 584. пошло је на Солун, али су брзо одустали од напада.¹²⁴

Према *Монемвасиској хроници*, 584. хаган је довео Аваре и Славене до Цариграда, а неки су прешли код Абидоса и пљачкали насеља у Малој Азији. Неки су стигли до Пелопонеза а „избацивши и уништивши благородне и хеленске народе, сами се населише на њему”. Према истом извору „Авари су држали Пелопонез од 6096. до 6313. године од стварања света”, то јест од 587-88. до 804-05.¹²⁵ Наравно, овај се опис односи на Словене, чија насеља се касније спомињу на Пелопонезу, а не на Аваре. О доласку Авара и њиховом заузимању Хеладе док је главнина војске Византије ратовала на истоку са Персијом, то јест пре мира из 591. године, писао је Евагрије Схоластик.¹²⁶

О боравку Авара (Обара) сведочи и више до данас сачуваних имена насеља. Таква насеља су села Велика и Мала Обарска северно од Бијељине и Обровац на Зрмањи у Далмацији и друга насеља.¹²⁷

120 Византијски извори за ..., I, стр. 92-98, 105-106.

121 Византијски извори за ..., I, стр. 284-285.

122 Византијски извори за ..., I, стр. 96 са напоменом 86. Према Јовану Ефеском: „за владавине победоносног Тиберија, проклети народ Славени прође кроз целу Хеладу, области Тесалије и Тракије и опустоши велики број градова ... То је трајало 4 године, док је цар био заузет персијским ратом ... на истоку. Због тога су Словени имали слободне руке, настанили се и проширили ... И још данас живе у ромејским областима”. Изгледа, описује већи део царевања Тиберија II.

123 Византијски извори за ..., I, стр. 165.

124 Византијски извори за ..., I, стр. 175-176.

125 Византијски извори за ..., I, стр. 286-287.

126 Византијски извори за ..., I, стр. 100-101.

127 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I, стр. 60; www.google.com/maps.

2.

Словени и Византија од средине VI до IX века

Завршни период насељавања Славена на Балканско полуострво

Авари и Цариград склопили су примирје 585. године, али већ од краја 585. хаган је послао Славене да нападну Ромеје. Тракија је пустошена и 586. а хаган је исте 586. организовао словенски напад на Солун.¹²⁸ Авари су и следеће 587. водили борбе против Византије на њеној територији. У току сукоба 588. мноштво Славена поново је прешло у Тракију.¹²⁹ Део плачкаша отишао је у Тесалију и на југ до Пелопонеза.¹³⁰

Крајем VI века напади Славена и њихова задржавања на Балканском полуострву озбиљно су угрозили власт цара. Цар Маврикије (582-602) одлучио је да пошаље војску на Дунав. Тако је почео последњи покушај да се обнови граница на тој реци. Када је склопио мир са Персијом на истоку 591. Маврикије се за одлучујући рат против Авара и Славена спремао боравећи на обали Мраморног мора. Рат је почео 592. године, а после битке код Сирмијума 593. Авари су освојили Бононију (Видин). Тада је хаган стигао са својом војском до Хераклеје на Мраморном мору.¹³¹

Цар Маврикије послао је војсковођу Приска на Дунав. Приск је прешао на леву обалу Дунава и напао Славене у Влашкој 594. Наредба цара да војска презими северно од Дунава довела је до побуне у војсци и повлачења, а цар је сменио Приска.¹³²

Славени су упали у Тракију 595. и царева војска морала је извршити нови напад против њих.¹³³ Цареви војници успели су преотети један већи плен од Авара који су се кретали преко западне

128 Византијски извори за ..., I, стр. 177-178.

129 Византијски извори за ..., I, стр. 107-110.

130 Византијски извори за ..., I, стр. 286-287; Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой, История южных и западных славян, I, 2-е издание, Москва 2001, стр. 12. „По сообщению Евагрия Схоластика, в 589 г. славяне добрались до Пелопоннеса, истребив там местное население.”

131 Византијски извори за ..., I, стр. 110-112.

132 Византијски извори за ..., I, стр. 113-116.

133 Византијски извори за ..., I, стр. 117-118.

Босне 597.¹³⁴ Авари су 599. стигли до Цариграда, али су после појављивања куге уговорили мир и повукли се. Тим миром цар је добио право да нападне Славене на доњем Дунаву (у Влашкој), а убрзо је послао војску према средишту аварске државе. Приск је са војском 600. из Виминацијума прешао у јужни Банат. После више сукоба победио је Аваре код Тителског брега.¹³⁵ Међу хиљадама заробљеника које је повео са тог подручја најбројнији су били вероватно Славени. То су били привремени успеси. После неуспешних напада царске војске 602. и наредбе цара да војска презими северно од Дунава (ван Византије), она се побунила. Пред побуњеницима дотадашњи заповедник Петар, брат цара Маврикија, побегао је у Цариград. Побуњена војска извикала је за цара нижег официра Фоку и кренула према престоници.¹³⁶ Маврикије је убијен, а граница на Дунаву нестала је исте 602. године, а Славенима је препуштена унутрашњост Балкана. Према једном папском писму послатом бискупу Солина, Славени су око 600. стизали „кроз Истру у Италију”.¹³⁷ Острогорски наглашава да су крајем VI века само поједина племена Славена живела на Балкану, а да је од неуспеха Маврикијевог рата 592-602. почело опште насељавање Славена у земље јужно од доњег Дунава и реке Саве.¹³⁸

Царство се налазило у дубокој кризи. Цар Фока морао је пристати да даје веће годишње поклоне, тј. данак Аварима. Он је убијен 610. године, а власт је преузео цар Ираклије (610-641), који је годинама био закупљен великим ратом против Персије на истоку. Утврђени градови цара на обалама Јадранског мора суочили су се са завршним нападима Славена.

Славенска племена била су толико уверена у победу да су са породицама стигла пред Солун 611. у намери да га освоје и населе. Град је био пун избеглица са Балканског полуострва. Нису га освојили, али су се населили у његовој околини. Према *Чудима Светог Димитрија* у следећем нападу на Солун 614-16. учествовала су и славенска племена, која су у време те опсаде живела на подручју око нападнутог града, Друговити, Сагудати и други.¹³⁹

Приближно у исто време, почетком VII века, Славени су са Аварима населили и обале Јадранског мора и освојили средиште

134 Византијски извори за ..., I, стр. 121-122.

135 Византијски извори за ..., I, стр. 123-124.

136 Византијски извори за ..., I, стр. 125-126.

137 Иван Кукуљевић Сакцински, Дипломатички зборник Краљевине Хрватске с Далмацијом и Славонијом = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Део 1, од године 503-1102, са www.archive.org (октобар 2014), стр. 31-32.

138 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 110.

139 Византијски извори за ..., I, стр. 186-187, 190.

Далмације Салону.¹⁴⁰ Према Константину VII Порфирогениту (945-959) заузимање Далмације од стране Авара и Славена догодило се почетком владавине цара Ираклија, а тада је освојено и управно средиште Далмације град Салона.¹⁴¹ Мисли се да је то било између 610. и 620.

Као и други варвари пре њих, Славени су пљачкали балканске делове РOMEЈСКОГ царства и ту се населили. Славени су наставили и дело претходника убијајући староседеоце. Смањење броја староседелаца, а вероватно и бројност Славена омогућили су да њихов боравак на Балкану постане трајнији од претходних варвара.

Од 29.7.626. хаган је нападао, са војском од неколико десетина хиљада Авара и Славена, Цариград. У одлучујућем нападу са копна и мора 7.8.626. Аварско-славенска војска и славенски моноксили нису били способни да прођу зидине престонице, или савладају цареве бродове. Да избегну бродове бранилаца, Славени су се кретали плићим делом воде код „бедема Влахерне“ у заливу Златни рог, али запаљива смеша тзв. грчка ватра, коју су браниоци употребили, уништила је моноксиле нападача. После тог пораза на мору, хаган је наредио да се побију неки од Славена који су се спасили са уништених чамаца. Славени су тада потпуно напустили опсаду, а и хаган је морао одустати. Наредио је да се увече спале дрвене куле, бацачка оруђа и све ратне справе које су на колима довели или изградили испред зидина Цариграда.¹⁴² О поразу славенске флоте патријарх Нићифор написао је: „Међу лешевима погинулих нашло се и славенских жена“.¹⁴³ Савезници хагана, Персијанци, које је водио њихов владар Хозроје II, узалуд су чекали на малоазијској обали Босфора на подручју Халкедона и морали су се повући.¹⁴⁴

Око 600. године, када је почело масовно насељавање Славена, на Балканском полуострву, према неким проценама могло је бити око 3.000.000 становника.¹⁴⁵ Од почетка до средине VII века сло-

140 Византијски извори за ..., II, Београд 1959, стр. 29. Порфирогенит је записао да су Авари и Славени на превару ушли у Салону. Према њему, они су дошли једном обучени као ромејски војници до капија Салоне, грешком, стража је отворила капију, а освајачи су заузели цео град.

141 Византијски извори за ..., II, стр. 38-39; Архиђакон Тома, Historia ..., стр. 44-46. Порфирогенит је записао да из Далмације „Романи беху протерани од Авара у дане истог цара Ромеја Ираклија“. Из даљег писања види се и да су после тога у Далмацију дошли Хрвати, а сукобили се са Аварима. Тома Сплићанин преноси погрешно да је пад Салоне у руке Словена био у време Тотиле, то јест око 550.

142 Византијски извори за ..., I, стр. 146-149, 164-168.

143 Византијски извори за ..., I, стр. 240.

144 Византијски извори за ..., I, стр. 162, 164, 220; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 117-118.

145 Colin McEvedy and Richard Jones, Atlas of world population history, New York :

венска племена су населила северне и централне области Балкана. Ређе су биле заједнице које су отишле даље на југ. Пример оних који су отишли далеко на југ су племена Милинзи и Језерити, који су се населили на Пелопонезу код планине Тајгет.¹⁴⁶ Својим чамцима Славени су пљачкали и острва на Егејском мору. Славени су око 642. препловили Јадранско море и напали Сипонт, тј. Беневентско војводство Лангобарда у јужној Италији.¹⁴⁷ Велико пресељавање Славена на Балканско полуострво смањило је број Славена у Дакији (Влашкој) и у Панонској низији.

Сеоба Срба на Балканско полуострво

На крају опсаде Цариграда у августу 626. дошло је до разлаза дела Словена и Авара, можда већ исте 626. године, а најкасније око 629. постојао је оружани сукоб Словена и Авара.¹⁴⁸ Словенску борбу против Авара вероватно су охрабривали цар Ираклије и РOMEЈИ, који су 627. и 628. потпуно поразили Персијанце на истоку и од тада су могли више пажње посветити Аварима.¹⁴⁹ Око 630. године Авари нису могли успешно држати власти у Панонској низији и спречити кретање Срба на југ. Тада је, поново, омогућено слободније кретање племена преко Панонске низије, или њеним рубним подручјима.

За овај период везани су подаци Константина VII Порфирогенита (*О управљању царством*) о доласку Срба и Хрвата на Балкан. Византијски цар је средином X века записао до тада сачувану традицију о том насељавању. Хрвати и Срби, према његовом писању, дошли су у време владавине цара Ираклија. За Хрвате, он је написао: „Једна породица, оделивши се од њих, ... , са својим народом стигне у Далмацију и ову земљу затекне под влашћу Авара. Пошто су неколико година међусобно ратовали, Хрвати однесу победу.”¹⁵⁰ Даље он пише: „Остали Хрвати остану у суседству Франачке и зову

Facts on File, 1978, p. 111. По истој процени око 400. број становника на Балкану био је око 4.000.000. За земље данас насељене Јужним Словенима процењује се да су око 600. имале 1.750.000 становника.

146 Византијски извори за ..., II, стр. 70-71.

147 Византијски извори за ..., III, Београд 1966, стр. 375. са напоменом 8. Неретљани су напали околину Сипонта око 642. године, али није јасно да ли су покушали да Сипонт освоје за себе, или су тај напад извели као савезници Византије, а можда су и превезени њеним бродовима.

148 Византијски извори за ..., I, стр. 157-158. Георгије Писида приближно за 629. је написао: „Скит [мисли на Аваре] убија Словена и потом бива убијан, и окрвављен и међусобним убијањима [и] умногоме су ометени за вођење јединствене борбе”.

149 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 118.

150 Византијски извори за ..., II, стр. 30.

се сада Белохрвати ... некрштени су, живе са Турцима [писац мисли Мађарима] у љубави и ступају са њима у сродство”.¹⁵¹ Поред тога он је записао да у Далмацију „Хрвати дођоше као пребегице цару Ромеја Ираклију, пре него што Срби пребегоше истом цару Ираклију, у време када Авари ратујући протераше одавде Романе”.¹⁵²

У *Спису о народима* Порфиригенит је написао: „Срби воде порекло од некрштених Срба, званих и Бели, насељених са оне стране Турске [мисли Мађарске], у крају који се код њих зове Бојки (Βοίκι); њима је у суседству и Франачка, као и велика Хрватска, она некрштена, која се зове и Бела. Тамо су дакле и Срби од давнине настањени”.¹⁵³ Од XVI века постоји мишљење да је Чешка, Бохемија како су је звали антички писци, или Лужица прадомовина Срба. Као потврда такве замисли постоје писани извори који говоре да се у граничном подручју Немачке уз Чешку од 631/32. до данас очувала мала заједница тзв. Лужичких Срба, то јест Северних Срба.¹⁵⁴

Даље Порфиригенит пише: „Пошто су два брата наследила од оца власт над Србијом, један од њих, узевши половину народа, пребегне Ираклију ... цар Ираклије га прими и као место насељавања даде му у теми солунској Сервију (ἐν τῇ θέματι θεσσαλονίκης τῇ Σέρβλια)”.¹⁵⁵ Даље он пише: „После неког времена исти Срби одлуче да се врате у своје земље и цар их отпусти. Када су прешли реку Дунав, покају се, и преко стратега који је тада управљао Београдом, јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насељавање. И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху ... опусте[ле] од Авара ... цар у овим земљама насели исте Србе.”¹⁵⁶

Константин VII Порфиригенит пише да Срби живе и у његово време у земљама које су населили у време Ираклија. Његово пи-

151 Византијски извори за ..., II, стр. 31. Према овом опису и Бела Хрватска је северно од Мађарске, а источно од Немаца.

152 Византијски извори за ..., I, стр. 158; Византијски извори за ..., II, стр. 38-39. Долазак Хрвата могао се догодити када су се појавили знаци слабости Авара и њихове власти над Словенима, тј. после опсаде Цариграда у августу 626. године, али и у време расула Аварског каганата око 629. Тако су они могли бити део Словена који је разорио Први каганат Авара у Панонској низији.

153 Византијски извори за ..., II, стр. 46-47.

154 Кроника тзв. Фредегара схоластика, са www.e-stredovek.cz (21.10.2016). Поред Доње и Горње Лужице (у источној Немачкој) у Северну Србију можда треба убројати нижи део Лужичке планине уз горњи ток Лабе (у Чешкој).

155 Византијски извори за ..., II, стр. 47.

156 Византијски извори за ..., II, стр. 48-49. За разлику од Хрвата, Порфиригенит није записао да су се Срби сукобљавали са Аварима када су насељавали „Србију, Паганију, Захумље, Травунију и Конавле”. Срби су можда имали некакав договор и са Аварима у време сеобе или су се населили после распада Аварског каганата, који се догодио око 629. и зато није ни било организованог отпора Авара вредног спомена. Изгледа и да је Београд био ромејски око 631.

сање да су Срби населили „опустеле крајеве“ не треба схватити као потпуно опустеле крајеве, него делимично опустеле. Ту су живела словенска племена која су дошла пре Срба и преостали Романи (хришћани). Да је било Романа, измешаних са Словенима говори писање у *Барским легендама* о Романима који су се повукли у планине и тамо живели после доласка Словена. Његово писање потврђују бројна имена за планине (Романија, Влашић, ...), као и каснија појава несловена Влаха сточара на том подручју.

За ближе одређивање времена досељавања Срба може послужити увид у опште процесе на подручју где се сеоба dogodila. Против Франака и Авара, 623/24. настао је већи словенски племенски савез на подручју данашње Моравске, дела Чешке и Аустрије са старешином по имену Само.¹⁵⁷ Од пораза Авара код Цариграда у августу 626. Самов савез племена могао је да ратује успешније против њих. Словени који су од краја VI века били насељени на подручју источних Алпа и око горњег тока Драве, то јест у Карантанији, придружили су се Самовом савезу можда 626.

Самова племена борила су се и против Франака. Према писању у *Фредегаровој хроници*, франачки краљ Дагоберт I напао је Сама, а у том сукобу 631/32. године Само је победио.¹⁵⁸ Та победа охрабрила је Србе, који су живели код реке Лабе, и њиховог кнеза Дрвана да се одвоје од Франака и придруже Самовом савезу племена (631/32).¹⁵⁹ Према *Фредегаровој хроници* Само је владао 35 година а савез се распао после његове смрти (око 658/59).¹⁶⁰

Притисак Франака могао је бити један од разлога да неки Срби одлуче да напусте подручје око реке Лабе. Пораз Франака и придруживање Дрвана Саму, тј. већем савезу Словена, умањило је опасност од странаца и потребу Срба да се сеобом удаље од ње.

Други разлог за сеобу могао је бити позив цара Ираклија коме су и после 626. требали савезници против Авара. Ромеји су имали добре обавештајце и преговараче. Често су успевали да стигну до народа који је живео иза њихових непријатеља и склопе савез.

157 Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 243. Према тзв. *Фредегаровој хроници* (из око 660), међу Словене дошао је трговац Само Франак, са својом дружином, и створио савез словенских племена.

158 Кроника тзв. *Фредегара схоластика*; Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 243; А. Д. Удаљцова, Ј. А. Космински и О. Л. Вајнштајн, *Историја средњег века*, 63, 110. Главна битка била је вероватно у западној Чешкој (код Вогагистсбурга ?).

159 Кроника тзв. *Фредегара схоластика*; Тибор Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025*, Београд 2007, стр. 198; Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 243. Ово је и најстарије несумњиво појављивање имена предака данашњих Срба у историјским документима, а кнез Дрван би могао бити један од два брата из Порфиригенитове приче о сеоби Срба.

160 Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 243.

Авари су запретили 626. опстанку Цариграда, зато је Ираклије нашао начин да сазна да северно од Аварског каганата постоје савези племена, који се могу приволети на сарадњу против Авара.¹⁶¹

Византија је одлучила да од Срба и Хрвата створи заштитни појас између себе и Авара. Око 629. Георгије Писида пише о неком сукобу Авара са Словенима.¹⁶² Такав сукоб могао је омести Аваре да се супроставе већој сеоби Словена преко Панонске низије, или је говорио о проласку савеза 7 хрватских племена на југ. Вести о проласку Хрвата и њиховом заузимању Далмације око 630. охрабриле су и део Срба да и они крену у сеобу.

Разлог за сеобу Срба била су и два брата која су наследила власт од оца, тј. неслога око власти је покренула једног од браће да подржи мисао о сеоби. Скупштину су сазвали можда Лужичани а на њој су били вероватно Гломачи, Дечани, али и Бодричи и други од северне Чешке до Балтика. Изгледа да нису могли да се договоре, то јест једни су били за сеобу, а други за останак. Изгледа да је део сваког племена кренуо у сеобу на југ, а други део је остао на северу. Зато се иста словенска племенска имена појављују после у веома удаљеним крајевима уз Елбу (јужно од Балтика) и на Балкану. Одлука о сеоби донета је вероватно око 631. На тој скупштини, или другој убрзо сазваној преостали Срби са кнезом Дрваном су закључили да су ослабили због сеобе саплеменика на југ и донели су одлуку да се прикључе Самовом племенском савезу 631/32.¹⁶³

Име вође који је довео Србе на Балкан око 631. можда је изгубљено, али Тибор Живковић је указао да писање о Селимиру у *Gesta regum Sclavorum* одговара том вођи сеобе.¹⁶⁴ *Gesta regum Sclavorum* је ближе легенди, него историјском опису. Ипак, на почетку историје обично је легенда, која садржи неки стварни догађај у својој основи. Према *Gesta regum Sclavorum* (Барским легендама): „Тотила и Остроил су ... сакупили велику и јаку војску ... дошли до Паноније, напали је и заузели оружјем”.¹⁶⁵ Даље се описује како су они заједно поразили „краља” Далмације, а онда је Тотила прешао у

161 Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 198.

162 Византијски извори за ..., I, стр. 158.

163 Кроника тзв. Фредегара схоластика; Тибор Живковић, Јужни Словени под ... , стр. 198. Поуздан ужи временски оквир за сеобу Срба дао је Тибор Живковић. Према њему сеоба Срба се догодила од 629. до 632.

164 Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 211-212.

165 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 5-7; Љетопис попа Дукљанина, превео С. Мијушковић, Београд 1988, са www.krajinaforce.com (децембар 2016), стр. 107; Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 40-42. Према архиђакону Томи Сплићанину краљ Тотила довео је Готе из Теутоније (Немачке) и Пољске, а са њима је разорио Далмацију. У том опису Тотила је довео 7, или 8 племена из Пољске, која су од њега добила Далмацију да се населе.

Италију, али у току освајања Италије умро је.¹⁶⁶ Према легенди, Остроило је освојио Далмацију и напао Превалитану, а свог сина Сенудслава послао да са делом војске освоји Загорје. То је искористио Цариград. Послата је војска која је убила Остроила у Превалитани.¹⁶⁷ Према писцу легенде, Сенудслав је наследио оца, а „чинећи многе неправде и прогоне хришћана, који су живели у приморским градовима, умро [је] дванаесте године свог краљевања”.¹⁶⁸ По *Барским легендама*: „Њега је на власти наследио његов син Силимир који је, премда паганин и варварин, ипак са свима живео у миру. Волео је све хришћане и није их прогонио и ...”¹⁶⁹ У наставку легенде пише: „... са њима је склопио мир и почели су да му плаћају данак.”¹⁷⁰ То објашњава зашто је Силимир (или Селимир) волео хришћане староседеоце. Оно што највише указује да се у причи о Селимиру говори о доласку Срба следи у кратком опису ненасилног доласка великог броја Словена, после првог насилног насељавања у претходној генерацији. Тај део гласи: „Испунио је земљу мноштвом Словена и у њој је у његово време владао мир.”¹⁷¹ Опис из *Барских легенди* нема противречност са описом споразумне сеобе Срба из *Списа о народима*. Напротив, потврђује да је сеоба у договору са царем Ираклијем могла да се догоди, а да су сукоби између Словена и Ромеја заустављени. Зато је био могућ и први долазак хришћанских мисионара међу Србе у време цара Ираклија, о коме је писао Константин VII у *Спису о народима*.¹⁷²

Ако су Срби са севера дошли у споразуму са Ираклијем, а бежећи од ратних сукоба са Францима, писање да је Селимир био мирољубив изгледа уверљиво. Претходни сукоби, прогони и убиства

166 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 7-15; Љетопис попа Дукљанина, стр. 108. Није немогуће да је Тотила позвао Словене да као његови савезници то јест „браћа по оружју” нападају Јустинијана I у Далмацији. Напротив, о томе је писао и Прокопије из Цезареје. Легенда о (О)строилу може бити прича о неком старешини Словена који је средином VI века у савезу са Готима предводио нападе и насељавање Словена у Далмацију.

167 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 15-17; Љетопис попа Дукљанина, стр. 108.

168 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 19; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109. Остроило одговара времену око 550. године, а Сенудслав времену између 600. и 630. У легенди је очувано сећање на највеће промене. (О)строило одговара почетку насељавања Славена на Балкан, а његов замишљени син времену када су Славени потпуно населили северни део Балкана.

169 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 21; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109, 152. Опис Селимира у *Барским легендама* одговара вођи који је довео Србе, тј. то би могла бити усмено преношена прича о доласку Срба на Балкан. Селимир није био унук Остроила, нити син Сенудслава, али могао је бити зет неког владара.

170 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 21; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109.

171 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 21; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109.

172 Византијски извори за ..., II, стр. 49. „Цар [Ираклије] њих крсти доведши свештенике из Рима и ... изложи им хришћанско вероучење.”

на Балканском полуострву свакако су испразнили земљу. Зато је Селимиру било могуће да напуни земљу Словенима. према *Gesta regum Sclavorum*, Селимир је умро „двадесет прве године свог краљевања”.¹⁷³ Сеоба Срба на Балкан догодила се око 631. године, а легендарни Селимир могао је владати од око 631. до око 652.

Имена Срба, Руса и неких других Словена

Неким Ромејима име Срби личило је на латинску реч *servus* и потпуно неосновано повезали су име Срба са робовима.¹⁷⁴ Значење имена Срби, за разлику од имена Словен и Славен, данас није јасно. У страним језицима та гласовна целина (Срби) се мења и умећу се самогласници (Сораби, Серби, ...) да би је странци лакше изговорили. Гласовних целина сличних оној у имену Срб(и) има у српском језику. Сличне су речи крв, или срп, али сличност речи срп и Срби вероватно је само по облику, а име Срби вероватно није настало од речи срп.¹⁷⁵

Неки Словени су прихватили страно име. Најбоље посведочен пример тога је име данашњих Бугара.¹⁷⁶ Код њих је мањина странаца донела своје име Бугари у VII веку. Та несловенска мањина, први познати Бугари, имала је највећи значај у стварању државе 680. и избору првих владара. Тако су они дали име држави коју су створили и целом народу у њој. Већина становништва били су Словени и после два века и код владајућег слоја преовладао је језик Словена.

У покушају да се објасни име Хрвата створена је замисао да су и они Словени са владајућим слојем странаца Иранаца (или Гота). Они који то тврде указују на натпис са камене плоче у коме је уписано име Хорватос (на Криму око 200) и већином необична имена у породици која је, према писању Порфиригенита довела Хрвате на Балкан. Према њему то су: „Клукас (Κλουκας), Ловелос (Λόβελος), Косенцис (Κοσέντζης), Мухло (Μουχλώ) и Хрват (Χρωβάτος), и две сестре Туга (Τουγά) и Буга (Βουγά)”.¹⁷⁷

173 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 21; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109.

174 Византијски извори за ..., II, стр. 47-48 са напоменом 150. Ђура Даничић замислио је да је име Срба могло настати од индоевропског корена *sar-* са значењем бранити, стражарити.

175 За Србе се често истиче да су били народ који је узгајао житарице, али тешко да се преобликовањем речи срп могло доћи до имена Срби, као имена за народ жетелаца. Када се појавило име Срби, гласовна сличност речи Срб и срп можда је могла само бити употребљена за стварање неистините замисли о имену а тако олакшати да Словени, Срби прихвате име као своје. И ова друга могућност мања је него код сличне могућности за име Руса.

176 Име Бугара изводи се од турскомонголске речи *bulgha*, која значи мешати.

177 Византијски извори за ..., II, стр. 30.

Да ли је тако нешто замисливо код Срба? Изгледа да јесте. Према Плинију у I нове ере и Птоlemeју у II нове ере неки „Сербои” (Σερβοι) били су негде између Азовског језера и северног Кавказа.¹⁷⁸ Упркос сличности имена Сербои из I и II века са именом Срба, који су били око реке Елбе и на Балкану у VII веку, њих је тешко повезати непосредно. Превише и времена и простора их раздваја. Ипак, није незамисливо да ти Сербои, или неки други непознати несловени Срби, пре VII века дођу међу нека словенска племена наметну им своју власт и дају име Срби.

Према писању Нестора средином IX века неки Источни Славени плаћали су данак „Варјазима”, Германима, који су живели на Скандинавском полуострву.¹⁷⁹ По истом извору, део Варјага који се звао Руси, предвођен од Рјурика и његове браће, дошао је међу Источне Славене 862. и успоставио тамо кнежевине.¹⁸⁰ Нестор је записао и да је по тим страним Русима име добила руска земља, а ширењем њихове власти ширило се и име владара, Руса.

Име норманске дружине било је сличног облика као речи које су постојале у словенском језику. Такве речи су придеви рус (риђ, црвенкаст) и име вила русалке (руссе, црвенокосе).¹⁸¹ Ако је међу освајачима Норманима било риђокосих онда су називајући их Русима Славени могли мислити да изговарају словенску реч рус (риђи).¹⁸² Страно име Руса могло је бити повезано са словенском речи рус, а тиме је могло бити олакшано прихватање страног имена, које су Словени могли замислити као своје. Тако су говорећи за себе да су Руси могли мислити да то значи да су руси (риђи), или потомци риђих.

Подручје које су населили Срби у VII веку

Подручје које су на Балканском полуострву населили Срби у VII веку тешко се може поуздано одредити. Најстарији сачувани извор који Србе спомиње на Балкану је са почетка IX века,¹⁸³ а два века

178 Pliny's Natural history, 106; Реља Новаковић, Срби име Срби кроз време и простор, Земун 1993, стр. 92.

179 Историја старог времена и ..., стр. 20.

180 Историја старог времена и ..., стр. 20-21.

181 Речник српскохрватског књижевног језика, V, стр. 586.

182 Мање је могуће да су постојали још неки Славени Руси, пре доласка Руса Германа, а које је Нестор заборавио споменути. Нејасно би било како је после стапања два слична имена сећање на једно потпуно нестало, а прича о другом била сачувана до XII века.

183 Annales Regni Francorum, Hannoverae 1895, са www.archive.org (октобар 2014), стр. 158.

раније у изворима се појављују Срби на северу уз реку Лабу (Елбу) 631/32.¹⁸⁴ Средином X века Константин VII Порфирогенит оставио је детаљнији опис подручја које су тада насељавали Срби на Балкану. Подручје које су населили Срби на Балканском полуострву у VII веку није потпуно исто са подручјем српских земаља средином X века, које је описао Порфирогенит. Ипак, изгледа да се два подручја српских земаља једно из VII-VIII века, а друго из IX-X великим делом поклапају. Зато можемо почети са оним што је записао Порфирогенит у *Спису о народима* (*De administrando imperio*).

Посматрајући из Цариграда, он је написао: „Склавиније географски леже овако: Доклеја (ή Δωκλεία) лежи према кастелима Драча, тј. до Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом. Од Котора почиње архонтија Травунија (ή Τερβουνία) и пружа се до Рагузе, а својим планинским странама граничи се са Србијом. Од Рагузе почиње архонтија Захумљана и пружа се до реке Неретве и према Приморју допире до Паганије, а планинском страном према северу граничи се са Хрватима, а спреда са Србијом. Од реке Неретве почиње Паганија и пружа се до реке Цетине ... [Паганији припадају] острва: Мљет, Корчула, Брач и Хвар ... Од реке Цетине почиње земља Хрватска и пружа се према Приморју до граница Истре, односно до града Лабина ... , а према Цетини и Ливну граничи се Србијом Земља Србија (ή χώρα Σερβλίας) лежи испред свих осталих земаља, са севера се граничи са Хрватском, а са југа са Бугарском.”¹⁸⁵

У покрштеној Србији били су насељени градови: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лебник (раније читано као Лесник), Салинес а у области Босне [још] Котор и Десник.¹⁸⁶ Према истом писцу: „Земљу Захумљана раније су држали Ромеји, ... Захумљани који сада тамо станују су Срби, потичу из времена оног архонта, који је цару Ираклију био пребегао.”¹⁸⁷ Као насељене градове у Захумљу Порфирогенит наводи Стон, Мокрискик, Јосли, Галумаиник, Доб-

184 Кроника тзв. Фредегара схоластика.

185 Византијски извори за ..., II, стр. 33-36. Области и жупе које је Порфирогенит набројао у Хрватској близу су мора, а јужније су од река Купе и Коране.

186 Византијски извори за ..., II, стр. 58. Раније преводјење Λεβνίк као Лесник (то јест Лешница) изгледа је погрешно, то јест вероватно је Порфирогенит писао о неком Лебнику, или Лебници. Дреснеик (Δρεσνεϊκ) се замишља као неки Дрежник, или можда Брезник.

187 Византијски извори за ..., II, Београд 1959, стр. 59; Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице* ..., стр. 21. Пишући шта је за Ромеје покривало име архонт, Цветковић пише да су архонти владари страних држава, племенских савеза, или црквене старешине, али и Ромеји властелини, високи војни заповедници, као и заповедници појединих утврђења Ромеја. Поред тога архонтима су звани управници пограничних подручја царства Ромеја у којима тада није било могуће увести тематско уређење.

риск. ¹⁸⁸ Он за Травунију и Конавле пише да су једна земља у којој је пет насељених градова (Требиње, Врм, Рисан, Лукавете и Зетливи) и да њени становници воде порекло од некрштених Срба. ¹⁸⁹ Према Порфиригениту: „И Диоклеју (Διόκλεια) су раније држали Романи ... Авари су поробили и ову земљу и она је остала пуста, и за Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље.” ¹⁹⁰ За Диоклеју није записао који Словени су је населили, а за Паганију је записао да њени становници „воде порекло од некрштених Срба, из времена оног архонта који је пребегао цару Ираклију”. ¹⁹¹ У Паганији наводи градове: Мокро (можда данашња Макарска), Веруља, Острок, Славинеца, а поред тога записао је да Пагањани држе острва Мљет, Брач, Хвар и Корчулу, на којој се налази и град. ¹⁹²

Записе о Србима на Балкану до X века морамо упоредити и са касније забележеним топонимима на Балкану, али и са подацима о Србима на Елби. Имена појединих племена која су дошла у племенском савезу Срба, већином се не спомињу у писаним изворима који говоре о Балканском полуострву у првим вековима после сеобе Срба. ¹⁹³ На Балкану се углавном појављују само под именом Срби, или новим именима подручја која су населили (Захумљани, Травуњани, ...). Зато су важна имена племена која се спомињу у писаним изворима за подручје Лабе (Елбе) у раном средњем веку, то јест подручју на коме је остао део српског племенског савеза.

На северу, у првој половини VII века Срби су се сукобљавали са Франачком, касније са Источном франачком државом (то јест Немачком). Борбе су трајале до друге половине XII века, када су Словенска племена западно од Одре, а између Балтичког мора и горње Лабе коначно поражена. У време тих сукоба у почетку су страни писци Словене уз Лабу означавали као Венде, или Србе (Сурби, Сорби). Име Срби се јавља као име једног племена, али и целог племенског савеза. У каснијем периоду као словенска племена на том подручју (у савезу племена окупљаних око Срба) спомињу се: Лужичани, Дечани, Гломачи, Милчани (или Милчи), Љутићи („који се зову и Вилци”, Вилинзи), Ободрити (Бодричи, Абодрити) и др. Значајно нам је и писање о граду Сана, који је био седиште Гломача, а уништен је у првој половини X века. ¹⁹⁴

¹⁸⁸ Византијски извори за ..., II, стр. 61.

¹⁸⁹ Византијски извори за ..., II, стр. 61-62.

¹⁹⁰ Византијски извори за ..., II, стр. 63-64. Као велике насељене градове у њој спомиње: Градац, Новиград и Лонтодоклу.

¹⁹¹ Византијски извори за ..., II, стр. 64.

¹⁹² Византијски извори за ..., II, стр. 65.

¹⁹³ Изузетак су изгледа само Јужни Ободрити насељени уз доњи Дунав у IX веку.

¹⁹⁴ Јан Бранкачк, Лужички Срби у средњем веку - основне линије за њихову

Изузимајући Гломаче, и мање Дечане, имена за остала српска племена која се спомињу на северу, очито нису настала од речи које се ретко користе. Напротив, племенска имена Љутића, Ободрита, Милча и других настала су од речи које се често користе у словенском (српском). Љутићи, на подручју данашњег Лајпцига, изгледа да су сами себе видели као љуте, или су их тако видели неки суседи. Ободрити (Бодричи) су они које неко бодри (храбри), или их је ободрио (охрабрио), а њихово име би могло бити прво употребљено за неку дружину ратника и потом за племе које је предводила, или коме је припадала та дружина.¹⁹⁵

У одређивању западне границе насељавања Срба на Балкану може се поћи од записа у *Аналима Франачког краљевства* за 822. У њему пише да се кнез Људевит бежећи из свог града Сиска према Хрватској, која је тада приобално подручје између Велебита и Цетине, задржао код Срба. За Србе се додаје да су народ „који држи велики део Далмације”.¹⁹⁶ Далмација је за писца *Анала Франачког краљевства* римска провинција Далмација.¹⁹⁷ За одређивање западне границе подручја Срба, код којих се склонио Људевит По-

историју од VI до XII века, са www.rastko.rs (јул 2011); Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 44-46. Нису само различити писци записивали различита имена за један народ или једно насеље, него то често ради и један писац у свом делу.

195 Јан Бранкачк, *Лужички Срби ...*; Историја старог времена и ..., стр. 13. Према *Историји старог времена*: „Тако се и други Словени населише уз Дњепар и назвахе се Пољани, а други Дрвљани (тј. Дрвљани), јер су се населили у шумама ...” Речи од којих су настала имена већине српских племена, често се користе потпуно неvezано од имена тих племена. Те речи могле су послужити за извођење имена топонима, а не племенска имена. То значи да такви топоними могу имати само формалну, али не и суштинску везу са племенским именима. Таква тешкоћа се јавља код Лужичана. Лужа је блато и локва. Од тога реч Лужица (или Лужница) је могла означавати подручје са много бара и језера. Лужница (и Лугница) упућују и на изведенице од речи луг (шумица) или лужњак (врста храста). Тада би лужница могла бити храстова шумица, а Лужичани њени становници. Словени су били земљорадници. Зато је замислимо да је као основа за извођење имена Лужичана послужило спаљено подручје шуме. Луг је у српском језику реч којом се означава (сагорели остатак ватре) пепео, тј. остатак од спаљеног дрвета (шуме). Лугница (лужица и лужница) могло би бити подручје настало спаљивањем шуме, а за стварање земљорадничких поља. Одатле топоними као жупа Лужница (и река Лужница) између Суве планине на северу, планине Руј на југу и Влашке планине на југоистоку, могли су често настајати да се именује подручје на коме је спаљена шума, а преостали пепео употребљен као ђубриво. Зато је нејасно где су се на Балкану населили Лужичани, који су на северу били језгро српског племенског савеза.

196 *Annales Regni Francorum*, 148.

197 Византијски извори за ..., II, стр. 9 са напоменом 1. Далмација је основана 10 године, поделом провинције Илирик на Панонију и Далмацију. Касније, цар Диоклецијан одвојио је 297. од Далмације Превалитану (приморје од Боке Которске до Љеша). Од тада, Далмација је обухватала подручје уз Јадранско море од Боке Которске до Истре, а у унутрашњост скоро до реке Саве.

савски могу послужити до данас сачувани топоними.¹⁹⁸ О томе Нада Клаић је написала: „Срби код којих се Људевит бежећи према југу склања без сумње су истоимена средњовјековна жупанија и племићка опћина у XIV ст. (данашњи Срб) која се налазила на унском путу који је повезивао стољећима јадранске и панонске земље”.¹⁹⁹ На око 50 километара источније од данашњег Срба је други топоним који се може довести у везу са српским племенским савезом. То је Гламочко поље и насеље Гламоч, које се спомиње од средине XIV века.²⁰⁰ Име Гламоч је у вези са именом племена Гломача које се спомиње код Северних Срба, то јест Гламочко поље је вероватно подручје на које се населило једно од племена српског племенског савеза у VII веку.²⁰¹

Јужније од Пећи, Стефан Урош III саградио је манастир Дечани. У оснивачкој повељи он пише да је „Сава блажени” одабрао и обележио да подигне божји храм у месту „које се зове Дечани у жупи Затрнавској”, али није стигао да то уради.²⁰² Насеље Дечани у Метохији, и речицу Дечанску бистрицу, је В. Ђоровић повезао са племеном Дечана, које је живело у Чешкој у средњем веку.²⁰³ Око 50 километара јужније од Дечана у Метохији сачувана су имена средњовековне Србице. У повељи цар Душана манастиру Св. Арханђела, коју је издао вероватно 1348. наводи се „село Србице”.²⁰⁴ Према

198 Имена народа као имена месна чешће се користе на граничном подручју, то јест на подручју додира народа који се различито зову, и ту се дуже одржавају.

199 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном средњем вијеку, Загреб 1975, стр. 211.

200 Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, XII, Загреб 1914, 396-397; Владимир Ђоровић, Хисторија Босне, Београд 1940, стр. 279. У повељи краља Лајоша I из марта 1357. пише: „племићима од ... Гребена и Гламоча (Dlamuch)”.

201 Владимир Ђоровић, Хисторија Босне, стр. 105; Јан Бранкачк, Лунички Срби ...; Историјски атлас, (гл. редактор Милош Благојевић), Београд 1999, стр. 40, 42, 45. Постоји и подударност имена града Сана код Гломача уз Елбу и реке Сане која извире северно од Гламочног поља, те њене леве притоке Санице, на чијем горњем току је средњовековна жупа Лужци. На реци Саници крајем средњег века постојао је и град Саница. Из тога се види да су Гломачи пренели имена насеља, река и друга са севера на Балканско полуострво.

202 Милица Грковић, Прва хрисовуља манастира Дечани = The First Charter of the Dečani Monastery, Београд 2004, стр. 68-69, 89.

203 Владимир Ђоровић, Историја Срба, I, стр. 51; Александар Апостоловски, Југославија крила име терористе који је разнео ЈАТ-ов авион, Политика среда 25.1.2012, са www.politika.rs (децембар 2016). На северу племе Дечани живело је на данашњој чешко-немачкој граници, а његово име изгледа је сачувано у имену насеља Дечин на реци Лаби уз северну границу Чешке са Немачком. Десетак километара од Дечина је мање насеље Српска Каменица. Српска Каменица је постала познатија у јануару 1972. када је на њено подручје пао авион ЈАТ-а. Путници су погинули, али је пад преживела стјуардеса Весна Вуловић.

204 Синиша Мишић и Татјана Суботин Голубовић, Светоарханђеловска хрисовуља, Београд 2003, стр. 92, 123, 207; Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 2005, стр. 687.

Српска племена у VII веку и српске земље према Порфиорогениту.²⁰⁵

205 Историјски атлас, стр. 35; Драган Брујић, Водич кроз ..., стр. 41.

осталим набројаним селима у истој повељи, то су највероватније села Горња и Доња Србица која су се одржала до нашег времена, око 10 километара северно од Призрена. Ту негде је могла бити граница подручја које су населили Срби у VII веку.

Код топонима Гламоч и Дечани вероватно се ради о сачуваним именима племена српског племенског савеза. У томе постоји и једна подударност са необичним Порфиригенитовим писањем да су Срби населили опустеле и претежно планинске пределе. Дечани и Гламоч се налазе управо у планинским пределима, а не у равницама код великих река. Ову слику могло би употпунити писање В. Ћоровића о народном предању сачуваном на подручју Бјелопавлића, Никшићког Поља, Грахова и Катунске нахије. По њему, најстарије становништво тих области били су неки Шпањи, а после су њих заменили Лужани, Срби.²⁰⁶ Према том предању Лужани су насељавали простор од Мораче до Никшићког Поља.

У оваквом одређивању подручја насељавања Срба у VII веку постоји неподударност са подручјем које по Порфиригениту у X веку заузимају српске земље. У три века од насељавања Срба поједина племена Срба, жупе или њихови делови могли су ући у састав других племенских савеза и држава и стопили су се с њима.

По Порфиригениту, Срби су се после доласка на подручје Сервије (Србице) код Солуна вратили на север,²⁰⁷ прешли Дунав, па се поново вратили на Балкан у земље опустеле од Авара. Опис лутања делује необично, али спомињање повратка на Дунав није случајно. Уз Дунав источно од Београда 818. и 824. спомињу се Абодрити (Ободрити).²⁰⁸ Они су повремено део српског племенског савеза на северу уз Лабу (Елбу), а тако су могли доћи на Балканско полуострво око 631.²⁰⁹ Насељавање Ободрита уз Дунав нашло је одјек у Порфиригенитовом писању о лутању Срба на Балкану у време досељавања.²¹⁰

206 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I, стр. 70.

207 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I, стр. 51-52. Порфиригенитово писање о насељавању Срба у залеђе Солуна можда се односи на део Срба. Код В. Ћоровића са тим се повезује и постојање града Гордосервон (Град Срба) у Малој Азији (Битинији) 680-81. Мисли се да је град настао после насилног пресељавања Словена из слива Вардара, који је извршила Византија. То је можда најстарији писани извор који спомиње Јужне Србе, али посредно.

208 Латински извори за бугарската историја, II, Сифија 1960, www.promacedonia.org (јул 2016), 34-36; *Annales Regni Francorum*, 149.

209 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I, стр. 51. Ћоровић име каснијег насеља Бодрог и Бодршке жупаније, у Бачкој, доводи у везу са Ободритима (Бодричима). Ако је та замисао исправна, изгледа да говори о померању Ободрита у првој половини IX века, или касније, до тада они су између Тимока и Београда.

210 Византијски извори за ..., II, стр. 48-49.

Срби су вероватно водили више племена на југ око 631. Авари, који су били у расулу око 630. и поражени у покушају да зауставе сеобу 7 хрватских племена у Далмацију, нису пружили никакав озбиљан отпор сеоби Срба. Зато Порфирогенит не пише о борби Авара против Срба у време њихове сеобе на Балкан.

После смрти кнеза Сама, Авари су обновили свој племенски савез у Панонији око 660. Словени у Панонији (до подручја реке Саве) остали су под влашћу Авара све до пораза од Франака Карла Великог крајем VIII века.

Обнова власти Цариграда на југу Балканског полуострва у VII веку

У време владавине цара Ираклија, завршило се преобликовање старе римске државе у грчко средњовековно царство. Преображај је довео до хеленизације у државним установама РOMEјског царства. Напуштен је латински језик као службени, а заменио га је грчки језик.²¹¹

Променила се и организација војске и управе. Основа те организације биле су теме. Ираклије је створио нову, тематску, управну и војну организацију на територијама које су остале под влашћу његове државе. Прве теме Ираклије је створио у малоазијским подручјима где је постојала стварна власт Византије. Теме су биле основне војне и управне јединице од VII века. Темом је управљао војни заповедник са звањем стратега. Стратег је истовремено имао и цивилну власт у једној теми.²¹² Поред тема неко време постојале су старије управне целине као што је Равенски егзархат и дукати.²¹³ У XI и XII веку теме губе значај основних војно-управних целина и претварају се у основне пореске јединице у РOMEјском царству.²¹⁴

Средином VII века на Балканском полуострву Византији је преостало мало територија и неколико приморских градова. Из тих градова Византија је покушала да шири свој утицај на унутрашњост у другој половини VII века. Тако је наметала своју врховну власт и склавинијама. На крају настојала је уредити теме у тим областима.

211 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 121-122. Напуштена је и латинска владарска титула цара, а цар Ираклије се назива василевс (βασιλεὺς).

212 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 112-115.

213 Милош Ж. Цветковић, Ниже јединице ..., 20, 161-163. Војно-управним округом дукатом управљао је дука (δοῦξ), а од X дуке постају заповедници већих пограничних области. Звања дука у XI и XII веку добијали су заповедници тема. Грчко звање дука (δοῦξ) настало је од позноримског војног звања *dux*, у значењу војвода (www.translate.google.com).

214 Милош Ж. Цветковић, Ниже јединице ..., стр. 202.

Војним нападима, од средине VII века, цареви су заробили и преселили део Словена у Малу Азију. Први већи такав напад организовао је цар Констанс II, вероватно на подручју Македоније.²¹⁵ Неколико година после пресељења у Малу Азију, (665) око 5.000 Словена стратиота (војника) пребегло је на страну Арабљана, а они су Словене населили у Сирији.²¹⁶ Од те заједнице пресељених Словена Арабљани су могли сазнати нешто и о Словенима на Балкану.

Пола века пре тога, Мухамед (око 570. до 632) је створио нову веру ислам и њоме ујединио Арабљане,²¹⁷ а од верника ислама, муслимана тражио је да воде „свети рат“ против верника у друге богове.²¹⁸ До краја живота Мухамед је „светим ратом“ успео да обједини већи део Арабљанског полуострва.²¹⁹ Његови наследници (калифи) су од 634. почели освајати суседне територије (Сирију и Палестину). Од Цариграда су отели 638. и Јерусалим (са Христовим гробом), а неколико месеци после смрти Ираклија у новембру 641 предао се Египат, главна житница Ромејског царства.²²⁰ Ширење арабљанске власти на истоку Средоземља зауставио је тек неуспех опсаде Константинопоља 674-78.²²¹

У време арабљанске опсаде Константинопоља, Словени из шире околине Солуна су 3 године покушавали да освоје град до 677. Напад се завршио неуспехом.²²² Неуспех арабљанске опсаде Цариграда подигао је углед цара. Према писању Теофана „аварски хаган и тамошњи краљеви, ... и поглавари западних народа,

215 Византијски извори за ..., I, стр. 221-222.

216 Византијски извори за ..., I, стр. 222.

217 Филип Хити, Творци арапске историје, Београд 2004, стр. 8, 10-12, 15-21.

Хити је писао да је Мухамед, то јест Хваљени, име које дато пророку, а да се пре прорицања он звао Ахмед. У Меки трговац Мухамед од око 610. за себе је говорио да долази као „последњи веровесник“ јединог Бога (Алаха). Раније настале једнобожачке вере прогласио је за искварена, неистинита сачувана, учења, која су донели ранији веровесници Бога. Зато је и Исус проглашен само за веровесника, а не Бога. Према светој књизи ислама, *Курану* хришћани су проглашени за невернике којима је „дата Књига“, тј. *Свето писмо*. Неверницима су проглашени и многобошци. Мухамедове проповеди изазвале су отпор многобожаца у Меки, у којој је живео. Због тога, он се преселио (ал хиџра) 622. из Меке у Јасриб (Јатриб), који је после назван Медина, а тамо је добио више следбеника.

218 Куран, превод Бесим Коркут, са www.medzlis-split.org (август 2017), стр. 98, 100. У Курану (сура IX) каже се да „Алах и његов пророк не признају многобошце“ а муслиманима се поручује „убијајте многобошце где год их нађете, заробљавајте их, опседајте и на сваком пролазу дочекујте!“ Од муслимана се тражи и да се боре „против следбеника Књиге“, тј. хришћана и Јевреја, „који не верују ... у Алаха ... све док не дају главарину послушно и понизно“.

219 Филип Хити, Творци ..., стр. 15.

220 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 126-128.

221 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 138-139.

222 Византијски извори за ..., I, стр. 198-206.

пославши преко посланика дарове цару, затраже да се и њима даду благодати мира. Цар попусти њиховим молбама и одобри им мир као господар. И велика безбрижност настаде на Истоку и на Западу.²²³ Тада су вероватно и вође Словена признали врховну власт цара Константина IV, а он им је потврдио право да задрже територије на Балкану на којима су живели већ неколико деценија.

Односи Словена и староседелаца на Балкану

Средином VII века етничка слика Балкана била је приметно промењена. Словени су освојили велика подручја и бројне градове. Цареви су успели да задрже првенствено јужне, добро брањене градове на обалама Црног, Егејског, Јонског и Јадранског мора. Међу тим градовима издвајали су се Константинопољ и Солун. На западној обали Балкана Византија није имала тако великих градова. Веће њено средиште био је Драч, а западније од њега Ромеји су очували власт у неким мањим градовима, као што су Скадар, Будва, Котор, Трогир и Задар. Испред напада Авара и Словена део староседелаца се у првим деценијама VII века склонили на нека острва у Јадранском мору (Крк, Црес, Раб и друга),²²⁴ или отишао даље на Апенинско полуострво. Када су доласком Срба и Хрвата на западу Балкана настале склавиније које су биле у савезу са Ираклијем, неки од Ромеја могли су да се врате од око 631. Крајем владавине Ираклија, Ромеји са острва у Јадранском мору и Апенинског полуострва враћали су се у градове на Балкану. Према Томи Сплићанину тако су неки ушли у пространу камену палату коју је изградио цар Диоклецијан и ту је почео да настаје Сплит.²²⁵ На сличан начин Романи су населили и велику стену на којој је настајала Рагуза и неке старе градове на обали Јадранског мора.

У време насељавања Словена на Балканско полуострво, старије становништво које је живело на њему, Ромеји су више од два века припадали Хришћанској цркви.²²⁶ Знамо да су прилике у

223 Византијски извори за ..., I, стр. 224.

224 Византијски извори за ..., II, стр. 1959, стр. 13.

225 Владимир Ђоровић, *Историја Босне*, стр. 81; Архиепископ Тома, *Historia ...*, стр. 32, 53-54. Тома Сплићанин зна да је Диоклецијан „наредио да се поред Салоне сагради боља грађевина у облику утврђеног града попут царске палате.” После, Ромеји су се враћали са острва у Диоклецијанову палату. Тома пише да је то одобрио цар, који је послао „вођама Гота и Славена ... наредбу да ... не ометају ... грађане који живе у Сплиту”. Ово говори да је био склопљен споразум Словена и Ромеја о миру.

226 Ђорђе Јанковић, *Српске громиле*, (Београд 1998), са www.document.tips (јануар 2017). Ђ. Јанковић је пронашао многобожачке гробове на Балкану из IV века, а тада би требало да су ту били углавном хришћани. Није извесно коме су

Истри и Далмацији биле такве да је папа послао опата Мартина (640-642), који је новцем куповао ослобађање хришћана од многобожаца (Словена).²²⁷ Могло би се радити о хришћанима који су били заробљени од Словена пре доласка Срба и Хрвата. Да су хришћани понекад дуго били робови Словена сведочи писање патријарха Нићифора (806-815), везано за источни део Балкана, да је цар Константин V (741-775) послао захтев словенским архонтима да ослободе хришћане са острва на северу Егејског мора „који су већ одавно код њих били заробљени” 768/69.²²⁸

Словени су населили области данашње Бугарске, Србије, Македоније, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Хрватске, Словеније, део северне Грчке и Тесалије, али и неке пределе далеко на југу, на Пелопонезу. О стању на Пелопонезу, Порфиригенит је записао: „Пословенила се цела та земља и постаде варварска”.²²⁹

Области насељене Словенима Ромеји су звали склавинијама.²³⁰ Склавиније као територије на којима постоји власт Словена се спомињу на већем простору и у дужем времену, али Ромеје није занимало уређење склавинија. Зато није могуће створити јасну замисао када је нека од тих склавинија била власт неког племена над територијом, када је то племенски савез, или можда кнежевина, то јест држава.

Имена која Византинци употребљавају за поједине склавиније, понекад су стара племенска имена донета из прадомовине. Име Друговита (Дροϋουίται) који су учествовали у нападу Славена на Солун 614-616. повезивано је са именом Драговича у Русији.²³¹ Племене Северци између планине Балкана (Стара планина) и Дунава повезује се са Северјанима који су живели источно од Кијева.²³²

припадали ти гробови, а Јанковић је замислио да су „громиле” у Љутићима код Пљеваља остатак старословенског (српског) спаљивања мртвих. Громила (ниски насип од камена и земље) прављена је као споменик угледном старешини, а не као гробница за остатке, који су спаљивани у њеној близини. Многобожачко спаљивање умрлих у IV веку на Балкану може бити повезано са Словенима, али можда и са неким другим многобожачким народима, или самим Ромејима. Повезано са напоменом 5 и странама 54-55.

227 Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 35; Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 195.

228 Византијски извори за ..., I, стр. 242-243.

229 Византијски извори за ..., II, стр. 75.

230 Византијски извори за ..., I, стр. 177-178, 200.

231 Историја старог времена и ..., стр. 13; Византијски извори за ..., I, стр. 186-188. са напоменом 3. Име манастира Драговић из средњег века у Далмацији може бити повезано са племеном Драговича.

232 Византијски извори за ..., I, стр. 225; Историја старог времена и ..., стр. 13 и 17. Већ је показано на примеру сеобе српских племена да су се она некада делила и један део племена је остајао док је други део одлазио.

У неким случајевима се као имена склавинија спомињу нова имена, која су добијена према географском имену затеченом тамо где су се Словени населили (Неретљани, Тимочани, Стримонци, Диоклићани, тј. Дукљани и слично). Међу именима која су Словени донели из прадомовине трајно су се очувала имена Срба и Хрвата.

Обично се истиче да су Словени насељавали пределе који су били повољни за земљорадњу и који су раније били коришћени, а не „дивљину”. Мисли се да су насељавали првенствено пределе које су пре обрађивали Ромеји.

Део староседелаца, романизовано (илирско, келтско и трачко) становништво на северу Балканског полуострва а Грци на југу, повукао се у добро утврђене градове и на острва у Јадранском и Егејском мору. Околину градова препуштали су Словенима. Такав је био случај и са Солуном. Други део староседелаца остао је дубље у унутрашњости копна окружен насељима Словена, и повлачио се у планинске, теже приступачне пределе.²³³ Староседеоци су мењали занимање и уместо земљорадње постајали су сточари. Са стоком су се лакше могли склонити у случају доласка пљачкаша и непријатеља.

Христијанизоване и романизоване потомке Илира, Келта, Трачана и Дачана, Словени су звали Власима, Романима, Аромунима и Арбанасима. Према њиховим црним гуњевима јавио се и назив „црни Власи” (Мавровласи). Име Влах било је име којим су Словени у време своје сеобе означавали странце, првенствено Романе, у данашњој Румунији и на Балкану. О повлачењу тих Влаха у планине сведоче до данас сачувана бројна имена планина. При том, име планине Романије је поузданије него бројнији називи изведени од речи „Влах” (Влашић, Стари Влах...)²³⁴ Географска имена изведена

233 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 27, 29, 31; Љетопис попа Дукљанина, стр. 110. Према *Барским легендама*, после Владина владао је Ратомир, који је гонио хришћане. „Он је уништио њихове многе градове и насеља, а оне које је поштедео бацио је у ропство. Хришћани, видећи да им прете велике несреће и прогони, сјатили су се и почели су да граде бедеме и тврђаве на планинским висовима ... колико су где могли, све да би умакли рукама прогонитеља ... После Ратомирове смрти из његове лозе владала су четири лоша краља, ... један после другог ... У њихово време хришћани су били непрестано прогањани ... У њихово време многи хришћани из Приморја и Загорја, не желећи да се упрљају њиховим исквареним начином живота, свакодневно су бежали и придруживали се ... онима који су били на планинама и у природним тврђавама.”

234 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 103; Основна школа у Мајевичком Прибоју: поводом 120 година рада, гл. ур. Здравко Антонић, Прибој 2001, стр. 31. Наравно, Романија, Стари Влах и планине које у имену јасно указују на предсловенско становништво нису биле изузетак. Број Словена који су дошли на Балкан није био довољан да би они насељавали планине. Планине као Мајевица, на крајњем северу Бакланског полуострва, вероватно су биле склониште за Романе од VI и почетка VII века. Ћоровић је истакао да она има

од речи влах могла су настати знатно касније, када их нису насељавали Власи (странци), него власи словенизовани сточари.

У време сеобе Словена део Влаха остао је далеко на северу у Панонској низији. У XI веку, када први пут пише о Власима у Тесалији (у РOMEјском царству), Кекавмен је писао да су они дошли из Паноније, то јест подручја некадашње Дакије.²³⁵ Један анонимни мађарски спис, настао на прелазу између XII и XIII века, говори да су дошавши у Панонску низију крајем IX Угари у њој затекли, поред Словена и Бугара, римске пастире Влахе.²³⁶

У VI и почетком VII века између Словена и староседелаца често је постојало непријатељство. Током времена непријатељство је ублажено. Од око 631. Словени и Романи на Балкану имали су један период у коме су живели у миру једни поред других. Према *Барским легендама* после доласка Бугара (680) обновљено је непријатељско понашање Словена према хришћанима. Коначно измирење староседелаца и дошљака извршено је у IX веку када су Словени примили хришћанство и када је нестало верских разлика.²³⁷ Иста вера омогућила је несметану размену производа Словена земљорадника и Влаха сточара, али и склапање брачних веза.²³⁸ Старо романско становништво у унутрашњости пре, али и у приморју, као мањина прилагођавало се већини и почело је користити два језика, свој облик латинског језика у међусобном разговору и словенски језик у разговору са Словенима. Векови који су следили после IX донели су веће мешање Словена и Романа.²³⁹

предсловенско име, а засеок Романи и истоимена речица можда потврђују да је на Мајевици склониште могло потражити нешто Романа. Од којих су Словени узели име планине.

235 Византијски извори за ..., III, 190; Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице ...*, стр. 231, 234 са напоменом 1195.

236 Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице ...*, стр. 231. Од X века део тих Влаха се преселио на југ, а део спојио са Угарима.

237 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 31-41; *Љетопис попа Дукљанина*, стр. 110-112. Према *Барским легендама*, у време фСветоплукаилозофа Константина из Солуна, који је саставио писмо Словенима и превео за њих Јеванђеље и Псалтир, власт над Словенима преузео је Светоплек. У *Барским легендама* је дошло можда до спајања имена Светоплука кнеза Моравске са неким владарем Словена на западном делу Балкана. Према легенди Константин је посетио Светоплека и „захваљујући његовом проповедању краљ Светоплек је поверовао у Христа и крштен је са целим својим краљевством”. Тешко да је баш Константин посетио неког владара Словена на Балкану и уверио га да прими хришћанство, али ако је неко од његових ученика то учинио крштени владар је могао бити Мутимир. Оно што је у *Барским легендама* уверљиво је писање да је после покрштавања Словена „настала је велика радост и хришћани су сишли са планина и скровитих места”.

238 Архиепископ Тома, *Historia ...*, стр. 55.

239 Процес је био сличан, ранијем, стапању христијанизованих германских Франака и романских староседелаца у данашњој Француској.

Тамо где су Словени на Балканском полуострву били бројнији, преовладали су словенски језик и култура. Зато у позном средњем веку назив влах у нашим писаним изворима, већином није означавао странца, него Словена сточара. Тамо где су староседеоци били бројнији, Словени су се постепено спојили са њима а прихватили су језик и културу странаца. Бројни романизовани Илири одржали су се на северу данашње Албаније (и у њеним планинама). На том подручју се од краја XI века, у изворима писаним на грчком, јављају имена за Албанаце (Αρβανίται, Αλβανίται, Αλβανοί).²⁴⁰

Од краја XII века и најстарије повеље Стефана Немање I издате Хиландару (1198 године) појављују се и у српским писаним изворима имена за Албанце, то јест старији називи Арбанаси и Рабни.²⁴¹ На основу ове повеље Немање I Хиландару и других повеља издатих до средине XIV века, првенствено имена села и личности у тим повељама процењује се да су Словени (Срби) у позном средњем веку били већина на подручју североисточно од Проклетија, на подручју уз Бели Дрим и на подручју Призрена.²⁴² Те етничке границе нису биле непрелазне, или трајне. Албански сточари су са својим стадима стоке пашњаке тражили и изван територија где су били већинско становништво. На северу Грчке постепено је дошло до поновног ширења грчког језика и културе (хеленизације). У градовима на обали Јадранског мора очувао се део становништва који је и крајем XV века био „свестан свог” романског порекла. Тада је у Дубровнику била донета и одлука да на седницама већа, у којима је учествовало само племство, може да се говори само латинским, а не „словенским језиком”.²⁴³

240 Византијски извори за ..., III, стр. 382-384. Име Албанаца (Албаније) изводи се од име Албана, племена које је спомињао Птолемеј (II век нове ере) око данашње Кроје.

241 Оснивачка повеља Хиландара од Стефана Немање, са www.hilandar.info (фебруар 2016); Свети Сава, Сабрана дела, са www.ask.rs (фебруар 2016), 67. Сава I Немањић записао је да је његов отац Немања I освојио „од Рабна Пилота оба”.

242 Видети и стр. 216.

243 Милан Решетар, Дубровник, Народна енциклопедија СХС, II, са www.archive.org (јун 2016), стр. 578-579.

Допуна 1

Хришћанство пред долазак Словена на Балкан

У првим вековима постојања Римског царства у њему је од представника државе подржавана вера у много богова, а међу тим боговима врховни је био Јупитер.²⁴⁴ Римски списак богова био је отворен за стављање нових имена у њега. Јачање власти најмоћнијег човека у држави и стварање царства довело је до замисли да цареви после смрти постају богови.²⁴⁵ Од државе подржавана замисао о много богова била је неспојива са замишљу једног Бога, а у првом веку постојања Римског царства почела се ширити једна таква замисао, хришћанство.

Настанак хришћанства везан је за појављивање Исуса и његово деловање у Светој земљи. Исус је рођен у Јудеји у Витлејему, код Јерусалима, у време када је њоме владао Ирод.²⁴⁶ У „петнаестој години владања Цезара Тиберија” Јован Крститељ је крстио Исуса, који је тада имао „око 30 година”.²⁴⁷ Други римски цар, Јулије Цезар Август Тиберије почео је да влада од друге половине августа 14. године тзв. нове (или хришћанске) ере и петнаеста година његове владавине је 28/29. година наше ере. Убрзо после крштења, Исус је постио 40 дана у пустињи, а после повратка у Галилеју почео је проповедати људима нову веру у једног Бога и чинити „чуда”.²⁴⁸ Исус је поучавао следбенике како да живе и како да се моле.²⁴⁹

244 Мирча Елијаде, Историја веровања и религијских идеја, II, са www.srbook.net (децембар 2016), стр. 102-103; Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, стр. 61, 386. Римски Јупитер, као отац богова, господар неба и грома, одговарао је грчком Зевсу. Јупитер је био и главни заштитник римских царева у доба превласти вере у много богова.

245 Џ. Бордман, Џ. Грифин и О. Мари, Оксфордска историја римског света, Београд 1999, 396, 404. Цар Гај Октавијан Август умро је 19.8.14. После смрти проглашен је за бога, а наследио га је Тиберије I, Јулије Цезар Август.

246 Свето писмо или Библија, са www.mediafire.com (јануар 2016), Јеванђеље по Матеју 2:1; Свето Писмо ..., Јеванђеље по Луки 2:4-6.

247 Свето писмо ..., Јеванђеље по Луки 3:1, 2:21-22. Када је крштени Исус излазио из реке Јордан, у којој је Јован крштавао људе, на Исуса је сишао Дух Свети у облику голуба и са неба су се чуле речи: „Ти си мој Син, вољени, ти си по мојој вољи.” Као сећање на тај догађај појавио се празник Богојављење.

248 Свето писмо ..., Јеванђеље по Луки 4:1-30.

249 Свето писмо ..., Јеванђеље по Матеју 6:9-13. Исус је окупљеном народу „на гори” рекао да молећи се Богу треба да то чине речима: „Оче наш који си на небесима, да се свети име твоје; да дође царство твоје; да буде воља твоја и на земљи као на небу; хлеб наш потребни дај нам данас; и опрости нам дугове наше као и ми што опраштамо дужницима својим; и не наведи нас у напаст; но избави нас од зла. Јер је твоје царство, и сила и слава заувек. Амин.”

У Јудеји је постојала вера у једног бога (Јехову), јудаизам, а верске вође јудаизма оптужили су Исуса да се лажно проглашава за месију, тј. помазаника.²⁵⁰ „Зато га свезаше и одведоше команданту Понтију Пилату”, који је управљао римском провинцијом Јудејом.²⁵¹ Он је осудио „Исуса који се зове Христос” јер се називао „царом јудејским” да буде разапет на крсту.²⁵² После смрти Исуса његово тело је сахрањено, али 3 дана после оно је нестало из гроба, а његови следбеници су причали да је устао, васкрснуо, али као Бог, који има сву „власт на небу и на земљи”.²⁵³ Уверљивији описи Исусовог деловања и учења су названи добре вести, јеванђеља. Четири јеванђеља са неким текстовима који говоре о деловању и учењу апостола постали су света књига за хришћане под називом *Нови завет*. Следећи Христа, хришћани су прихватили као своју свету књигу и текстове у *Старом завету*, који су настали код Јевреја пре појаве хришћанства.²⁵⁴

Слично многим другим верским замислима и у хришћанству је обећан вечни живот душе верницима.²⁵⁵ То обећање, олакшало је,

250 Свето писмо ..., Јеванђеље по Матеју 1:16, 16:16-20, 26:63-68. „Од Јакова се роди Јосиф. То је Јосиф муж Марије, мајке Исуса, прозваног Месија, односно Христос [грч. Помазаник].”

251 Свето писмо ..., Јеванђеље по Матеју 27:2.

252 Свето писмо ..., Јеванђеље по Матеју 27:11-37

253 Свето писмо ..., Јеванђеље по Матеју 27:57-28:20, Јеванђеље по Марку 16:6, Јеванђеље по Луки 24:34. „Господ је заиста васкрснуо и појавио се Симону!”

254 Свето писмо ..., Јеванђеље по Марку 12:28-31, Друга књига Мојсијева 20:2-17.

Према Јеванђељу по Марку, Христ је говорио о истинитости прве од десет заповести које је дао Бог Мојсију на Синајској гори, а које гласе: „Ја сам Господ, твој Бог, који те је извео из египатске земље, из дома робовања. Немој имати других богова осим мене. Не прави себи резани лик нити било какву слику од онога што је горе на небесима, или доле на земљи, или у водама испод земље. Не клањај им се нити им служи, јер сам ја, Господ, твој Бог, Бог који захтева да се оданост исказује искључиво њему. Ја походим преступе очева на синовима, до трећег и до четвртог колена, оних који ме мрзе, а милост показујем и хиљадитом колону оних који ме воле и држе се мојих заповести. Не спомињи име Господа свог Бога на недостојан начин, јер Господ неће оставити без казне онога ко недостојно спомиње његово име. Сећај се Шабатног дана и сматрај га светим. Шест дана ради и обављај сав свој посао. А седми дан је Шабат [одмор] посвећен Господу, твом Богу. Не ради никакав посао, ни ти, ни твој син, ни твоја кћи, ни твој роб, ни твоја робиња, ни твоја стока, ни странац који живи у твом граду. Јер је за шест дана Господ створио небеса и земљу, море и све што је у њима, а седмог дана је починуо. Зато је Господ благословио Шабатни дан и посветио га. Поштуј свог оца и своју мајку да ти се продуже дани на земљи коју ти даје Господ, твој Бог. Не почини злочин убиства. Не учини прељубу. Не укради. Не сведочи лажно против свог ближњег. Не пожели кућу свог ближњег. Не пожели жену свог ближњег, ни његовог роба, ни његову робињу, ни његовог бика, ни његовог магарца, нити ишта што припада твом ближњем.”

255 Свето писмо ..., Јеванђеље по Марку 12:23-27, Јеванђеље по Луки 20:35-38, Јеванђеље по Јовану 6:40. „... Јер је воља мог Оца да свако ко види Сина и исказује веру у њега има вечни живот, и ја ћу га васкрснути у последњи дан.”

Христовим најближим следбеницима, апостолима да и примером Христовог васкрсења привлаче хришћанству многе живе, који су желели вечни живот.²⁵⁶ Ширењу хришћанства доприносило је и то што је оно проповедало да су сви људи из свих народа једнаки и браћа (робови и слободни, богати и сиромашни) и сви су деца Бога (Оца).²⁵⁷

Поред замисли које је прихватила већина хришћана, појавиле су се замисли код мањих дружина. Тако су настајале мање заједнице хришћана, које је већина замишљала грешним, јеретичким.

Хришћани који су живели на некој територији стварали су своје заједнице, које су прво биле део јеврејских заједница. Постепено хришћани су се одвојили од верских заједница Јевреја. Поред апостола који су путовали ширећи хришћанске општине, појавиле су се и друге признате вође хришћана презвитери (старији) и епископи (надзорници).²⁵⁸ Стварањем епископија у I-II веку нове ере настала је Хришћанска црква.

Отпор старог многобоштва у Римском царству био је снажан. Три деценије после распећа Исуса, према писању Корнелија Тацита, Клаудије Ц. Нерон наредио је (64) да се убију неки хришћани у Риму. То је био први записани прогон хришћана.²⁵⁹ Последњи велики прогони хришћана у Римском царству извршени су по наредби цара Диоклецијана и његовог савладара Галерија почетком IV века. Неки од хришћана, који су радије подносили да их муче и убију, него да се одрекну вере у једног Бога, били су проглашени за свете.²⁶⁰

Владари Римског царства постали су свесни да неће моћи прогонима и убиствима уништити хришћанство. Морали су наћи начин да се измире са својим поданицима који су били хришћани. Цареви Галерије 311. године, а затим и Константин I Велики 313. прогласили су, обојица заједно са савладаром Лицинијем, хришћанство за допуштено веру у Римском царству.²⁶¹ После тога, Хришћанска црква почела се претварати у установу коју признаје Римско царство.²⁶² Зато су пресуде епископа хришћанима постале признате од државе. Да се уреде односи међу хришћанским еписко-

256 Свето писмо ..., Дела апостолска 4:2.

257 Свето писмо ..., Јеванђеље по Матеју 24:8-9; Прва посланица Коринћанима 12:13; Колошанима посланица 3:11.

258 Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, стр. 355-357.

259 Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, стр. 360.

260 Александра Смирнов Бркић, Религијска слика ..., стр. 40-41, 80. Међу њима био је и Димитрије Сирмијумски, по коме је град Сремска Митровица добио данашње име. За њега се мисли да је мученичком смрћу умро 304.

261 Александра Смирнов Бркић, Религијска слика ..., стр. 137-138. Константин је допуштање слободног исповедања хришћанства допунио упутством да се врати имовима хришћанима, која је одузета у време прогона.

262 Александра Смирнов Бркић, Религијска слика ..., стр. 143-144.

пијама и појасне замисли о Богу, Константин I сазвао је I васељенски сабор у Никеји. Никејски сабор 325. прихватио је да је Исус (Син) „рођен, а не створен, и да је једносуштан Оцу, кроз кога је све постало.“²⁶³ Сам Константин I покрстио се тек пред смрт 337.²⁶⁴

У IV веку неки од утицајнијих епископа на истоку носили су назив патријарх, а римски епископ звао се папом. Тако су стварана виша звања од обичних епископа.

У другој половини IV века римски цареви одлучили су да хришћанство постане једина допуштена вера. Зато су савладари цар Флавије Грацијан, на западу, и цар Теодосије I, на истоку, издали од 380. године више наредби (едикти). Према њима представници државе морали су одузимати нека права нехришћанима.²⁶⁵

Уређујући живот својих службеника (свештеника) и свих хришћана црква је до X века донела низ прописа који важе за целу Православну цркву а називамо их канонским правом.²⁶⁶

Копија бронзане главе Константина I Великог (Народни музеј у Нишу)

263 Николај А. Машкин, *Историја Старог Рима*, стр. 390; Александра Смирнов Бркић, *Религијска слика ...*, стр. 300, 374 и 378 са напоменм 2066. Васељена, екумена, је сав људима, хришћанима, насељени простор.

264 Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, p. 82-83.

265 Александра Смирнов Бркић, *Религијска слика ...*, стр. 376; Николај А. Машкин, *Историја Старог Рима*, стр. 399.

266 Нина В. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика*, докторска дисертација (Београд 2013), са www.nardus.mpn.gov.rs (децембар 2016), напомена 296.

3.

Словенско друштво и култура у време насељавања на Балкан

Друштво и привреда Словена у време сеобе

Псеудо-Маврикије пише да Словени „станују у шумама и око река, по мочварама и при језерима којима се тешко прилази, и праве више излаза” да би побегли у случају напада непријатеља.²⁶⁷ Према истом писцу: „Села Словена и Анта леже на рекама једно до другог и у узајамној вези, тако да међу њима нема размака вредног помена”.²⁶⁸ Словени северно од доњег Дунава и Саве према Прокопију: „Станују у бедним колибама, јако раштркани једни од других, и сваки од њих и по више пута промени место насеља”.²⁶⁹ Даље пише: „Живе у беди и крајњој запуштености ... и прљавштине су увек пуни”.²⁷⁰ Прокопијево писање да су живели у бедним колибама, да су се оскудно облачили и били у прљавштини последица је и честих пресељавања и ратова. Словени су тада били у честим ратовима и сеобама, а због тога су тешко могли градити другачија станишта и имати боље услове живота. Он свакако описује привремена сеоска насеља.

Ископавања на подручју које су насељавали Анти у III и IV веку и суседним областима, које су вероватно припадале држави Гота, а која припадају тзв. черњаховској култури унутар које су били Словени, Германи, Сармати, Скити и други показала су да је већина насеља грађена у близини воде. Велики број насеља био је величине 0,5 до 1,5 хектара. Мање насеља било је у пределима са земљом веће плодности (тзв. црница) а насеља у тим пределима су величине 5 до 10 хектара, али највећа су била величине 20 до 30 хектара. Бројна мала насеља су можда насељавали сродници, то јест неколико десетина породица. Куће су биле правоугаоне, или кружне основе, укопане у земљу до 1,5 метара или целе изнад земље. Величина кућа је просечно 10 до 25 метара квадратних, а највеће

267 Византијски извори за ..., I, стр. 132.

268 Византијски извори за ..., I, стр. 139.

269 Византијски извори за ..., I, стр. 27-28.

270 Византијски извори за ..., I, стр. 29-30.

имају 50 метара квадратних. Пронађене су и три тврђаве. Једна величине 40 са 60 метара има заштитни бедем, који је грађен од два камена зида и слоја земље између њих.²⁷¹ На мочварним равницама (данашња Војводина и слично) напад непријатељске војске на насеља Славена отежавале су и мочваре у којим су насеља била.

Прокопије је написао: „Словенима и Антима, не влада један човек, него од давнина живе у демократији и стога се код њих на заједничком скупу” доносе одлуке које су важне за целу заједницу.²⁷² Други РOMEЈИ, слично Прокопију, забележили су да Словени имају много главара. Племена су састојала се од братстава, а она су имала своје главаре. Скупштине на којим су братства и племена доносила важније одлуке вероватно су биле скупштине војника. То значи да су на њима били присутни првенствено, или искључиво мушкарци. Према Псеудо-Маврикију, словенске скупштине могле су бити испуњене свађама. Он је написао: „Пошто код њих, наиме, владају различита мишљења, они се или не сложе, или ако се и сложе, њихову одлуку ускоро други погазе, будући да сви супротно мисле и ниједан није вољан другоме да попусти”.²⁷³ Исти пише: „Како код њих има много главара и пошто се међусобно не слажу, није неумесно неке од њих придобијати” да они сарађују са РOMEЈИМА, а против Словена.²⁷⁴ Мање значајне одлуке главар (поглавица) могао је донети самостално без скупштине.

После насељавања на Балканско полуострво, свако племе имало је своју територију и насеље, које је било средиште тог племена. Племе је могло живети у једној, али и више жупа. Над више жупа био је старешина кога византијски писци називају најчешће „архонт”, вероватно кнез, или најчешће кнез. Владарско звање кнез, које се јавља у писаним изворима око 820. код Бугара, а затим и других Словена, можда је германског порекла.²⁷⁵ РOMEЈИ су старешине Словена звали и краљевима. Вођу Словена, Мусокија (Μουσούκιος) кога су поразили и заробили РOMEЈИ (594), Теофилакт Симоката назива „рекс”.²⁷⁶

271 Валентин. В. Седов, *Словени ...*, стр. 334-359, 374, 379-381. Куће су већином имале отворена огњишта, а ређе пећи грађене од глине, или камена. Подови су били земљани, а кров од сламе. Кућа је грађена од дрвених стубова, између којих су преплитане гране, а облепљивана је блатом. На југу подручја черњаховске културе било је камених кућа, које су зидане без малтера, а зид је дебљине до 0,5 метара.

272 Византијски извори за ..., I, стр. 25-26.

273 Византијски извори за ..., I, стр. 135.

274 Византијски извори за ..., I, стр. 138.

275 Константин Жиречек, *Историја Срба*, I, стр. 42.

276 Византијски извори за ..., I, стр. 113-116.

У *Стратегикону* је забележено да је у време сеобе постојала крвна освета. Неки од Словена су због крвне освете морали бежати из својих насеља и земље. Крвна освета је обичајно правило да братство коме је убијен неки члан треба да се освети тако што ће из убичиног братства убити некога. То правило важило је и ако неко убије нечијег госта, домаћин је требало да поштује заједничку одговорност за живот и освети убијеног госта.²⁷⁷

У Псеудо-Маврикијевом спису, који је настао крајем VI и почетком VII века, пише да Словени своје заробљенике не задржавају трајно као робове, него им после одређеног времена дају могућност да се уз откуп врате у своју земљу или да остану да живе међу Словенима као слободни.²⁷⁸ У вези са ослобођеним робовима који су остали међу Словенима може бити и писање Псеудо-Маврикија да има „Ромеја који, поставши временом друкчији и заборавивши на своје, више цене оданост према непријатељима”.²⁷⁹ Стране путнике примали су пријатељски, штитили и проводили до места које је путник желео да посети.²⁸⁰

Већина Словена је живела у сеоским општинама као заједница људи повезаних заједничком територијом више него заједничким пореклом. Обрадива земља дељена је на употребу великим породицама. При томе су истакнутији родови и њихове старешине присвајали веће и боље делове земље за своје породице. Пашњаци и шуме су и даље заједнички коришћени.

Разлике у богатству и моћи постојале су међу Словенима у време насељавања. Родовско-племенске и војне старешине су чиниле богатији и моћнији слој у словенским заједницама. Неједнаком поделом земље и плена, који су отети од Ромеја, убрзано је даље имовинско раслојавање на богате и сиромашне. Родовскоплеменско друштво се распадало, а стварало се класно друштво. Стварање класног друштва било је основа за чвршће повезивање богатих око једног старешине племенског савеза. Богати су се повезивали да би заштитили своју увећану имовину од других племена и народа, али и од сиромашних саплеменика. Јачање везе међу богатим у племенском савезу водило је стварању првих држава на подручју склавинија.

У *Стратегикону* пише да Словени имају много стоке и житарица (нарочито проса и хељде).²⁸¹ Основне привредне гране после насељавања на Балкан, као и у прадомовини, биле су земљорадња

277 Византијски извори за ..., I, стр. 130-131; 260-261.

278 Византијски извори за ..., I, стр. 131.

279 Византијски извори за ..., I, стр. 138.

280 Византијски извори за ..., I, стр. 130-131.

281 Византијски извори за ..., I, стр. 131.

и сточарство. Земља је коришћена на паљевински начин. То значи, спаљивањем шуме и нижег растиња рашчистили би површину за земљорадњу. Земљу су обрађивали неколико година (3 до 5), а затим је остављана да се природно обнови њена плодност. За обраду су користили више мотику, а мање рало, јер је корење дрвећа остало у земљи и ометало орање.²⁸² Гајили су сочиво, боб, пасуљ, тикве, диње, лук, јабуке, крушке, трешње, шљиве и орахе. Јели су мед. Од меда су правили алкохолно пиће медовину. Од стоке су гајили говеда, козе, свиње и овце. Ловили су рибу и дивље животиње (свиње, козе и дивља говеда, даброве, јелене).

Занати везани за обраду дрвета били су изузетно раширени. Било је и других занатлија као ковача. У време насељавања у југоисточну Панонску низију и на Балканско полуострво словенски грнчари су израђивали грнчарско посуђе гњечењем глине, без грнчарског кола, а тако направљене посуде од земље су пекли. Истраживање черњаховске културе показује да су имали и глинене посуде израђене на колу, које је мајстор покретао ногом, а после пекао.²⁸³ Грнчарско посуђе, као и дрвено, служило је за чување и за припремање хране. Гајили су највише житарице (пшеницу, јечам, просо) и имали млинове.²⁸⁴

Словени ковачи су правили оружје, оруђе и накит. Поред српова, ножева и других оруђа, пронађено је и нешто чешљева, накита (копче за појас, минђуше) од бронзе и сребра који су користили Словени. Роба се мењала за робу, а ретко за новац. Стока и поједини производи служили су као мерило вредности уместо новца. Гајили су говеда, овце, козе, кокошке, гуске и патке.²⁸⁵

Према писању Прокопија, скромне колибе Словена биле су веома удаљене једна од друге,²⁸⁶ а према Стратегикону словенске куће имају више излаза.²⁸⁷ Градили су једноставне дрвене куће облепљене блатом или земунце. Према археолошким ископавањима и на Балканском полуострву, словенске куће су имале правоугаоне и овалне основе. Мogle су бити делимично укопане у земљу. Зид су градили од дрвета, или усправно пободених јачих грана око којих су испреплетане тање гране, а потом облепљене блатом. Основу крова правили су од грана, које су покривали сламом или

282 Хисторија народа Југославије, I, стр. 71 са напоменом 1.

283 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 339-343, 414. Исте посуде прављене на грнчарском точку нађене су и у Пољској и на подручју горњег Дњестра у насељима из V века.

284 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 344.

285 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 339, 344-347. Уз насеља су нађене кости дивљих животиња и риба што говори о лову и риболову.

286 Византијски извори за ..., I, стр. 27-28.

287 Византијски извори за ..., I, стр. 132.

сеном.²⁸⁸ Жене су се бавиле пословима по кући, припремале храну, прерађивале вуну и правиле одећу, али су понекад учествовале и у ономе што се обично замишља као „мушки” посао као што је ратовање, што се види из записа о опсади Цариграда.

Веровања и култура Словена пре примања хришћанства

Поузданих података о најстаријим веровањима код Словена је мало. Најстарији поуздани записи о веровањима Словена записани су од стране Прокопија средином VI века. Религија Балтичких Словена позната је на основу хроника на латинском које су настале у XI и XII веку.²⁸⁹ Значај хришћанских записа из XI и XII века велики је јер, Словени код Елбе последњи су напустили многобожачка веровања а примили хришћанство у XII веку. За религију Источних Словена значајна је тзв. *Несторова хроника* из прве половине XII века. Те писане изворе допуњава народна усмена традиција и обичаји, али су они измењени у односу на време када су Словени били многобошци. Значајни су и археолошки налази остатака кипова и храма на подручју где су боравили Балтички Словени, простор данашње источне Немачке. На основу свих тих сазнања могуће је створити делимичну слику о многобожачкој религији Словена.

Прокопије је записао да су Словени веровали „да је један од богова, творац муње, једини господар света, и жртвују му говеда и све остале жртвене животиње ... чим им се смрт сасвим приближи ... одмах се заветују да ће, ако то избегну, истог тренутка принети богу жртву за свој живот”.²⁹⁰ Прокопије није забележио име тог бога грома. Јасно је да бог кога о издваја може бити само Перун.²⁹¹ Средином X века приликом склапања уговора са Византијом у бога Перуна су се заклињали многобожачки Руси кнеза Игора.²⁹² У Кијеву је последњи многобожачки руски кнез Владимир, на брду изнад свог

288 Г. Милошевић и С. Ћирковић, Кућа, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, стр. 349-355.

289 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 14-21.

290 Византијски извори за ..., I, стр. 26-27.

291 Мирча Елијаде, Историја веровања и религијских идеја, III, са www.srbook.net (децембар 2016), стр. 32; Јово Бајић, Перунов траг на Лупоглавском језеру, са www.krajinaforce.com (децембар 2016), стр. 33. М. Елијаде и Сима Тројановић су истicali да је име Перун настало од индоевропског корена „пер” (перк), што значи ударити, лупити, то јест од његове способност да удара громовима.

292 Историја старог времена и ... , стр. 36 и 38. Громовник, Перун као врховни бог Словена, указује и на заједничке верске замисли дела индоевропских народа. Најпознатији врховни бог громовник код неког индоевропског народа је Зевс код старих Грка, а исто место је имао Јупитер у старом Риму.

радње и молитве којима се призивала киша.²⁹³ Тада су босоноге девојчице (често старости 6 до 15 година) у кошуљама и окићене билjem, пратећи предводницу (додолу, или доју) обилазиле село.²⁹⁴ двора, имао Перунов дрвени кип са сребрном главом крајем X века.²⁹⁵

У време преласка из многобоштва у хришћанство код Словена је део особина њихових старих богова преношен на хришћанске свеце. После примања хришћанства Перунове особине преузео је Свети Илија Громовник, који је замишљен како небом путује у својим кочијама и баца муње. Вероватно је и дан празновања Светог Илије 20. јул (2. август) исти као дан када је слављен Перун.²⁹⁶ Део врхова брда или планина који су поштовани као свето место громовника Перуна после преласка Словена у хришћанство постао је место поштовања Светог Илије (у народу и Пантелија).²⁹⁷

Данас добро описане додоле вероватно су повезане са Перуном, тј. оне су наследиле раније усмене молитве и песме божанству које је управљало муњама и кишом.²⁹⁸ Певање додола је део посту-

293 Молитве, вербалне молбе боговима, су један од основних облика религије.

294 Кристина Р. Митић, *Прољећно-љетне ...*, стр. 28-30, 250.

295 Историја старог времена и ..., стр. 53. „И поче кнежевати Владимир у Кијеву сам, и постави кумире на брду изван двора са кулом: Перуна дрвеног са сребрном главом, а брковима од злата, и Хорса, и Дажбога, и Стрибога, и Симаргла, и Мокош.”

296 Јово Бајић, *Перунов траг ...*, стр. 27. Бајић описује такво окупљање народа у част Илије Громовника и купање сваког 2. августа до 1992. на Лупоглавском језеру код Купреса.

297 Византијски извори за ..., III, стр. 103, 125 и 250; *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Загреб 1904, 156, 217; Јово Бајић, *Перунов траг ...*, стр. 27; Витомир Белај, *Погански богови и њихови кршћански супститути*, (Stud. ethnol. Croat., vol. 21, Zagreb, 2009), са www.scripta.info (април 2017), стр. 2 и 4 (170 и 172); Мирослав Велић, Анте В. Петрић и Мате Вулетић, *Мосорски партизански одред*, Сплит 1985, преузето са www.znaci.net (септембар 2017), стр. 226, 383, 412. Можда и име тврђаве Перник, која се спомиње у време пораза Самуиловог царства, може би бити изведено од имена бога Перуна. Ј. Бајић наводи једно узвишење које је задржало име Перун у Рами, које говори да су ту многобожачки Словени поштовали Перуна. Према В. Белају на Илијином брду на Пељешцу постојао је прво кип, а затим црква Светог Илије. Њу су разорили грови у XIX веку. Тако су подсетили зашто је брдо могло бити посвећено Перуну/Св. Илији. В. Белај претерује када одбацује да је Илијино брдо пре покрштавања било посвећено Перуну. То је могуће и можда показује како је мењано име неких од врхова Перун у Свети Илија, после је грађен кип С. Илије, а на крају и црква. Ни Белај не може оспорити да је узвишење Перун на планини Мосор, источно од Сплита, вероватно из времена, употребимо његов груби израз, поганског, али настоји да за њега употреби други облик имена Порин. Ипак, име Перун је неоспорно. У писаним изворима из 1178. и 1187. спомиње се земљопосед Брест „под Перуном” код Сплита, а „предио Перуна” на Мосору је подручје које се спомиње у борбама партизана против Немаца у другој половини 1943.

298 Кристина Р. Митић, *Прољећно-љетне обредне пјесме у Срба*, докторска

пака за које се веровало да доприносе плодности у природи. Основу до данас описаних додола чине старије многобожачке магијске радње. Према Вуку Караџићу додола је од одеће имала само кошуљу а преко ње доста биљног зеленила и тако је обилазила куће, испред њих она је играла док су њене пратиле певале, а жене које су живеле у тој кући су је поливале водом.²⁹⁹ Претпоставља се да је слично било у многобожачко доба, али је додола можда била потпуно без одеће и покривена само биљем.

Словени су боговима подизали „балване“, кипове прављене од дебла дрвета. Ређе су градили храмове, а чешће су се молили на неком отвореном узвишењу или „светом гају“. Писани извори говоре да су на узвишеним местима Источни Словени постављали кипове богова. Примећено је да су првобитни храмови Германа и Словена били „без зидова, капија, стубова и крова“, околина Словена и појаве у њој су били и храм и божанства.³⁰⁰ Веровали су да богове жртвом могу одобривољити и учинити безопасним. У старије време Словени су боговима, можда, понекад приносили и људске жртве.³⁰¹

Словени су живели на великом простору и подељени на много племена, због чега су постојале и разлике у њиховим веровањима. Народ није морао имати на свим својим подручјима потпуно исте верске замисли. Напротив, различите варијанте су биле правило. Мање је уверљива његова претпоставка да код Срба Перун није био врховни бог. Он указује на то да је за Лужичке Србе и део Словена јужно од Балтичког мора, посебно важан био бог Световид (Свјатовид). Из писања Хелмолда из Бозауа у *Словенској хроници* (написаној у другој половини XII века). За Световида он је записао да су му „све покрајине словенске“ слале поклоне сваке године и признавале га за „бога над боговима“.³⁰² То је писање хришћанина који није знао ко је стварно врховни бог старих Славена, а тиме и Срба.

дисертација (Београд 2016), са www.nardus.mpn.gov.rs (децембар 2016), стр. 272-723.

299 Вук С. Караџић, Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечи-ма, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014), стр. 128. „Наша дода Бога моли, ој додо! Ој додоле! Да удари росна киша, ој додо, од додоле!“

300 Веселин Чајкановић, О врховном богу у старој српској религији, Београд 1994, стр. 160; Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 60, 64-65.

301 Историја старог времена и ..., стр. 53; Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких песама, са www.ask.rs. (април 2014), стр. 146-148. Настављајући о боговима којима је кнез Владимир подигао кумире, монах Нестор је записао: „И приносише им жртве, називајући их боговима, и доводише синове своје и кћери и жртвоваше [их тим] бесовима.“ Сачувани обичај жртвовања животиња када се почиње неки важан посао и спомињање жртвовања људи у српској народној усменој књижевности (Зидање Скадра на Бојани и др), остатак су претхришћанских обичаја.

302 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 71; Веселин Чајкановић, О врховном ..., стр. 157, 181-182.

Поредећи словенска са другим индоевропским многобожачким веровањима,³⁰³ намеће се закључак да посебно поштовање Свето-вида код Срба није одбацивало могућност да је врховни бог Срба био Перун. Напротив, у старој Атини главни храм је био посвећен богињи Атини. Упркос томе, многобожачки Грци који су живели у Атини, нису мислили да је Атина врховно божанство, него Зевс. Атина је била заштитник атинског полиса и зато је у њему била најпоштованије божанство. Световид није био врховни бог старих Срба, него само њихов бог заштитник.³⁰⁴

Управо код прибалтичких Словена у XII веку постојао је значајан многобожачки храм. Он се налазио на острву Рујан (данас Риген) у Балтичком мору. Био је посвећен богу Световиду. Тај храм се налазио у средишту утврђења Арконе, на високом гребену на полуострву Видов, на северозападу острва Рујан. То је био дрвени храм украшен дуборезима и обојен, а имао је пурпурне платнене засторе.³⁰⁵ Данско-саксонска војска срушила је храм 28.6.1168-69.

Према Саксу Граматику, у храму је био дрвени кип Световида „већи од било ког човека” са четири врата и главе. Две главе су гледале напред, преко груди (једна улево, друга удесно), а две назад, преко леђа. Лица на кипу била су обријана, а коса бога кратко ошишана. У десној руци је држао метални рог, а левом га придржавао. Рог је представљао изобилје (пића и хране). У вези са тим одржавана је важна свечаност на којој се призивао добар род усева за следећу годину. Маг, или свештеник, који је, супротно уобичајеном изгледу становника Рујна, имао дугу косу и браду, заклањао се иза

303 Валентин. В. Седов, *Словени ...*, стр. 30-32, 40-41, 99-104. Истраживања сродности језика утицала су на стварање замисли о заједничком пореклу тзв. индоевропских народа. Према тој замисли, између IV и II миленијума пре нове ере постојала је заједница Индоевропљана. Чешће се претпоставља да је заједница Индоевропљана боравила на простору источне Европе, или средње Азије (Аралско језеро). У III и II миленијуму пре нове ере поједини Индоевропљани напуштали су прадомовину, али је остала сличност у индоевропским језицима и после њиховог расељавања. У индоевропске језике убрајају се скоро сви европски језици (грчки, словенски, келтски, романски, германски, ...), индоирански језици и део несталих језика (хетита и др). У прилог замисли да су, рецимо, српски и енглески настали из заједничког индоевропског језика, наводи се и сличност речи које су могле настати давно, али и друге језичке сличности. Неке сличне речи у српском и енглеском су: сунце – sun; вода – water; сестра – sister; нос – nose, гроб-grave.

304 Веселин Чајкановић, *О врховном ...*, стр. 114-116, 169, 176, 183. Претерујући, Чајкановић је замислио да може изједначити Световида са Дажбогом (Источних Словена), али и са Дабогом (који се спомиње у српској усменој традицији). Претпоставио је да се у српској усменој народној традицији Дажбог спомиње као Дабог. Ипак, особине које се приписују Дабогу у тој традицији, другачије су од Дажбогових. Дабог је описан као онај који господари на земљи и душама неправедних, а Дажбог господари небом, Сунцем и душама праведних.

305 Растко Костић, *Пад Арконе ...*, стр. 124-125.

великог колача (од житарица и меда) и питао сакупљене да ли га виде. Ако би одговорили да га виде он би пожелео да га следеће године неће видети (јер ће колач бити већи). Остатак дана окупље-ни су проводили у раскошној гозби, коју су припремили пре светковине, и напијању.³⁰⁶

За Световида је везан и верски празник Видовдан а свечаност са великим колачем од житарица и меда, коју је описао Саксо Граматик, вероватно се одржавала управо на Видовдан. Северни Срби познавали су пролећне и јесење сетве и сејали јечам, пшеницу, раж и просо. Од Видована је почињала жетва озимог јечма и у средњем веку, а неколико дана касније жела се и озима пшеница. Велика светковина Световида, то јест Видовдана, код северних Срба била је управо везана за жетву озимог јечма, а можда и сетву проса.³⁰⁷

Световид није био само заштитник земљорадника, него и ратника. Поред кипа Световида у Аркони су били велики мач, седло, лук и стреле. У светилишту је држан и бели коњ посвећен Световиду. Веровали су да Световид као бог ратник на том коњу води српску војску у рату.³⁰⁸ Нека од планинских узвишења на подручју Јужних Срба која имају у свом имену реч вид могу бити повезана са давно напуштеним поштовањем Световида.³⁰⁹ На Брачу то је Видова гора, тј. највиши део на острву висок скоро 780 метара. Име највишег узвишења на том великом острву подсећа на велико острво Рујан и Световидово светилиште. Брач је био на подручју Неретљанских Срба који су се према писању цара Порфирогенита

306 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 9-12, 125-127. Веселин Чајкановић, О врховном ..., стр. 157-158; Веселин Чајкановић, Стара српска религија и митологија, Београд 1994, стр. 46-47. Чајкановић указује да је постојао сличан обичај код Срба хришћана у Херцеговини после више стотина година. Домаћин куће и један гост би држали чесницу између себе и питали један другог да ли се иза ње помаљају („милају“). Добијали су одговор да се помаљају мало, али да ће следеће године чесница бити већа и да ће их потпуно заклонити. Преноси и обичај са југа Србије из XIX века у коме се домаћин склањао иза гомиле колача и питао укућане да ли се види, а они му одговарали: „Ове те године мало видимо, а следеће године те нећемо видети нимало.“ Чајкановић је замислио да је свечани жртвени колач од житарица (чесница) био намењен и богу Световиду у свечаности на острву Рујан.

307 Јан Бранкач, Лужички Срби ...; Милош Благојевић, Земљорадња, Лексикон ..., стр. 239; Вук С. Караџић, Српски рјечник ..., стр. 59. Вук је забележио речи певане у народу: „Јелисије просо сије, иде Виде да обиђе“. Они вероватно чувају сећање на везу Световида са сетвом проса око 15. јуна.

308 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 128-129, 152.

309 Планина Видуша се налази северно од Љубиња у источној Херцеговини. Један Видов врх је око 10 километара од Херцег Новог, изнад села Сврчуг. Узвишење Видова је поред Међувршког језера, западно од Чачка. На југоистоку Србије су планина Видлич (око 30 километара од Лужнице) и Видојевица (код Пирота). Ипак, код неког таквог узвишења можда се ради само о томе да се означи видљивост тог узвишења или са њега.

последњи покрстили од Срба на Балкану. Код Јужних Срба, средиште поштовања Световида вероватно је било на Брачу, на Видовој гори, то јест тамо где је после изграђена црква св. Вита.³¹⁰ Усмена традиција код Срба садржи доста трагова који указују на Световида (Вида).³¹¹ Код балканских Срба свети Вит био је безначајан светац упркос настојању Римске цркве да га наметне.³¹² Код Срба Видовдан је био дан слављења само Световида, пре хришћанства.

Лечење код старих Словена се вршило употребом разних биљака. После, народ је звао видарима личности које су лечиле биљем.³¹³ Видари нису познавали узроке болести. Зато су били упућени да се приликом видања ослањају и на молитве боговима. Молитва је садржавала покушај видара да будућност изгуби неизвесност и опасност за болесника, те постане онаква каквом он жели да је „види”. Данас се речју видовитост означава способност да човек види будућност. Проширена значења речи вид су извориште имала можда у „сведовитости” Световида. У том случају, он би могао бити и заштитник старих видара (травара).

Прокопије је записао да Словени својим божанствима „... приносе жртве и по тим жртвама врачају”.³¹⁴ Врачање, или „видање” је покушај да се види будућност. Споминје се и у *Чудима Светог Димитрија* у вези са нападима на Солун (614-16). Ту пише: „вођа оних Словена, по имену Хацон, тражио је по својој навици преко врача да му се каже да ли ће ући у наш богом чувани град”.³¹⁵

310 Миодраг Марковић, Култ светог Вита (Вида) код Срба у средњем веку, са www.fvm.academia.edu/MiodragMarković (новембар 2017), стр. 2-3 (36-37), 8-9 (42-43). Црква је саграђена вероватно да се лакше преведу у хришћанство поштоваоци Световида који су се ту по навици сакупљали. Сличан начин борбе против Световида примењен је у Прагу. У њему је дигнута црква Светог Вита 930. То има везе са снагом поштовања Световида код Западних Словена (и Срба). Доношење остатака светог Вита у Праг вероватно је део покушај Римске цркве да се Световид и сећање на њега потисне светим Витом који има скоро исто име, али другачији садржај. Приближно у исто време покрштавани су, такође из Рима Срби Неретљани и Северни Срби. Из Рима као средишта је примењиван исти поступак. Дизане су цркве св. Вита уместо светилишта Световида. Слично је било са Перуном и св. Илијом (видети и напомену 297). Ако је главно средиште многобожаца било на Брачу код Неретљана јасно је зашто су они последњи примили хришћанство на Балкану.

311 Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких ..., стр. 262. Вероватно народно сећање на Световидов дан чува и стих из *Кнежеве вечере*: „Сутра јесте лепи Видов дан(ак)”, а који говори о дану боја на Косову 1389.

312 Миодраг Марковић, Култ ..., стр. 7-8 (41-42). Не само да су обични Срби имали Видовдан, а не Витовдан, него и писмени Срби хришћани у XIV веку мешају народно сећање на Вида и хришћанског Вита. Због тога другог су уписивали са именом првог, тј. као св. Вида у хришћанске преписе које су правили тада.

313 Вук С. Караџић, Српски рјечник ..., стр. 59. Вук је записао лековите биљке: видовиту траву, видац и друге, а у народним песмама реч видати значи лечити.

314 Византијски извори за ..., I, стр. 27.

315 Византијски извори за ..., I, стр. 193.

Према *Несторовој хроници*, Кијевски Руси су се, поред Перуна, заклињали и у Велеса (исто и Волос) бога стоке. Он је код старих Словена вероватно био и бог подземног света и вукова. У Македонији и данас постоји град Велес чије се име доводи у везу са богом Велесом. На „гори” код Кијева многобожачки Руси имали су кипове богова, а по наредби кнеза Владимира уништили су их.³¹⁶ Од богова код старих Словена још се спомињу Дажбог (Даждбог, бог Сунца), Сварог, Стрибог, Мокош, Триглав (вероватно се он јавља у народној усменој традицији Срба и као Тројан) и други.³¹⁷ Изгледа да међу вишим божанстава, осим Мокош, нема поузданих записа о женским божанствима од Словена.

Словени су веровали и у нижа натприродна бића везана за изворе, шуме, реке, планине. Међу тим митским бићима у која су веровали стари Словени нека су боље позната. Замисао о вилама сачувала се у народу до данас. Исто веровање спомиње Прокопије, али он виле назива „нимфе”, изједначивши их са сличним старогрчким женским божанствима. Он је записао да Словени „обожавају реке, нимфе и друга нека нижа божанства и свима њима приносе жртве”.³¹⁸ У усменој народној књижевности виле су описане као вечно младе, лепе девојке, дуге расуте косе („златне” или „русе”), обучене у беле танке хаљине. Традиција такве виле описује и са крилима. Народ је веровао да бораве даље од насеља, по планинама, поред вода, или у облацима. Традиција говори да оне играју кола и певају ноћу на ливадама и узвишењима.³¹⁹

316 Историја старог времена и ..., стр. 65; Веселин Чајкановић, О врховном ..., стр. 32-41. Према Чајкановићу, на Светог Саву I Српског, који је описиван у народним усмено преношеним причама и као заштитник стоке, али и вукова, је пренет део замисли о богу Велесу.

317 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 150-151; Војислав Ђурић, Антологија народних приповедака, са www.ask.rs. (јануар 2014), стр. 107-108; Веселин Чајкановић, О врховном ..., стр. 78-80. У српској народној традицији сачувана су предања о „цару Тројану”. Није немогуће да су она последица спајања два сећања. Једно је сећање на старог словенског бога Тројана, а друго сећање на освајача Дакије цара Марка Улпија Трајана, које је преузето од староседелаца.

318 Византијски извори за ..., I, стр. 27.

319 Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких ..., стр. 148, 187-191, 403, 907; Речник српскохрватског књижевног језика, V, стр. 586. Иако традиција види виле као пријатељице јунака, напомиње и да оне могу убити људе када су увређене. Често се у усменој традицији спомињу виле као неко ко ноћу руши оно што људи дању граде. Српски народ често кругове од гљива, или биљака у природи назива „вилино коло”. Виле у народној традицији могу се преобразити у животиње. Као име за виле сачувао се и назив русалке. Код Источних Словена русалке су виле које бораве код река и наносе зло људима. Данас је реч рус код Срба мења речима са риђ, румен, црвенкаст. Од речи рус вероватно је настао и назив русалке за виле код Источних Словена. Само име, у том случају, значило би „риђокосе”. Словенске „русалије” су неки доводили у везу са именом „росалија” из времена претхришћанске римске државе.

Можда је најстарији податак о Словенима и њиховим верским представама сачуван код „оца историје“ Херодота. у V веку пре нове ере, пишући о народима који живе северно од данашњег Црног мора, Херодот првенствено пише о Скитима. Као суседе Скита спомиње „Неуре“, а за њих је записао да су живели северније од Скита, негде на подручју горњег тока Буга. Према Херодоту, Скити и Хелени, који су боравили у Скитији, „причали су да се сваки Неур једном годишње претвори на неколико дана у вука“.³²⁰

Опис Неура на подручју касније словенске прадомовине и веровања да се Неури претварају у вукове довео је до појаве замисли да је то слично са каснијим веровањем Словена у вукодлаке или вампире, тј. веровало се да се вампир може претворити у вука, или неку другу животињу.³²¹ Као суседе Неура Херодот изгледа спомиње племе Будина за које оставља и запис да „имају јако плаве очи и риђу косу“.³²² Зато се појавила замисао да су Неури, а можда и Будини, преци Словена.³²³ Ипак, тотемистичка веровања, попут овога да неки народ има натприродну везу са вуком, или потиче од њега, нису била реткост код разних народа. Нажалост, немамо ништа више од привлачне претпоставке да су Неури могли бити преци Словена. То може бити само случајна сличност спојена са нашим жељом да у тами далеке прошлости пронађемо светлу тачку, тј. своје претке.

320 Херодот, Историја, са www.srbook.net (децембар 2016), стр. 148. То је простор данашње Западне Украјине, источне Пољске и западне Белорусије.

321 Никола Радојчић, Законик цара Стефана Душана: 1349. и 1354, Београд 1960, стр. 94; Вјекослав Клаић, Биљешка о вјеровању у вукодлаке на отоку Пашману 1403. године, са www.skripta.info (април 2017), стр. 1 (223); Вук С. Караџић, Српски рјечник ..., стр. 53, 79. Изгледа да члан 20. Душановог законика из XIV века описује веровање у вампире и вукодлаке. Према њему: „Људи који враџбинама узимају [тела] из гробова те их спаљују, то село, које то учини, да плати вражду ...“, тј високу казну. Овој одредби сличан догађај описао је Задранин Пavaо Павловић у XV веку. Према том опису 1403. нека жена Приба са отока Пашман преобликовала се после смрти у вукодлака. Према опису, тај вукодлак узнемиравао је све оточане и П. Павловића, као начелник Задра, допустио је узнемиренем становницима Пашмана да се гроб Прибе откопа а у срце умрле забоду „клин, или колац“. Знатно после, Вук Караџић, је у Рјечнику изједначио вампире и вукодлаке. Он описује како некада 40 дана после смрти у неко тело човека уђе „ђаволски ... дух и оживи га (повампири се). После вукодлак излази ноћу из гроба и дави људе по кућама и пије њихову крв“. Он описује како се сељани уверени да у гробљу имају вампира понекад сакупе раскопају гроб, тело избоду глоговим колцем и баце га на ватру да изгори.

322 Херодот, Историја, стр. 148.

323 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 31-32, 40-41. На основу истраживања заједничких речи у словенским језицима, то јест тражећи речи прасловенског језика, А. С. Будилович и Лубор Нидерле (1865-1944) су замишљали да је подручје Будина прадомовина Словена. Истражујући Нидерле је мислио да поред Неура и Будина у претке Словена треба убројати Ските „ораче“ о којима је писао Херодот.

У народу је из непознатог прошлог периода сачувано веровање у вештице. Замишљене су као зла бића у која се претварају зле старице и убијају децу и слично.³²⁴ Веровало се да вештица може примити облик птице или лептира. Значење појма вештице се преобликовало у веровање у злог духа који борави и у живим женама и наноси зло околини.

Словени су вешто обрађивали дрво, а храст су поштовали и као свето дрво, посвећено вероватно богу грома Перуну. Мисли се да су храст Словени спаљивали на најдужи и најкраћи дан у години, а остатак тог обичаја је данашње спаљивање храста (бадњака) на Божић.³²⁵ Спаљивање бадњака на Божић можда указује и на везу са ранијим слављењем јачања светлости Сунца после 22. децембра.³²⁶

Поред додола, ни неке друге народне обичаје и игре није могуће сасвим сигурно сврстати у претхришћански период, мада постоје основане претпоставке да су везани за многобожачка веровања. Такве су коледе које се јављају код разних словенских народа. Коледице као зимске обичајне игре код словенских народа спомињу се у раном средњем веку. То су игре у којима учествују маскирани младићи. Извођене су после зимског солстиција (22. децембра). Како је обичај везан за дане у којима је снага Сунчевог загревања Земље постајала већа, тај обичај повезује се са старим поштовањем Сунца као божанства и представом о његовом поновном оживљавању, тј. продужењу дана. Изгледа да и један стих из коледице чува јасну успомену на Световида и спомиње његово име. То су речи: „Војевао бели Виде, коледице”.³²⁷

324 Војислав Ђурић, *Антологија народних јуначких ...*, стр. 900.

325 Веселин Чајкановић, *Стара српска религија ...*, стр. 170, 173-174.

326 Christmas, преузето са www.britannica.com (септембар 2017); Christmas, са www.newadvent.org (септембар 2017). Божић се славио 25. децембра у другој половини IV века у Риму, а можда у истом веку и у Константинопољу. Датум је подударан датуму слављења Непобедивог Сунца у многобожачком Риму. Зато је настала замисао да је Божић као празник у коме се слави рођење Христово, заменио старију прославу победе Сунца над тамом и зимом. Због тога се мисли и да је „царање” божићне ватре помагање ватри да се распади и ослободи више топлоте и светла. То може бити магијска радња која треба да преносом на свет и Сунце делује да и оно ослободи више своје топлоте и загреје свет.

327 Н. Ф. Павковић, *Коледице*, Лексикон ..., стр. 309; Нада Милошевић Ђорђевић, *Лирске народне песме*, са www.ask.rs. (јануар 2014), стр. 31; Јан Бранкачк, *Лужички Срби ...*; Веселин Чајкановић, *О врховном ...*, стр. 143. Речи „Бели Виде” у коледским песмама, у заједници људи у који су сви, или скоро сви белци, свакако није опис беле коже Видове. Вероватније је да се односи на ратног белог коња Видовог, а то је исто као код коња Световидовог. Везу коледице и Световида изгледа потврђује име малог словенског/српског племена Коледићи у првој половини IX века на подручју уз средњи ток Лабе, тј. подручју нарочитог поштовања Световида.

Истраживање словенских гробова пре сеобе Словена из Прадомовине наилази на велику тешкоћу. Од слива Одре до слива Дњепра и до Дунава на југу преовладавао је обред спаљивања мртвих.³²⁸ Теофилакт Симоката записао је да су Словени после смрти неког од њих одржавали даће на којима су се напијали, па је владар Мусокије био пијан када су га у ноћном нападу поразили и заробили Ромеји.³²⁹ Обичај заједничке гозбе на гробу је хришћанска црква морала да трпи и он се сачувао до данас, као „народни обичај”.

Познатији опис спаљивања везан је за опсаду Цариграда 626. Према Теодору Синкелу „варвари” тада нису могли да сакупе и спале све своје погинуле.³³⁰ Арапски писац Масуди записао је да су неки Срби средином X века спаљивали тела умрлих.³³¹ До краја христијанизације Словена у X веку неки од њих спаљивали су своје мртве на погребној ломачи.³³² Део Словена је остатке покојника сахрањивао у земљу у глиненим урнама (Дворови код Бијељине),³³³ или без њих у равне гробове, у гробове су остављали предмете по којима се види да су веровали да ће душа из умрлог тела живети, тј. требати те предмете. Ромеји и Масуди су мислили да су жене Словена вршиле самоубиства када им умре муж.³³⁴

Пронађени су гробови Словена мушкараца са оружјем и гробови жена са украсима и драгоценостима. То потврђује да су Словени веровали да ће дух (душа) покојника живети после смрти тела и да ће јој бити потребне ствари које је умрли користио у животу. Очито су представе, према којима све у природи (свака појава, предмет и човек) има духа као невидљивог покретача (анимизам), утицале на веровање старих Словена. Душа је општесловенска реч

328 Валентин. В. Седов, Словени ..., стр. 123, 338, 359. Било је и гробова са сахрањивањем тела. За гробове у којима су сахрањивана тела на подручју черњаховске културе мисли се да показују присуство и утицај Сармата.

329 Византијски извори за ..., I, стр. 115-116.

330 Византијски извори за ..., I, стр. 166. У опису Теодора Синкела „варвари” су Словени, јер Авари нису спаљивали тела умрлих.

331 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 23-24. Масуди († око 956) је записао: „Срби спаљују умрле, ако им умре поглавица а са њим спаљују и коња.” Опис је настао неколико деценија после христијанизације Срба на Балкану. Можда описује неку преосталу заједницу паганских Срба, или још нехристијанизоване Северне Србе. Доментијан Хиландарац је записао да је Стефан Немања I у Србији крајем XII века уништио остатке многобоштва и жртвенике паганске. Видети и напомену 100.

332 Дубравко Ловреновић, Стећци босанско и хумско мраморје средњег вијека, Сарајево 2008, са www.docfoc.com (јун 2016), стр. 31 (30). То показује и словенски гроб из VIII века нађен у Султићима код Коњица.

333 Историја српског народа, I, Београд 1994, стр. 113.

334 Византијски извори за ..., I, стр. 132; Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 24. Такав обичај до XX века очуван је у неким случајевима у Индији.

и изводи се од речи дах (као и реч дух). Стари Словени вероватно су веровали да невидљиви дух (душа) са телом чини јединство у време живота, а у тренутку смрти дух је напуштао тело и настављао да живи „ослобођен”.³³⁵

Претпоставља се да су прво Јужни Словени, који су ступили у војну службу Византије и били покрштени, почели да сахрањују своје мртве без спаљивања. Култ умрлих предака старих Словена се према појединим мишљењима очувао и после покрштавања у обичају „славе” (крсног имена) код Срба. Према В. Чајкановићу, суштина „славе” је „помен, слава прецима” и због тога се слави у кругу сродника, породице. Он је даље замислио тврди да је то празник посвећен „митском претку једне породице, [и] свим њеним прецима уопште”.³³⁶ Постоји замисао да опис прославе војводе Ивца, који је оставио Јован Скилица описујући последње године постојања Самуиловог царства, представља опис (крсне) славе.³³⁷

У време насељавања на Балканско полуострво, Словени су познавали музичке инструменте. Према Теофилакту Симокати, код Мраморног мора 592. ухваћена су и доведена цару Маврикију три заробљена Словена, који нису носили никакво оружје него жичане музичке инструменте (тамбуре).³³⁸ Поред тамбура користили су и добоше и рогове.

335 Веселин Чајкановић, *Стара српска религија ...*, стр. 74-75; Карл Густав Јунг, *Дух и живот*, Нови Сад 1984, 7. Дах је невидљиви зрак (ваздух) који живо биће удише и издише, тј. дах је оно без чега видљиво тело не може живети. Веза појмова дах и дух се непосредно види у данашњим синонимима дукан и духан и објашњава како је из дах могло настати дух. Значај речи дах данас се јасно види у изразу „испустити дах”. Тај израз не значи само привремено избацити ваздух из плућа, него може да значи последњи пут избацити ваздух, тј. умрети. Ту „испустити дах” значи „испустити дух”. Дух је појам којим се означава нешто невидљиво и неопипљиво, као ваздух, али нешто што је суштина и покретач видљивог тела. Зато је дух невидљива душа која покреће тело. Дух се сусреће и у значењу невидљиве душе која нема тело. Тада је дух нематеријално и натприродно биће.

336 Веселин Чајкановић, *О врховном ...*, стр. 159-160, 367; Веселин Чајкановић, *Стара српска религија ...*, стр. 149-150, 154-157. Чајкановић је замислио да је у том обичају из претхришћанског времена на зиду (уместо иконе хришћанског свеца) био неки симбол од дрвета пред којим се обављала славска свечаност. Мање је уверљива мисао да је дрвени крст као симбол коришћен у време пре прихватања хришћанства. Чајкановић је мислио да је крст био упрошћена симболична слика човечијег тела са раширеним рукама и спојеним ногама. За такву претпоставку нема поуздане потврде.

337 Византијски извори за ..., III, стр. 131 са напоменом 182.

338 Византијски извори за ..., I, стр. 110-111.

4.

Срби у време стварања прве државе на Балкану

Стварање бугарске државе јужно од Дунава и приближавање Франака са запада

Други вероватни српски владар из *Барских легенди* је Владин. Према легенди, око 652. могао је почети да влада Владин. У време Владино на Балкан су дошли Бугари који су се сукобили са Цариградом, али цар је поражен и морао је да склопи мир са њима.³³⁹

Први Бугари (турско-монголски народ) дошли су на подручје Волге вероватно крајем IV века. Од VI века они су нападали и Византију у пљачкашким упадима. У првој половини VII века постојала је велика Бугарска држава на подручју северно од Кавказа и југо-источно од доњег Дњепра. Велика Бугарска је нападнута од Хазара и распала се. После тога хан Аспарух је довео део Бугара у Влашку низију и на ушће Дунава. Константин IV повео је војску 679-80. да спречи Бугаре да пређу Дунав и населе се јужно од његовог ушћа у Тракију.³⁴⁰ Византијска војска прешла је Дунав, али после борби била је приморана да се повуче. Теофан (Исповедник) је записао у својој хроници да су Бугари тада гонећи Византинце прешли Дунав и ушли на подручје Варне. Борбе Бугара и цара Константина IV трајале су и 681.³⁴¹ Северце и још седам словенских племена, која су живела између Дунава и планине Балкан, хан Аспарух (681-700) је приморао да му дају дажбине и раселили их унутар новостворене бугарско-словенске државе, углавном у гранична подручја.³⁴² Цар Константин IV уговорио је мир са Бугарима и пристао да њима

339 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 23-25; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109-110. „у време Владинове владавине изашло је небројено мноштво народа од велике реке Волге ... Вулгари [Бугари] ... дошли [су] ... затим су ... заузели ... Македонију ... цар ... није успео да их победи, послао је гласнике и склопио [је] са њима мир.”

340 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 140 са напоменом 1.

341 Византијски извори за ..., I, стр. 224; Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 140 са напоменом 4.

342 Византијски извори за ..., I, стр. 225. Западна граница Бугарске државе била је источно од Видина.

плаћа данак 681.³⁴³ Ово се узима као основа за мишљење да је Византија признала око 680. створену бугарско-словенску државу.

Према *Барским легендама*, „краљ Владин видевши да је њихов народ веома бројан са њима [Бугарима] склопио је мир, а оба народа су се заволела, то јест Готи, односно, Словени ... и Бугари ... то највише зато што су оба народа била паганска и зато што су говорили истим језиком”.³⁴⁴ Из тога следи да је Владин владао до 681. или и после те године. *Барске легенде* немају никакву временску одредницу за његовог наследника. Према њој: „умро је Владин, а након њега је владао његов син Ратомир који је од раног детињства био непријатељ хришћана и који их је прогањао ... Он је многе њихове градове и насеља уништио, а оне које је поштедео бацио је у ропство.”³⁴⁵ *Барске легенде* причају и шта се догодило са хришћанима (Ромејима) који су остали изван приморских градова: „многи хришћани из Приморја и Загорја, не желећи да се упрљају ... исквареним начином живота, свакодневно су бежали и придруживали се ... онима који су били на планинама и по природним утврдама, одлучујући радије да трпе ... прогоне и немаштину, а да спасу душе, него да привремено уживају са паганима и ... изгубе душе.”³⁴⁶

Византијски цареви наставили су са покушајима да обнове своју власт на делу Балканског полуострва. Јустинијан II је зауставио прво Бугаре. После, „продро је до Солуна и покорио велике масе Словена” 688-689.³⁴⁷ После тога више није било великих напада Словена на Солун. Део поражених Јустинијан II одвео је и населио у Малу Азију. Тада се поновио прелазак присилно насељених Словена војника Арабљанима, тј. ти пребези убрзо су завршили у Сирији.³⁴⁸

У другој половини VIII века Бугари су прешли планину Балкан на југу и сукобили се са Византијом око власти над Словенима на том подручју. Бугарски владари ширили су власт и на северозапад. Са запада су се приближавали Франци Карла Великог (768-814).

343 Византијски извори за ..., I, стр. 225-226; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 141; Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, История ..., I, стр. 17.

344 Gesta regum Sclavorum, I, стр. 25; Љетопис попа Дукљанина, стр. 110. Уверљиво је причање о миру, или савезу, Срба са Бугарима.

345 Gesta regum Sclavorum, I, стр. 27-29; Љетопис попа Дукљанина, стр. 110. Крајем VII и почетком VIII века српски владар, охрабрен успесима Бугара против Ромеја, или из неког другог разлога, могао је променити понашање према хришћанима и Ромејима. Опис је вероватан, тј. сасвим се уклапа у општу слику коју имамо о том времену. После Ратомира, *Барске легенде* говоре о „четири зла краља” који су владали „један за другим”. Њихових имена нема, јер „било би претерано причање о њиховим злим делима”.

346 Gesta regum Sclavorum, I, стр. 29-31; Љетопис попа Дукљанина, стр. 110.

347 Византијски извори за ..., I, стр. 226, 241.

348 Византијски извори за ..., I, стр. 227.

Они су у другој половини VIII века потпуно потчинио Баварце. Са Баварцима потчинио су и Словене у Карантанији који су од средине VIII века (владавине кнеза Борута) признали власт Бавараца. Карло се затим сукобио са Аварима који су из Панонске низије нападали Карантанију и Баварску. Нападима између од 791. до 796. Карло Велики уништио је хаганат Авара.³⁴⁹ У том рату у војсци Карла 796. се помиње и Војномир Словен.³⁵⁰ После победе над Аварима, Франци су владали Панонијом до реке Тисе на истоку и до Фрушке горе на југоистоку.³⁵¹ Источно од Тисе било је подручје под влашћу Бугарске. На југу око 803. под влашћу Франака били су Хрвати у Далмацији, тј. до ушћа Цетине на истоку, а наставио се рат Франака са Византијом око градова на обали Јадранског мора.

Према Теофановом писању, 773. Бугари су намеравали да покоре Верзитују (вероватно подручје данашњег Битоља, Прилепа, Кичева и Велеса).³⁵² Неколико деценија после, Византија је тешко поражена од Бугара. Бугарски хан Крум (803-814), који је завладао западним делом Влашке низије а можда и подручјем Баната до Тисе, на југу напао је Византију. Срушио је тврђаву Сердику (Софију) 809. и трајно је припојио држави Бугара. У рату против Крума и Бугара у јулу 811. убијен је и цар Нићифор I (802-811). Према писању Теофана, Крум је од цареве лобање и сребра направио пехар, а на гозби „дао је словенским архонтима да из ње пију”.³⁵³

У време успеха Крумових Бугара, Византију су нападали и Франци на западу Балкана. Они су освојили Венецију и део у Далмације. Византија је склопила мир са Францима у Ахену 812. и признала царску титулу франачком владару Карлу Великом, кога је папа у Риму крунисао за цара 800.³⁵⁴ Текст уговора није сачуван, али Задар и други приморски градови остали су под влашћу Византије, а Истра и хрватске жупе у Далмацији припали су Францима.³⁵⁵ Под влашћу Франака били су Словени од Паноније до Јадранског мора.

349 Annales Regni Francorum, 88- 98, 108, 118; Золтан Чемеде, Утврђења и ..., стр. 76. Побуне Авара у Панонији против Франака јављале су се до 803. а источно од Тисе, Авари су се још неко време сукобљавали са Бугарима.

350 Annales Regni Francorum, 98. Претпоставља се да је „Wonomyro Sclavo” био кнез у југозападној Панонији и од 791. признавао власт Франака.

351 Стара српска књижевност, III, стр. 95. Словени/Срби су Франке звали Фругима. Тако је настао назив за Фрушку гору, која је била гранична област коју су држали Франци. Видети и стране 135 и 303.

352 Милош Ж. Цветковић, Ниже јединице ..., 197-198.

353 Византијски извори за ..., I, стр. 236.

354 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 190 и 202.

355 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 172; Предраг Коматина, Црквена политика ..., стр. 268. Према Ајнхардовом Животу Карла Великог, у Далмацији је одређена граница између византијских „Романа”, који су били у градовима уз море и на острвима, насупротив франачким „Словенима” у унутрашњости.

У вези са влашћу Франака над Словенима у Посавини и Панонији сачуван је и најстарији писани податак о Србима на Балканском полуострву. Франачком цару Лудвику 818. жалио се његов вазал, кнез Људевит (Liudewitus) у Доњој Панонији, и тражио да се боље поступа према његовој кнежевини у франачкој држави.³⁵⁶ Молбе Људевита Посавског тада нису уважене. Зато је он створио савез против Франака, а уверио је и Тимочане да приступе његовом савезу. Тако се 819. побунио против франачке власти.³⁵⁷ Тадашњи хрватски „кнез Далмације” Борна био је веран вазал Франака и ратовао је против кнеза Људевита.³⁵⁸ Франци нису у првом нападу поразили Људевита Посавског. Зато су се и Словени уз горњи ток Драве и Саве (данашња Словенија) охрабрили и придружили Људевиту, али они су били поражени већ 820.³⁵⁹

Када су Франци 822. поразили Људевита, он је морао отићи из свог седишта Сиска, а привремено се склонио код Срба, народа који „држе велики део Далмације”.³⁶⁰ Људевит је, из непознатих разлога, убио свог домаћина, старешину Срба. Није јасно ни да ли је то био погранични жупан, или врховни старешина племенског савеза Срба, на чијем двору је био. После тог убиства морао је напустити Србе и покушао се склонити код Хрвата, тј. Борниног рођака Људемисла у приморју. Тамо је Људемисл, који је признавао франачку власт, наредио да Људевита Посавског убију (823).³⁶¹

Франачком цару 818. дошли су и посланици Абодрита и Тимочана. Према писању у *Аналима Франачког краљевства*, најмање последњи набројани, Тимочани „су се недавно одрекли савеза са Бугарима и прешли на нашу страну”.³⁶² Њихови посланици тражили су помоћ у борби против Бугара. Бугарски хан Омуртаг (814-831) је тада владао источно од Тисе, а после 823. покорио је и Тимочане.³⁶³ *Анали Франачког краљевства* за 824. бележе да су тада поново долазили посланици јужних Абодрита, који су били у „суседству Бугара, у Дакији која лежи крај Дунава”.³⁶⁴ У нападу на Словене и

356 Annales Regni Francorum, 149.

357 Annales Regni Francorum, 150.

358 Annales Regni Francorum, 151.

359 Annales Regni Francorum, 152-153.

360 Annales Regni Francorum, 158. За писца *Анала Франачког краљевства* Далмација је римска покрајина Далмација. Далмација је обухватала знатно већи простор него данашња Далмација. У њој је био највећи део Босне, скоро до реке Саве и један део западне Србије.

361 Annales Regni Francorum, 161.

362 Annales Regni Francorum, 149. Споменути Абодрити (Ободрити) су несумњиво Јужни Ободрити, јер се у истом делу спомињу и, суседи Саксонаца, Северни Ободрити којима тада влада „гех” Славомир.

363 Историја српског народа, I, стр. 147.

364 Латински извори за ..., II, 34-36; Хисторија народа Југославије, I, стр. 50-51;

Словене и Франке од 826/27. до 832. Бугари су узели Банат, Београд и источни Срем.³⁶⁵ Кан Пресијам (836-852) у првој деценији владавине на југозападу проширио је своју власт на подручје Охрида и Девола.

Племенски савез и држава легендарног Селимира

Према Константину VII Порфирогениту, потомци вође сеобе Срба на Балканско полуострво наслеђивали су власт од оца на сина до времена када он пише, тј. средине X века. Српске владаре он назива „архонтима“, али имена првих архоната није записао. Тек за Вишеслава (?), Радослава и Просигоја Порфирогенит је записао имена и редослед којим су владали.³⁶⁶ Порфирогенит детаљније пише о Србима тек од IX века. Нешто прича је сачувано у *Барским легендама*, а долазак Срба изгледа описује прича о легендарном Селимиру. Селимирови Срби су у време доласка на Балкан вероватно савез племена.³⁶⁷ Старешина племенског савеза морао је имати наоружану пратњу, из свог племена, вероватно Лужичана који су на северу били језгро племенског савеза. Владарева наоружана пратња била је језгро војске племенског савеза, а радила је и полицијске послове против оних који нису поштовали обичајно право и имовину родовско-племенских старешина. Владар је морао сакупити средства са којим је плаћао своју наоружану пратњу. Средства

Реља Новаковић, Балтички Словени у Београду и Србији, Београд 1985, стр. 10, 12. Када су Римљани изгубили Трајанову покрајину Дакију, северно од Дунава, од времена Диоклецијана од дела Мезије створили су јужно од Дунава покрајину Дакију, тј. Приобалну Дакију. На њеном подручју између ушћа Велике Мораве и ушћа Тимока (Тимочана) могли су око 820. бити јужни Ободрити. Теодосије I је створио и дијецезу Дакију, у којој су биле покрајине Горња Мезија, Приобална Дакија, Медитеранеа, Превалитана и Дарданија.

365 Латински извори за ..., II, 38-39, 42-43; Золтан Чемере, Утврђења и ..., 77.

366 Византијски извори за ..., II, стр. 49-50. У Порфирогенитовом *Спису о народима* пише: „Када Бугарска беше под влашћу Ромеја, пошто је умро онај архонт Србин који је пребегао цару Ираклију, по наследству завлада његов син, а потом унук и тако редом архонти из његовог рода.“ Ипак, из његовог описа IX и X века видљиво је да власт није увек прелазила са оца на сина, али се задржавала у владарском роду. Порфирогенит претерује. Њему је његов таст Роман Лакапин две деценије био савладар, а у стварности преузео је власт. Зато Порфирогенит има потребу да нагласи искључиво право сина да наследи владара и у Србији. Настављајући писање он је записао: „После извесног броја година роди се од њих Вишеслав (Βοισέσθλαβοζ), а од њега Радослав (Τοδόσθλαβοζ), а од њега Просигој (Προσηγός), а од њега Властимир (Βλαστήμυρος) и до овог Властимира Бугари су живели мирно са Србима, као блиски суседи.“ Βοισέσθλαβοζ је понекад читано као Војислав.

367 Северни Срби стварали су савез племена, који се окупљао око главног племена и његовог старешине првенствено због борбе против странаца.

је делом могао сакупити нападајући и плачкајући туђа племена и државе, али су поузданији били „поклони” које је добијао од својих саплеменика. „Поклони”, које је владар очекивао да добије, а саплеменици мислили да треба да дају као израз прихватања владара, били су зачетак пореза у држави.

Ипак, *Барске легенде* за Селимира говоре нешто што се може разумети као прави порез поданика владару. Према њима, „Селимир ... паган и варварин ... хришћане [Ромеје] ... није ... прогањао ... и са њима је склопио мир и почели су да му плаћају данак.”³⁶⁸ Данак који су Ромеји плаћали своме владару пре доласка Словена зове се порез. Тако је најлакше замислити да они Селимиру, кога је „довео” цар Ираклије, према уговору почињу плаћати некакав порез, уместо своме цару. Ираклије тиме није купио само мир за Ромеје, који су остали под влашћу Селимира, него и верност новог савезника, кога је доселио вероватно да штити Ромејско царство од Авара, који су били у Панонској низији.

Изгледа да је у време легендарног Селимира (631-652) српски владар сакупљао порез од староседелаца, а Византија је имала пресудни утицај да се код Срба уведу неке основне државне установе, тј. створи држава до краја владавине Селимира.³⁶⁹

Српски вођа се морао са племенима која је довео договорити где ће бити насељена.³⁷⁰ Убрзо после насељавања родови и племена су се територијално уредили у села, а више села у једној географској целини уредило се у жупе. Сеоске старешине су признавале власт жупана, а жупани су признали ранијег старешину племенског савеза као владара тек уобличене државе. Све указује да је већ средином VII века у држави легендарног Селимира могло постојати све оно што касније постоји у суседној Бугарској када се она сматра државом (око 680). Дакле прва држава Срба на Балкану је постојала вероватно средином VII века, али није примећивана од истраживача прошлости због премало писаних вести о њој.

Сакупљање данка (пореза) од хришћана је било пресудно у уздизању првог српског вође на Балкану у владара државе. Како је било организовано сакупљање тих првих пореза у време стварања прве државе код Срба, није забележено. За много уређенију суседну Византију остали су писани извори о порезима. Од почетка VII века и стварања тема у Византији је растао значај и број слободних се-

368 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 21; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109.

369 Данас раширено је погрешно мишљење да су Бугари највише утицали на стварање државе код Срба, а не Грци. Према том мишљењу, притисак Бугара утицао је да се Срби јаче окупе око владара и створе државу средином IX века.

370 Слично као што је владар Бугара одредио где да живе словенска племена у време стварања државе Бугара око 680.

љака (у које су спадали и стратиоти), а смањивао се значај колона, зависних сељака.³⁷¹ Поред опорезивања личности (пореске главе, као представника породице), из Земљорадничког законика (са краја VII или из VIII века) види се да је уведено и одређивање јединственог пореза за целу сеоску општину.³⁷² Од тада је село и као целина морало сакупити одређени порез, а ако неки сељак (породица) није могао да плати свој део пореза то су морали учинити његови суседи, али су они тиме добијали и право да обрађују земљу за коју плаћају порез.³⁷³ Тако је сеоска општина у основи једна управно-пореска целина а њени чланови су дужни заједнички да плате порез одређен за целу општину.³⁷⁴

Могуће да су код Словена (и Срба) прва давања племенском старешини била слично сакупљана, а Византија је такав облик сакупљања пореза могла прихватити прво на подручјима склавинија, које је ставила под своју власт од средине VII века. Задржавањем ранијег начина опорезивања међу Словенима Цариград је олакшао увођење своје власти. То би значило да су село (сеоски старешина) и жупа (жупан) код Словена знали колико се од њих очекује да предају добара старешини племенског савеза, или владару као „поклон”, а хришћанска (влашка) села као данак (порез).

Племенско-родовским старешинама била је потребна заштита имовине и повлаштеност положаја у друштву, не само од странаца него и од сиромашних саплеменика. Зато су помагали владару да учврсти своју власт, а основа те власти били су наоружани пратиоци владара, тј. војска. После сеобе, приликом окупљања војске владарева дружина (наоружани пратиоци) проширивана је прво жупанима, са њиховим наоружаним пратиоцима, и вероватно сеоским старешинама.³⁷⁵ Није јасно када су староседеоци, Власи постали део војске српског владара.³⁷⁶

После сеобе, главни представници владара у нижим управним целинама постали су жупани. У писаним изворима жупани, а тиме и жупе могу се пратити од X века.³⁷⁷ Жупа је обухватала једну речну долину, или њен део, или крашко поље. Границе између жупа били

371 Георгије А. Острогорски, Привреда и друштво у Византијском царству, Београд 1969, стр. 103-104.

372 Георгије А. Острогорски, Привреда ..., стр. 104-106.

373 Георгије А. Острогорски, Привреда ..., стр. 70.

374 Георгије А. Острогорски, Привреда ..., стр. 110.

375 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 52, 102; Раде Михаљчић, Властела, Лексикон ..., стр. 88. Т. Тарановски је мислио да предаја коња и оружја властелина говори да је властела настајала од владаревих наоружаних пратилаца.

376 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 97.

377 Византијски извори за ..., II, стр. 14-15. Претерујући у наглашавању непостојања средишње државне власти код Срба, средином X века Константин VII је писао: „немају архонте, него само старце жупане (ζουπάνους)”.

су појасеви планинског, шумовитог, или неплодног тла. Жупани су по узору на владара међу својим људима бирали најоданије за своју наоружану дружину, војнике. Управник жупе је и судио жупљанима као представник владара.

Порфирогенит је описао више српских земаља које су могле бити самосталне државе, или обједињене у исту државу. Када је српска држава обухватала две и више српских земаља, као у време кнеза Властимира у IX веку изгледа да су титулу кнеза имали и управници тих земаља, као архонт Крајина у Травунији. У српској држави управници више жупа могли су имати управника са истим звањем које је носио и владар државе.³⁷⁸

Владар, војни заповедници, жупани, родовске и сеоске старешине преузели су управљање већим земљишним поседима и сељацима који су те земљопоседе обрађивали. Тако су они постајали владајући слој у српском друштву, а земља претварана у властелинства њихових породица. Непосредно после насељавања почело је стварање властеле и властелинстава са зависним људима на њима. Можда у владајући слој код Срба треба убројати и верске старешине, који су били тумачи многобожачких веровања, то јест посредници између Срба и њихових божанстава.

Владар је за доношење одлука од већег значаја за цели племенски савез, а затим државу сазивао скупштине на које су долазили ратници. Те скупштине ратника вероватно су после насељавања на Балканско полуострво постале непотпуне.³⁷⁹ Тешко је замислити да су сви ратници у време сабора напуштали своја насеља, а неки одлазили у веома удаљена места где су одржавани сабори, али они који су имали коње то су чинили у већем броју. Тако је од насељавања почело постепено претварање општег ратничког сабора у сабор богатог слоја (властеле) у држави.

Време сеобе и скоро цео средњи век је време несигурности и владавине насиља. Зато су мушкарци настојали да имају оружје и да се оспособе за борбу. Међу Србима вероватно су на народним окупљањима ради забаве постојале игре у којима се показивала снага и способност за борбу.

У суседном РOMEјском царству од VII века стварана је нова војска у којој су обичне војнике, стратиоте, чинили богатији сло-

378 Византијски извори за ..., II, стр. 62. Видети и напомену 384.

379 Код замисли да су то биле скупштине ратника јављају се неке нејасноће. После насељавања Срба на Балканско полуострво, у племенски савез Срба вероватно су ушле бројне заједнице раније досељених Словена. Они су вероватно били укључени у војску и скупштине, али тако је могло бити и са делом Влаха, који су дошли под власт српског владара. Остаје нејасно да ли су се појављивале и жене – ратнице на тим скупштинама. О њима је можда писао патријарх Нићифор у војсци Словена 626. код Цариграда (видети страну 31).

бодни сељаци. Они су могли купити основну ратничку опрему и коња. На позив стратега, стратиот је долазио у војску са коњем и оружјем. Почетком IX века сиромашење дела богатих сељака, стра-тиота, навело је цара Нићифора I да нареди да сеоска општина заједнички помаже опремање стратиота, који више нису имали довољно имовине да то сами чине.³⁸⁰ Тако је неколико сељачких породица опремало у цареву војску само једног стратиота. Стварање војске од слободних сељака у Византији, у време насељавања Словена на Балканско полуострво, није могло бити без икаквих веза са војском Словена. Словени су вероватно имали слично уређену војску.³⁸¹

Већина Срба, сељаци, били су пешадија. Богатији међу Срби-ма имали су бољу војничку опрему. Поред владара, богатији Срби, али и неки Власи могли су имати коње.³⁸² Најпотпунију опрему за рат могли су припремити само најбогатији људи у селима, жупама и племенима. Размена са сточарима Власима утицала је на пораст броја коња и уопште на значај коња и коњаника код Срба.

Брзо се издвојио мали број коњаника који је био ослобођен производње хране. Они су само учествовали у војним пословима и владању. Храну и друге земљорадничке производе, који су им били потребни узимали су од обичног становништва, као поклоне и данак. У тај слој војника и властодржаца спадале су сеоске старе-шине, жупани, кнез, а затим и мале дружине њихових најближих наоружаних пратиоца. Тако је настајао слој људи у друштву који је учествовао у владању зависним људима, сељацима, селима и жупама, то јест средњовековна властела.

Српска држава у IX веку и сукоб са Бугарима

Бугари су у IX веку постали озбиљна претња за владаре из Цариграда. Због тога је ширење бугарске власти на запад у првој половини IX века, и бугарско-српски сукоб привукао већу пажњу у Цариграду и на Србе. О четвртом српском архонту коме је знао име Порфиригенит је записао: „За владе истог Властимира зарати против Срба Пресијам (Πρεσιῖμ) архонт Бугарске желећи да их

380 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 113-115, 195.

381 Мање је јасно да ли је Византија била извор тако уређене војске, а Словени само преузели њен пример.

382 Дубравко Ловреновић, *Стећци ...*, стр. 31 (30). У Горњој Бијелој код Коњица испод једне надгробне плоче уз костур нађене су посткаролиншке мамузе, које припадају периоду од IX до XI века.

потчини, али ратујући три године не само да ништа не постиже, већ изгуби и већину своје војске”.³⁸³

Властимир, као потомак старе владарске породице био је врховни владар Срба. Остали потомци родовско-племенских старешина били су његове војсковође и управници појединих жупа. Властимиру су жупани сакупљали војску и материјална средства за издржавање владареве дружине, војске и двора. Писање Порфирогенита указује да средином IX века код Срба постоје владар, његови војници (дружина), управници жупа и некакве дажбине (порези). Зато се мисли да су Срби тек тада имали државу, али све описано је постојало вероватно и средином VII века. Средином IX века почео је озбиљан рат Срба против Бугара. Срби су постали значајнији тада за Цариград и Порфирогенита. Због тога он тада пише о Србима довољно детаљно да њихова држава постаје видљивија.

Порфирогенит је записао за Властимира да је жупана, Травуније и Конавла, Крајину оженио својом кћерком и дао и њему титулу „архонта”, вероватно кнеза.³⁸⁴ Тако видимо да су управници мањих области у српској држави имали титуле жупана, али их је владар могао уздићи и дати им веће звање, изгледа једнако владарском. Жупе су имале и своје скупштине, које су чинили сви војници, а касније властела, на којим су доношене одлуке важне за ту жупу. Такви сабори одржавани су под ведрим небом, а могли су имати и камено седиште за жупана.

Порфирогенит је записао: „После смрти архонта Властимира наследише власт у Србији његова три сина: Мутимир (Μουτιμιρος), Стројимир (Στροϊμιρος) и Гојник или Гоиник (Γοίνικος), поделивши земљу. За њихово време појави се архонт Бугара Михаило Борис (Μιχαήλ ὁ Βορίσης), желећи да освети пораз свога оца Пресијама и отпочне рат.”³⁸⁵ Бугарски хан (кнез) Борис владао је од 852. до 889.³⁸⁶ Зато се мисли да је Властимир умро пре 852.

У почетку три брата Мутимир, Стројимир и Гојник су заједнички управљали српском државом. Када је Борис обнови рат против Срба, који је водио његовог отац, Срби га потуку и „заробе његовог

383 Византијски извори за ..., II, стр. 50-51; Д. Попов, И. Божилов, Ц. Георгијева, К. Косев, А. Пантев и И. Баева, Историја Бугарске, Београд 2008, стр. 77. Хан Пресијан владао је од 836. до 852.

384 Византијски извори за ..., II, стр. 62. Писање да је кнез Властимир, дао титулу кнеза управнику Травуније и Конавла могло би бити неистина. Сви управници српских земаља су вероватно имали исто звање кнеза, а кнез Властимир је можда само потврдио звање ранијег кнеза Травуније и Конавла, или је именоввао његовог сродника у то звање.

385 Византијски извори за ..., II, стр. 51.

386 Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 78 и 80. Од покрштавања, око 864. године, Борис је имену додао и Михаило, по куму цару Михаилу III (843-866).

сина Владимира, са дванаест великих бољара ... тада Борис ... договорили мир са Србима".³⁸⁷ Приликом измирења Владимир је плашећи се преваре тражио „за своје обезбеђење [као пратњу] децу архонта Мутимира, Брана и Стефана, који га спроведоше читавог до границе, до Раса".³⁸⁸ Тада Борис Михаило Србе „обдари великим даровима, а ови њему узвратише као гостински дар два роба, два сокола, два пса и 80 крзнених хаљетака".³⁸⁹

После победе у рату против Бориса, у Србији је дошло до сукоба међу браћом. „Нешто касније посвађају се иста три брата архонти Србије и пошто Мутимир, један од њих, надјача а желећи да сам влада, ону двојицу зароби и предаде их у Бугарску, задржао је под својим старатељством једино сина брата Гојника по имену Петар, који побеже у Хрватску".³⁹⁰ Како се у писму папе Јована VIII (872-882) из маја 873. као старешина спомиње само (*duci Sclavinicae*) Мутимир,³⁹¹ Тибор Живковић је замислио да је сукоб међу браћом и протеривање Стројимира и Гојника било пре писма из маја 873. Тако је и рат са Борисом Михаилом био вероватно пре 873.³⁹²

Није познато када је побегао Петар у Хрватску. Она је била приморана да призна власт Цариграда 878. и кнеза Здеслава, али се осамосталила 879. под кнезом Бранимиром.³⁹³ Тако је започео најдужи период постојања самосталне хрватске државе који је трајао око 220 година.

Венеција, тема Далмација и Неретљани (Пагани)

На северозападу Јадранског мора, власт из Цариграда се све слабије осећала. Почетком VIII века у време царева који су забрањивали поштовање икона (иконобораца) дошло је до побуне у Равенском егзархату. Венецијанци су одбацили управника кога је цар послао (*magister militum*), а изабрали за свог вођу дуку Урсуса. Тако је у Венецији изабран први дука, *dux*, као управник. Цар је умирио побуну, али је прихватио да призна и изабраног дуку за управника у Венецији, а у њу се вратио *magister militum*. После, у Италији, власт из Цариграда је слабила даље. Равена је изгубљена

387 Византијски извори за ..., II, стр. 51.

388 Византијски извори за ..., II, стр. 52-53. „Βόρεν" се касније у истом писаном извору јавља у облику „Βράνος" Бран.

389 Византијски извори за ..., II, стр. 52. Те дарове су Бугари касније покушавали да прикажу као српски данак, то јест као признавање власти Бориса Михаила.

390 Византијски извори за ..., II, стр. 52.

391 Латински извори за ..., II, 139.

392 Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 261.

393 Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 246, 263 и 267.

751. У Венецији, цариградски *magister militum* је потискиван из управе, а Венеција се претварала у самостални дукат, у коме је Цариград само потврђивао дуку (дужда), бираног међу венецијанским племићима.³⁹⁴ Франци су крајем VIII и почетком IX века привремено преотели Венетски дукат од Ромеја. Франци су задржали Истру, а Венецију су вратили према миру уговореном у Ахену (812). Од почетка IX века Венеција је била последњи посед Византије на северу Италије, али се даље осамостаљивала. Осамостаљење се види 840. и 841. у споразумима са краљем у Италији Лотаром I када је Венецији призната целовитост територије Венецијанског дуката. Средином X века у *Спису о церемонијама* цар Константин VII уписао је заједно са страним владарима и дужда Венеције, то јест није га видео као службеника Ромејског царства.³⁹⁵

Око 836. године Неретљани су напали неке Венецијанце на Јадранском мору.³⁹⁶ Венецијанци су зарађивали од поморске трговине, а напади гусара Словена, међу којима су били и Неретљани ометали су богаћење Венеције. Срби Неретљани, према Порфиригениту, названи су и Паганима, јер су последњи од Срба примили хришћанство. Он је записао да су Неретљани насељавали област од Неретве до Цетине и острва Брач, Хвар и Корчулу. Од прве половине IX века јављају се у писаним изворима записи да су Неретљани пљачкали бродове на Јадранском мору. У тим сукобима са Венецијом око 840. спомињу се вође Неретљана судија Дружак и можда кнез Људит или Људислав (*Liuditum Sclavum*).³⁹⁷

Вероватно између 813. и 818. Византија је створила своју прву тему Драч на Јадранском мору.³⁹⁸ Средином IX века Арабљани су нападали градове на Јадранском мору, а на обали Италије од 841. држали су Бари. У тим нападима, Арабљани су опљачкали и Будву и Котор, а петнаест месеци 866-67. године опседали су Дубровник. Дубровчани су послали у Цариград молиоце за помоћ. Они су стигли новом цару Василију I (867-886), који је послао царску флоту, а Арабљани су се повукли у децембру 867. године, или јануару

394 Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице ...*, стр. 173.

395 Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице ...*, стр. 173-174, 181; Византијски извори за ..., II, стр. 6; Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 245.

396 Тибор Живковић, *Неретљани - пример разматрања идентитета у раном средњем веку*, *Историјски часопис* 61 (2012), стр. 16; Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице ...*, стр. 22. У Италији, где Ромеји нису могли да створе теме цареви су власт давали дукама, као војним и цивилним управницима. Како је слабила власт из Цариграда, Венетским дукатом скоро као самосталном облашћу управљао је изабрани дужда, са већем које су чинили чланови богатих кућа.

397 Тибор Живковић, *Неретљани ...*, стр. 15-17; Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 217. Хроничар Венеције Иван Ђакон у *Chronicon Venetum* писао је за Дружака да је судија Морјана, тј. Неретљана (*Drosaiico Marianorum iudice*).

398 Византијски извори за ..., III, 3; Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице ...*, 153.

868.³⁹⁹ Василије I искористио је ту победу да обнови тему Далмацију.⁴⁰⁰ У њу су улазили градови од Котора до Кварнера, а средиште теме било је у Задру. Градови у Далмацији су зависили од понашања српских и хрватских кнежевина у залеђу. Зато је Василије I наредио да данак, који су ромејски градови требали давати стратеги теме Далмације, буде препуштен кнежевима у залеђу далматинских градова. Тако је, нпр. Дубровник, за винограде око града плаћао „архонту Захумљана 36 номизми, а архонту Травуније 36 номизми”. Василије I је уз то признао оне који су владали кнежевинама у залеђу као „архонте”.⁴⁰¹ Тиме је признао постојећу власт словенских „архоната” над залеђем Јадранског мора. Истовремено, признајући српским владарима титуле и дајући им извор прихода, он је настојао да над њима успостави врховну власт Цариграда. Колико је имао успеха говори вест да су Срби и Хрвати учествовали у нападу Василијеве војске на арабљански Бари 870-71.⁴⁰²

У покушају да се обрачуна са гусарењем Неретљана, код Маркарске погинуо је и венецијански дужд Петар I Кандијан у септембру 887.⁴⁰³ Венецијанци су после тог пораза пристали да Неретљанима плаћају данак како би бродовима могли несметано пловити поред обале Неретљана. То је трајало више од једног века.

Почетком X века Неретљанска област је била део Србије кнеза Петра, а после вероватно и део Часлављево Србије, када је Порфирогенит писао да су Неретљани Срби. Према Ивану Ђакону, крајем X века Хрвати и Неретљани нападали су и одводили као робље Задрани, који су признавали власт Венеције 998. године. Уследио је венецијански напад на Неретљане и заробљавање 40 племића Неретљана који су трговали у јужној Италији. Тада су и кнез Хрвата и владар Неретљана морали да затраже измирење и обећају да

399 Византијски извори за ..., II, стр. 17-18, 79-80; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 245 са напоменом 1217

400 Византијски извори за ..., III, стр. 5; Милош Ж. Цветковић, Ниже јединице ..., стр. 140-147. Према Цветковићу, тема Далмација постојала је можда у другој и трећој деценији IX века, али је укинута. После пола века, архонтија Далмација је по наредби цара Василија I поново уздигнута у тему. Слично оснивање, нестанак и обнова тема догодили су се на Криту и Кипру од VIII до X века.

401 Византијски извори за ..., II, стр. 16, 36.

402 Византијски извори за ..., II, стр. 18-19; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 245-246; Предраг Коматина, Црквена политика ..., стр. 263, 269-270; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 233; Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 224, 246-247. Мислило се да је Хрвате у борбу против Арабљана позвао цар Лудвик II, а Србе цар Василије I, али изгледа да су и Хрвати били приморани да иду као савезници Василија I. Савез царева се брзо распао, а Лудвик II сам је узео Бари почетком 871. Видети и напомену 439.

403 Тибор Живковић, Неретљани ..., стр. 19; Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 217.

неће нападати Венецијанце.⁴⁰⁴ У то време (1000) по одобрењу византијског цара Венеција је привремено преотела од Хрвата Биоград, а трајно је завладала острвима Кварнера. Мисли се да су Неретљани сачували своју самосталност у односу на Византију и суседну Хрватску до 1050. Од средине XI века део Неретљана био је у хрватској држави. Поред укључења у хрватску државу, за даљи развој било је значајно и што су у верском погледу Срби Неретљани били под верском влашћу римског папе.

404 Тибор Живковић, Неретљани ..., стр. 20.

5.

Срби од христијанизације до XI века

Словенски народи су од средине VIII века напуштали многобожачка веровања и прихватили хришћанство. Хришћанство су примили из различитих средишта а то је довело до поделе на оне који су припали Православној или Католичкој цркви.

Порфирогенит спомиње једно покрштавање тек досељених Срба у време цара Ираклија.⁴⁰⁵ То би значило да су први мисионари послати да покрсте придошле Србе у последњој деценији владавине Ираклија, али о томе нема поузданих трагова. Можда су хришћански свештеници у време цара Ираклија отишли међу Србе и некога покрстили, али ти покрштени, или нису били праве старешине Срба, тј. били су њихови пратиоци, или нису трајно прихватили прелазак у нову веру. Такво „покрштавање” није незамисливо. Уосталом, Дрванов брат (?) је свој део Срба на Балкан населио уз одобрење Ираклија и захтев за прихватање хришћанства је могао бити постављен.

Можда о слободи мисионарства (покрштавања) међу Србима у време Ираклија говори и писање у *Барским легендама* да првих неколико српских владара, који су били многобошци, нису прогонили хришћане. Ти непрогоњени хришћани су мисионари, који су долазили да шире хришћанство, али и староседеоци и обраћеници који су живели међу Словенима. После „Ратимира”, по *Барским легендама*, владала су, један за другим, четири лоша краља, а за њих је записано да су прогонили хришћане. Ово би било у складу са уобичајеном појавом јачег отпора, старих многобожачких свештеника и верника, какву сусрећемо у процесу покрштавања и других Словена. Због тога сам Порфирогенит на другом месту пише да је већина Срба после доласка остала да живи у многобоштву.⁴⁰⁶

405 Византијски извори за ..., II, стр. 49. „Насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја; цар њих покрсти доведши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење.”

406 Византијски извори за ..., II, стр. 14-16. „Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Пагани ... већина ових Словена не покрсти се, него дуго времена остадоше некрштени.”

Нема сумње да је мисионарско деловање међу Србима у време Ираклија било је могуће.⁴⁰⁷

Порфиригенит у *Спису о народима* пише да је цар Ираклије довео и свештенике из Рима који су покрестили и Хрвате у време њиховог архонта Порга (Ποργας).⁴⁰⁸ Историчари мисле да се иза имена Поргас крије кнез Борна, франачки вазал, који је владао око 820. године, али то јест скоро два века после цара Ираклија.⁴⁰⁹ Хрвати су вероватно после пада под врховну власт Франака примили и веру од својих господара. То би било „друго” покрштавање Хрвата које се спомиње у спису Порфиригенита а које се по њему догодило у време „Порина (Πόρινος) њиховог архонта”.⁴¹⁰ Изгледа да су и Франци око 823. гледали на Хрвате као хришћане, а не многобошце.⁴¹¹

Покрштавање Срба и мисија Константина и Методија

Словени су у првим пљачкашким нападима против Источног римског царства као заробљенике из њега одводили хришћане, најкасније од VI века. Заробљени хришћани, као робови или као ослобођеници, могли су остати верни својој вери и покушавати да је шире док су живели међу Словенима. Ипак, у то време Словени су веровали у надмоћност својих богова и нису много пажње обраћали на Христа и хришћане.

У време пљачкашких упада Словена на Балканско полуострво, неки од Словена прешли су у службу Цариграда као плаћени војници. Део њих, а можда и сви, прихватио је хришћанство, али они су вероватно брзо романизовани. Први Словени хришћани су престали бити Словени и постали су РOMEЈИ.

После великог насељавања на Балканско полуострво, Словени су задржали веру у много богова. Поред Словена ту су живели староседеоци хришћани слободни, али и они који су били робови Словена. Око 641. године папа је послао опата Мартина у Далмацију да

407 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 21-25; Љетопис попа Дукљанина, стр. 109-110.

Према писању у *Gesta regum Sclavorum* прва два српска владара, који су били многобошци, нису прогнали хришћане.

408 Византијски извори за ..., II, стр. 39-42. Порфиригенит пише да је Поргасов отац био старешина Хрвата у време досељавања, а да је Поргас владао Хрватима када су на царев позив из Рима дошли свештеници и покрестили Хрвате.

409 Византијски извори за ..., II, стр. 41-42; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 195-196.

410 Византијски извори за ..., II, стр. 33; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 195-196.

411 Византијски извори за ..., II, стр. 41 и напомена 118.

откупи хришћане робове (са Балкана, или из Италије) од Словена.⁴¹² Сличне су биле прилике и на другим подручјима Балкана. У време арабљанске опсаде Константинопоља (674-78) Словени који су одлучили да нападну Солун, „прво међу собом одлуче да Словени са Стримона хватају робље по источним и северним крајевима, а они са Ринхина и Сагудати по западним [крајевима] и по приморју, чамцима ... То су они чинили без престанка пуне две године”, то јест 675-76.⁴¹³ Солун је био под дуготрајном опсадом и у граду се појавила несташница и глад. У *Чудима Светог Димитрија* пише да су тада неки Солуњани одлазили из града, предавали се Словенима и тако остављали своју „родбину и веру”.⁴¹⁴ Ово писање говори, да није било значајнијег верског утицаја на Словене, који су вршили хришћани робови, или хришћани који су се повукли у теже приступачне планине.

У *Чудима Светог Димитрија*, написаним у Солуну, спомиње се и већа заједница ослобођених потомака Ромеја робова која је живела „око 60 и више година ... у задунавском крају према Панонији, [то јест] провинцији којој је метропола некад био град звани Сирмијум”. Даље пише да они не само да су сачували хришћанску веру, него када им се указала прилика вероватно око 680. „многи од оних, који су били Ромеји, са женама и децом” пребегоше Ромејима.⁴¹⁵ Ово сведочи да Словени заробљене хришћане нису присиљавали да напусте своју веру, а прихвате словенско веровање у много богова.

Знатно другачије понашале су се хришћанске заједнице, укључујући и приморске градове на Јадранском мору (Котор, Дубровник, Задар, ...). Хришћани у тим градским средиштима, Словенима који су живели у њиховој околини, или који су послом долазили у градове, постављали су захтев да прихвате веру у Христа.

Трајнији додири са хришћанским центрима у приморским градовима, постепено су повећавали број Словена (Срба) који су појединачно примали хришћанство. О покрштавању Словена говори и писање Теофана да је крајем 766. одлуком цара Константина V,

412 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I, стр. 35; Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 195.

413 Византијски извори за ..., I, стр. 202.

414 Византијски извори за ..., I, стр. 203.

415 Византијски извори за ..., I, стр. 211-214; Милош Ж. Цветковић, *Ниже јединице ...*, стр. 204-206, 210. Тој заједници аварски владар поставио је као старешину Кувера, али није одобрио њихову жељу да се врате у Ромејско царство. Кувера су помогли Бугари и после сукоба са Аварима, он је преселио заједницу, уз сагласност цара, код Солуна у Пелагонију, а у суседство Друговита.

противно канону, постављен „за патријарха евнух Никита, пореклом Словен”.⁴¹⁶

Владареви поступци су пример за његов народ, али и одраз жеља народа. Када су владари прихватили хришћанство, давали су пример свом народу да се крсти, или су прихватили већ раширену појаву у свом народу. У заједницама које су христијанизоване чешће је крштавање деце, него одраслих, али на почетку христијанизације народа честа су била крштавања одраслих. Позната крстионица која величином одговара крштавању одрасли, то јест њиховом потапању у воду, је тзв. Вишеслављева крстионица. На каменој крстионици урезан је натпис да свештеник Јован њу посвећује Св. Јовану (Ивану) Крститељу, а да је то било „у време дукса (војводе) Вишеслава”. Већина истраживача мисле да су рељефи на њој слични рељефима који се сусрећу на северу Италије, а који су настали крајем VIII, или вероватније почетком IX века.⁴¹⁷ Тако се може замислити да је крајем VIII, или почетком IX века било значајнијег крштавања у држави кнеза, или подручју неког војводе Вишеслава. Није видљиво да ли је Вишеслав био крштен.

Спорно је и место где је настала Вишеслављева крстионица. Преовлађује мишљење да је настала у време неког хрватског кнеза Вишеслава о коме нема других трагова. И. Кукуљевић Сакцински је мислио да је крстионица везана за српског кнеза Вишеслава, а Н. Клаић је сумњала да она потврђује да је постојао и хрватски кнез по имену Вишеслав.⁴¹⁸ Вишеслављева крстионица можда припада времену појединачних крштавања одраслих личности у држави српског кнеза Вишеслава.

416 Византијски извори за ..., I, стр. 233-234 са напоменом 54. Никита је патријарх у Цариграду остао до фебруара 780. Укључивање Словена хришћана у црквене службенике допринело је објашњавању хришћанског учења на словенском језику. Таква објашњења хришћанства могла су обогатити језик Словена и новим речима, које су олакшале касније превођење солунске браће.

417 Ђорђе Јанковић, Српско поморје од 7. до 10. столећа, Београд 2007, стр. 100-102; Предраг Коматина, Црквена политика ..., стр. 273.

418 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 198; Ђорђе Јанковић, Српско поморје ..., стр. 100-102. Најстарији поуздани податак где се налазила Вишеслављева крстионица је из средине XIX века, када је била у Венецији. Постоји и изјава да је тамо донета из Нина средином XVIII века, али цели пут одакле је донета у Венецију није могуће одредити, тј. можда је и у Нин донета из неког другог места. Ђ. Јанковић је замислио да је настала на приморју под влашћу кнеза Срба, а одатле касније пренета. Од српског кнеза Вишеслава, према писању Порфирогенита, постоји непрекинути низ владара, преко Радослава, Просигоја и Властимира до Мутимира, који је владао од средине IX века. Три владара између њега и Вишеслава могла су се сменити у само једној деценији, или владати више од једног века. Српски кнез Вишеслав могао је владати средином VIII века, или у првој половини IX века и он може бити „дукс Вишеслав” уписан на Вишеслављевој крстионици.

Према писању Ивана Ђакона (*Chronicon Venetum*) око 830. неки Неретљанин дошао је дужду и уговорио измирење, а тада је примио и хришћанство.⁴¹⁹ Договорени мир Неретљана са Венецијом није остао трајан, али споменуто крштење говори да су значајни Срби крштавани најкасније у првој половини IX века.

До коначног покрштавања у српском владарском роду дошло је у време владавине Мутимира и његове браће у Србији. Тада се јавља сигуран знак покрштавања Срба. То су прва хришћанска светачка имена у српском владарском роду, а носили су их Стефан, син Мутимиров и Петар, син Гојников.

У време христијанизације Срба и Бугара у Панонској низији деловали су Ђирило и Методије. Пре тога, моравски кнез Растислав послао је Михаилу III (842-867) и васељенском патријарху Фотију посланство са молбом да се пошаљу мисионари, који ће на словенском језику ширити хришћанство међу Словенима.⁴²⁰

За ширење хришћанства међу Словенима одабрана су браћа Константин и Методије из Солуна. Пре тога, они су послати 860. да шире хришћанство међу Хазарима у Херсону на Криму.⁴²¹ Припремајући се за христијанизацију Словена у Моравској, Константин је саставио писмо за Словене, а то писмо је касније названо глагољица.⁴²² У првој половини 863. Методије и Константин, са деловима верских књига које су превели на словенски, стигли су у Велику Моравску.⁴²³ У Моравској они су уводили словенско богослужење у већ постојећој цркви, а преко свештеника и представника власти од верника су тражили да напусте обичаје наслеђене из времена вере у много богова. Проповедајући хришћанство у Моравској, солунска браћа наишла су на отпор мисионара, свештеника и епископа из Немачке.⁴²⁴ Растислављева намера да се Моравска политички и црквено осамостали од Немаца је пропала, а он је морао признати

419 Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 217; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 282; Тибор Живковић, *Неретљани ...*, стр. 15-16.

420 Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ђирило и Методије: житија, службе, канони, похвале, Београд 1964, стр. 100-101, 103, 155; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 183.

421 Климент Охридски, Константин Преславски и ..., стр. 46, 67-68, 93, 95, 154; *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 31-33; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 152-154. Према Житију Константиновом, док је боравио на Криму он „ту нађе јеванђеље и псалтир, писане руским писмом ...“ Ово писање показује да су Руси били неславенизовани Германи, а „руско писмо“ није било славенско, него германско на Криму око 860.

422 Климент Охридски, Константин Преславски и ..., стр. 101; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 189.

423 Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 183-184, 190-191, са напоменом 407; Климент Охридски, Константин Преславски и ..., стр. 105.

424 Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 191-193.

њихову власт 864. Поред тога, између Светоплука и Растислава отпочео је сукоб око власти, у коме је 870. године Растислав био поражен.⁴²⁵

Солунска браћа су у Моравској провела 40 месеци и кренула на југ. У јужној Панонској низији сусрели су се са кнезом Словена Коцељом у Блатном Граду, на Блатном језеру. У то време (лето 867) први велики сукоб између римског папе и васељенског патријарха достигао је врхунац, а Хришћанска црква је почињала да се раздваја на два дела. У Венецији, солунску браћу нападе су присталице папе, који нису подржавали служење Богу на словенском језику. Папа Никола I (858–867) позвао је солунску браћу да дођу у Рим, али док су они стигли Никола I је умро, а папа је био Хадријан II, који је постао папа 14.12.867. Да би добили и папину сагласност да се користи словенски језик у цркви, Константин и Методије задржали су се у Риму, у коме је умро Константин 14.2.869. (пред смрт се замонашио и назван је Ћирило).⁴²⁶

У време настанка словенске службе Богу настајао је разлаз римског папе Николе I и васељенског патријарха Фотија. Никола I одбијао је од 861. да призна постављање Фотија за патријарха.⁴²⁷ Тај разлаз се продубио у време покрштавања Бугара.

После појединачних покрштавања Бугара, долазак цареве војске на границу Бугарске убедио је Бориса да прими хришћанство из Византије око 864. Борис је узео хришћанско име свог кума византијског цара Михаила III.⁴²⁸ Убрзо, Борис Михаило постао је незадовољан због верског значаја васељенског патријарха Фотија за хришћане у Бугарској, а још више незадовољни били су његови бољари. Они су се побунили и тражили враћање претходној вери у много богова у првој половини 866. Кнез Борис је побуну угушио, а после тога писао је папи и тражио је од њега људе који ће ширити хришћанство међу Бугарима. Папа је одговорио Борису и послао мисионаре за Бугарску у новембру 866.⁴²⁹ То је појачало сукоб папе Николе I и васељенског патријарха Фотија. На сабору епископа источних хришћана, који су сазвали цар Михаило III и патријарх Фотије, у лето 867. у Цариграду погрешном вером названо је мишљење римских папа о настанку Светог духа истовремено и од Оца и од

425 Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 245–246.

426 Климент Охридски, Константин Преславски и ..., 105, 107, 111, 115; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 193–196.

427 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 223–224

428 *Историја старог времена и ...*, стр. 20, 22; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 197–204. Цар Михаило III уверио је Бориса и његове бољаре да се покрсте око 864. године, а после покрштена је „цела бугарска земља“.

429 Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 208, 213–214, 216, 219. Борис се распитивао код папе како да добије патријарха или архиепископа за Бугарску.

Сина, а не само од Оца.⁴³⁰ Тако је почела да се дели Хришћанска црква на два подручја, на којим су настајале Православна и Католичка црква као одвојене установе.

Ноћу, 23. на 24. септембар 867. цар Михаило III је убијен, а власт је преузео Василије I. Василије I је сменио и патријарха Фотија. После тога омогућено је привремено поправљање односа Цариграда са папама, али више са Бугарима. Одржан је сабор епископа 869. и 870. у Цариграду. На њему Фотије је осуђен као кривоверник. До краја 869. кнез Борис покушавао је да се договори о стварању архиепископије са папом, али није успео да се договори. Борис је одлучио да поново тражи договор са Цариградом. Послао је посланика на сабор 870. да тражи споразум са Цариградом. Упркос протестима папиних представника, договорено је да се за Бугарску именује посебан архиепископ и да он буде први у рангу међу архиепископима у Цариградској патријаршији.⁴³¹

Из Доње Паноније кнез Коцељ (од 861. до око 874) тражио је од папе да му пошаље Методија, Хадријан II је послао Методија, а убрзо је одлучио да обнови Панонско-сремску дијецезу а за њеног надбискупа (архиепископа) именовао је Методија 869.⁴³² Методије је наставио рад, са својим ученицима. После нестанка Коцеља, архиепископ Методије је средиште деловања вероватно пренео у Моравску. Упркос одобрењу папе, немачки епископи (највише епископ Салзбурга) наставили су да ометају рад архиепископа Методија, а у затвору су га држали две и по године (870-73). Ипак, на писани захтев папе Јована VIII из маја 873. ослободили су Методија.⁴³³

Као архиепископ на подручју јужне Паноније, Методије, са својим ученицима, ширио је хришћанство на подручју које се код реке Саве граничило са државом Срба, или је и њу обухватало преко мисионара. У време када је владарска породица код Срба коначно покрштена између 867. и 873. године, у Србију су долазили свештеници „са свих страна” како пише у писму Јована VIII кнезу Мутимиру из маја 873. У истом писму Јован VIII позвао је Мутимира

430 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 228-229; Невена Дебљовић Ристић, *Тријадологија у архитектури владарских задужбина средњовековне Србије*, докторска дисертација (Београд 2016), са www.nardus.mprn.gov.rs (јун 2017), стр. 228.

431 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 229, 231; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 236-238.

432 Климент Охридски, Константин Преславски и ..., стр. 157, 161, 199; *Историја народа Југославије*, I, стр. 155; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 334-335; Александра Смирнов Бркић, *Религијска слика ...*, стр. 399-400. Вероватно обновљена архиепископија није имала средиште, поново, у Сирмијуму, а одбацује се и мишљење да је у њему сахрањен „словенски апостол” Методије.

433 Климент Охридски, Константин Преславски и ..., стр. 162-163; Предраг Коматина, *Црквена политика ...*, стр. 336-337, 339-340.

да се са народом потчини Панонској дијецези, којом тада управља архиепископ Методије.⁴³⁴ То вероватно значи да су поред мисионара из Паноније долазили и они из Далмације и других земаља.

Долазак јаке византијске флоте у Далмацију у децембру 867. или јануару 868. довео је до јачања угледа Византије и цара Василија I (867-886) међу Србима.⁴³⁵ Овај догађај био је пресудан за покрштавање Срба, то јест да њихова владарска породица затражи покрштавање од цара. Пишући о молби за покрштавање, Порфиригенит додаје и да су посланици Словена молили „да буду, као од почетка, потчињени царству РOMEЈА ... цар ... покрсти све оне који се код напред речених племена затекоше некрштени, и после њиховог покрштавања постави им тада архонте, које су они хтели и изабрали, од рода од кога су они желели и волели.”⁴³⁶

Можда су преко прихватања хришћанства Срби настојали да се повежу и са християнизованом Бугарском. Тако су могли кнезу Борису Михаилу одузети изговор да их напада као многобошце. Кнежеви Срба веровали су да постају део „хришћанске васељене”. Из Порфиригеновог описа следи да је до християнизације владарског рода код Срба могло доћи најраније 868.

У писму из маја 873. Јован VIII је позвао Мутимира да се, врати вери предака.⁴³⁷ Из тога се може замислити да је неко од српских владара пре био хришћанин. Писмо је послато само кнезу Мутимиру. Због тога, Т. Живковић је замислио да је био завршен сукоб са кнезом Борисом и Мутимирово протеривање браће у мају 873.⁴³⁸ То би значило и да су Стефан и Петар крштени пре 873. Християнизовање владарске породице код Срба вероватно је било пре 873.

434 Латински извори за ..., II, 139; Предраг Коматина, Црквена политика ..., стр. 277-279. Према преводу код Коматине писмо гласи: „Свештеници тамо распуштени и луталице, са свих страна долазећи, неке црквене службе против канона заузимају, свакако бројна, пошто су асерhali [без главе, незналице], зла дела против Божјих прописа чине. Зато те опомињемо да, следећи обичај својих прародитеља, колико можеш настојиш да се вратиш под Панонску дијецезу. И пошто је тамо управо Божјом милошћу од столице блаженог апостола Петра постављен епископ, под његово се врати пастирско старање.”

435 Византијски извори за ..., II, стр. 17-18, 79-80; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 245 са напоменом 1217. „... Хрвати и Срби и остали. видевши оно што је ромејском помоћу учињено за оне у Далмацији ... због тога послаше посланике цару и они који и од саме вере отпадоше и потпуно одступише од светог крштења ... и он [Василије I] благо њих прими и прихвати, и одмах њима посла свештенике са царским човеком, како би их пре свега ослободио душевне опасности и поново привео ранијој вери и разрешио их из незнања и лудости учињених грехова.”

436 Византијски извори за ..., II, стр. 16. Василије I је само потврдио тадашње владаре Срба.

437 Латински извори за ..., II, 139.

438 Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр 216.

Заједно Цариград и франачки цар Лудвик II (850–875) нападали су арабљански Бари 869-70. Порфирогенит као савезнике Цариграда у том нападу спомиње Србе, Травуњане, Захумљане, Конављане и Хрвате, али не и Неретљане.⁴³⁹ Из овога је настала замисао да су већ 869. Срби били хришћани, осим Неретљана.⁴⁴⁰

Српски владар Мутимир и његова браћа нису као бугарски кнез Борис Михаило додали свом имену хришћанско име. Изгледа да су веровали да је довољно да двојица од браће владара својим синовима дају хришћанска имена Стефан и Петар. Слично томе, Вишеслав или неко други од српских кнежева са народним именом могао је бити хришћанин, а ми за то немамо јасну потврду.

Према Порфирогениту, Василије I Србе је „покрстио пославши свештенике из Рима, а они су научили Србе да правилно врше дела побожности и изложи им хришћанско вероучење”.⁴⁴¹ Свештеници су заиста могли бити послати уз сагласност са Римом. Можда десетак година после покрштавања Срба, папа Јован VIII написао је у априлу 878. опширно писмо бугарском владару Борису Михаилу у коме је тражио да буде смењен Сергије са места епископа у Београду јер је присталица грчке заблуде и јереси, то јест присталица Фотијевог учења.⁴⁴²

Покрштавање можда треба замислити слично онако како је Нестор описао покрштавање Руса, а које се догодило један век

439 Византијски извори за ..., II, стр. 18-19; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 245-246; Предраг Коматина, Црквена политика ..., стр. 263, 269-270. Хрвати су били вазали Франака. Мислило се да Порфирогенит греши када њих набраја међу савезницима Цариграда у опсади Барија крајем 870. и почетком 871. Ипак, 870. посланике папе заробили су гусари Словени на Јадранском мору, а Цариград је послао бродове да нападну те гусаре и ослободе посланике. Следеће 871. Франачки цар Лудвик II послао је писмо Василију I. У писму се жали да су разрушени „његови” градови и заробљен је народ његове Славиније (то је вероватно Хрватска), а да су његови „Словени” приморани да са својим бродовима уз РOMEЈЕ опседају Бари. Према *Liber Pontificalis* папини посланици су пали у руке Словена којима је старешина Домагој, хрватски владар. Из свега следи да је Цариград приморао Хрвате 870. да као његови савезници учествују у нападу на Бари. Цариградски бродови су напали крајем 870. и Неретљане, али вероватно као непокорне цару и многобошце, а не као гусаре који су заробили папине посланике. Видети и напомену 402.

440 Византијски извори за ..., II, стр. 52; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 261. Т. Живковић је замислио да су Мутимиров сукоб са браћом, њихово „заробљавање и предавање у Бугарску” могли бити последица свађе око примања хришћанства. Замисао је могућа, али могла је настати и због мало вести.

441 Византијски извори за ..., II, стр. 49. Ти свештеници из Рима су могли доћи из Далмације, али и из Паноније, или неког другог подручја.

442 Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I, са www.library.hungaricana.hu (јун 2016), 198-202. Писмо из априла 878. садржи најстарије спомињање словенског имена данашње престонице Србије Београда, то јест написано је Belogradum.

после. Према томе, владар Мутимир и његова браћа одлучили су да склопе споразум о пријатељству са Василијем I. Цар је од њих тражио да прихвате његов поглед на свет и приме веру у Христа. После договора у Србију су дошли свештеници да обаве свечано покрштавање. Српски владари позвали су своје поданике „богате и сиромашне” да дођу на обалу неке реке и буду покрштени у њеној води, а онима који одбију позив владарске породице и остану верни старим боговима запретили су да ће тим поступком постати непријатељи својих владара.⁴⁴³ Тако је српска владарска породица са војницима и делом народа могла бити покрштена 868.⁴⁴⁴

Христијанизација Срба и Бугара у другој половини IX века није стварно дубље продрла у народ. Као владарев избор хришћанство је више захватило владарски род, жупане и њима ближе слојеве у словенском друштву. О томе говоре каснији записи да су црквене старешине и свештеници морали дуго да раде на потпунијем прихватању хришћанства међу Србима. У словенским земљама на Балканском полуострву, које су биле јавно христијанизоване, и даље је живео народ који је делимично приватно, а и јавно, наставио да живи са многобожачким обичајима предака.

Срби крајем IX и почетком X века и долазак Мађара у Панонску низију

Порфирогенит није записао колико дуго је владао Мутимир. Данаас је могуће претпоставити, према подацима о дужини владавине каснијих владара, да се Мутимирова владавина завршила између 890. и 892. Порфирогенит даље пише: „После његове смрти наследи га најстарији син Прибислав (Πριβέσθλαβος)”. Прибислав (или Првослав) је владао годину дана, тј. од око 891. до око 892. „После годину, дана дошавши из Хрватске, ... Петар, син Гојника, протера с власти свога брата од стрица Прибислава са два његова брата и узе власт, а они побегавши дођу у Хрватску”.⁴⁴⁵ Тако је Петар завладао Србијом (око 892). Убрзо су сродници покушали Петру преотети власт. „После три године Бран зарати на Петра и од њега би побе-

443 Историја старог времена и ..., стр. 65.

444 Тибор Живковић, Стројимиров златни печат, са www.imus.org.rs (октобар 2014). О покрштавању у време Мутимира и његове браће изгледа говори и један прстен пронађен 2006. То је лични прстен од злата са крстом око кога су речи „Господе помози Стројимиру”. Ако он заиста припада Стројимиру, члану српске кнежевске породице, из IX века, онда га је он употребљавао, уместо потписа, после свог покрштавања, али вероватно и после протеривања из Србије, то јест на прстену није потписан као кнез.

445 Византијски извори за ..., II, стр. 53.

ђен, заробљен и ослепљен. После две године избегне из Бугарске и стигне и Клонимир (Κλονίμηρος), отац Часлава, са војском уђе у Достиник (ή Δοστίνικα), један од српских градова, са циљем да преотме власт. Њега нападне и убије Петар, и он владаше даљих двадесет година⁴⁴⁶

Та два покушаја смењивања кнеза Петра, први око 895. и други око 897. догодила су се у првих пет, или шест година његове владавине. Он је после владао „даљих двадесет година, почевши од владе Лава, блаженог и светог цара”.⁴⁴⁷ Порфирогенит додаје, Петар „склопи мир са Симеоном, архонтом Бугарске, који му и кум постаде.” Тако он пише о укупно 25 година владавине Петра у Србији. Из његовог даљег писања изгледа да се Петрова владавина завршила у време битке на Ахелоју код Анхијала, то јест да је он смењен са власти убрзо после те битке у другој половини 917. или 918.⁴⁴⁸

Раније, у суседној Бугарској од 889. до 893. владао је Владимир, старији син Бориса Михаила који је покушао да обнови многобоштво. Борис Михаило изашао је из манастира и помогао млађем сину Симеону (893-927) да преузме власт. У време Симеонове владавине обновљени су (од 894) ратови између Бугара и Византије.⁴⁴⁹

Византија је против Симеона наговорила Угаре (Мађаре). Мађари номадски сточари су, боравили на подручју северно од Црног мора. Нападнут од Угара, Симеон је за борбу против Угара нашао савезнике у другом номадском народу, Печенезима, који су били у степама источније од Угара. Напад Печенега је потиснуо Угаре (Мађаре) на запад. Зато је, угарски вођа, Арпад (895-907) превео свој народ преко Карпата (између 895. и 900) у Панонску низију.⁴⁵⁰ У слабо насељеној Панонској низији Мађари (коњаници) покорили су насеља земљорадника Словена и друге народе. Тако су крајем IX и почетком X века створили Угарску (Мађарску) државу. Доласком Угара, држава Бугара изгубила је југоисток Панонске низије северно од Дунава. Тиме су Јужни Словени трајно раздвојени од оних на северу и истоку. Сеоба Угара била је крај једног дугог периода великих сеоба народа у Европи.

Убрзо Византија је пристала да плаћа данак Симеону и договорен је мир. Због неплаћања данка, рат је обновљен 913. године, а

446 Византијски извори за ..., II, стр. 53. За град који је Клонимир заузео око 897. мисли се да се звао Достиник и он се изједначава са Дрсником уз реку Клину код ушћа у Бели Дрим.

447 Византијски извори за ..., II, стр. 53. Лав VI Мудри владао је од 886. до 912.

448 Византијски извори за ..., II, стр. 54-55 са напоменом 178.

449 Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 82, 86; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 248-249.

450 П. Рокаи и други, Историја Мађара, Београд 2002, стр. 14; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 249.

Симеон је са својом војском дошао пред Цариград у августу 913. У престоници је управљало регентство у име малолетног Константина VII Порфирогенита. Они су пристали да Симеона признају за цара Бугара, а рат је прекинут.⁴⁵¹ Тако је почетком X века признато право да на Балкану, поред „универзалног” Византијског царства, постоји и Бугарско царство.

У време тих сукоба, 913. као пријатељ Симеона појављује се Михаило Хумски, који је једног угледног Венецијанца, а поданика Ромеја, заробио и предао Симеону.⁴⁵² Петар је изгледа успевао да остане неумешан до битке на Ахелоју код Анхијала, која је била у августу 917. Према Порфирогениту: „стратег у Драчу протоспатар Лав Равдух ... дође у Паганију, тада у власти архонта Србије, да се састане и посаветује са истим архонтом Петром ... Михаило, архонт Захумљана, пријави Симеону, архонту Бугара, да цар Ромеја подмићује архонта Петра да ... зарати на Бугарску. У ово време била је и битка код Анхијала између Ромеја и Бугара. Обузет срџбом против српског архонта Петра, Симеон посла” војску у Србију.⁴⁵³ Бугарски заповедници позвали су Петра на договор (917. или 918), али су га преварили, заробили и одвели „у Бугарску, и он умре у затвору. На место њега дође Павле, син Брана, и он је владао три године.”⁴⁵⁴

Павле Брановић почео је да влада од 917. или 918. године, али о крају његове владавине постоје различита мишљења међу историчарима. Према писању Порфирогенита, цар Роман Лакапин (920-44) против кнеза Павла послао је „Захарија (Ζαχαρίας), сина Прибислава архонта Србије, посла да буде архонт у Србији, али овај отишавши и ступивши у борбу од Павла би поражен; заробљен и предат Бугарима и беше држан у ропству. Затим, после три године, пошто се Павле окрену против Бугара, [изоставио, Симеон] посла Захарију ... и он протера Павла и преузе власт у Србији.”⁴⁵⁵ Нема сагласности око тога шта је мислио Порфирогенит пишући прво да је Павле Брановић „владао три године”, а затим описујући Захаријев покушај преузимања власти и поновног писања да „после три године, пошто је Павле узео непријатељски став према Бугарима” Симеон посла истог Захарија који смени Павла. Г. Острогорски је замислио да средњовековни хроничар (Порфирогенит), када пише за владара

451 Д. Попов и други, *Историја Бугарске*, стр. 86; Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 253-254.

452 Тибор Живковић, *Јужни Словени под ...*, стр. 275.

453 Византијски извори за ..., II, стр. 54. Порфирогенит наводи име Лава Равдуха као стратега у Драчу са којим је Петар преговарао. Име стратега је погрешно, или су преговори били у време првог рата Симеона против Византије, који је завршен 896. а када је Лав Равдух био стратег у Драчу.

454 Византијски извори за ..., II, стр. 55.

455 Византијски извори за ..., II, стр. 55.

(Павла) да „владаше три године“, то се односи на његову целу владавину. Када поново пише да је „после три године“ Захарије протекао са власти Павла, није мислио још 3 године после претходно описаног догађаја, него је само поновио тврдњу да је Павле укупно владао три године. Тако да би Павле владао до 920. или 921.⁴⁵⁶

Чини се уверљивије мишљење да је Павле владао само три године, а не шест година. У том случају Захарије је владао од 920. или 921. до 923. или 924. Убрзо Захарије је обновио добре односе са Византијом и поразио једну војску, коју је против њега послао Симеон.⁴⁵⁷ Око 924. „Симеон посла другу војску ... против архонта Захарије, а заједно с њима и Часлава. Уплашивши се, Захарије тада побеже у Хрватску, а Бугари пошаљу позив жупанима да дођу код њих и прихвате архонта Часлава. Намавивши их ... одмах их заробе, уђу у Србију и покупе сав народ од малог до великог и одведу у Бугарску, а неки од њих умакну и оду у Хрватску и земља остаде пуста.“⁴⁵⁸

Хрватско-српска држава Томислава и Михаилово Захумље

Долазак великог броја Срба ратника и њиховог кнеза Захарија у Хрватску 924. објашњава њено нагло јачање средином X века.⁴⁵⁹ У то време, Хрватском је владао Томислав (914 - око 927), кога прво спомиње Тома Сплићанин као кнеза 914. а изгледа да је почео владати приближно те 914. или 913.⁴⁶⁰ После, службеници папе Ивана X, уз закључке Првог сплитског сабора, вероватно 925. записали су да је Томислав краљ (rex).⁴⁶¹ Папини службеници вероватно нису

456 Неки историчари су сабрали два пута споменуте „три године“, и замислили да је Павле владао укупно шест година до 923. или 924.

457 Византијски извори за ..., II, стр. 55.

458 Византијски извори за ..., II, стр. 56. Бугари су вероватно ушли у средишње области Србије где су биле престонице. Опис који је стигао до цара Порфирогенита да је у Србији остало 50 ловаца је претеран. Он само говори да је велики део Срба одведен у Бугарску. Ипак, вероватно је више Срба са кнезом Захаријем прешло у Хрватску, или побегло у Захумље.

459 Византијски извори за ..., II, стр. 44-45. Писање Порфирогенита о Покрштеној Хрватској која „има коњице до 60 хиљада, пешадије до 100 хиљада ...“ је претеривање. Ипак цар-писац није писао потпуно произвољно. Од када је царева они имају обавештајне службе. Порфирогениту су његови обавештајци јавили да Хрватска има неочекивано велику војску.

460 *Gesta regum Sclavorum*, I, [приредила и превела Драгана Кунчер], (Београд 2009), са www.documents.mx (фебруар 2017), стр. 67; Архиђакон Тома, *Historia* ..., стр. 60-61. Према *Барским легендама* Томислав је умро тринаесте године своје владавине, то јест умро је најкасније у 927.

461 *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Загреб 1967, 30-34. Тибор Живковић, *Јужни Словени* под ..., стр. 250; Нада Клаић, *Повијест*

писали без разлога да је неко краљ, то јест могли су чути да Томислава његови људи називају краљем. Остаје да замислимо зашто је одлучио да звање кнеза замени звањем краља. После доласка кнеза Срба Захарија, његове војске и народа, Томислав је могао желети да се уздигне звањем изнад кнеза дошљака. Ако је тако, прогласио се за краља 924. или 925. године, али пре I сплитског сабора.

После описа пустошења Србије, Порфиригенит је написао да је једна бугарска војска напала и Хрватску. Разлог за напад Бугара на Хрватску могло је бити склониште које је прогнаном Захарију и Србима дао Томислав, али то можда није све. Избегли Срби и њихов кнез, уз помоћ Томислава, могли су сачекати одлазак већине Симеонове војске (924), а тада заузети западни део Србије, то јест област Босну, или њен део. То би потпуније објаснило напад Симеона на „Хрвате“, али Бугари вођени од Алоботура „тамо беху поубијани сви од Хрвата“ и Срба.⁴⁶² Тај сукоб можда је био 927. као што то пише Теофанов Настављач, али је сумњиво да је то баш био 27. мај.⁴⁶³ Битка у којој су Бугари изгубили много војника, можда је била тешка и за српско-хрватску војску, а изгледа да је те године нестало и краља Томислава.

Када је настала замисао да је Томислав крунисан за краља поставило се питање где и како се то могло догодити? Опис крунисања измишљеног Светоплека у *Gesta regum Sclavorum* постао је основа за замисао да се ту описује крунисање Томислава.⁴⁶⁴ Према *Барским легендама* Светоплек је „наредио да се ту на Далмском пољу сакупи сав народ његове земље и краљевства ... четири дана говорило се о краљевској власти, о војводама, жупанима и стотницима и о положају краља а цео народ је чуо каква је подела по крајина и области, односно земаља ... На завршетку сабора, два-наестог дана, краљ је посвећен и крунисан од руку викара Хонорија и кардинала и епископа и то на начин римских краљева и настала је велика радост у народу и у целом његовом краљевству. Појашњавајући поделу државе писац је записао: „Област где се реке сливају са загорја ка југу и уливају у море назвао је Приморска, а земље где

Хрвата у раном ..., стр. 290-291. Уз закључке I сплитског сабора Михаило (Хумски) је уписан као дук, то јест кнез, или војвода. Исте титуле за Томислава краљ, а за Михаила дук јављају се и у писму папе Ивана X које је настало око 925.

462 Византијски извори за ..., II, стр. 56; Историја старог времена и ..., стр. 34.

463 Византијски извори за ..., II, стр. 56; Византијски извори за ..., III, стр. 12.

Порфиригенит није записао време напада Симеонове војске на Хрвате, а Теофанов Настављач пише да се то догодило 27.5.927. године, то јест на дан смрти цара Симеона.

464 Хисторија народа Југославије, I, стр. 193.

се воде са загорја сливају на север и уливају у велику реку Дунав, назвао је Србија.⁴⁶⁵

Изражена је сумња да је уопште било крунисања Томислава за краља, а нарочито на Дувањском пољу. Ипак, велики број војника и народа који је дошао са српским кнезом у Хрватску вероватно се задржао прво у неком пограничном подручју, а то је могло бити Дувањско поље, или пре предели североисточно од њега. Приметно је да се описује подела земље на Србију и Хрватску, а сасвим је могуће да је Томислав морао одржати сабор на коме ће одредити подручја у којима ће се населити дошљаци Срби и њихов кнез. Долазак кнеза Захарија, са бројним Србима, запретио је првенству кнеза Томислава у његовој држави. Да би се истакао, у односу на српског кнеза, Томислав је могао доћи на замисао да се крунише за краља. Томислав није могао отићи у Сплит, који је био изван његове државе, али је могао одржати сабор на Дувањском пољу и крунисати се за краља. Вероватно крунисање није извршио нико од вишег свештенства. Због тога у очима цркве то крунисање било је узурпација.⁴⁶⁶

Томислав се јавља и под својим именом у *Gesta regum Sclavorum*. Према *Барским легендама*: „За време владавине Томислава угарски краљ по имену Атила [?] покренуо је војску да га нападне ... Али краљ Томислав је био ... снажан ратник и са њим је водио многе битке и увек га је побеђивао.”⁴⁶⁷ Из овога је настала замисао да је Томислав имао успеха и у сукобу са Угарима на подручју између Саве и Драве, то јест да су Славонци тражили његову помоћ, а он сузбио Мађаре и можда Хрватској припојио данашњу западну Славонију. Та замисао је уверљивија ако се замисли као заједничко дело хрватско-српске војске која је постојала од 924. до 927.⁴⁶⁸

О хумском кнезу Михаилу знамо и да је, са хрватским Томиславом учествовао у раду I црквеног сабора у Сплиту (924. или 925). У записима одлука I сплитског сабора Михаило се спомиње као *dux*, то би могло значити кнез, али и војвода. На захтев папе Ивана X на сабору је осуђено богослужење на словенском језику и „учење

465 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 46-52, 55. Светоплек је измишљен, али за његов опис послужио је Светоплук из Велике Моравске. Ипак, Светоплук није могао одржати сабор на Дувањском пољу. Сабор на Дувањском пољу је измишљен, или је њега држао неки други владар, а приписан је Светоплку.

466 Питање краљева узурпатора није довољно осветљено. Нема потврде да је Томислав добио сагласност било кога ко је „имао право” да крунисање одобри и обави. Ако се крунисао без стране сагласности за краља Томислав није изузетак, напротив. После њега видимо да се Вукан Немањић називао краљем без крунисања, као и његов наследник Ђорђе. Вероватно самовољно се крунисао и Стефан Твртко I, а затим и већина његових наследника.

467 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 67.

468 Нада Клаић, *Повијест Хрвата у ратном ...*, стр. 277-279.

Методијево", али остала је могућност да нижи свештеници службе врше на словенском језику ако нема оних који знају латински и ако то одобри папа. Сабор је усвојио и одлуку да се оснује надбискупија у Сплиту, а да сви епископи са подручја Томислављеве Хрватске буду потчињени сплитском надбискупу. Истовремено, одлуком сабора и епископија у Стону, у држави Михаила Захумског, постала је део Сплитске архиепископије.⁴⁶⁹

У време напада Бугара на Србију 924. Михаилу Захумски био је савезник цара Симеона. То се могло променити 925. године у време I сплитског сабора, или пораза Бугара у сукобу са српско-хрватском војском. Ипак, Михаилу је освојио Сипонт у јулу 926. (или јулу 927) на Апенинском полуострву.⁴⁷⁰ Можда је то последњи запис о деловању Михаила. Није јасно да ли је до тада, или после добио титулу „антипата и патрикија” као савезник Цариграда.⁴⁷¹ У закључцима II сплитског сабора, који је одржан вероватно 928. да се потврде одлуке I сплитског сабора и укине бискупија у Нину, нема имена Михаила Вишетиновића.⁴⁷² Ако је Михаилу управљао Захумљем 927/28. када је Часлав обнављао Србију то би могло бити и време измирења Михаила са Цариградом. У обнови Србије изгледа су корист за себе видели владари из Цариграда, Бугарске и Хрватске, то јест можда су сви суседи помагали Часлављевој обнови.

Српске земље средином X века

Смрт цара Симеона у мају 927. довела је до већих промена на Балкану. Нови бугарски владар, цар Петар (927-969), био је окружен непријатељима и мање борбен. Због тога, склопљен је мир између Бугарске и Цариграда 927.⁴⁷³

После описа протеривања Захарија 924. и напада на Хрватску, Порфиригенит пише: „После седам година Часлав побеже из Бу-

469 Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 250-252; Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 233, 293-302. Нински бискуп Гргур покушао је да делује против одлука тог сабора у одбрану свог положаја, а савезници су му биле присталице словенског богослужења. Богослужење на словенском у Хрватској уз употребу глаголице названо је глагољаштво.

470 Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 252 са напоменом 1262 (стр.427).

471 Византијски извори за ..., II, стр. 60. Порфиригенит је за Михаила записао: „Род антипата и патрикија Михаила (Μιχαήλ) сина Вишетиног (Βουσεβοῦτζης), архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли (Βίσλα), који су названи и Литцики”.

472 Codex diplomaticus Regni ..., I, 36-39. Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 252. Није јасно да ли је долазак Часлава у Србију 927. или 928. довео до нестанка власти Михаила у Захумљу.

473 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 258-259.

гарске са још четворицом, из Преслава, дође у Србију и у земљи нађе само 50 људи, самаца без жена и деце, који су живели од лова. Са њима завлада земљом, обрати се цару Ромеја, тражећи од њега помоћ.⁴⁷⁴ Долазак Часлава у Србију и њена обнова започели су у другој половини 927. или 928.⁴⁷⁵ Према Порфиригениту: „Срби који су се затекли у Хрватској и Бугарској и осталим земљама, а које је Симеон био раселио, сакупише [се] око њега [Часлава]. Шта више, многи из Бугарске прибегну у Цариград и њих цар Роман обуче, дарује и пошаље Чаславу.“⁴⁷⁶ Из Порфиригениновог описа може се помислити да је обнова почела непосредно после смрти Симеона, а пре склапања мира Византије и Бугарске.

Ипак, писање да је Часлављева обнова Србије вршена само уз помоћ Цариграда је сумњиво. Цар Петар се измирио и са Хрватском, вероватно пре краја 927.⁴⁷⁷ Измирење Петра са Цариградом и Хрватима је праћено питањем шта да се уради са Србијом као савезником Цариграда, али и бројним Србима, који су из Хрватске били претња за западне делове Бугарске, то јест освојену Србију. Петар није имао жељу да Србију ослободи неки непријатељски расположени српски кнез из Хрватске. Вероватно је одлучио да пошаље Часлава, полубугарина, да обнови Србију.⁴⁷⁸ Тако су у обнови Србије, са договором о томе или без договора, вероватно 927/28. учествовале Бугарска, која је послала кнеза са пратиоцима и допустила повратак Срба, Византија и Хрватска из које се враћао део избеглих.

474 Византијски извори за ..., II, стр. 57.

475 Георгије А. Острогорски, Порфиригенинова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Историјски часопис САН 1 (1948), 24-29. Објашњења од када треба рачунати тих „седам година“ довела су до различитих замисли када су кнежеви Захарије и Часлав владали. Према Острогорском, владавина једног владара је хронолошка целина у писању средњовековног писца (средњовековној хроници). Због тога, када Порфиригенит пише „после седам година“, то се односи на почетак претходне хронолошке целине која је почела владавином кнеза Захарија. То би значило да је вероватно 927. или 928. године Часлав стигао у Србију. Већина историчара наглашава да је повратак Часлава олакшан слабљењем Бугарске. Управо смрћу бугарског цара Симеона маја 927. настала је прва повољна прилика за обнову Србије. Ако је Часлав користио смрт Симеона тешко да је чекао даље од 928. Нови цар временом је учвршћивао своју власт.

476 Византијски извори за ..., II, стр. 57.

477 Codex diplomaticus Regni ..., I, 36-37. Две године после I сабора у Сплиту, папини посланици, су преко Хрватске отишли у Бугарску уговорили мир Хрватске и Бугарске и вратили се на II сплитски сабор.

478 Византијски извори за ..., II, стр. 52. Једном члану српског владарског рода, Стројимировом сину, Клонимиру „Борис даде Бугарку за жену“, а из тог брака родио се Часлав (Τζεεσθλαβος).

Слабљење Бугарске користили су и Угари. Као савезници Цариграда, они су од краја IX века нападали Бугарску,⁴⁷⁹ а у време Петрове владавине Бугарској су отели Срем, а 934. показали су да су способни стићи до Тракије и опљачкати је.⁴⁸⁰ Смрт Часлава у сукобу са Мађарима средином X века показује и да је цар Петар обновом Србије добио савезника у борби против Мађара, а није немогуће да је то и желео када је помагао обнову Србије.

Према опису који је оставио Порфирогенит, истраживачи су покушали приближно одредити границе Србије у X веку. Порфирогенит је записао да су Срби средином X века живели у неколико „земаља”. Те земље су обједињавале већи, или мањи број жупа. Српске земље које наводи Порфирогенит су Травунија, Захумље, Неретљанска или Паганска област и Србија са Босном, која је издвојена као посебна област у њој.⁴⁸¹ Границе српске државе нису чиниле, као данас, јасно утврђене линије, него ужи, или шири појасеви земљишта. На западу, граничне жупе које су припадале Хрватској, према писању Порфирогенита, биле су Цетина, Имота, Плива и Хливно.⁴⁸² За источну границу постоји само податак да је средином IX века била негде код Раса.⁴⁸³ За северну границу може послужити податак Порфирогенита да се у Србији налазио град Салинес, то јест Соли (данашња Тузла).⁴⁸⁴

У X веку Босна је област која је обухватала горњи и средњи ток истоимене реке. Касније се име Босна проширило на северозападне делове Србије. Изузев места Рас и Соли, остали градови које спомиње Порфирогенит у Србији, нису поуздано одређени. Ти градови су вероватно били седишта жупана и кнежева. За српске земље у приморју, у односу на површину коју су имале, Порфирогенит набраја више градова, а границе на приморју су јасније. Травунија је обухватала приморје од Боке Которске до Дубровника.⁴⁸⁵ Захумље је било од Дубровника до Неретве, а припадало му је и полуострво Пељешац.⁴⁸⁶ Неретљанска, или Паганска земља је обухватала подручје од Неретве до Цетине са острвима Брач, Хвар и Корчула.⁴⁸⁷

479 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 249; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 271, 279.

480 Историја старог времена и ..., стр. 33-34; Тибор Живковић, Јужни Словени под ..., стр. 281. Мађари су из Панонске низије вршили пљачкашке упаде у околне државе. Упади на запад сузбијени су када је Мађаре на реци Лех код Аугзбурга у августу 955. тешко поразио немачки краљ Отон I.

481 Византијски извори за ..., II, стр. 58.

482 Византијски извори за ..., II, стр. 33.

483 Византијски извори за ..., II, стр. 52.

484 Византијски извори за ..., II, стр. 58.

485 Византијски извори за ..., II, стр. 61-63.

486 Византијски извори за ..., II, стр. 59-61.

487 Византијски извори за ..., II, стр. 64-65.

Порфиригенит је писао своје дело средином X века и изгледа да је тада Часлав још био жив, јер о њему пише као још живом владару. О крају владавине Часлава сачувана је легенда у *Gesta regum Sclavorum*. Према *Барским легендама*: „За време владавине краља Часлава угарски принц Киш је са својом војском дошао у Босну, опљачкао је и разорио ... Тада је краљ сакупивши војску изашао њему у сусрет у Дринској жупи поред реке, где су повели битку,” у којој је Киш убијен.⁴⁸⁸ Нова угарска војска кренула је против Часлава и „затекла га је у Срему ... његов логор ... ноћу су напали ... Часлав је заробљен заједно са свим својим рођацима”, а после битке удавили су их у реци Сави.⁴⁸⁹ Порфиригенит није написао ништа о крају владавине Часлава и већином се мисли да је он био жив око 950. када је писан *Спис о народима*.⁴⁹⁰

Срби у Самуиловом царству и покрштавање Руса

После смрти Часлава, можда је дошло до слабљења Србије. У *Gesta regum Sclavorum* пише да је краљ Крешимир освојио Босну у време смрти бугарског цара Петра (969).⁴⁹¹ Зато се мисли да је Крешимир II владао Босном пред крај своје владавине око 969.⁴⁹²

Нићифор II Фока (963-969) одбио је да настави плаћати данак Бугарима, а 965. наредио је да бичују бугарске посланике који су дошли по данак.⁴⁹³ Пошто му је царска војска требала за борбе против Арабљана, Нићифор II позвао је кијевског кнеза Свјатослава да нападом казни Бугаре, у име Цариграда. Свјатослав је напао Бугарску 968. године,⁴⁹⁴ али због напада Печенега, морао се вратити да заштити своје области северно од Црног мора.⁴⁹⁵ У другом нападу, Свјатослав је сменио бугарског владара Бориса II, сина цара Петра I, који се одрекао власти и замонашио 970.⁴⁹⁶

У Византији, Нићифор II убијен је. Нови цар Јован I Цимискије (969-976) није могао да се споразуми са Свјатославом. Зато је почео рат. После великих борби, нарочито код Силистрије на Дунаву,

488 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 91; Љетопис попа Дукљанина, стр. 118.

489 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 93-95; Љетопис попа Дукљанина, стр. 118-119.

490 Византијски извори за ..., II, стр. 2-3.

491 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 115-117.

492 Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 316. са напоменом 138.

493 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 277-278.

494 *Историја старог времена и ...*, стр. 45; Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 278; Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 32.

495 *Историја старог времена и ...*, стр. 46-47; Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 32-33. Према *Несторовој хроници* Свјатослав је имао намеру да на Дунаву створи своју нову престоницу.

496 Г. Ф. Матвеева и З. Е. Ненашевой, *История ...*, I, стр. 33.

Цимискије је избацио Русе из Бугарске средином 971.⁴⁹⁷ Граница Византије је враћена на Дунав. Бивши бугарски цар Борис II је заробљен и одведен у Константинопољ.

Можда су победу над Бугарима Византинци искористили за ширење своје власти и на Србију. Према *Барским легендама*, Грци су покорили и Рашку, а рашки владар се склонио у Диоклитију. Описује се да је избегли признао и врховну власт владара из Диоклитије.⁴⁹⁸

У јануару 976. умро је Јован Цимискије, у Византији је дошло до борбе око власти. Из тих нереда као победник изашао је цар Василије II (976-1024). Он је затражио помоћ од кијевског кнеза Владимира и добио 6.000 ратника 988. а са њима 989. поразио је своје противнике.⁴⁹⁹

Као награду за помоћ, цар Василије II обећао је кнезу Владимиру своју сестру принцезу Ану за жену, али уз услов да Владимир и Руси приме хришћанску веру. Према *Несторовој хроници* да би обећање било испуњено, Владимир није морао само да се покрсти (988), него и да нападне поседе византијске на Криму (989).⁵⁰⁰

Борбе око царске власти после смрти Јована Цимискија искористили су побуњеници у једном делу несталог Бугарског царства. Устанак против Цариграда почео је 976. у данашњој западној Македонији (подручје Преспе и Охрида). Устанак су предводила „четири брата Давид, Мојсије, Арон и Самуило, који беху синови једног врло снажног комеса међу Бугарима”.⁵⁰¹ Два брата су погинула, а трећег је убио Самуило.⁵⁰² Тако је он остао једини вођа устанка. Угледајући се на традицију Бугарског царства, он се прогласио за цара. Као своју престоницу уредио је Охрид, а тамо је створио и православну патријаршију. Са подручја Охрида,⁵⁰³ ширио је своју власт. Поред Македоније завладао је Тесалијом, Епиром, делом Албаније са Драчем и старом бугарском територијом између планине Балкан и

497 Историја старог времена и ..., стр. 47-49; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 281.

498 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 117-119. Према *Барским легендама* у сукобима другој половини X века владари Рашке носили су звање великог жупана.

499 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 289.

500 Историја старог времена и ..., стр. 62-66; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 289-290. То је било први пут да се византијска принцеза, рођена у пурпурној просторији царске палате, уда за страног владара.

501 Византијски извори за ..., III, стр. 59-66, 246; *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 123; Милош Ж. Цветковић, Ниже јединице ..., 39. Комес је заповедник неколико десетина до неколико стотина војника у теми, а у низу заповедника он је испод стратега, затим турмарха, и на крају испод друнгарија.

502 Византијски извори за ..., III, стр. 71-77.

503 Византијски извори за ..., III, стр. 116. Јован Скилица је записао: „града Охрида, где се налазе дворци царева Бугарске”.

реке Дунав. На северозападу, Самуило је наметнуо своју власт на подручју до Дунава и Сирмијума. Срби су за суседа поново добили моћног „бугарског” цара, који је настојао да их потчини.

У другој половини X века јављају се вести о кнезу у Диоклеји.⁵⁰⁴ Арабљански гусари заробили су једно српско посланство које је путовало цару Василију II. То посланство било је ослобођено и затекло је цара Василија II у борбама против Самуилове војске око 992. године.⁵⁰⁵ Мисли се да је било послато из Диоклитије. Крајем X века у њој је владао кнез Јован Владимир. Јован Скилица, који је писао о сукобу Василија II против Самуила, спомиње и кнеза Владимира. Скилица је написао да је Владимир владао „Трибалијом и оближњим областима Србије”.⁵⁰⁶

Према *Барским легендама*, Самуило је напао Зету и Улцињ, а Владимир се повукао прво на брдо Облик код Скадарског језера, а после се предао (претпоставља се око 998).⁵⁰⁷ Самуило је упао у Далмацију, напао је Котор и Дубровник и целу Далмацију „до Задра. После се преко Босне и Рашке вратио у свој крај”.⁵⁰⁸ Тако су Дукља, Травунија, Рашка и Босна постале део Самуиловог царства.

Заробљеног кнеза Владимира, Самуило је одвео у „охридску област у место које се зове Преспа, где се и налазио двор тог цара”, али га је оженио својом кћерком Косаром и вратио да управља Зетом, а можда и Травунијом.⁵⁰⁹ Слично је поступио и са ранијим намесником у Драчу. Можда је Самуило задржао и личности које су раније управљале на подручју Рашке и Босне.

Превласт Цариграда у XI веку на Балкану и расцеп хришћанства

Почетком XI века српске земље биле су под влашћу Самуила, али убрзо је дошло до слома његове државе. Цар Василије II водио је низ успешних напада против Самуиловог царства од 1001. до 1004. У тим нападима Василије II заузео је источни део Бугарске, Тесалију и део Македоније са Скопљем 1004. Василију II се предао и Драч 1005.⁵¹⁰

504 Византијски извори за ..., II, стр. 63 са напоменом 230. Према Порфиригениту „Дукља (Διόκλεια) се назива по граду ... који сагради цар Диоклецијан, а сада је то пуст град и до данас се зове Дукља.” Град је на подручју Подгорице.

505 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 292-293.

506 Византијски извори за ..., III, стр. 117.

507 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 125-127; Љетопис попа Дукљанина, стр. 126.

508 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 127-129; Љетопис попа Дукљанина, стр. 126.

509 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 127, 129-131; Љетопис попа Дукљанина, стр. 127.

510 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 294.

До одлучујуће битке два цара дошло је на планини Беласици у јулу 1014. Поражени Самуило једва је побегао из битке. Извори можда претерујући пишу да је заробљене Самуилове војнике, којих је било 14 или 15 хиљада, Василије II (прозван Бугароубица) већном ослепео. Само једном на сваких стотину војника оставио је по једно око, да тако одведу колоне слепих цару Самуилу. Од тог призора Самуило је „добрио срчани напад” и умро у октобру 1014.⁵¹¹

После Самуилове смрти власт је преузео његов син Гаврило Радомир, али 1015. њега је убио Јован Владислав, син Самуиловог брата Арона.⁵¹² Због мирољубивости кнеза Јована Владимира према РOMEјима, или сродства са Самуилом, цар Јован Владислав позвао је Владимира на двор у Преспу и наредио да му одсеку главу у мају 1016.⁵¹³ У покушају да обнови власт над Драчом Јован Владислав је погинуо током његове опсаде 1018.⁵¹⁴ То је био крај државе коју је створио Самуило. Удовица Јована Владислава предала је Василију II престоницу Охрид 1018. Оне који су му се предали без борбе, Василије II наградио је поклонима и титулама.⁵¹⁵ Према *Барским легендама* он је заузео Рашку, Босну и Далмацију.⁵¹⁶ Према Ј. Скилици, последњи отпор успостављању Василијеве власти пружен је на подручју Сирмијума, али Константин Диоген успео је да савлада отпор и зато је „постављен да управља новоосвојеном облашћу” (у другој половини 1018. или 1019).⁵¹⁷

После скоро 4 века (видети у напомени 156), обновљена је граница на доњем Дунаву, до Београда и Срема. Највећи део Македоније и део данашње југозападне Бугарске постао је тема Бугарска са средиштем у Скопљу, а Далматинска тема је подељена на две.⁵¹⁸

511 Византијски извори за ..., III, стр. 106-108, 202, 249. Према Ј. Скилици заробљено је око 15.000 Самуилових војника. Према Кекавмену радило се о 14.000 заробљених.

512 Византијски извори за ..., III, стр. 108-109; *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 131-133; Љетопис попа Дукљанина, стр. 128. „Док је Радомир био у лову, јахао је уз њега, мучки га је напао и убио. И тако је погинуо Радомир, а уместо њега је завладао Владислав, који га је убио.”

513 Византијски извори за ..., III, стр. 117-118; *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 133-137. Према Ј. Скилици: „Док је Трималијоми оближњим областима Србије (Τριμαλιῶς καὶ τῶν ἀρχοτάτων Σερβίας μερῶν) владао Владимир, ... човек правичан и мирољубив и пун врлине, прилике у Драчу биле су мирне ... и кад овај Владимир би преварен и поверова заклетвама које му Јован даде преко Давида, архиепископа Бугарске, и себе њему предаде и после кратког времена би погубљен, онда се тамошње прилике увелико пореметише ...”

514 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 137-139.

515 Византијски извори за ..., III, стр. 126-129, 250-251; Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 295.

516 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 143.

517 Византијски извори за ..., III, стр. 137-140.

518 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 296-297.

Василије II покушао је створити тему Сирмијум на северу Балканског полуострва, али извори су такви да није јасно да ли је обухватала Срем, Рашку или обоје. О њој говоре пронађени печати на којима се спомиње Константин Диоген, „стратег Србије”, као и Скиличини подаци о истом Константину Диогену као освајачу Срема. Ове две теме, или једна, ако су постојале на подручју Србије и Срема, биле су краткотрајне.⁵¹⁹ Стратег теме сакупљао је стратиоте. Стратиоти су могли бити богатији слободни сељаци, а сеоске старешине и жупани могли су бити нижи, или средњи заповедници стратиота. Према сачуваним изворима о Константину Диогену стратег теме је био Грк, а вероватно је имао мању војну јединицу која је долазила у тему са њим.

У освојеним областима Василије II није увео новчане порезе, него је узимао од становника порезе у роби (житарицама и вину). Вероватно је то преузето из периода Самуиловог царства. Василије II је мислио да је корисно и да задржи привид и црквене сталности. Повељама је створио Бугарску архиепископију, која је према седишту архиепископа названа и Охридска архиепископија. Она је заменила патријаршију која је постојала у Самуиловој држави. Нову архиепископију је прогласио аутокефалном (независном од васељенског патријарха), али је њеног архиепископа постављао цар. Тако је цркви која је окупљала већину Словена на Балканском полуострву признат посебан положај и значај. Бившег „бугарског” патријарха Јована именовао је за архиепископа. Из три Василијеве повеље дате Охридској архиепископији види се да је обухватала подручја која су насељавали Срби. Тако су у њој епископије са седиштима у Нишу, Браничеву, Београду, Сремској Митровици, Расу, Призрену и Липљану.⁵²⁰ Умереном управом и новом црквеном организацијом на Балкану, пред расцеп хришћанске цркве 1054. велики део Срба везан је за источни део хришћанства.

Истовремено, после поделе теме Далмације на две теме и пораста значаја града Дубровника, олакшано је стварање Дубровачке надбискупије. До Самуилове владавине северно и западно од Дубровника је постојала надбискупија у Салони (Сплиту), а на југу била је надбискупија у Драчу. Василије II је босанску, требињску и захумску епископију издвојио од Драчке архиепископије, а папа их је 1022. потчинио новоствореној Дубровачкој надбискупији.⁵²¹

519 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 297-298. са напоменама.

520 Византијски извори за ..., III, стр. 365 са напоменом 16; *Историја српског народа*, I, стр. 176-178; *Историја народа Југославије*, I, стр. 302.

521 Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 335. Она је мислила да се дубровачки бискуп око 1000. прогласио за надбискупа, а да је то само потврђено од папе 1022.

Разлике међу источним и западним делом хришћанске цркве два века су истицане и стварале дубоку поделу. Вођене су расправе око оправданости захтева да свештеници не склапају брак, како је било уобичајено понашање у западном делу хришћанства под верским вођством папе. У литургији (заједничком богослужењу) на западу употребљаван је бесквасни хлеб за причешћивање, а на истоку квасни, и то је постало још један предмет расправа тада. Расправе су повећавале удаљавање, а не приближавање. Папски посланици са кардиналом Хумбертом дошли су у Константинопољ и у Светој Софији на олтар ставили булу, којом се проклињу васељенски патријарх Михаило Керуларије (1043-1058) и његове најверније присталице 16.7.1054. године, а Керуларије је одржао сабор са кога је проклетство бачено на папине посланике.⁵²² И пре је било разлаза и сукоба. Савременици вероватно нису могли бити свесни дубине поделе која ће настати и њене трајности.

У Далмацији почело је учвршћивање папске верске власти и римског католичанства. Папин посланик сазвао је црквени сабор у Сплиту 1060. На њему је према писању Томе Сплићанина поново донета одлука о забрани богослужења на словенском, али и грчком, језику. После сабора у Сплиту, папа Александар II је забранио да се личности које се служе словенским језиком, глагољаша, постављају за свештенике уколико не науче латински.⁵²³ Тада је почело искорењивање тзв. глагољаша (свештеника који су богослужили на словенском и користили глагољицу) у Далмацији. Истовремено бивши архиепископ (надбискуп) Панонско-сремске дијецезе Методије означен је као отпадник од праве цркве, тј. јеретик. Сличан је био став римског папе према православним Грцима у далматинским градовима. Они су били ометани да слободно исповедају своју веру, а цркве које су имали (у Задру, Сплиту, Шибенику) су им постепено одузимане.

522 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 319.

523 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 368-370. са напоменом 59. Папина забрана говори да су глагољаша до тада постављани за свештенике, као и писање Томе Сплићанина о грчком бискупу који се у цркви служио словенским језиком, а носио браду као источни свештеници, али упркос проклетствима папе Александра II није био смењен до смрти.

6. Срби од XI до XII века

Осамостаљење Диоклитије (Дукље) у XI веку

Од смрти Василија II 1025. све већи утицај у Византији стицала је аристократија која се бавила цивилном управом. Стара војска заснована на слободним сељацима (стратиотима) уступила је у XI веку место скупљим и мање поузданим плаћеницима.⁵²⁴ После победа Василија II 1018-1019. према *Барским легендама* његову власт признао је и Стефан Војислав.⁵²⁵ Слабљење средишње власти олакшало је побуну Срба против Цариграда. Према писању Скилице после смрти цара Романа III (1028-1034) у „Србији”, он свакако мисли на Диоклитију, одметнуо се „Стефан Војислав (Στέφανος ... Βοϊσθλάβος) архонт Срба”.⁵²⁶ Стефан Војислав је оснивач владарске породице у Зети. Ромеји су успели умирити његову прву побуну, а Војислав је био заробљен и одведен у Цариград, али према Скилици он је „побегао из Цариграда и заузео земљу Срба”.⁵²⁷ У зиму 1039-40. један византијски брод са товаром блага разбио се на обали Војислављеве земље. Стефан Војислав присвојио је то благо и није одговарао на захтев цара да то благо врати.⁵²⁸

После смрти архиепископа Јована (Словен) око 1037. ојачао је утицај Цариградске васељенске патријаршије у Охриду. За новог

524 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 304-307.

525 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 143; Љетопис попа Дукљанина, стр. 131-132. *Барске легенде* вођу побуне против Византије до које је дошло око 1035. Стефана Војислава називају Доброславом, за разлику од писаца из Византије.

526 Византијски извори за ..., II, стр. 10; Византијски извори за ..., III, стр. 156-157; *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 143-145; *Encyclopedia of the Roman ...*, 175, 177. Диоклетија, Диоклетија и Диоклија су имена која се од X века јављају прво у грчким, затим и српским, списима за приморску област у данашњој Црној Гори од реке Бојане до Боке Которске. Порфиrogenит име Диоклеје изводи од Диоклецијана и пише: „и град Диоклеју (Διόκλεια), који сада држе Диоклетијани, исти цар Диоклецијан подиже”. Даље он пише да је по имену града названа та покрајина. Порфиrogenит полази од латинског облика имена Диоклецијана пре него је постао цар, тј. од облика Diocles, а не од царског имена Diocletianus. Мисли се да је име Диоклитије настало од имена рушевина античког града Диоклеје, или од имена илирског племена Доклеата.

527 Византијски извори за ..., III, стр. 157.

528 Византијски извори за ..., III, стр. 156-157.

охридског архиепископа постављенје Лав (Грк). Он је пре тога био високи црквени службеник у Светој Софији у Цариграду. Настојање да се становништво хеленизује и захтеви централне власти Словенима да почну плаћати порезе у новцу, стварали су услове за побуну у теми Бугарској. У лето 1040. на подручју Београда појавио се вођа устанка Петар Дељан (Δελέανος), који је тврдио да је син Гаврила Радомира и унук Самуила.⁵²⁹ Петра су устаници прогласили за цара.⁵³⁰ Устанак се проширио и на Македонију, област Драча, а као вођа устанка на подручју Драча појавио се и Словен Тихомир.⁵³¹ На једном устаничком скупу Дељан је уверио устанике да он има већа права да буде цар, а Тихомир је био каменован.⁵³² Дељан је после тога напао и Солун.⁵³³ Устанку се крајем 1040. придружио и бивши управник теме Јерменије, Алусијан, који је био син цара Јована Владислава.⁵³⁴ Алусијан није успео да постане главни вођа устанка, нити да заузме Солун, а после тога ослепео је Дељана и вратио се византијском цару. После тога, устанак је умирен 1041.⁵³⁵

Према *Барским легендама*, најкасније у време Дељановог устанка и устанка Стефана Војислава, морао је пропасти покушај стварања теме Србије. Из *Барских легенди* стиче се утисак да су управници Захумља, Босне и Рашке око 1042. били вазали Цариграда, тј. да је он настојао да купи њихову помоћ у борби против Стефана Војислава, а није им просто наредио, као поданицима.⁵³⁶ Исто говори и писање Јована Скилице да је Војислав „околна племена подложна Ромејима нападао и пљачкао”.⁵³⁷

Заповедник из Драча напао је 1042. Стефана Војислава. Ушао је у Зету и пустошио је, али када се пленом враћао Војислав му је направио заседу. На некој стази испод узвишења Византинци су били засути камењем и стрелама од Срба, а Скилица претерујући пише да је од 60.000 Византинаца изгинуло око 40.000 „и седам стратега” међу њима.⁵³⁸ Користећи ту победу Војислав је проширио

529 Византијски извори за ..., III, стр. 141-143.

530 Византијски извори за ..., III, стр. 144.

531 Византијски извори за ..., III, стр. 144-146.

532 Византијски извори за ..., III, стр. 147-148.

533 Византијски извори за ..., III, стр. 148.

534 Византијски извори за ..., III, стр. 153.

535 Византијски извори за ..., III, стр. 154-155 са напоменом 241.

536 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 145-147, 155; Љетопис попа Дукљанина, стр. 132-136. Према *Барским легендама* Доброслав (Стефан Војислав) је са синонима предводио побуну племена у Зети, а „грчки цар ... посла одмах посланике са доста злата и сребра са тим да то предају рашком жупану, босанском бану и кнезу Захумске области, да би они послали војску и народ против краља”. Даље се говори како је „краљ” Стефан Војислав успео одбити све нападе и владао је „25 година ... и умро је у Прапатни, у свом двору”.

537 Византијски извори за ..., III, стр. 159.

538 Византијски извори за ..., III, стр. 160-161.

своју власт на Травунију и Захумље са Стоном.⁵³⁹ Око 1046. године Војислава је наследио син Михаило.

Михаило је владао прво заједно са мајком и браћом, али после смрти мајке потиснуо је браћу и почео владати са својим синовима.⁵⁴⁰ Михаило је обновио мирољубиве односе са Византијом и због тога је био уписан у „савезнике Ромеја” и добио титулу протоспатра, која није доносила и неку одређену службу у Византији.⁵⁴¹

У Стону, где је била једна од Михаилових престоница и седиште бискупа, Михаило је изградио цркву Св. Михаила. Црквени раскол који се десио јула 1054. године није нагло ништа променио у земљама које су насељавали Срби. Црквени центри Охридске архиепископије имали су мали утицај на Србе. Срби су у црквеним старешинама Грцима видели представнике стране државе и културе које су слабо разумели. Прилике су биле сличне и у залеђу Јадрана. Црквени центри из Далмације имали су право суђења верницима у унутрашњости, али латински језик у црквеној служби и мали интерес за Словене даље од обале нису допринели да христијанизација на том подручју буде дубља и значајнија. Михаило је покушао да од папе добије уздизање Барске бискупије у надбискупију. Изгледа да тада није створена надбискупија у Бару, него у време краља Бодина.⁵⁴² Бар је, захваљујући политичкој моћи Михаила, постао најутичајније католичко средиште у српским земљама и међу католичким Србима. После, предност бискупа Бара у српским земљама покушавао је да оспори надбискуп из Дубровника.

Византија је доживела значајне поразе на западу и истоку, од Нормана и Турака Селџука 1071. Када је покушао да заустави освајања Селџука у Малој Азији, августа 1071. године, цар Роман IV Диоген (1068-1071) поражен је и заробљен, код Манцикерта (близу језера Ван). На западу, ратници са севера, Нормани су преко Фрачке у XI веку стигли на југ Италије и Сицилију. Ту су избацивали Арабљане и Ромеје. Нормански вођа, Роберт Гвискард завршио је избацивање Византије са југа Италије 1071. Тако су Срби у борби против Византије добили новог савезника, Нормане.

539 Византијски извори за ..., III, стр. 211-212. Описујући догађаје после битке из 1042. византијски писац Кекавмен записао је да је био „у градовима Далмације у Зети (Ζέταν) и у Стону топарх Војислав Диоклитианин (Διοκλητιανός)” који је смислио како на превару да зароби византијског стратега из Дубровника. Ово је најстарија писана појава имена Зета за област у данашњој Црној Гори.

540 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 155-159; Љетопис попа Дукљанина, стр. 136-138.

541 Византијски извори за ..., III, стр. 162.

542 Драгана Јањић, Писмо Вуканово папи Иноћентију III, 4 (118). Веродостојност старије папине повеље из 1067. према којој је у Бару тада био надбискуп, а не бискуп је спорна, то јест мисли се да је лажна.

Ти порази олакшали су нови устанак против Византије у Македонији око 1072. Скиличин Настављач о догађајима на подручју теме Бугарске у време цара Михаила VII Дуке (1071-1078) написао је: „Прве године његовог царства, ... народ Срба, које и Хрватима зову, крену да потпуно освоји Бугарску”.⁵⁴³ Побуњеници су затражили помоћ од Михаила Зетског, а „он им се радо одазове и сакупивши 300 својих људи предаде их свом сину Константину, званом и Бодину и пошље их у Бугарску”.⁵⁴⁴ Устаници у су прогласили Бодина за „цара Бугара ... променивши му име Константин у Петар”, вероватно у Призрену (Πριζρίνα).⁵⁴⁵

У почетку устаници су имали успеха, поразили су војску бугарске теме и освојили Скопље. Бодин је заузео Ниш, а Петрило, његов пратилац из Зете, освојио је Девол и Охрид на југу. Када је Петрило поражен код Костура и побегао Михаилу у Зету то је био почетак слома устанка. Устанички заповедник у Скопљу предао је град Византинцима. Бодин је кренуо према Скопљу, али су га поразили и заробили Византинци.⁵⁴⁶ Био је одведен у Антиохију у Сирији, али Михаило је поткупио поданике Византије трговце из Венеције који су ослободили Бодина и вратили га у Зету.⁵⁴⁷ Намесник теме Драч, Ниђифор Вријеније (1075-1077) извршио је један напад на Зету. Да би се осигурао од напада у непрегледним шумама, терао је сељаци да крче пролазе кроз шуме. Неуспех устанка у Македонији и заробљавање Бодина нису нанели видљиву штету Михаилу. Папа Гргур VII писао је 9.1.1078. Михаилу краљу Словена и ставио му у могућност да добије папину заставу.⁵⁴⁸ Није јасно када и како је Михаило добио краљевску титулу. Писмо је можда само потврда тог звања. Титулу краља он је могао сам узети. Папина застава означавала је стављање под формалну папину заштиту, али није познато да ли је послата краљу Михаилу. Обично се мисли да је Михаило постао краљ 1077. Нешто раније исти папа послао је представника да крунише Димитра Звонимира у Хрватској.⁵⁴⁹

543 Византијски извори за ..., III, стр. 177-178, 255. Јован Зонара кратко пише да се треће године владавине Михаила VII „народ Хрвата, које неки зову и Србима” побунио и покушао да заузме земљу Бугара.

544 Византијски извори за ..., III, стр. 179.

545 Византијски извори за ..., III, стр. 179-180; *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 159-161; Летопис попа Дукљанина, стр. 138-139.

546 Византијски извори за ..., III, 181-184, 238; *Gesta regum Sclavorum*, I, 161.

547 Византијски извори за ..., III, стр. 185.

548 *Codex diplomaticus Regni ...*, I, 158. „Gregorius episeopus, seruus seruorum dei, Michaheli, Sclauoram regi, salutem et apostolicam benedictionem.”

549 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 382, 387-388.

Краљ Константин Бодин и јачање Венеције

У пролеће 1081. последњи пут као владар у Зети спомиње се Михаило. Према *Gesta regum Sclavorum*: „Михаило је владао 35 година, па је умро”. Михаило је у пролеће 1081. свога наследника Бодина оженио Јаквинтом, кћерком управника норманског Барија (на југу Италије).⁵⁵⁰ У априлу 1081. власт у Византији преузео је Алексије I Комнин (1081-1118), оснивач династије Комнина. Уз новог цара били су Венеција и Бодин. Напад на Драч спремали су Нормани из јужне Италије. Неки од далматинских градова као Дубровник и Сплит тада су одлучили да сарађују са Норманима.⁵⁵¹

Од искрцавања Нормана до главне битке у октобру 1081. године, нови зетски владар Бодин послао је своје одреде који су заједно са албанским нападали Нормане. У одлучујућој борби у октобру 1081. код Драча, када је видео да Нормани имају предност, Бодин уопште није ушао у борбу.⁵⁵² Пораз Византије олакшао је Бодину ширење његове власти у унутрашњости Балканског полуострва. Он је „кренуо у Рашку ... Поставио је тамо два жупана са свог двора, Вукана и Марка, који су му се такође заклели да су они лично, као и њихови синови, људи краља Бодина и његових синова и његових наследника. Затим је заузео Босну и тамо је поставио Стефана за кнеза.”⁵⁵³

Венецијанци су узели Драч и вратили град Алексију I 1082. Цар је наградио Венецијанце правом да слободно тргују свим робама по Византији, а да не плаћају царевима царину за продају. То је убрзало богаћење Венецијанске републике. Побуна у Италији приморала је Нормане да се повуку са Балкана 1085.⁵⁵⁴

Бодин је успео да од папе Клемента III 1089. добије булу којом је Бар потврђен као седиште надбискупа. Барском надбискупу су тада подређене бискупије Диоклитија, Улцињ, Бар, Котор, Свач, Скадар, Дриваст, Пилот, Србија, Босна и Травунија.⁵⁵⁵ То је био и

550 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр.161-163; Љетопис попа Дукљанина, стр. 138.

551 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 163; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 330, 337-338. „Ромејски градови” у Далмацији су од 1069. били стварно изван Византије и препуштени сами себи.

552 Византијски извори за ..., III, стр. 376, 379, 383.

553 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 163; Љетопис попа Дукљанина, стр. 139.

554 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 337-338. Венетским дукатом скоро као самосталном облашћу управљао је дух (дужд) са Великим већем, које су чинили чланови породица са највише имовине. Касније у XII веку створени су Мало веће и врховни суд, а дукат се претварао у самосталну Венецијанску републику. Од 1223. девет личности Малог већа и врховног суда са дуждом чинило је Сињорију, највишу управу у Венецијанској републици.

555 Драгана Јањић, Писмо Вуканово ..., 4 (118).

последњи Бодинов значајан успех. Јован Дука, управник у Драчу, повратио је неке византијске градове од Бодина, затим је и заробио Бодина, вероватно 1090, године, али га је убрзо ослободио. Бодин је поново преузео власт у Зети 1091.⁵⁵⁶ Његов углед вероватно је био мањи. У Првом крсташком рату једну војну дружину према Јерусалиму Рајмунд Тулушки водио је кроз Зету крајем 1096. или почетком 1097. Он се тада побратимио са краљем Бодином, који га је дочекао у једној од својих престоница Скадру. То је последње писање у историјским изворима о живом Бодину.⁵⁵⁷

Претпоставља се да је Бодин умро око 1101. а сахрањен је код Скадра. Краљица Јаквинта и чланови краљевске породице који су надживели Бодина, нису очували његову државу. Они су трошили снаге у међусобним сукобима око власти, а Зетска краљевина се распала.⁵⁵⁸

Јачање Рашке и Први крсташки рат

Према Ани Комниној, у другој половини осамдесетих година XI века Јован Дука водећи војску из Драча „преотео је многе тврђаве које су биле под Вуканом”.⁵⁵⁹ У време (великог) жупана Вукана, Срби су ширили своју државу на Косову преко појаса Пећ-Звечан. Вукан је у борби помагао Бодин. Када је Бодин био заробљен, Вукан се није зауставио, него је наставио са нападима на југ у равније пределе Косова. Он је ушао у Липљан и спалио га 1093.⁵⁶⁰ Зато је Алексије I дошао у Скопље. Вукан је понудио признавање цареве врховне власти и обећао да ће послати као таоце своје сроднике.⁵⁶¹ Таоце није послао, а после мање од годину дана Вукан је поново упао у Византију. Зато је Јован Комнин, царев синовац и управник у Драчу, продро до Звечана. Вукан га је код Звечана поразио и стигао на југу да опустоши области Врања, Скопља и Полога.⁵⁶² Алексије I морао је лично доћи у Липљан 1094. да умири Србе. Вукан је поново обећао послушност цару, а као гаранцију верности предао је

556 Византијски извори за ..., III, стр. 382-384. У време тих сукоба први пута се јавља у писаним изворима из средњег века име Албанци (Арванити).

557 Ивана Коматина, Срби на путу крсташа, Историјски часопис 64 (2015), стр. 64-66.

558 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 169; Љетопис попа Дукљанина, стр. 141. Према *Gesta regum Sclavorum* Бодин је владао из Скадра 26 година и пет месеци.

559 Византијски извори за ..., III, стр. 383.

560 Византијски извори за ..., III, стр. 386.

561 Византијски извори за ..., III, стр. 386-387.

562 Византијски извори за ..., III, стр. 387-388. Полог је подручје уз горњи ток Вардара, узводно од Скопља.

таоце, међу њима и два своја синовца, Уроша и Стефана Вукана (Στέφανον τον Βολκάνον).⁵⁶³

Цар Алексије I није могао да заустави ширење Селџука по Малој Азији и стварање њихових емирата. Селџуци су од 1077. године господарили Јерусалимом. Тражећи плаћенике Алексије I писао је и римском папи Урбану II.⁵⁶⁴ Поред тога, због недостатка војника и новца Алексије I се почео ослањати на нову војску, пронијаре.⁵⁶⁵ Писање Алексија I папа Урбан II видео је као прилику да покрене верски рат. Он је на сабору у Клермону (Француска) позвао вернике у рат за ослобођење Исусовог гроба од муслимана 1095. Уместо плаћеника, на исток су кренуле хиљаде острашћених католика. У Првом крсташком рату учествовале су, поред витезова, и хиљаде сиромашних сељака. Крсташи који су 1096. из запада Европе, преко Панонске низије, прошли према Константинопољу, пролазили су долином Велике Мораве. Византијска област кроз коју су тад пролазили, од Дунава до Трајанове капије, била је зарасла и слабо насељена. Крсташке војске су отимале намирнице од становништва и водиле оружане сукобе са њим.⁵⁶⁶

Вукан је обновио нападе на Византију 1106. и поново је поразио Јована Комнина.⁵⁶⁷ На долазак цара, Вукан је понудио таоце, а Византија се задовољила новим измирењем са њим. После смрти Бодина, Вукан се умешао у односе у Зети а мисли се да су зетски краљеви признали Вуканову власт око 1106.⁵⁶⁸ Почетком следеће деценије управу над Зетом краткотрајно су преузели Јаквинта и Бодинов син Ђорђе. Око 1120. Ђорђе је уз војну помоћ рашког великог жупана, вероватно Вукановог синовца Уроша I, поново завладао Зетом и владао десет година.⁵⁶⁹

563 Византијски извори за ..., III, стр. 388-389.

564 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 336, 339-342.

565 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 314, 349-350; Лексикон српског средњег века, стр. 589-590; Срђан Пириватрић, Парици, Лексикон ..., стр. 493-494. Средином XI века, као нова установа у Византији, појављује се пронија. То је био условни земљишни посед који се на коришћење давао неком службенику цара. Од времена владавине Алексија I пронија се више примењује примењује као условни земљишни посед, али не за цивилну, него за војну службу владару. Византијска војска добила је феудално обележје. Последњи цар, који је законима покушао да спречи велепоседнике да слободне сељаке претворе у своје зависне сељаке (парики), био је Василије II. Тај покушај завршио се неуспехом. За разлику од стратиота, који је био богати сељак и сам обрађивао своју земљу, за пронијара земљу су обрађивали парици, тј. зависни сељаци

566 Владимир Ђоровић, Историја Срба, I, стр. 121.

567 Византијски извори за ..., III, стр. 389-390.

568 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 169-171; Љетопис попа Дукљанина, стр. 141-142.

569 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 173-179.

Нема непосредног описа краја владавине великог жупана Вукана. Претпоставља се да је умро око 1112. и да је тада краткотрајно владао његов син Завида, а њега је Урош I могао протерати из Рашке.⁵⁷⁰ Према писању Стефана Немање II Првовенчаног, отац Немање I био је прогнан у Зету и тамо му се родио син Немања I „у месту по имену Рибница” (код Подгорице).⁵⁷¹ Чини се уверљивом замисао да је Немања I рођен у 1113.

Ширење угарске власти на Славонију, Хрватску и Неретљане

Од почетка XI века на Балканском полуострву све јаче се осећао утицај Угарске. Римски папа је послао краљевску круну владару Угарске Стефану I, који се звао Вајк пре крштења. Крунисање је обављено крајем 1000. или почетком 1001. У XI веку Угарска је за време владавине краља Стефана I (Иштван I, 997-1038) почела да шири своју власт на крајеве јужно од Драве и Саве. Није познато које године, Угарска је припојила Славонију.

Хрватска је у време владавине краља Петра Крешимира IV (од око 1058. до око 1074) доживела краткотрајно јачање. Петар се у документу од почетка владавине назива краљем „Хрватске и Далмације”. У то време и област Неретљана постала је део Хрватске. Око 1050. Неретљанска област се јавља под самосталним владаром који се у писаним изворима назива судијом, али и краљем. После тога имена кнезова и судија Неретљана јављају се у повељама хрватских владара, као имена њихових људи.⁵⁷² Мисли се да је пред крај своје владавине Петар Крешимир IV припојио Хрватској и Славонију, одвојивши је привремено од Угарске. У време краља

570 Тибор Живковић, Портрети српских владара: (IX-XII век), са www.srbook.net (децембар 2016), стр. 141-142; Миодраг Марковић, О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму, са www.doiserbia.nb.rs (јануар 2017), стр. 21. Име Завиде у изворима се јавља на два места. Оба пута он је наведен као отац кнеза Мирослава, брата Немање I. Једном то пише у запису у *Мирослављевом јеванђељу*, а други пута у натпису на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу. Замисао да је Завида био син жупана Вукана је уверљива, а име Вукановог синовца Уроша се такође јавља нао често име код Немањића. Име Вукан за најстаријег сина Немање I могло би бити по великом жупану Вукану.

571 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона, са www.rastko.rs (мај 2016). Према Стефану Немањи II Првовенчаном, Завида, отац Немање I, протеран је од „браће”, та браћа свакако могу бити браћа од стрица, а отишао је у место свог рођења звано Диоклетија. Замишљени деда Немање I, Вукан је у Рашку дошао око 1084. из Зете. Зато је могуће да је Вуканов син Завида око 1112. преузео великожупанску власт, али су га рођаци протерали у Зету.

572 Хисторија народа Југославије, I, стр. 208.

Крешимира IV у Хрватској је, као управник једне области, био бан Звонимир.⁵⁷³ После нестанка Крешимира IV изгледа крајем 1074. године, преузео је власт Звонимир, а после тога био је од папиног посланика крунисан за краља у Солину, али тада 1075. је признао и да је вазал папе Гргура VII и слао је папи новчани данак од 200 златника.⁵⁷⁴ Владао је до 1089. а према легенди убијен је од побуњеног племства.⁵⁷⁵ Изгледа да је неких нереда у Хрватској било, а то је искористио угарски краљ Ласло I (Ладислав I, 1077-1095) и почетком последње деценије XI века западна Славонија са Загребом је била под влашћу Угарске.⁵⁷⁶ Угарски краљ послао је 1091. једно писмо у Монте Касино на Апенинском полуострву. У том писму се хвалио како је запосео целу Славонију (*Sclavoniam*) и сада је сусед са Апенинским полуострвом. Са циљем да ојача свој утицај, Ласло I основао је у Славонији бискупију са седиштем у Загребу између 1090. и 1093. За бискупа постављен је Чех по имену Дух, можда због језичке блискости са Словенима у Славонији.⁵⁷⁷

У XI веку хришћани у Угарској су потискивали присталице многобоштва. Зато је дошло до устанка присталица многобоштва против хришћана 1046. После, неколико деценија, потискујући многобошце, Ласло I прописао је закон који је предвидео батинање за оне који нису ишли у цркву, а за људе који су као многобошци приносили жртве дрвећу и изворима предвиђена је казна у виду одузимања једног вола.⁵⁷⁸

Краљ Коломан (1095-1116) потпуно је поразио краља Хрватске Петра Сначића на Гвозду (који је променио име у Петрова гора), који је тада погинуо 1097.⁵⁷⁹ После тога Коломан је вероватно довршио освајање Хрватске.

573 Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 360, 379. Звонимир се у два документа из 1070-71. спомиње као бан.

574 Н. Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, 382, 387-388. Звонимир је најкасније у јануару 1075. владао Хрватском, али тада још није имао титулу краља.

575 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 99-103. У *Gesta regum Sclavorum* се описује да је на папин захтев, Звонимир хтео позвати Хрвате у крсташки рат, али „проклетни неверни Хрвати“ су се побунили и убили краља. Ипак, папин позив није могао покренути побуну. Папа је неколико година после Звонимирове смрти упутио позив за крсташки рат.

576 Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 67-68; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, I, 484. Према Томи Сплићанину, после смрти краља Звонимира настали су сукоби око власти међу великашима. Сународници су нанели неправде једном великашу из Славоније, а он је позвао краља Угарске. Даље пише: „Ласло [I]... сакупи велику војску, дође и без икаквог отпора заузме читаву земљу од реке Драве до планина које се зову железне [Гвозд].”

577 Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 499; Иво Голдштајн и други, *Повијест града Загреба*, књ. 1, Загреб 2012, стр. 26-27.

578 П. Рокаи и други, *Историја Мађара*, стр. 34-35, 40-41.

579 Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 509-510.

Пораз Коломана у сукобу са Русима 1099. године омогућио је Хрватима да се краткотрајно ослободе, али Коломан је поново покорио Хрватску 1102.⁵⁸⁰ Освајање Хрватске највероватније је завршено тако што је хрватско племство признало власт угарског краља и потписало са њим повељу о томе (1102). Племство је признало власт угарског краља и прихватило војне обавезе према њему. Истовремено, угарски краљ признао је хрватском племству локалну (феудалну) самоуправу. У наредних неколико година, вероватно до 1105. Коломанову власт признали су градови у Далмацији (Сплит, Шибеник, Задар и Трогир), који су пре припадали Византији.⁵⁸¹ Захваљујући сачуваној повељи Коломана Трогиру, боље су познати споразуми са градовима у Далмацији. Краљ је имао право да као порез добије део прихода града и право да потврђује кнеза и бискупа у граду. Као управника Хрватске угарски краљ постављао је бана.

Део Срба у Неретљанској области био је у хрватској држави када је она признала власт Угарске. Разлике у језику и начину живота у раном средњем веку између Срба и Хрвата, вероватно, су биле сличне данашњим – мале, скоро безначајне. После коначне поделе на католичке и православне хришћане није дошло до наглих промена (1054). У Зети је у XI веку вероватно најбројније било српско становништво, али је преовладавао утицај Католичке цркве. Срби католици у некадашњој Паганији имали су за суседе Србе католике у Зети. Католици Срби из Паганије тада још нису морали бити укључени у националну генезу Хрвата, али можда је већ у првој половини XI века део Срба католика у приморју почео да се осећа ближим Хрватиима.⁵⁸²

Овакво објашњење би можда пружио одговор и за нејасну појаву назива Црвена Хрватска у *Gesta regum Sclavorum*. У том делу се говори о Светоплеку који је делио државу и „област где се реке сливају са загорја ка југу и уливају у [Јадранско] море назвао је Приморска, а земље где се воде са загорја сливају на север и уливају у велику реку Дунав, назвао је Србија. Затим је Приморску поделио на две покрајине: једну, која се протезала од места Далме, где је тада

580 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 522.

581 Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 68; Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 522-527.

582 Византијски извори за ..., III, стр. 177 и 255. У то време могло се појавити изједначавање дела Срба католика (у Зети и Паганији) са Хрватима католицима. Такав преокрет објаснио би зашто се у XI и XII веку појављује у писаним изворима у Византији изједначавање Срба и Хрвата. Када Скиличин Настављач пише: „народ Срба, које зову и Хрватима“ или Зонара: „Народ Хрвата, које неки зову и Србима“ можда само описују промену која се догодила а да се иза та два имена крије некада исти народ.

боравио краљ и где је одржан сабор, па све до Валдевина, назвао је Бела Хрватска ... а ону покрајину која се протеже од места Далме [Дувна] све до града ... Драч, назвао је Црвена Хрватска, а она се још зове и Горња Далмација.”⁵⁸³ Пре, код Порфириогенита је назив „Бела Србија” и „Бела Хрватска” означавао прадомовину, тј. стару Србију и Хрватску. Порфириогенитова Хрватска из X века (западно од Дувна) за писца *Gesta regum Sclavorum* можда је стара Хрватска. Ако је тако, име Бела Хрватска употребљено је у значењу стара Хрватска, можда у том случају Црвена Хрватска треба да се чита као нова Хрватска. Та Црвена Хрватска обухватала је пределе у којима је било доста Срба католика, то јест становника који су могли бити гледани и као „нови Хрвати” већ у XII веку.

Рашка и Босна између Византије и Угарске у XII веку

У између Византије и Угарске у XII веку водио се низ ратних сукоба за превласт над областима од Мораве до Јадрана. У том сукобу византијски цареви и угарски краљеви су настојали прво придобити као савезнике владаре Рашке и Босне, а затим њима наметнути и вазалне обавезе. Средином X века у делу Порфириогенита Босна се описује само као једна посебна област у држави Србији којом је владао Часлав. Сличан положај посебне српске области можда је имала у Симеоновом царству Бугара, Самуиловом царству и Бодиновој држави. У последњој деценији Бодинове владавине краљева власт је ослабила, а после Бодинове смрти осамосталиле су се Србија и Босна. Током прве половине XII века у Босни се обликовала посебна српска држава и то опсује Јован Кинам када у вези са нападом цара 1150. пише: „Дрина ... одваја Босну од остале Србије (Βόσθναν της άλλης Σερβικής διαφεῖ). Босна није потчињена великом жупану него народ у њој има посебан начин живота и управљања.”⁵⁸⁴

Цареви из Константинопоља прво су сломили отпор Рашке и наметнули јој вазални положај. У време Коломановог наследника Стефана II (1116-1131) мањи погранични сукоби око Срема и Подунавља прерасли су у велики рат. Угарска војска је у борбама од

583 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 55-57, 59; Летопис попа Дукљанина, стр. 113-114. Даље пише „Србију пак, која се још зове и Загорска, поделио је на две покрајине: једну, која се протеже од велике реке Дрине на запад до Борове планине, и њу је назвао Босна, и другу, која се протеже од исте те реке Дрине на исток све до Липљана и Лаба, и њу је назвао Рашка.”

584 Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, стр. 27.

1127. до 1129. заузела Београд,⁵⁸⁵ а затим је стигла до Ниша и Сердије. Син Алексија I, цар Јован II Комнин (1118-1143) довео је војску до Дунава и приморао Мађаре на склапање мира.

Свакако у савезу са Мађарима, Срби су отели у то време Рас протерали и из њега цареву војску. Већа царска војска је дошла и поразила Србе. Они су морали признати врховну власт цара, а један део Срба пресељен је насилно у област Никомедије (Мала Азија). И савезник великог жупана Уроша I у Зети, краљ Ђорђе био је поражен и одведен у заробљеништво где је умро око 1130. Тај пораз Рашке није довео до слабљења веза Срба и Угара. Стефан II је свог наследника Белу (Бела II) оженио 1129/30 Јеленом, ћерком рашког жупана Уроша I.⁵⁸⁶

Краљ Угарске је убрзо остварио успех у Босни. У време владавине Беле II (1131-1141) Босна је признала врховну власт угарског краља. Из једне повеље издате 1137. сазнајемо да је Бела II дао сину Ладиславу „Босанско војводство”.⁵⁸⁷ Ладислав, син Српкиње, имао је тада око 6 година и то је била симболична предаја тек припојене области у којој је стварну управу вероватно задржало домаће племство. Од 1138. у краљевској титули Беле II уписана је и земља Босна, али под именом Рама.⁵⁸⁸ Име Рама у угарској владарској титули означавало је Босну до 1918.

Од 1143. до 1180. у Цариграду је владао цар Манојло I. Он је био занет замишљу универзалног царства, али и ратовима.⁵⁸⁹ Зато је појачао настојања да балканске народе примора да признају власт Ромејског царства. На почетку његове владавине дошло је до Другог крсташког рата и крсташке војске прошле су 1147. долином Велике и Јужне Мораве.⁵⁹⁰

585 Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971, стр. 6-7. и напомене. Према Јовану Кинаму угарски краљ је после заузимања Београда од дела материјала донетог из Београда саградио Земун.

586 Историја српског народа, I, стр. 200.

587 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, II, 88. „... rex Bela inclitus, ... filio suo Ladislao communi regni consilio Boznensem Ducatum dedit”. Тада, 1137. Бела II је мислио да влада и Босном.

588 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, II, 109. Једна од повеља које је издао 1138. почиње са реченицама: „In nomine domini nostri Iesu Christi. Anno ab Incarnatione MCXXXVIII. indictione prima. Ego Bela, Dei gratia, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramaeque rex”. Рама је име десне притоке Неретве и име жупе уз истоимену реку. Мисли се да се име жупе Рама, као замена за име земље Босна, могло појавити у владарској титули угарског краља јер је та жупа прва у Босни признала његову власт.

589 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 357-358. На Влахернском двору (Константинопољ) одржавани су витешки турнири у којима се борио и цар Манојло I.

590 Александар Узелац, „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!” - Поморавље у другој половини XII века, Стефан Немања и Топлица (тематски

Из јужне Италије, Нормани Рожера II 1147. напали су на Ро-мејско царство и заузели Крф, Коринт и Тебу.⁵⁹¹ Цариград је за борбу против Рожера II придобио Венецију и немачког краља Конрада III, који се вратио из неуспелог крсташког рата. Ни Рожер II није остао усамљен. Он је склопио савез са угарским краљем Гезом II.⁵⁹² Краљ Геза II (1141-1162) био је син српске принцезе Јелене. Један њен брат Урош II био је велики жупан у Рашкој, а други брат Белаш био је угарски палатин.⁵⁹³ Трећи брат Деса је око 1150. управљао Зетом, Требињем и Захумљем.⁵⁹⁴

Срби су такође били на страни противника Манојла I. Користећи рат цара Манојла I против Нормана, Урош II напао је суседне византијске територије. Када је Манојло I поразио Нормане и повратио острво Крф 1149. повео је рат против Срба. Освојио је тврђаву Рас, у њој оставио своју војску под Константином Анђелом, а затим је узео и Галич (северно од Звечана).⁵⁹⁵ Крајем лета 1150. Манојло I је водио нови напад против великог жупана Уроша II. На северу војска Угарске прешла је Саву и кренула у помоћ Србима.⁵⁹⁶ Према Јовану Кинаму, Манојло I лично се истакао у борбама против великог жупана и угарске војске која га је помагала на реци Тари.⁵⁹⁷ Велики жупан морао се појавити пред царем, обећати да ће бити слуга цару и њему слати војну у ратовима.⁵⁹⁸

зборник), Ниш 2011, стр. 98. Франци који су ишли кроз Поморавље, јужно од Браничева, описали су га као „травнату шуму” слабо насељену са мало Печенега и Кумана.

591 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 357, 359-360. Раније 1130. Рожер II под својом влашћу ујединио је Сицилију и јужну Италију.

592 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 360.

593 Византијски извори за ..., IV, стр. 22-23, напомена 38.

594 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 181.

595 Византијски извори за ..., IV, стр. 22-25.

596 Византијски извори за ..., IV, стр. 31-32. са напоменом 62.

597 Византијски извори за ..., IV, стр. 25-37, 86. Постоји нејасноћа да ли су се борбе водиле на реци Тари која се спаја са Пивом и ствара Дрину, или на речици Тари код Ваљева. Јован Кинам пише о тешкоћама Ромеја због „дебљине снежног наноса”, али и „непрокрченог честара”. Из тога се раније мислило да су борбе трајале најмање од краја лета до касне јесени, то јест првог снега. Опис можда више говори да се то догодило на већој надморској висини, то јест подручју Таре јужно од Дрине.

598 Византијски извори за ..., IV, стр. 37, 55; Александар Узелац, Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII-XIV век), Војноисторијски гласник 1 (2014), стр. 10. Према Јовану Кинаму, после битке на Тари (1150) „дођоше у логор посланици архијупана тражећи да му се недела забораве. По царевој наредби убрзо стиже и сам човек [архијупан] држећи се смерно и понизно. Примивши молитеља, цар му опрости кривицу. А овај се мало придиже са земље где је, ницице се бацивши, пред царевим ногама лежао и заклетвама обећа оно што је било уговорено уверавајући да ће за сва времена бити потчињен Ромејима. Пристао је да ће, ако би цар ратовао на западу [у Европи], учествовати са 2.000 војника, а ако се ратује у Азији, да ће поред 300, које је

Византија је пренела ратиште 1151. у Угарску, у Срем, али је палатин Белош отерао Византинце. Цар Манојло I поставио је свог сродника Андроника Комнина да управља уз границу са Угарском (у Београду и Браничеву), али Андроник је убрзо почео да преговара са Угарима и тражи да га подрже у намери да Манојлу I преотме престо.⁵⁹⁹ Због преписке са угарским краљем Андроник је био затворен у Константинопољу, а угарска војска, коју је водио палатин Белош, напала је Браничево 1154.⁶⁰⁰ У овом нападу уз угарску војску спомиње се и војска коју је водио „егзарх далматинске земље Босне” бан Борић.⁶⁰¹ Војска Византије успела је да одбрани северну границу и спречи побуну завереника у Београду.⁶⁰²

Учешће бана Борића у нападу који је водио палатин Белош изгледа потврђује да је у време владавине Гезе II Босна признавала власт Угарске, то јест није била уписана у краљевску титулу угарског владара само због његове жеље да је поседује.⁶⁰³ Словенско име бана Борића изгледа говори да се при постављању бана мислило и о словенској припадности становништва у Босни, или о задржавању раније владарске породице у њој.

У Рашкој, Урош II био је смењен са власти око 1155. Урошеви противници предали су звање великог жупана његовом млађем брату Деси. Да би решили спор око звања великог жупана, браћа су изашла пред свог врховног владара цара Манојла I. Манојло I је пресудио да се власт врати Урошу II.⁶⁰⁴

Крајем марта 1162. умро је Геза II, а његовом сину Стефану III (1162-1172) право да наследи престо оспорили су стричеви краљ Ладислав II (1162-1163) и краљ Стефан IV (1163-1165). Они су тражили и добили помоћ од цара Манојла I Комнина.⁶⁰⁵ Дошло је до унутрашњих сукоба, а у то време 1163. се последњи пут спомиње бан Борић (Boricio bano) у једној повељи Стефан IV као сведок.⁶⁰⁶

раније слао, послати још 200.” Обавеза је испуњавана и у време борби у Малој Азији 1160. на страни Манојла I борио се и помоћни одред „архијупана Далмације”, мисли се на великог жупана Рашке, царевог вазала.

599 Византијски извори за ..., IV, стр. 48-49.

600 Византијски извори за ..., IV, стр. 49-50, 129.

601 Византијски извори за ..., IV, стр. 51; Мавро Орбин, Краљевство Славена, Загреб 1999, стр. 408-410. М. Орбин опширно описује и некакав легендарни сукоб на подручју Требиња 1155. бана Борића против војске из градова од Дубровника и Котора до Улциња.

602 Византијски извори за ..., IV, стр. 53.

603 Византијски извори за ..., IV, стр. 43 са напоменом 92. Бан, а после палатин Белош био је ујак краља Гезе II и највиши службеник на угарском двору.

604 Византијски извори за ..., IV, стр. 59, 180-182 и 192. Мисли се да је тада Деса добио на управу област Дендра код Ниша.

605 Византијски извори за ..., IV, стр. 130.

606 G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ..., II, 165-166.

У Србији око 1162. цар Манојло I довео је на место великог жупана Десу, који је до тада био управник неке области „Дендра ... у суседству Ниша”.⁶⁰⁷ Касније, у царевом логору код Ниша, вероватно 1165. Деса се бранио од тужби да је сарађивао са угарским краљем, али је смењен и одведен као заробљеник у Византију.⁶⁰⁸ После се можда вратио у Србију, али не као велики жупан. На крају, можда је живео у Угарској.

Дуготрајне ратове против Угарске цар Манојло I завршио је успешним нападима од 1164. до 1167. Већ, 1164. Манојло I је пренео главне сукобе у Срем, а затим је тамо био и средином 1165.⁶⁰⁹ Истовремено, царева друга војска освојила је Рашку, Босну, Зету и Далмацију 1165.⁶¹⁰ Војска краља Стефана III напала је 1166. Византинце у Срему и Далмацији а покушала је да поново заузме те области.⁶¹¹ Нови напади веће војске коју је послао цар Манојло I Комнин 1167. приморали су угарског краља да одустане од тих територија и даљег рата.⁶¹² Тако су Манојлу I препуштени Далмација, Хрватска, Босна и Срем. Претпоставља се да је пред Манојлом I и његовом

607 Византијски извори за ..., IV, стр. 56-59, 62. Према Јовану Кинаму, Деса је тада обећао „да ће се пред Ромејима сасвим уклонити из Дендре”.

608 Византијски извори за ..., IV, стр. 60-64, 138-139. са напоменом 155. Опис смењивања великог жупана Десе који су оставили византијски писци је противречан и изгледа да се то могло догодити и 1163. и 1165. године. Раније се веровало писању Јована Кинама и крај владавине Десе стављао се у 1163. По Кинаму смењивање великог жупана Десе било је 1163. године, када је цар кренуо према Угарској а задржао се у Нишу. У 1163. није дошло до борби Византије и Угарске, а међусобни односи су уређени преговорима. Данас се више верује Никити Хонијату да су прилике биле друкчије у време смењивања Десе. По опису Хонијата у Угарској био је убијен Стефан IV, а Манојло I је са великом војском кренуо у Срем и вођене су велике борбе око Земуна, који се најзад и предао византијској војсци. То су догађаји из 1165. Зато је настала замисао да се Деса можда није одазвао као царев вазал да води помоћну војску против Угара 1165. године, а цар Манојло I сменио је Десу када се враћао из победоносног рата у Угарској. Ипак, српски помоћни одреди су средином 1165. били у царевој војсци. Зато није потпуно јасно да ли је пре напада Манојла I на Срем средином 1165. Деса смењен, а велики жупан постао Тихомир, нити ко је предводио ту помоћну српску војску у којој је вероватно био Тихомир, а можда и његова браћа.

609 Византијски извори за ..., IV, стр. 67-85. Ј. Кинам доста пише о борбама у Срему и око Земуна, који су предати Цариграду 1164. Исте, 1164. после смрти Стефана IV, Угарска је узела привремено Земун. Манојло I је освојио Земун средином 1165. а према Кинаму, Срби су као помоћни одреди били у царевој војсци тада.

610 Византијски извори за ..., IV, стр. 86-88. Према писању Ј. Кинама пошто су Ромеји прошли „ кроз земљу Срба, ... тада дођоше под ромејску власт Трогир, Шибеник, поред тога и Сплит, и народ Качића и чувени град Диоклеја ... и остали који се налазе у далматинској земљи”.

611 Византијски извори за ..., IV, стр. 89-94. са напоменама.

612 Византијски извори за ..., IV, стр. 95-101. са напоменама. Уз Византинце 1167. ишли су и помоћни одреди великог жупана Србије.

војском и мађарски вазал бан Борић (1164-1167) могао напустити Босну.⁶¹³

Као победник у рату цар Манојло I је стекао велики утицај и у Угарској. Бела III (1172-1196) дошао је на место владара као штићеник Манојла I Комнина.⁶¹⁴ Пре него што је послат да постане угарски краљ, Бела, који је прозван Алексије и добио звање цезара у Цариграду, морао се заклети на верност цару Манојлу I.⁶¹⁵ Зато су у Угарској новог краља месецима сумњичили да је Манојлов човек и православца, а свечано крунисање обавили су почетком 1173.⁶¹⁶

613 Видети стр. 152.

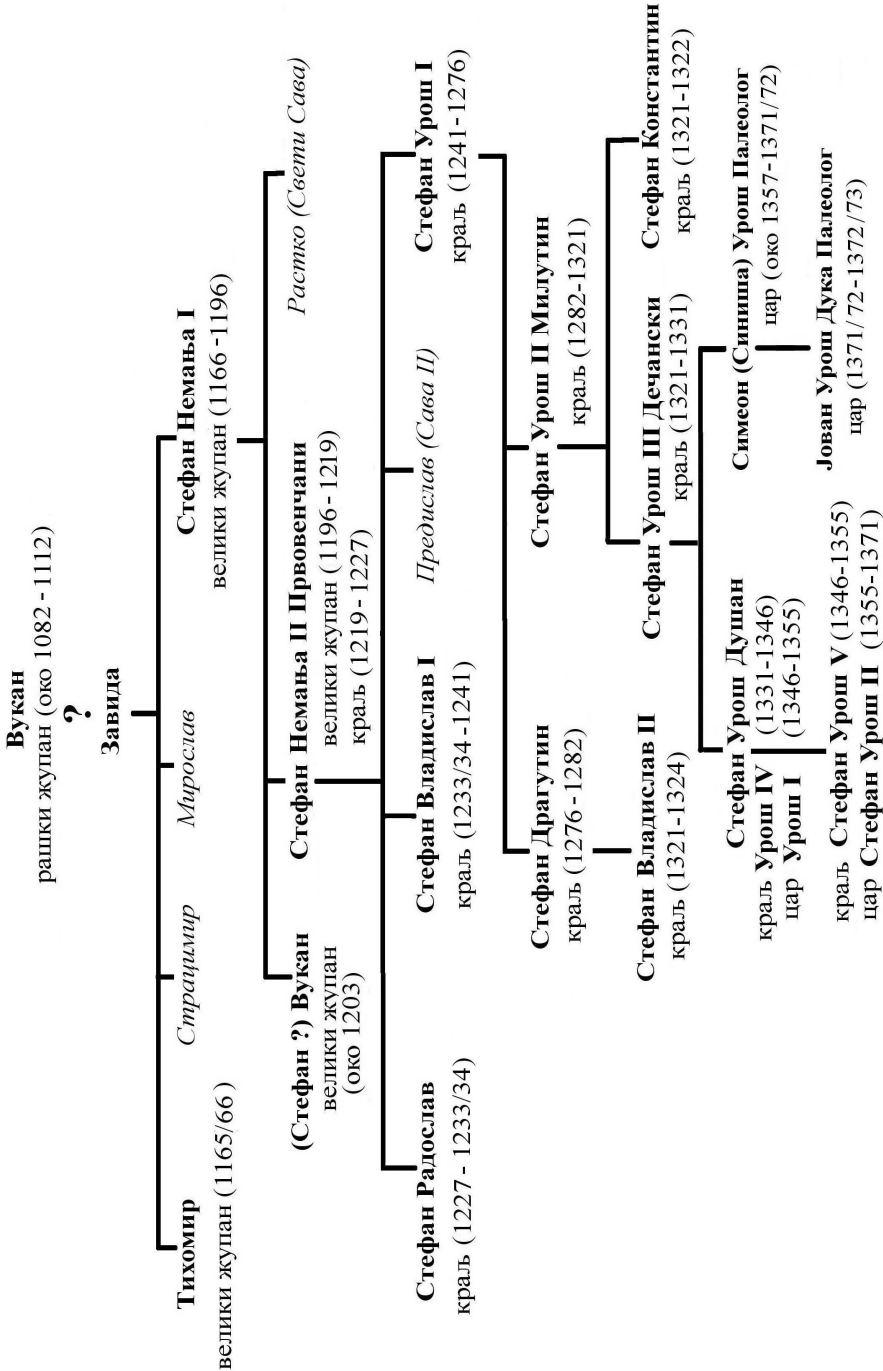
614 Византијски извори за ..., IV, стр. 66, 68-69; Влада Станковић, Краљ Милутин: (1282-1321), Београд 2012, стр. 43. Пре доласка на власт, принц Бела је неколико година живео код Манојла I и узалуд чекао да склопи обећани брак са царевом кћерком.

615 Византијски извори за ..., IV, стр. 84, 102-103. са напоменом 227; П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 55. Са именом Алексије Бела III је примио вероватно и православље

616 Византијски извори за ..., IV, стр. 102-103. са напоменом 299.

II
ОД ВЛАДАВИНЕ НЕМАЊЕ I
ДО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

Владари из породице Немањић (Вукановић ?)

1.

Почетак владавине Немањића

Допуна 2

Стефан заједничко владарско име Немањића и Котроманића

Заједничко владарско име Стефан код Немањића стварало је озбиљне тешкоће истраживачима прошлости, али изгледа и оно-временцима који су познавали Немањиће. Георгије Пахимер о синовима краља Стефана Уроша I записао је: „Ану, пошаље краљу Србије Стефану Урошу да би је удао за [његовог] другог сина Милутина, јер је први, очев имењак, био ожењен ћерком краља Пеоније [Угарске]”.⁶¹⁷ Када су истраживачи прошлости 1986. објављивали овај запис у *Византијским изворима за историју народа Југославије* VI дописали су како је Пахимер погрешио ко је имењак оцу. Они су мислили на то што је Милутин као краљ имао и очево име Урош II. Ипак, Георгије Пахимер је био боље обавештен и знао је да је Драгутин као наследник владара носио (заједничко владарско) име Стефан, као престолонаследник, и због тога је помислио да је он имењак Стефана Уроша I. Истовремено, Пахимерово писање говори да Милутин вероватно није имао име Урош пре крунисања, тј. тада није био имењак оца.⁶¹⁸

Милутин је додао свом личном имену и име Урош 1282. године, а замислио је да оно постане ново владарско име. Вероватно је желео да нагласи непосредност своје везе са оцем и својих права да наследи његову краљевску власт. Он је покушао да

617 Византијски извори за ..., VI, стр. 24-25. Код Ромеја Пеонија је име којим се често означавала Угарска.

618 Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Анонимов Опис источне Европе, Београд 2013, стр. 87 и 123-125. Дело је писао анонимни католик око 1310. а према извештају уходе који је био у Србији око 1308. У њему пише: „У овом краљевству ... сада постоје 2 краља. Један влада у Рашкој и он је главни, а зове се Урош [II]. Наиме, овим именом се називају сви краљеви Рашке. Други се зове Стефан [Драгутин] и он влада у Србији, која је покрај Угарске ... прворођени је краљ Србије Стефан [Драгутин] ... Предао је краљевство свом млађем брату који се тада звао Милутин, а сада се зове Урош [II].” Према анониму Милутин се тек од преузимања краљевске власти зове Урош.

уведе и име Урош као владарско име, али је оно за његовог сина Стефана Уроша III Дечанског и праунука Стефана Уроша V (I) остало и лично име.

Из писања Георгија Пахимера видимо да је он замислио да је име Стефан код неких Немањића лично име. Замисао је постала општеприхваћена и траје до данас.⁶¹⁹ Пример те замисли о личном имену Стефан у владарској породици Немањић, је писање С. Марјановић Душанић: „Очигледно је да се током XII-XIII столећа у званичним исправама кристалисала пракса двоструке употребе имена Стефан за чланове владарске лозе: као личног имена (нпр. Стефан, Немањин син; Стефан, син Уроша I; Стефан, син Дечанског) и као титуларног имена (под овим другим се подразумева први део двојне формуле: Стефан Немања, Радослав, Владислав ...”⁶²⁰ Да ли је ово сагласно са писаним изворима?

Оснивач најпознатије српске средњовековне владарске породице јавља се у писаним изворима са два имена, то јест као Стефан Немања (Νεεμαν Στέφανος).⁶²¹ Од њега, у писаним изворима може се пратити занимљива појава да се сви владари, или наследници владара из породице коју је он основао појављују са именом Стефан. Давно је уочено и да је име Стефан настало од грчке речи στέφανος (венац) а да вероватно представља „владарско име”, али до 2016. није изражена сумња да је име било и лично.

Немањићи се у писаним изворима често јављају само са заједничким владарским именом Стефан, а њихова лична имена која су добили по рођењу ређе су записивана и то је правило тешкоћу истраживачима да се одреди који Стефан Немањић у низу је издао неку повељу.⁶²² Ипак, нема сумње да су Стефан Немања I и сви његови наследници који су били владари у

619 Смиља Марјановић Душанић, Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија, Београд 1997, стр. 46-47, 48 и 57. Замисао је постала неодољива и за оне који су видели да у њој нешто није у складу са писаним изворима. Најдаље у сумњи ишла је С. Марјановић Душанић. Она примећује да је средњи син оснивача династије Стефана Немање I „на рођењу добио очево име Немања”, али ту се зауставља. За Немању II задржава само име Стефан, или име и надимак Стефан Првовенчани. Знати неке лично име, а затим га именовати само заједничким именом као да је лично; да ли је то мистификација?

620 Смиља Марјановић Душанић, Владарска ..., стр. 42.

621 Византијски извори за ..., VI, стр. 144.

622 Љубомир Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927, са www.us.archive.org (јун 2016), стр. 199; Зборник Илариона Руварца: одабрани историјски радови. 1, Политичка историја, историја књижевности, историска географија и критика, Београд 1934, са www.us.archive.org (јун 2016), стр. 41-45. У другој половини XIX века водила се расправа истраживача који српски краљ је потписан као „Стефан” на повељи Дубровнику 22.1.1333. Иларион Руварац је поређењем са каснијим повељама показао да је повељу издао Душан, а не његов отац Урош III.

Србији имали два имена, а двојица од њих и три имена. Превидом се узима да је изузетак први наследник Стефана Немање I. Њему историчари, а за њима и сви остали, потпуно неоправдано приписују да се звао само Стефан (Немањић).

Студенички типик садржи опширно житије Савиног оца Стефана Немање. У њему Сава I свог брата великог жупана назива једном само Стефаном, а четири пута Стефаном Немањом. Тако Сава пише да када је његов отац одлучио да преда власт „изабра благородног и љубљеног сина, Стефана Немању, зета благовенчаног кир Алексија [III], цара грчког”.⁶²³ Касније пише: „И дођох са часним моштима [Св. Симеона] у Хвосно. И сазнавши владајући син његов Стефан Немања, и брат му кнез Вукан.”⁶²⁴ Ово је важно јер се Немањићи у писаним изворима често јављају само са заједничким владарским именом Стефан. Њихова лична имена која су добили по рођењу ређе су записивана. Ако се замисли да је средњи син Стефана Немање I добио име Стефан после рођења, али пре него што је одређен да наследи престо, то би био једини такав случај међу наследницима Немање I. Таква замисао је противречна ономе што видимо као каснију правилност у давању имена Стефан у породици Немањић, али и ономе што пише у *Студеничком типик*у.

Сава I није усамљен у писању о двојници владара са именом Немања. Савин ученик Доментијан Хиландарац за Савиног оца написао је да је Немања Први.⁶²⁵ Тако Доментијан посредно потврђује Савино писање да су постојала два владара са именом Стефан Немања. Можда је и у Душановој Светоарханђеловској повељи оснивач династије уписан као Немања Први.⁶²⁶

Трећа, а можда и четврта писана потврда за ову замисао о имену првог крунисаног краља из породице Немањић је предање које се сачувало у Дубровнику до Мавра Орбина да се један од

623 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 69.

624 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 76-77.

625 Смиља Марјановић Душанић, Владарска ..., стр. 46-47.

626 Синиша Мишић и Татјана Суботин Голубовић, Светоарханђеловска ..., стр. 86, 118, 152. Димитрје Богдановић у преводу повеље на страни 118 иза „Симеона Немању” ставља зарез и затим пише „првог и светог господина”, али у сачуваном препису, који је из друге половине XV века, а дат је на стр. 86, тог зареза нема. Изгледа да треба читати: „Симеона Немању Првог[,] и светог господина.” Словом и само се наглашавала веза речи „светог господина” са целим именом „Симеон Немања Први”. Истина, у овој повељи за оснивача династије Немању пише малим словом „првог”, али исто тако у другој Душановој повељи за његовог оца Уроша пише малим словом „трећег”. Можда је за разумевање овог дела повеље значајно и то што је за краља Душана једном уписано Четврти без имена Урош, то јест изгледа да је он посебну пажњу поклањао томе ко је од Немањића по реду носио неко име и често тражио да се то запише. Видети и страну 131 са напоменом 633.

првих Немањића звао Стефан Немања II.⁶²⁷ Његово писање значајним делом је подударно са оним што се вероватно догодило. По њему „[од] жупана Стефана ... син његов, звани Немања Други, наследи од оца толике државе”.⁶²⁸ За истог Немању II Орбин даље пише „хтеде узети наслов краља Рашке, односно Србије. Сазва зато на договор своју властелу, па када они одобрише његову замисао Немања позва ... на општи сабор ... и би окруњен уз велико одобравање и вику присутних.”⁶²⁹ Иза тога Орбин пише: „при посвећењу [крунисању] затражи да му име Немања буде промењено у Стефан. Одатле потиче обичај да сви српски краљеви, његови наследници из куће Немањића носе име Стефан.”⁶³⁰ Упркос писаним изворима, данас сви када пишу о Немањи II употребљавају само заједничко име Стефан Немањић, а не његово лично име Немања II. То је непотребна мистификација.

Замислимо да је најкасније у време првог наследника великог жупана Стефана Немање I на српском владарском двору грчко име Стефан употребљавано само у значењу „онај који је крунисан, који је овенчан”, а да није употребљавано као лично име.⁶³¹ Стефан Немања II наглашавао је само грчки део дводелног имена. За оснивача династије Немању I није јасно колико је био писмен и учен, али његов наследник свакако је био један од најписменијих Срба свог времена. Нема сумње да је он потпуно разумео значење имена Стефан и почео га употребљавати управо у значењу „онај који је крунисан, који је овенчан”, то јест законити владар. То наглашавање се види у томе што се потписивао само као Стефан. Тиме је истицао и законитост својих права да влада у односу на старијег брата Вукана.

Тако је видљиво да су сви Немањићи приликом рођења добили лично име које није било Стефан. Зато је име Стефан Немањић, као и само Стефан, једнако примењиво на све наследнике на

627 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 314-316. Орбин није могао да јасно види да иза имена Стефан Немања [I] и Свети Симеон стоји иста личност. Такође, није могао да види да је Стефан син Стефана Немање [I] идентичан са Стефаном Немањом II. Зато он има више владара на почетку династије Немањић него што их је стварно било.

628 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 315.

629 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 315-316. Приштина као место крунисања краља је Орбинова грешка, а спомињање патријарха који врши крунисање и Васкрса као времена крунисања је можда грешком пренето из Душановог крунисања за цара 1346.

630 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 316.

631 Ово вероватно није истинито. Немања I звао се и Стефан, а исто владарско име се појављује уз имена његове браће. Стефан у значењу законити владар, и законити наследник владара, је употребљавано вероватно у истом значењу у породици жупана Вукана и Марка. Тако би први забележени пример тога био син жупана Марка који се јавља под именом Стефан Вукан, то јест он је био изгледа одређен за наследника великожупанског владарског венца.

престолу Немање I. Ако се употреби у таквом облику мора се додати као лични део имена и број којим се означава који је он у низу истоимених. Зато није оправдано употребити само Стефан Немањић уместо Стефан Немања II Немањић.

Облик Стефан I Немањић, Стефан II Немањић није оправдан јер се тако непотребно из низа владара избацује Стефан Немања I. Поред тога, Стефан I Немањић било би удаљавање од изворне употребе и замисли у доба Немањића. Они нису писали редни број уз име Стефан. Зашто би писали редни број уз име које мења владарско звање? Насупрот томе, редни број се у писаним изворима јавља уз лична имена. Тако се у изворима појављују Немања Први, Урош Други и Урош Трећи.⁶³² Постојала је нејасноћа за краља Стефана Уроша IV Душана. У неким документима пише само Стефан Четврти, то јест недостаје име Урош. Ипак, Душан није био четврти Стефан међу Немањићима, нити четврти краљ, него четврти Урош од Немањића. Поред тога, Душан у својим повељама пише и да је „син и наследник ... краља Уроша Трећег“, а из тога јасно следи да је он Четврти Урош.⁶³³

Често употребљавано име Стефан Првовенчани није само грчки и српски облик скоро истог имена, то јест ако је Првовенчани онда је и Стефан (Овенчани),⁶³⁴ него то није његово име пре крунисања. Пре крунисања Немања II свакако није био првовенчани Немањић. Првовенчани је постао неколико година пре смрти. Ипак, надимак Првовенчани се може употребити као замена за крштено име и пре крунисања, али није прихватљиво да се употребљава само надимак, а избегава употреба кршеног имена Немања II. Само употребом и личног (кршеног) имена се избегава нејасноћа и мистификација. Слично важи и за Уроша III.

Изгледа да су Немањићи због употребе имена Стефан у значењу „овенчани“ владар избегавали да исто име дају као лично. Код владара из породице Котроманић није било избегавања да се даје лично име Стефан (Степан). Зато су два владара имала име Стефан и као владарско и као лично (Степан). Управо повеље последњег од њих потврђују да се име Стефан употребљава као заједничко звање, а да уз њега владар мора имати и лично име.

632 Милица Грковић, *Прва хрисовуља ...*, стр. 68-69 и 89; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 199; Смиља Марјановић Душанић, *Владарска ...*, стр. 46-47.

633 Франц Миклошић, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Беч 1858, са www.archive.org (јун 2016), стр. 115. У Душановој повељи за његовог оца, уз име „Урош“, трећи је уписано малим словом.

634 Ако је тако то значи да су име Стефан употребљавали слично као што данас може да се употреби реч Влада. Влада је и лично име, али у реченици: „потписали су уговор са Владом“ може заменити пуно име нпр. Владе Републике Србије. Потписујући се са „Стефан“ Немањићи су приближно мислили „Влада(р)“, а истраживачи прошлости приближно читали Владо.

Када се Твртко I крунисао за краља Срба он је узео и владарско име Стефан. Од тада сви краљеви који су наследили његову круну имали су име Стефан. За разлику од Србије, у којој су писари често писали само заједничко владарско име Стефан, а лично изостављали, у Босни су писали у правилу оба имена. Само у време Степана Остојића писари у две ћириличне повеље нису се најбоље снашли како да упишу свог владара. Они су га уписали само као Стефана.⁶³⁵ То наравно није било у складу са оним што су радили њихови претходници у Србији и могло би довести у питање замисао о заједничком имену Стефан код Немањића.

Последњи краљ Срба из породице Котроманић крунисан је на сабору у Јајцу у новембру 1461. После крунисања, он је издао повељу Дубровчанима 23.11.1461.⁶³⁶ Прва очигледна неуобичајеност у повељи налази се у интитулацији. У њој пише „милошћу Божијом ми господин Штефан Степан Томашевић краљ Србљем, Босни, Поморју, Хумској Земљи, ...“⁶³⁷ Краљ и његов писар су вероватно знали да су Штефан и Степан два облика истог имена, то јест могло је бити писано и Стефан Стефан Томашевић. Ипак, исто понављање имена Стефан у интитулацији се појављује у 4 ћириличне повеље издате 2 дана касније у истом граду.⁶³⁸ Из тога је очигледно да је краљ тражио да му писар у свакој пуној титули пише по два пута име Стефан. То није била никаква случајност. Он је због нечега мислио да је као владар „Стефан Стефан“, а не само „Стефан“. Та необичност није крај, напротив крај повеље је још чуднији. На самом крају повеље у њеној белешци о записивању стоји: „уписа Бранош ђак по заповеди господина ми господина краља Стипана Штефана Степана Божијом милошћу краља босански и к тому ...“ Писар (ђак, или уобичајеније дијак) на крају повеље у три облика, и у низу само понавља име Стефан (?). Иза тога као да је у забуни поново почео уписивати титулу, али онда прекида и тако завршава повељу.

Срећом имамо и оне 4 повеље које је писао 2 дана после и можемо упоредити шта је тамо писао у белешци о записивању. У 4 повеље сачињене 25.11.1461. у белешци о записивању стоји: „уписа Бранош ђак по заповеди господина ми господина краља Стипана.“⁶³⁹ За два дана од три облика имена Стефан остао је само један. То је оно што очекујемо једно лично име особе која је наре-

635 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ћирилских повеља средњовјековне Босне, Сарајево 2011, са www.scribd.co (јун 2017), стр. 76 и 80-81. „сѣпанъ по многост Божество краљ сръблѣмъ Босни и приморью“

636 Владимир Ћоровић, Историја Босне, стр. 541-543; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 433-434; Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 125-129.

637 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 125.

638 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 127-129.

639 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 127-129.

дила писање повеље. Можемо замислити да је, уз помоћ самог краља, у два дана између 23. и 25.11.1461. писар Бранош схватио да је лично име његовог краља једно Степан, а да друго Стефан из титуле није лично име, него је везано само за титулу, то јест оно је титуларно и нема потребе да се уписује тамо где се мисли на краља као личност.

Остаје нејасно зашто је у повељи написаној 23.11.1461. Бранош у белешци о записивању писао три пута име Стефан, а не само једном као што је то учинио у повељама из 25.11.1461. Можда је био збуњен тражењем да у титули краља пише два пута исто име. Та збуњеност могла је довести до тога да у белешци о писању Бранош, за сваки случај, напише владарево име три пута, али можда је и нешто друго омело писара на крају писања.⁶⁴⁰

Почетак владавине Стефана Немање I

Као део војске цара Манојла I Комнина у борбама против Угара учествовали су и Срби из Рашке средином 1165. Није јасно да ли је пред тај сукоб, или враћајући се из њега Манојло I за великог жупана поставио Тихомира.⁶⁴¹ Његова браћа Мирослав, Страцимир и Немања I управљали су великим деловима српске државе.

Две деценије раније око 1143. они су дошли из Зете у Рашку.⁶⁴² Син Немање I, у време када је стварао боље везе са папом и католицима, записао је да је Немања I у Зети био крштен од католичких свештеника, јер су у земљи тој „латински јереји“, а када се са оцем Завидом вратио у Рас „опет се удостоји да прими друго крштење ... у храму ... апостола Петра и Павла“.⁶⁴³

Почетак учешћа Немање I у владавини делом Рашке могао је бити око 1159. Као део владарске породице, он је добио на управу област на југоистоку српске државе. Та област обухватала је „Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке“.⁶⁴⁴ После тога Немања I се

640 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 37-38, 40. Писару Дражеславу (у повељи из 1367. „родом Бојић“) Твртко I дао је пехар вина да испије када је писао повељу 1353. Ако је грешком Бранош добио вино пре него је завршио повељу, после вина могао је заборавити да ли је на почетку, или крају повеље.

641 Видети напомену 608.

642 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 181 и 185; Реља Новаковић, Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања, Историјски гласник бр. 3-4 (1958), стр. 184. У летописима је сачувано да је Немања I дошао у Рас и крстио се са 30 година. Према *Хиландарском летопису* „пришао је у отцбину Рашку у цркву светих апостола Петра и Павла и ту се крстио када је имао 30 лета.“ Р. Новаковић је замислио да је Стефан Немања I тада добио и властелинство.

643 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

644 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

приликом неког боравка Манојла I Комнина састао са њим у Нишу, а цар је „од своје земље” дао му Дубочицу (код Лесковца). Предајући Дубочицу цар је тобоже Немањи I рекао: „Твоја да буде и потомства твога у векове.”⁶⁴⁵ Ово је уздизало углед Немање I и то је могло створити сукоб међу браћом. После тога браћа су Немању I оптужила да без договора са њима гради цркве, а затим су се договорили и затворили Немању I у неку „пећину камениту” код Раса.⁶⁴⁶

Према Стефану Немањи II Првовенчаном, Стефан Немања I се молио Богу за ослобођење и Бог га је извео из тамнице и поставио „на престо отачаства његова”.⁶⁴⁷ Тако је Немања I преотео великожупанску власт од Тихомира, а непријатеље своје протерао је из Србије вероватно између 8. априла и 31. августа 1166.⁶⁴⁸ Две главне временске одреднице о доласку Немање I на власт из *Хиландарског летописа*, 6647. исправљена у 6674. годину од постанка света и 24. године владавине Манојла I Комнина, то јест главне временске одреднице о доласку Немање I упућују на такву замисао, али *Хиландарски летопис* садржи и белешку да у време када је Немања I преузео власт, Ромеји су освојили Далмацију, а то освајање Далмације било је 1165. године.⁶⁴⁹ Зато није могуће одбацити да је писац *Хиландарског летописа* мислио на време од 1. септембра 1165.

645 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

646 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

647 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

648 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 184; Р. Новаковић, Када се родио, 179, 186-187; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 357. Реља Новаковић је указао да може бити истинит део записа у *Хиландарском летопису* према коме „6647. у време Манојла Комнина, у 24. лето владања његовог Немања је примио начелство у земљи српској која се зове Рас”. Година 6647. од стварања света није подударна са 24. годином владавине Манојла I Комнина, који је почео да влада у априлу 1143. Он је замислио да је преписивач, или први писац наведене реченице из *Хиландарског летописа* погрешно и док је размишљао о ономе што пише некако је у својој свести заменио редослед бројева 7 и 4 у години 6674. од стварања света. Затим је пишући уписао и словне знакове за годину о којој је мислио 6647. а не 6674. Даљим преписивањем грешка се пренела и у друге старе српске летописе. Та, 6674. у византијском начину рачунања година од постанка света одговара нашем времену од 1. септембра 1165. до 31. августа 1166. и мањим делом је подударна 24. години владавине Манојла I Комнина, који је преузео царску власт 8. априла 1143. Тако да је 24. година његове владавине од 8. априла 1166. до 7. априла 1167.

649 Византијски извори за ..., IV, стр. 204-205. и напомена 30. Није јасно да ли је писац те белешке мислио да је освајање Далмације било тачно у време када је Немања I постао велики жупан, или само описује два догађаја који су се десили у приближно исто време. Ако је писац *Хиландарског летописа* мислио на време од септембра 1165. до априла 1166. као време када је Немања I постао велики жупан погрешно је годину владавине цара Манојла, то јест то је 23. година његове владавине (од априла 1165. до априла 1166).

Поражене је велики жупан Стефан Немања I протерао из Србије, али они у Византији „унајмише грчке војнике, Фруге и Турке и друге народе”.⁶⁵⁰ Са том војском плаћеника, Немањина браћа покушала су да га смене, али су били поражени у пограничном месту Пантин, јужно од Звечана. Тада се утопио Тихомир у води Ситнице.⁶⁵¹ Овај сукоб и погибија Тихомира могли су се догодити пре јесени 1168. На то упућује део писања Никите Хонијата како је у лето 1168. цар Манојло I дознао да „сатрап Срба, ... Стефан Немања ... настојећи да се прошири ... напада своје саплеменике и мачем се обраћа своме народу и не знајући за меру, он потчињава Хрватску и присваја власт над Котором”.⁶⁵² Долазак цара Манојла I у јесен 1168. године у Србију приморао је Немању I да моли цара за опроштај јер „он се плашио да сам не буде на неки начин лишен врховне управе над Србијом и да власт не буде пренесена на оне који су достојнији од њега да владају, а које је он био сменио попевши се сам на власт”.⁶⁵³ После сукоба код Пантина преживела браћа Страцимир и Мирослав, измирили су се са Немањом I и добили су на управу области у Србији.

Од пролећа 1171. трајали су напади венецијанских бродова на градове у Далмацији који су признавали власт цара Манојла I. Тражећи савезнике, Венецијанци су наговорили Србе да се побуне.⁶⁵⁴ У Угарској, тада је умро краљ Стефан III, а цар је послао Белу III да преузме престо 1172. Према Јовану Кинаму: „Кад је Белу поставио на власт, цар крену на народ Срба намеравајући да им се освети за дрскост.”⁶⁵⁵ Исте, 1172. Венеција је престала са нападима на Византију.⁶⁵⁶ Немања I је остао без савезника. Повлачио се, избегавао већу битку и тражио преговоре, а на крају се предао цару молећи за

650 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

651 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

652 Византијски извори за ..., IV, стр. 144-146.

653 Византијски извори за ..., IV, стр. 147. Како је у јесен 1168. Манојло I прихватио вазално обећање Стефана Немање I, престала је потреба да допусти смењеном Тихомиру сакупљање војске у Византији против Немање I.

654 Византијски извори за ..., IV, стр. 102 и 104; Александар Узелац, „Чувај се ..., стр. 99-100. Према опису путника из Немачке, крајем 1171. У скоро пустом Поморављу, у утврђењу Равно „Срби, Белијалови синови, који не познају Божији јарам, него се дају телесним уживањима” нису хтели отворити град на тражење посланика „свог” цара Манојла I и у град пустити Немачке војнике и путнике, а ноћу су напали Немце, који су стали близу града. Рашани су можда извршили и мање нападе на подручје Браничево-Београд 1172.

655 Византијски извори за ..., IV, стр. 102-103; Мартин Марко Вучетић: Ритуал потчињавања Стефана Немање цару Манојлу I Комнину (1172), ЗРВИ L (2013), стр. 494-495. Покоравајући се Немања I је дошао можда гологлав, голорук до лаката, босоног, са конопцем око врата, са мачем у руци и легао на земљу испред ногу Манојла I, који је седео на престолу.

656 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 365.

опроштај.⁶⁵⁷ Одведен је у Цариград, да пред становништвом престонице украси цареву победничку прославу. Грци су описали Немању I као високог и снажне грађе, а као вазал цара, велики жупан се вратио у Србију.⁶⁵⁸

У другој половини XII века, главно верско средиште у Србији била је православна епископија у Расу. Стефан Немања I је подржавао Православну цркву, подизао грађевине за њу и није желео допустити постојање бројније богумилске заједнице. Према опису његовог наследника, пре 1180. један од војника пришао је великом жупану Немањи I и, павши на колена, рекао како се усуђује јавити да се мрска и триклета јерес укоренује у држави.⁶⁵⁹ Зато је велики жупан сазвао сабор свештенства и властеле. После саветовања на сабору са архијерејем, монасима и властелом велики жупан „посла на њих [богумиле ?] војску, наоружану од славних својих”.⁶⁶⁰ Обрачун са онима који су означени као јеретици је био суров. „Једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје, а домове њихове и сво имање сакупи, па подели болесним и сиромашним.”⁶⁶¹ Старешини те верске заједнице био је одсечен језик, његове књиге су спаљене и на крају је прогнан из Србије.⁶⁶² Држање сабора и употреба војске говори колико је озбиљно велики жупан схватио борбу против богумилске верске заједнице.

Освајања Немање I

После јачања у време владавине цара Манојла I Комнина, две последње деценије XII века биле су време слабљења Цариграда. Смрт цара Манојла I у септембру 1180. довела је до сукоба око тога ко ће постати регент малолетном цару Алексију II.⁶⁶³ Следеће, 1181. Бела III био је врховни владар у Хрватској, Далмацији и Срему, а и бан Кулин је променио страну и постао савезник и вазал Угарске.⁶⁶⁴

У Цариграду, прво је власт преузело регентство на челу са царицом Маријом, али се побунио рођак Манојла I Комнина, Андроник Комнин и са војим присталицама у мају 1182. ушао у престони-

657 Византијски извори за ..., IV, стр. 103-104.

658 Византијски извори за ..., IV, стр. 105. Н. Хонијат је записао да је вазални одред Срба, који је послат као помоћ царској војсци, каснио у бој 1176.

659 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

660 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

661 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

662 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

663 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 370. Мајка Алексија II Марија пореклом је била Франкиња и наступио је период „латинофилске владавине”.

664 Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 81; Историја Српског народа, I, стр. 251.

цу. Андроник I Комнин је уклонио регентство, наредио да царица Марија буде убијена а на крају крунисан је за савладара Алексију II 1183.⁶⁶⁵ Бела III користио је слабост средишње власти у Византији и напао византијске пограничне тврђаве Београд и Браничево 1182.⁶⁶⁶ Територијалном проширењу се надао и Стефан Немања I. Зато је са угарском војском у нападу до Софије 1183. била и војска великог жупана Србије.⁶⁶⁷ У сукобу са Византијом од 1183. до 1190. Немања I је освојио на истоку „област нишавску до краја, Липљан, и Мораву, и звано Врање, призренску област и оба Полога“, а на југозападу он „поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, праву дедовину своју, коју је насиљем држао грчки народ“ са градовима Скадар, Дањ, Свач, Дриваст, Улцињ, Бар и Котор.⁶⁶⁸

Немања I је вероватно у 1184. завршио освајање Зете,⁶⁶⁹ а Котор се изгледа предао последњи крајем 1185.⁶⁷⁰

Нормани Роберта Гвискарда започели су нови напад на територије на Балканском полуострву које су биле под влашћу Цариграда. Освојили су Драч и Солун, у јуну и августу 1185. У заузетом Солуну људи су мучени и убијани. Бес народа у Константинопољу достигао је врхунац. Цара Андроника I Комнина су раскомадали 12.9.1185. на улицама престонице љути грађани.⁶⁷¹ Нови цар постао је Исак II Анђео (1185-1195).⁶⁷² Цар Исак II Анђео склопио је савез са краљем Белом III. Уговорио је и брак са Белином десетогодишњом кћерком. Зато су му враћени Београд и Поморавље (крај уз ушће Мораве у Дунав).

Крајем 1185. почела је побуна у Подунављу, у Бугарској, против византијског цара, коју су предводили браћа Петар (Теодор) и Иван (Јован) Асен I. Исак II потиснуо је побуњенике привремено на север преко Дунава у лето 1186. Побуњеници су добили помоћ Кумана и вратили се, исте 1186.⁶⁷³ Тако су обновили самосталну бугарску

665 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 371.

666 Византијски извори за ..., IV, стр. 150-151.

667 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

668 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона. „Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њ[ега], који је и до данас [тамо].“

669 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 310. Према Орбину прво је освојио Зету без Котора. Та прича је могућа. Утврђени Котор се могао последњи предати.

670 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици српског права: (од XII до краја XV века), са www.docfoc.com (децембар 2016), стр. 2-3. У једној одлуци већа Которскога пише да је донета 1186. „mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupanus Rasse.“

671 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 375 и 377. Нормани су у новембру 1185. поражени и напустили су Солун.

672 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 376.

673 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 378-380.

државу. То је олакшало положај Немање I. Он је помагао устанак у Бугарској и користио околности да прошири своју власт на рачун Цариграда. Тако је освојио Немања I области уз Велику и Јужну Мораву и привремено владао Нишом на истоку.

Према Орбину када је Стефан Немања I освојио Зету управник са тог подручја се склонио у Дубровник, а захумски кнез „Мирослав је са браћом тражио да га предају”. Пошто га нису добили они су „следеће године” (изгледа 1186. године) нападали и Дубровник.⁶⁷⁴ Дубровник је тада признавао врховну власт Нормана из јужне Италије и они су граду вероватно послали помоћ.⁶⁷⁵

После неуспешних напада, са Дубровником је склопљен мир у септембру 1186. За склапање мира Немања I слао је преговараче. Уговор је био написан у Дубровнику на латинском. Испод латинског текста је знак крста испред ћириличне реченице: „Ја велики жупан [Немања I] кунем се и потписујем.” Исти знак је и испред последње реченице: „Ја кнез Мирослав кунем се и потписујем.” У уговору писар Дубровчане назива „Рагужанима”, а за Србе је употребљено заједничко име „Славени”. „Рагужанима” је потврђено право на област око града коју су користили од раније и право да тргују у српским земљама „по старом обичају”. За „Славене” је гарантовано да могу долазити у Дубровник и ту пословати.⁶⁷⁶ Употреба имена „Славени” и „Славонија” за Србе и Србију није реткост у текстовима писаним на латинском у приморским градовима. У писању у Босни, у Дубровнику и у католичким земљама на латинском језику после се користи и име Рашка (Rassa, Rascia, Rasia) за Србију.⁶⁷⁷ Име Рашка, изведено је од престонице Рас, а проширено је на источну Србију после одвајања Босне, то јест западне Србије. До појаве државних имена Босна и Рашка је дошло јер су се створиле две Србије и морала се правити нека разлика у именовању две државе са истим становништвом.

674 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 31.

675 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, (докторска дисертација Београд 2012), стр. 12.

676 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 3-4. Крстови у сачуваном уговору писани су другачијим мастилом, од текста уговора и мисли се да је уговор сачињен у Дубровнику, а затим однет на потписивање Немањи I и Мирославу. Трећи у повељи споменути брат кнез Страцимир није потписан. Претпоставља се да су крстове уз ћирилични текст потписа ставили Немања I и Мирослав и да ти крстови показују да су они тада били неписмени. То је у мањем нескладу са Немањиним синовима Савом I Немањићем и Немањом II који су постали познати писци.

677 *Anonymi Descriptio Europae* ..., стр. 119-120; Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 256. Из Босне и Дубровника име Рашка су преузели Угарска, Венеција и друге латинске земље. Видети и напомену 1617.

Неколико година после уговора са Дубровником, Немања I потписао је уговор о слободи трговања и са Сплитом (1190-1192).⁶⁷⁸ У то време спремао се нови крсташки рат. Саладин је поразио хришћанског краља у Јерусалиму и освојио град 1187. Вест о паду Јерусалима на западу Европе довела је до припрема за Трећи крсташки рат. Обавештен о томе, Немања I послао је своје преговараче у Немачку. Српско посланство стигло је крајем 1188. године у Нирнберг и обавестило цара Фридриха Барбаросу да му Немања I спрема дочек у граду који жели да претвори у своју престоницу. Средином 1189. немачки крсташи су стигли до Браничева и ту се састали са византијским заповедником.⁶⁷⁹ У јулу 1189. године у Нишу, Немце и Фридриха I Барбаросу (1152-1190) дочекао је Немања I са братом Страцимиром.⁶⁸⁰ Он је обавестио Фридриха I Барбаросу о својим успесима у борби против Византије и нудио своју помоћ за заједничку борбу против Византије.⁶⁸¹

Барбароса није био заинтересован за рат против Византије. Он је желео само да прође кроз њу на путу према Јерусалиму. До сукоба Немаца и Византинаца дошло је, али су се, ипак, почетком 1190. споразумели о пребацивању немачке војске у Малу Азију.⁶⁸²

Немања I у оснивачкој повељи за Хиландар (1198) додаје и да је својој држави припојио „од Арбанаса Пилот, а од грчке земље Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлат, Левче, Белицу [и] Лепеницу”.⁶⁸³ Према Првовенчаном, порушио је Призрен, упао у Горњи и Доњи Полог, а привремено је припојио и те области својој држави.⁶⁸⁴

Пораз на Морави и измирење са Цариградом

Период војних успеха Немање I завршио се у јесен 1190. Тада је био поражен од цара Исака II Анђела негде „на реци званој Морава”.⁶⁸⁵ Ипак, после овог пораза Немања I није морао да се преда на

678 Видети стране 140 и 142.

679 Византијски извори за ..., IV, стр. 154; Ивана Коматина, Срби на путу крсташа, стр. 75-76.

680 Византијски извори за ..., IV, 155; Ивана Коматина, Срби на путу крсташа, 78.

681 Историја српског народа, I, стр. 256-257. Немања I је нудио Барбароси 20.000 војника. У преговорима се говорило и о браку Немањиног синовца Тољена са кћерком Барбаросиног маркгрофа Истре уз могућности да Тољен наследи оца кнеза Мирослава. У Ниш су дошли и Бугари нудећи цару сличан савез.

682 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 381-382. Тамо се Барбароса удавио прелазећи реку.

683 Оснивачка повеља Хиландара од Стефана Немање, са www.hilandar.info

684 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

685 Византијски извори за ..., IV, стр. 156-157; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 313.

милост византијском цару као 1172. године, него је могао преговарати о миру. У преговорима са Византијом Немањи I је остала власт над Лепеницом (код Крагујевца), Белицом, Левчем, Загрлати (ушће Западне у Велику Мораву), Поморављем (на десној обали Велике Мораве између Равног и данашњег Алексинца) и Топлицом (западно од Јужне Мораве). Ипак, област са градом Нишом Немања I морао је да врати цару и област са Врањем, Паун, Биначка Морава и доњи ток Белог Дрима са Призреном остали су део Византије. Стефану Немањи I остале су и области југоисточно од Топлице, Реке и Дубочица. Задржао је и Косово поље са Липљаном, као и подручје уз горњи и средњи ток Белог Дрима. Део Немањиних освајања обухватио је данашњу северну Албанију (Горњи и Доњи Пилот, уз реку Дрим). Изузимајући Дубровник, уз Јадранско море, од градова Скадра и Дања до ушћа Цетине остала је територија под влашћу српског великог жупана, а од острва владао је Мљетом.⁶⁸⁶

Немања I добио је и ослобађање дотадашњих вазалних обавеза великог жупана према Цариграду. Тако је Србија (Рашка) стварно постала независна 1190. Измирење са Византијом довело је до раскида савеза Србије са Угарском. Због тога, Угарска је напала 1191. Србију, којој је помоћ послала Византија.⁶⁸⁷

Великим територијама у Немањиној држави управљали су владареви сродници. Као управник Захумља од августа 1180. појављује се у писаним изворима Немањин брат Мирослав, који је био ожењен сестром бана Кулина. Поред Захумља у његовој држави је било и Полимље. Последњи сачувани уговор који спомиње Мирослава као кнеза Захумља састављен је 17.6.1190.⁶⁸⁸

Најстарији син Немање I, Вукан је управљао Зетом и Требињем већ последњих година очеве владавине, а поред тога његова област обухватала је Хвосно (код Пећи) и Топлицу. Према монаху Теодосију, најмлађи син Немање I и Ане, Растко „када узрасте до петнаест година, оделише му родитељи један крај државе своје”.⁶⁸⁹ У недатираној повељи, коју је Немања I дао Сплиту, он Сплићанима допушта да долазе „слободно у моју земљу, и сина ми Растка у Хумску земљу, и сина ми Вукана у Зету”.⁶⁹⁰ Растко је могао бити на

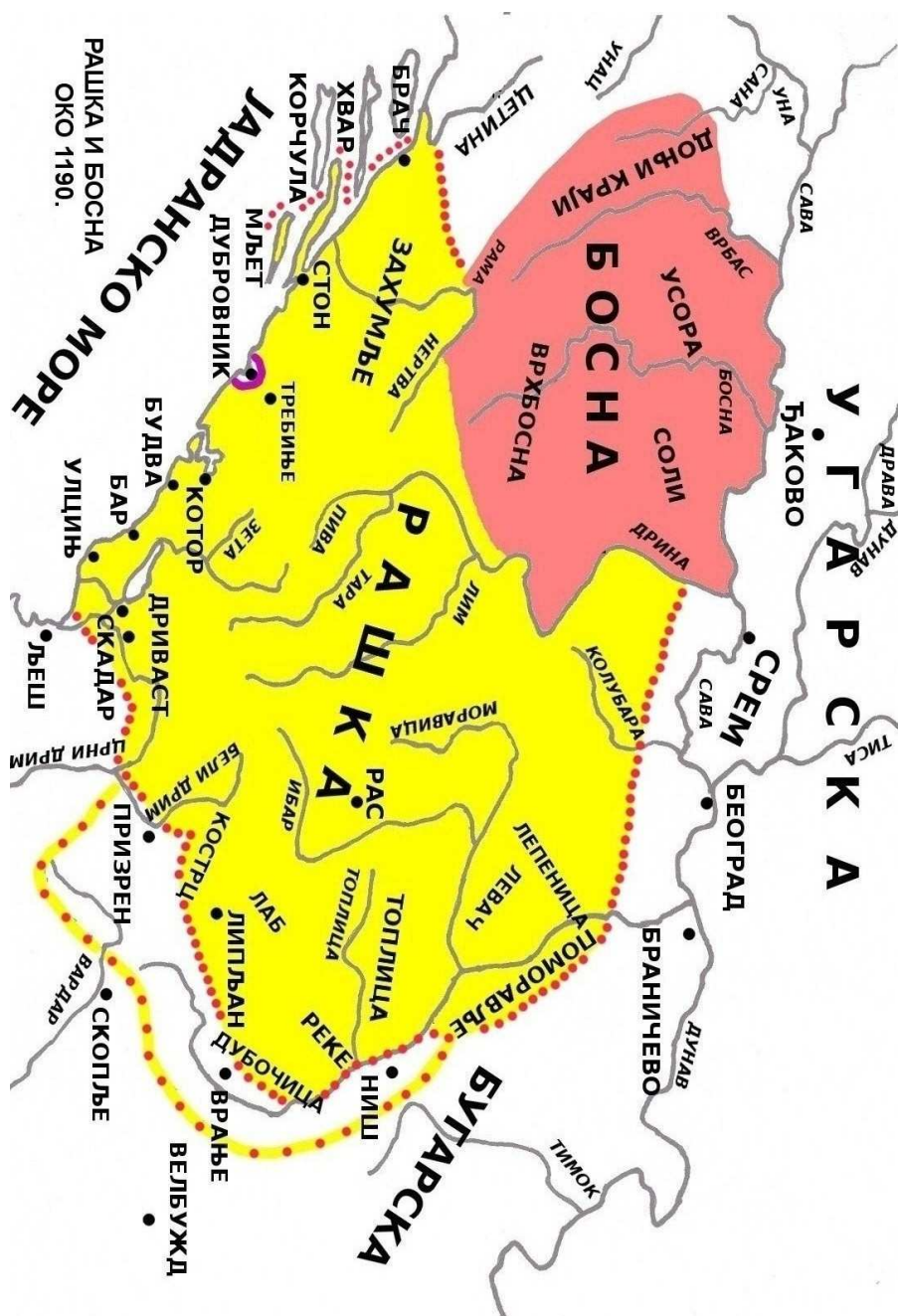
686 Историја српског народа, I, стр. 260; Историјски атлас, стр. 40.

687 Византијски извори за ..., IV, стр. 250-252; Историја српског народа, I, стр. 260-261.

688 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 6; Владимир Ћоровић, Историја Босне, стр. 164. Кнез Мирослав је у Бијелом Пољу подигао манастир апостола Петра и Павла.

689 Теодосије, Житија, са сајта www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs (мај 2016), стр. 7-8. „До петнаесте” је вероватно пуних четрнаест, а непуна петнаеста година.

690 Краљ Владислав и Србија XIII века: научни скуп, 15-16. новембар 2000: [зборник радова], уредник Тибор Живковић, Београд 2003, стр. 63.

Рашка и Босна око 1190.⁶⁹¹

691 Историјски атлас, стр. 40.

положају управника у Захумљу после Мирослава, то јест најраније 18.6.1190.⁶⁹² Као управник у Захумљу Растко је имао свој двор, али је повремено са делом својих дворјана одлазио и посећивао владара и од њега добијао савете како да превазиђе тешкоће у управљању Захумљем. Према Доментијану и Теодосију, Растко је са 17 година, приликом једне посете оцу, без договора са владарем напустио Рашку са једним светогорским монахом.⁶⁹³ Тако је отишао на Свету гору (Атос) и замонашио се под именом Сава.⁶⁹⁴ То се догодило вероватно између средине јуна и краја октобра 1192.⁶⁹⁵

Предаја власти Немањи II и оснивање Хиландара

После битке на Морави, Немања I добио је прилику да мирене ојача родбинским повезивањем са царском породицом. Син Немање I, Немања II склопио је брак са принцем Евдокијом, а као зет царске породице добио је из Цариграда звање севастократора.⁶⁹⁶ Немања II најкасније у време уговарања тог брака био је одређен и за наследника престола у Србији.⁶⁹⁷ Евдокијин отац Алексије III

692 Стара српска књижевност, I, стр. 119-120; Теодосије, Житија, стр. 6-7. Растко је преузео управу после 17.6.1190. године, то јест најраније 18.6.1190. године, а тада је имао најмање пуних 14 година. Због тога је рођен најраније 19.6.1175. Иста, 1175. могла је бити година његовог рођења. Тада је Немања I имао више од 60 година, а није познато колико је година имала његова жена Ана, али према опису Теодосија Хиландарца, и Ана је била у годинама када више није очекивала да затрудни и роди. Теодосије је записао: „Пошто је прошло много времена откако је престала да рађа ... Ана“, она и Немања I су се молили Богу да им подари још једно дете. Доментијан је записао да када се дете родило крстише га и „нарекосе му име Растко“. Видети и напомену 1185.

693 Стара српска књижевност, I, стр. 121-123; Теодосије, Житија, стр. 8-9. Према оба житија побегао је против воље оца, коме је рекао да иде у лов.

694 Стара српска књижевност, I, стр. 123-127. ; Теодосије, Житија, стр. 10-13. Према Доментијану и Теодосију Хиландарцу војвода, кога је Немања I послао, стигао је Растко тек у руском манастиру Св. Пантелејмона. Тада се Растко да превари потеру, то јест избегне да га врате у Рашку, замонашио као Сава, без периода искушеништва. Убрзо после замонашења Сава I Немањић посетио је манастир Ватопед и замолио игумана и братство да га приме.

695 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 10-11. Белешка да је Сава I купио виноград на Светој гори 1.11.1192. говори да је тамо дошао пре новембра 1192. године, а према писању Теодосија изгледа да је тада имао непуних седамнаест, а пуних шеснаест година. Из тога би следило да је вероватно рођен између 19. јуна и средине октобра 1175. Видети и напомену 692.

696 Византијски извори за ..., IV, стр. 164 са напоменом 194; Свети Сава, Сабрана дела, стр. 69.

697 Византијски владари нису радо давали своје сроднице принчевима у Србији који нису одређени за будуће владаре. Византији такав брак могао је донети више тешкоћа него користи. То се види и приликом првих и других преговора о склапању брака Милутина са византијским принцезама. Видети стр. 279-280.

Анђео у априлу 1195. сменио свог је брата Исака II са престола.⁶⁹⁸ Као цар могао је тражити од Немање I, који је имао преко осамдесет година, да престо преда царском зету Немањи II.

Према писању Саве, у *Студеничком типику*, Немања I сазвао је сабору у Расу на који „сакупи благородну децу своју и све изабране бољаре” ту је саопштио да се одриче власти.⁶⁹⁹ Присутни су му тражили да настави владати рекавши: „... за свих 38 година твојих сачувасмо се ... и другог господина и оца не познадосмо осим тебе”.⁷⁰⁰ Немања I је окупљенима као владара оставио свог сина Стефана Немању II.⁷⁰¹ Дуго се пише да је Немања I заобишао веће право старијег Вукана да наследи престо, али Немања I је постао велики жупан тако што је са власти насилно потиснуо старијег брата Тихомира. Тешко да му је било важно ко је старији. Наследника је вероватно одредио раније. Можда се то види и у имену Немање II.

У *Студеничком типику* пише да се Немања I одрекао власти 25.3.6703. а према нашем начину рачунања година то је 1195.⁷⁰² Чини се да је та година погрешно уписана и да се Немања I одрекао власти 25.3.1196. Тада се замонашио под именом Симеон, а његова жена Ана под именом Анастасија.⁷⁰³

Као монах Симеон, Немања I живео је до 13.2.1200. и до тада је изгледа био нека врста владара из сенке у Србији. Више од годину дана до октобра 1197. боравио је у једној од својих најстаријих задужбина, Студеници, која је изграђена између 1183. и 1196. Његови синови и њихови поданици су морали бити свесни да је он близу и можда спреман да изађе из манастира и примора их да се понашају онако како је он то тражио. Изгледа да је у Студеници, а и касније на Светој гори монах Симеон имао прави владарски двор. Према Доментијану Хиландарацу на пут од Студенице до Свете горе Симеон је кренуо „водећи са собом 300 одабраних слуга осим других.”⁷⁰⁴ То је више опис путовања владара Стефана Немање I са његовом великом владарском пратњом, него опис путовања неког скромног монаха.

2.11.1197. монах Симеон стигао је на Свету Гору у Ватопед и ту се сусрео са сином монахом Савом, а у истом месецу новембру Симеон је неко време обилазио Свету гору, даровао друге манастире, а затим изразио жељу да за Ватопед обнови полуразрушени грчки

698 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 383.

699 Стара српска књижевност, I, стр. 50.

700 Стара српска књижевност, I, стр. 51.

701 Стара српска књижевност, I, стр. 54.

702 Свети Сава, *Сабрана дела*, стр. 71.

703 Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот Светог Симеона*.

704 Стара српска књижевност, I, стр. 148.

манастир Хиландар.⁷⁰⁵ Зато је монах Сава послат у новембру, или децембру 1197. у Константинопољ.⁷⁰⁶ Тамо се сусрео са тастом свога брата царом Алексијем III Анђелом и од њега тражио да за потребе Ватопеда допусти обнову Хиландара. Цар је издао, данас изгубљену, повељу којом је одобрио обнову Хиландара.⁷⁰⁷ Тада је дошло до преокрета, а према Доментијану неки „богобојажљиви муж” посаветовао је Саву да на Светој гори оснује српски манастир, а Сава је то приватно и пренео ту мисао оцу Симеону.⁷⁰⁸ У првој половини 1198. одржан је састанак прота и светогорских игумана. Са тог састанка је послата молба (по монаху Никону) цару да одобри да Хиландар постане имовина Симеона и Саве, то јест да они од њега изграде српски манастир, а сличну молбу послали су и монаси Симеон и Сава I Немањић.⁷⁰⁹ Зато је у јуну 1198. цар потписао повељу којом одобрава монасима Симеону и Сави подизање српског манастира Хиландара.⁷¹⁰

Тако је 1198. почела обнова Хиландара. Сава Немањић је био најзначајнији организатор живота у Хиландару. Ипак, у време оснивања Хиландара Сава је имао око 23 године, а за игумане се у правилу бирају старији монаси, то јест они који имају више од 30 година. Због тога први игуман Хиландара постао је монах Методије.⁷¹¹ Оснивачком повељом издатом 1198. Немања I је поклонио Хиландару земљорадничка села, 170 Влаха код Призрена и трг Хоча.⁷¹²

705 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 11 и 71-72.

706 Видети стр. 149.

707 Фрањо Баришић, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник, књ. 2, Београд 1971, стр. 43-44. Тако је почетком 1198. могла почети обнова Хиландара.

708 Стара српска књижевност, I, стр. 155-156.

709 Фрањо Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 41 и 44-45.

710 Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 46.

711 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона. Немања II је описао како је монах Симеон (Немања I) слао монаха Методија (будући игуман и епископ) великом жупану Србије да узме довољно средстава за обнову Хиландара.

712 Оснивачка повеља Хиландара од Стефана Немање, са www.hilandar.info; Mounth Atos, са www.whc.unesco.org (мај 2017). Тако је створио манастирско властелинство (метох). Касније, властелинство је увећавано и почетком XV века Хиландар је имао неколико стотина села. Аутономна заједница манастира на Атосу је на списку светске културне баштине Унеска од 1988.

Допуна 3

Стефан Немања I (време рођена и смрти)

Сачувани препис *Студеничког типика* из 1619. садржи значајан број временских одредница.⁷¹³ Те временске одреднице су понекад тако различите да је очито да су неке неистините, али две исте временске одреднице налазе се и у *Хиландарском типик*у из друге деценије XIII века.⁷¹⁴ Намеће се мисао да би те две временске одреднице могле бити истините. У оба типика пише да је Свети Симеон стигао на Свету гору 2.11.1197.⁷¹⁵ а да је умро 13.2.1200. по нашем начину рачунања година.⁷¹⁶

Ипак, писање да је Свети Симеон умро 13.2.1200. доведено је у питање са недатираним писмом које је послао Првовенчани папи Иноћентију III (1198-1216). Писмо је у папској канцеларији сврстано у писма из 1199.⁷¹⁷ Оно садржи једно успутно спомињање оца Првовенчаног. То су речи „благе успомене мој отац”.⁷¹⁸ Изгледа да то говори да је Симеон Немањић у време писања писма мртав. Зато се међу српским историчарима појавила мисао да то писмо говори да је Свети Симеон умро пре 1200. Вероватно објашњење за датирање писма понудио је Владимир Ћоровић. Он је указао да је у папској канцеларији у време Иноћентија III као почетак године узиман 25. март, а не 1. јануар.⁷¹⁹

Све што је написано од 25.3.1199. године до 24.3.1200. године према нашем рачунању времена од службеника у папској канцеларији могло је бити сврстано у 1199. Због тога треба замислити да недатирано писмо Првовенчаног вероватно садржи напомену да је Симеон (Немања I) мртав. Ипак, у том случају требамо замислити да је писмо писано крајем фебруара, или пре 24. марта 1200. године, то јест непосредно после пријема вести о смрти Симеона, а вероватно је и споменут у писму због тога.⁷²⁰

713 Реља Новаковић, *Када се родио ...*, 3-4 (1958), стр. 167 и 172.

714 Хиландарски типик, Светог Саве, са www.hilandar.info (фебруар 2016).

715 Свети Сава, *Сабрана дела*, стр. 11 и 71-72.

716 Свети Сава, *Сабрана дела*, стр. 12 и 76.

717 Драгутин Н. Анастасијевић, *Година смрти Немање*, Глас СКА 86 (1911), 135-136; Фрањо Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 34.

718 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 14-15; Драгутин Н. Анастасијевић, *Година смрти Немање ...*, стр. 135-136; Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 34. „... bone memorie pater meus, ...”

719 Павле Поповић, *Година смрти Немање*, са www.wikisource.org (октобар 2017).

720 Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 34. Ако је Немања II одговор писао непосредно по пријему писма од папе, тада и папино писмо треба датирати у јануар 1200, а не у јануар 1199. године, али папино писмо је можда и из 1199.

Други извор сумње је повеља Алексија III о даровању Зига Хиландару која је настала у јуну 1199. у Цариграду,⁷²¹ то јест превођење једног њеног дела извор је те сумње. Спорно је мишљење Фрање Баришића да реч *ἐκεῖνος*, -η, -ο (онај) мора у свакој византијској повељи увек значити „[онај] покојни”.⁷²² Ипак, 1911. Драгутин Анастасијевић је замислио да је састављач повеље из јуна 1199. могао да употреби *ἐκεῖνος* и само у значењу „онај”, као у свакодневном говору.⁷²³ Да ли се то могло догодити?

Баришић примећује да се у царевој повељи из јуна 1199. спомињу одредбе две раније повеље од којих једна није наведена и зато пише: „Пред нама је, неоспорно, за византијску царску канцеларију редак случај немарности и непажње”.⁷²⁴ Дакле и он примећује да састављач царева повеље из јуна 1199. није био непогрешив, али му, потпуно неосновано, за употребу једне речи *ἐκεῖνος* приписује непогрешивост. То је противречно, тј. нелогично размишљање. Морамо замислити да је „немарни и непажљиви” писац повеље из јуна 1199. могао употребити *ἐκεῖνος* и у значењу „[онај] покојни”, али и у значењу само „онај” како је то замислио Д. Анастасијевић. Поред тога, Сам Баришић наводи пример једне византијске повеље из 1192. у којој је *ἐκεῖνος* употребљено за живог човека (Константина Месопотамита).⁷²⁵ Даље објашњење Баришића да је писар мислио да тај неће преживети или да је мртав нема значај са становишта логике. Ми јасно видимо да је *ἐκεῖνος* у повељи могло бити употребљено за живог човека. То пишу и Анастасијевић и Баришић, само Баришић није приметио шта је сам написао.

Треба погледати и завршни део, тј. чиме Баришић доказује исправност своје замисли и свог превођења *ἐκεῖνος*. Пошто је замислио да су у *Студеничком* типичу два датума погрешно преписана, Баришић је замислио да је низ приближних временских одредница, између та два „погрешна” датума, исправно записан.

721 Стара српска књижевност, I, стр. 158 Према опису Доментијана Хиландарца када се Сава I Немањић вратио од Алексија III са хрисовуљом (повеља са златним печатом цара) о даровању Зига Хиландару затекао је оца Симеона живог, а то је било вероватно у августу 1199.

722 Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 38-39. Ф. Баришић је пошао од замисли да је *Студенички* типик препун грешака и да је погрешно преписана и година смрти Светог Симеона. Замислио је да је повеља Алексија III из јуна 1199. поуздана да измени изјаву о времену смрти Немање I, која је иста у *Студеничком* и у *Хиландарском* типичу.

723 Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 38; Драгутин Н. Анастасијевић, Година смрти Немање ..., стр. 139-140; Речи: „*κύρ Σάββα, τῷ υἱῷ τοῦ εὐγενεστάτου ἐκεῖνου μεγάλου ζουπάνου τῆς Σερβίας τοῦ Νεεμάν, ...*” превео је као „господину Сави, сину најблагоднијег оног великог жупана Србије, Немање”.

724 Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 45-46 са напоменом 38.

725 Ф. Баришић, Хронолошки проблеми ..., стр. 38-39.

Затим је одлучио да тим приближним временским одредницама, то јест њиховим објашњењем, покаже погрешност два датума. Ово је методолошки сумњиво јер је одабрао да приближном временским одредницама докаже нетачност прецизних временских одредница у истом рукопису. Он за приближне временске одреднице где пише година износи једну претпоставку и пише: „овде долази у обзир само и једино рачунање са непуним, заокруженим годинама”.⁷²⁶ Ова Баришићева замисао је погрешна. У *Студеничком типлику* се временска одредница година употребљава неуједначено, слично као што то људи и данас често чине. Личност која је рођена пре 37 година и 6 месеци може једном рећи да је стара 37 година, али други пут да је стара 38 година. То зависи да ли је број заокружен на пуне, или непуне године. Нема сумње да је Сава I у *Студеничком типлику* пишући да се „навршило 37 година” мислио на пуних 37 владавине Немање I, а не Баришићевих „само и једино непуних” 37 година. Поред тога, Сава I је једном написао и „свих 38 година” владавине Стефана Немање I.⁷²⁷

Сава I пишући о Симеоновом боравку на Светој гори даје три временске одреднице у низу пишући: „И проведе ту мало времена. ... И проведе са мном преподобни отац наш у Гори Светој годину и пет месеци. ... , проведе ту осам месеци ...”⁷²⁸ Да би доказао своју замисао о смрти Симеона 13.2.1199. Баришић је замислио да се две мање садрже у већој. Тако пише да је Симеон на Светој гори провео укупно „годину и пет месеци”, али од 2.11.1197. до 13.2.1199. је највише годину и четири месеца. Недостаје један месец. Зато је Баришић у боравак на Светој гори морао да урачуна и путовање од Студенице до Свете горе.⁷²⁹ Чудна је замисао да Сава мисли да је његов отац на Светој гори док се исти стварно налази стотинама километара од ње.

Због тога, завршни део Баришићевог текста у коме се наизглед све савршено уклапа има реторичку вредност, методолошки он је сумњив, а супротан ономе што пише у писаном извору на који се позива.

У *Студеничком типлику* пише да се Немања I одрекао власти 25. марта 6703. од постанка Света, а да се тада и замонашио као Симеон.⁷³⁰ Према данашњем рачунању година то би била 1195. Даље пише да је Немања I под именом Симеон био монах 3

726 Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 51.

727 Замисао да је „свих 38 година” уписано грешком неког преписивача је неоснована. Сава I није уписао и „пуних 38 година”. Тиме што је после писања „пуних 37 година”, написао и „свих 38 година” само је нагласио да је Немања I владао више од „пуних 37 година”, то јест непуних 38 година.

728 Свети Сава, *Сабрана дела*, стр. 72.

729 Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми ...*, стр. 56.

730 Стара српска књижевност, I, стр. 55.

године, а да је умро 13.2.6708. године, тј. 1200. Очигледно је да те 3 временске одреднице о одрицању од власти Немање I (25.3.1195), времену његове смрти (13.2.1200) и 3 године размака између тих догађаја, није могуће ускладити. Нешто је неистинито.

Неслагање је изгледа могуће лако отклонити. Према *Студеничком типичу* Немања I одрекао се власти 25.3.1195. Већина српских историчара мисли да је могуће да је та година погрешно записана. Мисли се да је смена на престолу у Цариграду у априлу 1195. године, када је Алексије III, таст Стефана Немање II, постао цар претходила и довела до смене на престолу у Рашкој, то јест да је Немања I власт предао Немањи II, зету новог цара, 25.3.1196.

Можда је погрешно записана година одрицања Немање I од власти, то јест то се догодило вероватно 25.3.1196. године, а не 25.3.1195. У том случају између 25.3.1196. и 13.2.1200. има 3 године, 10 месеци и 12 дана. То значи да писање о 3 године монаштва и смрти 13.2.1200. могле бити истините.

Ако се замонашио 25.3.1196. Симеон је у Студеници провео скоро 19 месеци, до 8.10.1197.⁷³¹ Симеон је путовао „водећи са собом 300 одабраних слугу осим других” што више личи на путовање владара него скромног монаха.⁷³² Путовао је до Свете горе око 1 месец, тј. до 2.11.1197.⁷³³ Придружио се Сави I у Ватопеду, али тада писање Саве I постаје мање јасно. У низу он даје три временске одреднице пишући: „И проведе ту мало времена. ... И проведе са мном преподобни отац наш у Гори Светој годину и пет месеци. ... , проведе ту осам месеци ...” Спорно је да ли су то три временске целине које треба сабрати или се две мање садрже у већој. Ако су то три временске целине које се нижу једна за другом питање је шта их раздваја.

Изгледа да је одговор једноставан и супротан замисли Баришића. Сава I је одлазио у Цариград два пута, а на друго путовање је кренуо изгледа у јуну 1199. Ако је кренуо на путовање пре 13. јуна 1199. до 13. фебруара 1200. могло је протећи пуних 8 месеци. Тада последња временска одредница да Симеон „проведе ту осам месеци” означава тај период. Тих последњих 8 месеци се вероватно односи на период од почетка јуна 1199. године до 13.2.1200. Тако постаје јасно и зашто Сава I пре тога пише „проведе са мном ... у Светој гори годину и пет месеци”. Граница те две временске целине је одлазак Саве I Српског по повеље Алексија III у Цариград. То је прекид

⁷³¹ Свети Сава, Сабрана дела, стр. 71.

⁷³² Стара српска књижевност, I, стр. 148.

⁷³³ Свети Сава, Сабрана дела, стр. 11 и 72.

заједничког боравка писца Саве I и монаха Симеона на Светој гори.

Граница између две претходне временске целине у Савином писању о боравку Симеона на Светој гори је изгледа слична. Према писању Доментијана Хиландарца, после доласка Симеон је богато даровао Ватопед, а затим када се одморио од пута пожелео је обићи „сву Свету гору”.⁷³⁴ Облазио је манастире и даровао им злато.⁷³⁵ Доментијан затим описује да је Сава I путовао у Цариград да тражи одобрење да се за потебе Ватопеда обнови опустели Хиландар.⁷³⁶ Прво што је Сава I написао о дужини боравка Симеона у Ватопеду „И проведе ту мало времена” вероватно је временска целина пре Савиног првог путовања у Цариград за потребе Ватопеда, у новембру или децембру 1197. Касније када се Сава I вратио он и Симеон су били заједно и зато Сава пише „проведе са мном преподобни отац наш у Гори Светој годину и пет месеци”. То је друга временска целина која траје до почетка јуна 1199.

Три временске одреднице о боравку на Светој гори треба сабрати са временом које је Симеон провео као монах до доласка на Свету гору. Да би се добио очекивани збир од 3 године, 10 месеци и 12 дана проведених у монаштву, ако није урачуната неодређена временска целина „проведе ту мало времена” недостаје приближно 2 месеца. Најлогичније би било Савино „мало времена” замислити као мање од месец дана, али на оно „мало времена” се треба додати време које је Сава I провео после на путовању у Цариград. Тако се долази до приближно 2 месеца, а са следећом одредницом „проведе са мном ... отац наш ... годину и пет месеци” добија се време до јуна 1199. Све указује да се три временске целине требају сабрати.

У сачуваном препису *Студеничког типика* на крају после описа преноса моштију Светог Симеона, Сава I још једном укратко ниже важније временске одреднице за цео његов живот и пише: „Од рођења му 46 година, и ту одмах по Божијој вољи прими владавину. Проведе у владавини 37 година, и ту одмах прими свети анђеоски лик, и поживе у том лику 3 године. Сав живот његов би 86 година. А престављење блаженог оца и ктитора господина Симеона би 6708. године, месеца фебруара у тринаести дан преложи се ка вечном блаженству.”⁷³⁷ Већ је истакнуто да једна од ових одредница значи пуних година. Можда и остале временске одреднице у истом низу означавају пуне године. Тада је Немања I почео да влада са пуних 46 година, владао пуних 37

734 Стара српска књижевност, I, стр. 149-151.

735 Стара српска књижевност, I, стр. 152-153.

736 Стара српска књижевност, I, стр. 154-155.

737 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 76; Стара српска књижевност, I, стр. 48-50.

година, као монах живео пуне 3 године и умро је са пуних 86 година.

Ако је Немања I живео пуних 86 година и умро 13.2.1200. Тада је рођен најраније 14.2.1113. Да би се боље уклопиле остале временске одреднице из *Студеничког типика* треба замислити да је рођен између 14.2.1113. и 24.3.1113. у Рибници (код данашње Подгорице). Како је са пуних 46 година добио на управу област на истоку Србије то је било вероватно између 14.2.1159. и 24.3.1159. Тако би он имао пуних 46 година при доласку на власт, а од почетка његове владавине до вероватног датума одрицања од власти 25.3.1196. протекло је пуних 37, а непуних 38 година.

Захумље од краја XII до XIV века

До средине 1190. Хумом је управљао кнез Мирослав, а после њега управник Хума био је Растко Немањић, око две године, а затим потомци кнеза Мирослава. Неколико година касније брат краља Емерика, херцег Хрватске и Далмације, а будући краљ, Андрија II се хвалио да је остварио победу 1198. над Хумом и Рашком.⁷³⁸ Удовица Мирослава и малолетни син Андрија морали су препустити власт кнезу Петру, кога је подржала хумска властела. Петар је био, можда, син кнеза Мирослава из претходног брака. Дубровчани су оптуживали кнеза Петра да је као из Стона протерао католичког епископа на Корчулу. Према Орбину „Стефан ... са млађаним сином Радославом и ... Андријом, сином Мирослава” је напао и поразио Петра.⁷³⁹ Ово се морало догодити пре 1220. Петар није потпуно поражен, него је задржао земљу од Цетине до подручја на источној обали Неретве. Стефан Немања II предао је Стонско приморје и Попово поље Андрији (син Мирослава), а остали део Хума дао је своме сину Стефану Радославу.⁷⁴⁰ Око 1220. Радослав је био некрунисани краљ. За њега пише да је краљ у две одлуке градског већа Котора из 1221. и једној из 1227.⁷⁴¹ Немања II је потиснуо вероватно Вука-

738 Историја српског народа, I, стр. 266. Видети и напомене 692 и 695.

739 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 315.

740 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 315.

741 Ђорђе Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари? ЗРВИ 46, Београд (2009), стр. 210-213. У тим одлукама пише „sub tempore domini regis Radoslavi”. Пре Радослава у одлукама истог већа као краљ уписан је Вукан Немањић од 1197. Доментијан је писао о болести Немање II пред смрт, а Радослав се спомиње као краљ у историјским изворима од 1221. Зато се појавила замисао да је Стефан Радослав последњих година очеве владавине постао савладар, тј. био оцу једнак по правима. Наизглед на то је упућивала и употреба речи сапрестолан и сапрестолник код Доментијана, али то није било тако. Ђ. Бубало је закључио да сапрестолници код Доментијана

новог сина Ђорђа у Котору (или целој Зети), а тамо је за управника поставио свог сина Радослава.⁷⁴²

Захумље у Рашкој око 1219.⁷⁴³

У сукобима у Далмацији Сплићанима је био убијен кнез, а они у за градског кнеза изабрали „Петра, господара Хума ... испрљаног јеретичком срамотом“.⁷⁴⁴ Петар је остао кнез Сплита до смрти око 1226. После, целим Хумом владао је Андрија, син Мирослава. Он је умро средином XIII века. Из ових догађаја видимо да су Немања I и први његови наследници власт над Хумом остваривали посредно преко својих сродника. Потомке кнеза Мирослава из Хума средином XIII века уклонио је краљ Урош I. После преузимања власти 1276.

означавају владаре из породице Немањић који нису у исто време били на једном престолу, то јест реч сапрестолник је означавала владаре који седе на истом престолу у различитим временима. Реч сапрестолник означавала је било ког Стефана (Овенчаног) из породице Немањић који је владао.

⁷⁴² Историја српског народа, I, стр. 346. Краљ Ђорђе, Вуканов син, се изгледа поново спомиње као краљ у Зети, то јест Улцињу, 1242. Можда је од око 1220. наставио да влада делом Зете. Ипак, можда је своју управу над Зетом обновио тек око 1242. године, то јест у време доласка на власт краља Уроша I.

⁷⁴³ Историјски атлас, стр. 44, 56.

⁷⁴⁴ Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 103; Ивана П. Равић, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, (докторска дисертација, Београд 2013), са www.nardus.mprn.gov.rs (јун 2017), стр. 314. Према Томи Сплићанину Петар је био кнез Сплита од 1222. а католички свештеници су се противили том избору, али „световњаци ... дођу уз велику буку до цркве, отму кључеве од чувара, насилно Петра уведу у цркву“ и поставе за кнеза. Ипак, Ивана Равић мисли да је Петар био изабран за кнеза 1224. или 1225.

краљ Драгутин предао је Требиње и Зету на управу мајци Јелени. Она је управу у Требињу држала до смрти у фебруару 1314.⁷⁴⁵

Босна у време бана Кулина

Од 1167. до 1180. Босна је признавала врховну власт Манојла I Комнина. Није јасно када је у том периоду почео владати Кулин, а Мавро Орбин можда преноси предање из Дубровника када пише да је Кулин наследио бана Борића и владао 36 година.⁷⁴⁶ Бан Кулин се последњи пут као жив спомиње у априлу 1203. и није немогуће да је 1167. дошло до смене бана Борића у Босни, а постављања Кулина.

Када је умро Манојло I у септембру 1180. нагло је ослабила Византија. У то време у писаним изворима појављује се бан Кулин. Прво се спомиње као бан у Босни у писму које му шаље Теобалд, кога је папа послао у Далмацију у октобру 1180.⁷⁴⁷ Угарска је владала 1181. Далмацијом и Сремом, а власт угарског краља признао је и босански бан. Мисли се да је Кулин учествовао као вазал у Белином освајању Браничева 1183. То говори Кулинов натпис нађен на камену да је он „пленио Кучевско загорје”, тј. вероватно Кучајске планине.⁷⁴⁸ После уговора са Немањом I, Дубровчани су склопили трговачки уговор и са Кулином (Босном) 29.8.1189. У уговору пише да Кулин допушта „Дубровчанима који ходе по моме владању тргујући” да бану не плаћају ништа, „осим што му ко од своје воље поклони”. То што се одрекао прихода од трговине, можда показује да трговина између Дубровника и пољопривредне земље Босне у то време није имала већи значај. Он је обећао дубровачким трговцима да ће их штитити од насиља својих „часника” и помагати их.⁷⁴⁹

„Вукан по Божијој милости краљ Диоклитије и Далмације” у писму папи Иноћентију III 1199. писао је и о Босни.⁷⁵⁰ Зетски кнез Вукан оптужио је бана Кулина да је прешао у јерес са женом Во-

745 Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, превод Лазар Мирковић, Београд 1935, стр. 66-70; С. Марјановић Душанић, Владарска ..., стр. 147; Марија Копривица, Држава краљице Јелене, са www.academia.edu (септембар 2016) стр. 14 и 20-21. Јелена је управљала и областима око Плава и горњег Ибра, а сахрањена у њеној задужбини манастиру Градац.

746 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 411. Изгледа да није могуће потврдити, или одбацити ово писање неким другим писаним извором.

747 Codex diplomaticus Regni ..., II, 168-169.

748 Сима М. Ђирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, стр. 47; Историја српског народа, I, стр. 229.

749 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 23-24. Према повељи бан Кулин се закleo на *Свето јеванђеље*.

750 Codex diplomaticus Regni ..., II, 333-334; Драгана Јањић, Писмо Вуканово ..., стр. 1 (115).

јиславом и „својом сестром, која је била жена покојног Мирослава Захумског, и са многим својим рођацима, ... у ту јерес увео [је] више од десет тисућа хришћана”. У истом писму, Вукан је тражио од папе да саветује угарског краља да јеретике „издвоји из свог краљевства као што се кукољ одваја од жита”.⁷⁵¹ И надбискуп из Сплита се жалио да Кулин у Босну прима јеретике које су католици прогнали у Далмацији.⁷⁵² Кулин није прогонио богумиле, али оптужбе да је бан богумил могу бити и претеривање да се Кулин и Босна приморају на послушност папи.⁷⁵³

Папи се жалио и сплитски надбискуп. Он је оптужио Кулина да прима патарене протеране из Сплита и Трогира. Папа је послао писмо краљу Емерику (Имре, 1196-1204) и тражио од њега да примора бана Кулина да из Босне протера јеретике 1200. На Емерику позив да протера јеретике и одузме њихову имовину, Кулин се правдао да је мислио како су то хришћани, а не јеретици. Затражио је да папа пошаље људе који ће проверити какве су верске прилике и поучити банове људе правоверју.⁷⁵⁴

После тога у име папе Иван де Казамарис (или Каземарис) је дошао у Босну. Он је саставио писмену изјаву коју је потписао бан Кулин, са неколико својих људи, у априлу 1203. можда на Билином пољу, у Зеници. Потписани су се обавезали да признају „римску цркву ...главом црквеног јединства”, а обећали су да се неће звати „крстјанима”, него браћом.⁷⁵⁵ То је последњи сачувани писани извор у коме се појавио бан Кулин.

Није познато када и како се завршила Кулинова владавина. У Босни се усмено његова владавина памти као најстарија. Сачуване су изреке: „Од Кулина бана” и „Од Кулина бана и добрих дана”.

751 Codex diplomaticus Regni ..., II, 334; Драгана Јањић, Писмо Вуканово ..., стр. 2 (116).

752 Codex diplomaticus Regni ..., II, 350-351; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 170; Архиђакон Тома, Historia ..., стр. 84. Тома Сплићанин пише о Далматинцима браћи Матеју и Ариодију. Око 1200. они су се кретали „већином по Босни јер су били изврсни сликари и веома вешти златари”. Њих су оптужили да су јеретици и да су друге превели у јерес. Зато су браћи одузели имовину у Сплиту и протерали их.

753 Архиђакон Тома, Historia ..., стр. 87. Да оправда пљачкашки напад Венеције и крсташа у новембру 1202. на Задар, претерујући Тома Сплићанин, записао је: „готово су сви, који су се у Задру сматрали племенитијима и угледнијима, радо примали јеретике и били су им склони”.

754 Codex diplomaticus Regni ..., II, 350-351; Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, III, Загреб 1905, 14-15; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 170-171.

755 Augustino Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia, I, Romae 1863, са www.us.archive.org (јул 2016), 20; Codex diplomaticus Regni ..., III, 24-25; Д. Драгојловић, Крстјани и јеретичка црква босанска, Београд 1987, стр. 58.

Прва говори да се Кулинова владавина узима као почетак рачунања неке епохе, тј. као најстарија. Друга говори да је некеме Кулинова владавина била узор за добра времена. Свакако је била добра трговцима из Дубровника и „крстјанима” који су се склањали у његову бановину. Управо је Дубровник после постао важан чувар традиције и ту се могло чувати сећање на добру Кулинову владавину.

Владавина Вукана Србијом и Четврти крсташки рат

У Бугарској 1196. бољари завереници убили су Ивана Асена I.⁷⁵⁶ Исте 1196. умро је и угарски краљ Бела III. Њега је наследио син Емерик (Имре, 1196-1204), као угарски краљ. Његов брат Андрија није добио део земље и побунио се против краља. После сукоба са братом Андрија је постао херцег Далмације и Хрватске 1197.⁷⁵⁷ Србија се непосредно граничила са Угарском на северу (на линији Рудник-Мачва) и на западу (код ушћа Цетине и средњег тока Неретве). На западу, херцег Андрија напао је Захумље и хвалио се да га је узео 1198. Ово је охрабрило Андрију да поново са војском покуша узети власт од Емерика, али у томе није успео.⁷⁵⁸

Док је Немања I био жив, његов син кнез Вукан управник у Зети, без крунисања, узео је титулу „краља краљевства Далмације и Диоклитије”. Тако је на једној цркви у Котору сачуван натпис у коме је урезано да је настао 1195. у доба великог жупана Немање и његовог сина Вукана краља Диоклитије.⁷⁵⁹ Као најстарији, прворођени, син Стефана Немање I, Вукан је могао очекивати да буде одређен за наследника српског престола, али то се није догодило.

Немања I је поштовао обавезе према Византији које је преузео приликом склапања брака његовог средњег сина Стефана Немање II и византијске принцезе и 25.3.1196. великожупански владарски венац препустио је Стефану Немањи II. Жеља оца да га наследи средњи син је код прворођеног Вукана могла створити осећај да је престо неправедно додељен. Браћа, владар Немања II и кнез Вукан, а самозвани краљ, постепено су се удаљавали, али изгледа да је углед монаха Симеона, бившег великог жупана, био такав да сукоб међу браћом није постао отворен док је он био жив.

Стефану Немањи II сметало је што се Вукан називао краљем. Због тога, Немања II тражио је начин да свој великожупански венац

⁷⁵⁶ Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 384.

⁷⁵⁷ П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 58.

⁷⁵⁸ П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 58-59.

⁷⁵⁹ Историја српског народа, I, стр. 279.

замене краљевским. У писмима папи тражио је краљевску круну око 1200.⁷⁶⁰ Иноћентије III (1198-1216) не само да није послао краљевску круну Немањи II, него је подржао око 1202. Вукана који је покушао сменити са власти Стефана Немању II. Зато је морало доћи до првог прекида преговора око крунисања.

У то време, углед Цариграда брзо се урушавао у време владавине Алексија III Анђела, а све се завршило потпуним сломом у јулу 1203.⁷⁶¹ Због тога Немања II без много обзирања оптужио је цареву кћерку Евдокију да је превише похотна и прељубница, а она се узалуд бранила да је он прељубник и „да је од саме зоре пијан”.⁷⁶² Око 1201. брак је завршен протеривањем Евдокије. Вукан је брату и владару приговорио због грубости према бившој жени, а Евдокији је дао пратњу до Драча.⁷⁶³

Вуканов приговор брату због поступка према Евдокији је изгледа био и почетак отвореног разлаза међу њима. Угарски краљ Емерик је искористио неслогу у Србији да прошири свој утицај. Вукан је добио помоћ краља Емерика и угарска војска је ушла у Србију 1202.⁷⁶⁴ Вукан, као штићеник Емерика, преузео је власт у Србији 1202. или најкасније 1203. године и узео великожупански владарски венац.⁷⁶⁵ Да је Вукан на тај начин преотео власт потврђује писање Првовенчаног. Он пише да Вукан „остави заповеди господина и оца својега, и би преступник. Јер изведе страноплеменике на отачаство своје, и одузе ми земље и опустоши их”.⁷⁶⁶ Према једном папином писму Вукан је био велики жупан у Србији у марту 1203. године,⁷⁶⁷ а из касније преписке изгледа да је владао у Србији и у делу 1204.⁷⁶⁸

760 Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum ...*, 36; Ивана Коматина, Велико краљевство од прва: Крунисање Стефана Немањића и „традиција дукљанског краљевства”, *Историјски часопис* 65 (2016), стр. 20.

761 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 390.

762 Византијски извори за ..., IV, стр. 165.

763 Византијски извори за ..., IV, стр. 165-166. О поступку великог жупана записано је: „Остави јој само танку кошуљу, али јако срезану, тако да је само оно најнужније остало покривено и тако нечасно пусти је да иде.”

764 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, II, 395; Византијски извори за ..., IV, стр. 166. Да би обележио победу своје војске, Емерик је тада унео у краљевску титулу име Србије. У једној повељи пише: „Hemericus Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Seruiaeque Rex in perpetuum”. У другој повељи из исте 1202. пише да је Емерик краљ и Бугарске, али то се могло односити само на крајњи северозапад раније Бугарске, то јест Београд и део Поморавља. Име Србије у списку земаља којима влада краљ Емерик било је израз жеља. Непосредну власт у Србији угарски краљ није вршио. Ипак, Од 1202. име Србије уписивано је у угарској владарској титули до 1918.

765 Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, са www.us.archive.org (јун 2016), стр. 4-5.

766 Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот Светог Симеона*.

767 Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum ...*, I, 18-19.

768 *Историја српског народа*, I, стр. 269 и 270.

Стефан Немања II се веровано склонио у Бугарску. У то време краљ Емерик је покушао преотети Београд и долину Велике Мораве од Бугара 1202. године, али бугарски владар Калојан (1197-1207) успео је средином 1203. године поразити Угаре и освојити области од Ниша до Браничева.⁷⁶⁹ Пораз Вукановог заштитника је олакшао Стефану Немањи II да поново загосподари Србијом. Вукан је морао склопити некакав споразум са братом Стефаном Немањом II који се могао 1204. или 1205. вратити у Србију на свој владарски престо, а Зету је оставио на управу старијем брату. У Србији је успостављено стање какво је оставио Стефан Немања I. Калојан је размењивао писма са папом о признању папине власти над црквом у Бугарској и свог крунисању од краја 1199. или почетка 1200. У новембру 1204. папин посланик је рукоположио трновског архиепископа Василија за „примаса“ Бугарске, а Калојана је крунисао краљевском круном.⁷⁷⁰

У време сукоба између Вукана и Немање II дошло је до IV крсташког рата. Војска за тај рат окупила се у Венецији 1202. године, али без довољно новца да плати превоз до Свете земље.⁷⁷¹ Уместо недостајућег новца, дужд Дандоло убедио је крсташе да помогну Венецији да отме „Задар у Склавонији“ од угарског краља у новембру 1202.⁷⁷² Док су зимовали у Задру 1202/03. крсташа су добили и другу понуду коју нису могли одбити. То је била молба Алексија Анђела, сина ослепљеног и затвореног цара Исака II, који је тражио да му помогну да преузме Цариград од стрица Алексија III, а за ту помоћ обећао је много новца крсташима и склапање црквене уније са папом.⁷⁷³

У јулу 1203. крсташа су напали Цариград, а цар Алексије III одустао је од борбе, „зграбио је од свог блага колико је могао“ и напустио престоницу. Цариграђани су извели из затвора Исака II и вратили га у царски двор Влахерне, а крсташа су споразумно ушли у град и присуствовали крунисању Алексија IV за савладара.⁷⁷⁴

После тога крсташа и Венецијанци боравили су у логору пред градом, чекајући исплату обећаног новца, али Исак II и Алексије IV нису успели да сакупе новац, а у јануару 1204. године у побуну у

769 Д. Попов и други, *Историја Бугарске*, стр. 100.

770 Д. Попов и други, *Историја Бугарске*, стр. 100; Жофроа Вилардуен, *Хроника Четвртог крсташког рата и освајање Константинопоља*, Београд 2011, стр. 93 у напомени 64. Калојан је крунисан као „rex Bulgarie et Blachie“.

771 Жофроа Вилардуен, *Хроника Четвртог ...*, стр. 28-34, 42-43. Раније, са дуждом Енриком Дандолом († 1205), који је водио Венецијанску републику, крсташа су уговорили да плате за превоз. Поред тога, уговорено је да у освајањима учествује Венеција, а освојене земље и отети новац да деле.

772 Жофроа Вилардуен, *Хроника Четвртог ...*, стр. 44-45 и 50-52.

773 Жофроа Вилардуен, *Хроника Четвртог ...*, стр. 54-55; Византијски извори за ..., IV, стр. 169-170.

774 Жофроа Вилардуен, *Хроника Четвртог ...*, стр. 80-89.

Цариграду они су смењени, а за цара постављен је Алексије V Дука Мурзуфл.⁷⁷⁵ Напади Венецијанаца и крсташа на Грке довели су до опсаде и заузимања Цариграда 13.4.1204.⁷⁷⁶ Престоница је заузета, али царство које је постојало више од миленијума није могло нестати лако и брзо. Пропадало је вековима, а то је период „сумрака Византије”. Пропадањем некада најразвијеније државе у Европи и на Средоземљу предност су добиле привреде и државе на западу Европе, али и Србија Немањића.

Крсташи су прво опљачкали Константинопољ, а затим су крунисали грофа Балдуина од Фландрије за цара у мају 1204.⁷⁷⁷ Латинском цару Балдуину предате су Тракија и северозапад Мале Азије, а на осталим територијама Венеција и друге вође крсташа успостављали су своју власт.⁷⁷⁸

Ипак, нису сви Грци признали власт латина. Михаило I Комнин Дука одбранио је на западу Епир,⁷⁷⁹ а на истоку Теодор Ласкарис стварао је Никејску државу.⁷⁸⁰ У Тракији Грци су дигли побуну против латинског цара, а признали су власт краља Калојана.⁷⁸¹ Цар Балдуин и дужд Дандоло довели су војску да присиле Грке у Једрену на предају, али је дошао и Калојан, који је довео Бугаре, Влахе и Кумане, испред града и поразио војску латинског цара и Венецију у априлу 1205.⁷⁸²

775 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 88-89 и 99.

776 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 100-101 и 103-109. Крсташи су заузели део града 12. априла, а цар Алексије V и они који су видели да се град неће одбранили побегли су из Цариграда пред пад 13. априла.

777 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 110-111 и 113-116. Вилардуен је записао: „Као очевидац тврдим да од постанка света толико није опљачкано ни у једном освојеном граду ... Они који су до јуче били сиромашни пливали су сада у богатству.”

778 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 116, 120-124, 132 и 134-136; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 397. Највише је добила Венеција, којој се предао, поред већих добитака, и Дубровник 1205.

779 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 129 са напоменом 93; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 399. У ранијој литератури као код Острогорског он је уписан као Михаило I Анђео.

780 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 133.

781 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 141-142 и 157.

782 Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог ..., стр. 146-151 и 162. Цар Балдуин је заробљен и убијен.

Повратак Саве I Немањића у Србију

После више година, неслоге, оружаних сукоба и непотпуног помирења у Србији, Сава I добио је посланице од „Стефана Немање, који је владао његовом државом, и брата његовог, великог кнеза Вукана” у њима су тражили су да Сава I донесе остатке Светог Симеона у Србију.⁷⁸³ У фебруару вероватно 1208. Сава I је дошао у Србију и донео очево тело, како би било сахрањено у Студеници. У *Студеничком типiku* он је записао да је осам година после смрти Симеона дошао „са часним моштима у Хвосно. И сазнавши владајући син његов Стефан Немања, и брат му кнез Вукан, сакупише светитеље, и јереје, и игумане са многим црнцима и са бољарима свим, ... са великом чашћу узеше мошти господина Симеона.”⁷⁸⁴ Из Савиног описа тог догађаја несумњиво је да је он на том сабору деловао као помириатељ старије браће Стефана Немање II и Вукана, а ковчег умрлог оца је послужио као подсетник да се обнавља дух жеље умрлог великог жупана Стефана Немање I по којој два његова старија сина у слози треба да управљају Србијом онако како је то он саопштио на сабору када се одрицао власти.

После помирења браће, архимандрит Сава I постављен је за игумана Студенице 1208. године, а Студеница је постала главно средиште духовног живота у држави Немањића. Игуман Сава I је саставио нови *Студенички типик*, вероватно 1208. или 1209. године. Главни део типика који уређује живот монаха састављен је према *Хиландарском типiku*. Раније на Светој Гори монаси су тврдили да је из гроба Симеона потекло „миро”, а то је била потврда да је он светац. Једном створени култ владара-светитеља Светог Симеона ојачао је и углед династије којој је он био почетак. Тако је почело стварање замисли о светородној династији Немањића.⁷⁸⁵

После погибије Калојана у борби против католика у октобру 1207. на подручју Македоније,⁷⁸⁶ у Бугарској је дошло до сукоба око

783 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 75.

784 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 75-76. Како се већ у лето 1208. године као управник у Зети јавља Вуканов најстарији син Ђорђе. Могуће је да је Вукан тражио да се донесе ковчег Светог Симеона јер је видео да му се приближио крај, или је желео само да по узору на свог оца преда власт сину. У том случају још једно измирење са братом Стефаном Немањом II било би за Вукана начин да учврсти везе и своје, али и свог наследника са великим жупаном. Тим поступком би олакшао владавину свог сина Ђорђа. Додатно измирење је било потребно и Стефану Немањи II који је тако настојао учврстити јединство државе у време када је користио неслогу у Бугарској да прошири своју власт.

785 Истицање значаја светородне династије и њене државе утицало је да се занемари оно што се у историји Срба десило пре Немањића.

786 Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 101.

власти, а из њих као владар Бугарске изашао је Борило (1207-1218). Нереди су се наставили и поједини бугарски великаши осамосталили су се од средишње власти. Један од њих био је и Стрез, сродник Борилов. Немања II искористио је свађе Бугара и помогао Стрезу да завлада облашћу око Просека (средишња област Републике Македоније).⁷⁸⁷ Сам Немања II проширио је своју власт на области Ниша, Врања, Биначке Мораве, Призрена и Липљана, а граница на југу била је на Шар-планини. Нереди су искористили и Угари који су завладали долином Велике Мораве.

Касније, око 1214. Бугари и Латинско царство заједно су напали Србију и стигли су до Ниша.⁷⁸⁸ Ту је нападаче, изненада, у поноћ напала српска војска и приморала да се повуку.⁷⁸⁹

Стрез се тада нашао на страни противника српског великог жупана, који је послао брата Саву I да преговара са одметником. Преговори нису довели до измирења, али Стрез је био убијен под нејасним околностима.⁷⁹⁰

Из Епира Михаило I Комнин Дука освојио је Драч и настојао да са севера данашње Албаније потисне Србе око 1214.⁷⁹¹ Велики жупан (Немања II) записао је како је Михаило I привремено узео Скадар, али је изненада Михаило I био убијен од свог слуге док је био у кревету.⁷⁹² Србија је поново загосподарила Скадром.

Наследник Михаила I, у Епиру Теодор I Анђео (од око 1214. до 1230), имао је намеру да се посвети ослобађању Солуна и Цариграда од латинске, то јест католичке, власти. Није желео сукобе са Стефаном Немањом II, нити јачање утицаја никејског цара у Србији. Због тога је успоставио родбинске односе са Немањићима. Око 1220. Ана ћерка Теодора I удата је за Стефана Радослава, сина великог жупана.⁷⁹³ Радослав је најкасније у време веридбе одређен за наследника владара и добио име Стефан. Према границама

787 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона.

788 Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 145.

789 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона. „У поноћ, би вика ... и страхом великим обузети ... побегоше, секући сами себе, једни друге, ...”

790 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона. Првовенчани је то убиство описао као дело Светог Симеона, који је тако штитио Србију.

791 Историја српског народа, I, стр. 305.

792 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона. Првовенчани је у житију свога оца и тај догађај описао као чудо које је извршио Св. Симеон.

793 Љубомир Максимовић, „Византизми” краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009), стр. 142-144. Из времена пре склапања брака (1119. или 1220), сачуван је веренички прстен који је Радослав направио за вереницу Ану. У тексту на прстену Радослав се појављује са заједничким владарским именом Стефан, али и грчким презименом мајке Дука. Из употребе имена Стефан видљиво је да је Радослав најкасније у време израде тог вереничког прстена 1218. или 1219. био одређен за наследника престола.

Рашке, Теодор I држао је Дебар, Охрид, Битољ, Просек, а од 1220. и Скопље. Крајем 1224. заузео је и Солун, а после тога одлучио је да узме царску титулу.⁷⁹⁴

Вукана је наследио син Ђорђе 1208. Он је преузео и очево краљевско звање. Као краљ Ђорђе је се појављује у писаном извору из јула 1208. када се заклео на верност венецијанском дужду Петру Зијанију (1205-1229).⁷⁹⁵ У то време Немања II се, такође, повезивао са Венецијом.

Велики жупан Стефан Немања II је издао недатирану повељу, у облику дарованог уговора о трговачким повластицама у Србији, кнезу Жану Дандолу и Дубровнику. У повељи Стефан Немања II своје поданике назива Србима, а Дубровчане Власима, а то је једнако са поступком великог бана Матије Нинослава у његовим повељама насталим од око 1232. Мисли се да је Немања II повељу Жану Дандолу издао око 1215.⁷⁹⁶

У време приближавања католичком западу, а пре крунисања краљевском круном, Немања II се оженио изгледа 1216. или 1217. Аном Дандоло, унуком венецијанског дужда Енрика Дандола (1192-1205), а сродником кнеза Жана Дандола.⁷⁹⁷ Из тог брака родио се будући српски краљ Урош I.

Обнова преговора о крунисању и стварање самосталне архиепископије у Србији

Почетком XIII века православци у Србији били су под верском влашћу архиепископије у Охриду. Католици Срби, као и Арбанаси и Романи у приморју, били су под верском влашћу надбискупа у Бару и Дубровнику.⁷⁹⁸ Узнемирен због постојања некрунисаних краљева у Зети (Вукана, а после и његовог сина Ђорђа), Немања II послао је представнике да поново траже круну, када је папа постао Хонорије III (1216-1227). То је изгледа посланство које је прошло кроз Сплит у августу 1217.⁷⁹⁹ Српско посланство је донело добру вест да је папа

794 Историја српског народа, I, стр. 306.

795 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 15-16.

796 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Повеља о пријатељству и трговини са Дубровником. Видети и напомену 871.

797 L. A. Muratori, *Rerum Italicarum scriptores* ..., XII, са www.archive.org (јун 2016), 198-199 (340-341); Ивана Коматина, Ана Дандоло – Прва српска краљица?, са www.iib-ac.academia.edu/IvanaKomatina (јул 2017), стр. 7.

798 Историја српског народа, I, стр. 304. Приближавање Немање II западу и папству повећало је значај барског надбискупа. На сабору у Латерану (1215) када је расправљан спор Дубровачке и Барске надбискупије, одлучено је да се барском надбискупу потчине све католичке цркве на тлу Србије.

799 Архијакон Тома, *Historia* ..., стр. 93.

Хонорије III спреман да пошаље круну у Србију, али вероватно је тражио да његов посланик пре крунисања у Србији верског старешину рукоположи за „примаса“, или архиепископа, а према узору на црквено „уздизање“ и крунисање у Бугарској у новембру 1204.⁸⁰⁰

Захтев папе је изгледа изазвао незадовољство игумана Саве I Немањића. Пошто је „много времена“ провео у Студеници, Сава I је предао игумански положај и отишао на Свету гору. Доментијан Хиландарац је описујући други одлазак Саве у Свету Гору додао да је то учинио против воље брата Стефана Немање II.⁸⁰¹ Велики жупан је после тога писао Сави I да треба да се врати у Србију, а то је објашњавао описом да је са Савом I отишао и дух Светог Симеона који је раније штитио Србију.⁸⁰² Неслагање је настало вероватно због папиног предлога да се слично ранијем крунисању у Бугарској 1204. прво „уздигне“ црква у Србији. Ту понуду Сава I морао је видети као покушај да се Православна црква у Србији подреди папи, а не уздигне. Он је могао замислити да ће ако пренесе понуду из Рима васељенском патријарху и цару у Никеји њих двојица пристати да дају самосталност православној цркви у Србији и тако спрече њено подређивање папи. Сава I тражио је вероватно од брата да се прво покуша осамосталити православна црква у Србији уз одобрење из Никеје, а после тога да се заврше преговори о крунисању са папом. После тога је отишао на Свету гору.

На писмо Стефана Немање II послато на Свету гору, Сава I је одговорио и браћа су створила некакву сагласност.⁸⁰³ Из догађаја који су уследили види се да је Немања II пристао да Сава I прво покуша да преговара у Никеји о самосталности православне цркве у Србији. Боравећи на Светој гори, Сава I могао је да упозна Грке са могућношћу да Србија од папе добије краљевску круну, али и црквено уздизање у архиепископију уз потчињавање папи. То би било одвајање од Васељенске патријаршије и Охридске архиепископије. Суочени са таквом могућношћу цар и патријарх у Никеји постали су попустљивији према захтевима Саве I.

800 Д. Попов и други, *Историја Бугарске*, стр. 110. Пред крунисање Калојана за краља у новембру 1204. године папин посланик је прво поставио бугарског архиепископа за „примаса“.

801 Стара српска књижевност, I, стр. 199. Данас преовладава неуверљива замисао да се после крунисања брата Сава I Немањић вратио у Хиландар 1217. године, али код Доментијана Хиландарца редослед догађаја је другачији. Према њему, Сава I је прво отишао други пут на Свету Гору, затим је био постављен за архиепископа (1219), а после тога послао је Методија у Рим да доврши преговоре о добијању краљевске круне и на крају лично је крунисао брата за краља Србије.

802 Стара српска књижевност, I, стр. 200.

803 Стара српска књижевност, I, стр. 201-202.

На крају, Сава I се појавио у Никеји пред царом Теодором I Ласкарисом и васељенским патријархом Манојлом Сарантеном Харитопулом.⁸⁰⁴ Цариград су тада држали католици, а Никеја је постала привремено седиште за протераног грчког цара и патријарха. Теодор I и патријарх Манојло нису желели да одбијањем Саве I Српског, Србију учине више везаном за папу и запад. Поред тога, православне епископије у Србији биле су потчињене Охридској архиепископији, а она је подржавала Епирску деспотовину. Између Грка у Никеји и Епиру управо у то време почео је да се јавља сукоб око тога ко је законити наследник царства Ромеја.⁸⁰⁵

Са молбом Саве I, Никеји се указала прилика да буде великодушна према Србији, а при томе нанесе штету Епирској деспотовини. Зато су одлучили да испуне Савине молбе. Сава I је цару и патријарху предложио да неко од његове „браће” из пратње буде именован за архиепископа, али су они изабрали њега.⁸⁰⁶ Тако је он „рукоположен” за првог српског архиепископа 1218/19. године.⁸⁰⁷ Писани извори указују да је уздизање Саве I за архиепископа било мало времена пре крунисања Првовенчаног за краља, а да се крунисање догодило вероватно крајем 1219.⁸⁰⁸ Због тога је и Сава I архиепископ постао вероватно у 1219. години, а не 1218. У Никеји су испунили и другу молбу Савину, а то је да се у будућности српски архиепископи бирају у Србији.⁸⁰⁹ Србија је тако добила самосталну архиепископију и њен поглавар је могао крунисати краља.

Враћајући се у Србију, Сава I је прошао кроз Свету гору. Одатле је вероватно повео неке од оних које је намеравао да постави за епископе. Задржао се и у Солуну, који је у то време био под влашћу католика, а ту је завршио састављање *Номоканона* у манастиру Филокал.⁸¹⁰

804 Стара српска књижевност, I, стр. 202-203.

805 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 396, 399, 403-406.

806 Стара српска књижевност, I, стр. 203-204. Доментијан Хиландарац је грешком уписао да је тада патријарх био Герман II, а не Манојло. Ова грешка је отворила могућност за замисао да је Герман II поново рукоположио Саву I Српског за аутокефалног архиепископа, то јест да је 1219. Сава I постављен само за архиепископа, а аутокефалност добио у време повратка из посете Светој Земљи 1229.

807 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 182, 186, 194 и 198. У српским старим летописима понавља се да је Сава I постао архиепископ 6727. од стварања света. У нашем бројању година, то одговара времену од 1.9.1218. до 31.8.1219.

808 Видети стране 164-168.

809 Видети напомену 806.

810 Стара српска књижевност, I, стр. 208-210; Историја српског народа, I, стр. 317. Сава I је понео у Србију са грчког преведени зборник углавном црквених закона, који се назива *Номоканон* (*Законоправило*). *Законоправило* је познато и под именом *Крмчија Светог Саве* (од крма, крмарити). То је зборник закона са

После повратка у Србију, крајем 1219. архиепископ Сава I могао је почети да уређује новостворену архиепископију и одређује епископије. Сава I изабрао је од својих „ученика” људе који могу управљати верницима према закону Божијем, посветио их је за епископе и дао им законске књиге.⁸¹¹ Те епископе је послао у њихове епархије које су имале седишта у манастирима, а седиште архиепископа био је манастир Жича.⁸¹²

Вероватно на крају уређивања епархија у својој архиепископији, Сава I је сменио у Призрену и Расу (није јасно да ли је било епископа у Липљану) епископе Грке, људе охридског архиепископа Димитрија Хоматина, а на њихова места поставио је своје људе (Србе). Савино уздизање за архиепископа и поступање према епископу у Призрену изазвало је незадовољство Димитрија Хоматина. Зато је у мају 1220. „Димитрије, милошћу Божјом архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске, ... пречасном међу монасима и сину великог жупана Србије, господину Сави” послао писмо. У том писму Сави I приговара да је напустио Свету гору и у Србији се претворио у „посланика околним владарима ... почео да учествује у гозбама, да јаше коње најплеменитије пасмине, ... да води са собом многобројне слуге. Идући даље тим путем, зажеleo је и достојанство јерарха, отишао је не знамо куда и добио то достојанство. Те се вратио у отаџбину ... Тамо је рукоположио и многе архијереје”.⁸¹³ Даље Сави I пише да није могао бити постављен за архиепископа, јер нити је пре тога био епископ, нити има правога цара који би имао права да то учини. Пред крај писма Сави I приговара што је сменио канонски постављеног епископа у Призрену, а поставио новог. Ипак, писмо завршава писањем да ако је требало да Сави I постане архијереј требало је да се обрати њему, охридском архиепископу и био би у складу са црквеним правом, то јест канонски рукоположен.

Према Доментијану Хиландарцу архиепископ Сава I је после именовања епископа сазвао велики сабор на коме је објавио исти-

тумачењима. Тај превод је постао основни законик српске цркве, али и државе. Да би се према њему управљале (крмариле), све цркве су га морале имати. Најстарији сачувани препис је из друге половине XIII века. Од друге половине XIV века *Савина крмчија* се примењивала и у руској православној цркви.

811 Стара српска књижевност, I, стр. 216.

812 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 182 и 187. Стари српски летописи набрајају 12 епископија у Савиној архиепископији, али у том набрајању грешком се појављују Београдска и Браничевска епископија. Оне су биле изван Србије у време Првовенчаног. Није јасно шта је било са старим седиштем епископије у Липљану. Липљан се налазио у Србији, али можда није био тада седиште епископа. Ипак, у списковима старих српских летописаца се појављује Грачаница као седиште липљанског епископа. Тако да је било 10 епископија, или 11 са Липљаном.

813 Светосавски зборник, II, са www.us.archive.org (јун 2016), стр. 97-100.

ниту веру Христову и проклео безбожне јеретике и све који не верују у Христа.⁸¹⁴

Проглашење краљевине Немањића

Пишући 2016. о проглашењу краљевине Немањића, једна историчарка одлучила се да рад почне са реченицом: „Један од најзначајних тренутака у политичкој историји Срба било је крунисање Стефана Немањића за краља све Српске земље и Поморске 1217. г. од стране легата папе Хонорија III, у цркви Св. Петра и Павла код Раса.”⁸¹⁵ Из те реченице се може извући 6 изјава, а истинитост 4 је сумњива.

О имену крунисаног, видети на стр. 127-133.

Због непажње у читању онога што је написао Тома Сплићанин, почетком XX века прихватано је као истинито да се крунисање догодило пре 1219.⁸¹⁶ Постојали су и историчари који су видели да најважнији писани извори Доментијан и Теодосије Хиландарац пишу да је крунисање обавио Сава I када је био архиепископ, то јест 1219. или после.⁸¹⁷ Да би се ускладила замисао о крунисању у 1217. са писањем Доментијана и Теодосија Хиландарца по којима је крунисање било најраније 1219. уобличено је објашњење да су постојала два крунисања Стефана Немање II за краља.⁸¹⁸

Мишљење о два крунисања није уверљиво. У изворима из средњег века нема описа да су била два крунисања Немање II. Он је тражио круну од папе, а у тражењу круне учествовао је и његов брат Сава I. Из тога се јасно види да су крунисани краљ и старешина самосталне Православне цркве у Србији мислили да је круна послата од папе „законита”. Нису имали разлог да врше друго крунисање.

814 Стара српска књижевност, I, стр. 216.

815 Ивана Коматина, Велико ..., стр. 15.

816 Станоје Станојевић, Историја српског народа, Београд 1908, стр. 138; К. Жиречек, Историја Срба, I, стр. 1687-169. У време учвршћивања замисли о крунисању пре 1219. године, Чех Константин Жиречек грешећи и претерујући писао је: „Извештај српског монаха Доментијана (...) већ је сасвим обојен.”

817 Стара српска књижевност, I, стр. 226-227; Теодосије, Житија, стр. 71-72.

818 Историја српског народа, I, стр. 300 у напомени 15; Фрањо Рачки, Писмо првовиенчаног краља србског Стјепана I папи Хонорију III год. 1220, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2016), стр. 2 (54); Драгољуб В. Даниловић, Жичка епископија у средњем веку, докторска дисертација (Београд 2014), са www.nardus.mpp.gov.rs (септембар 2016), стр. 28. Живојин Андрејић, Висока теолошка и идејна осмишљеност ..., Саборнос – теолошки годишњак 5 (2011), са www.casopis.sabornost.org (мај 2017), стр. 193. Замисао да је било крунисање у мају (1221) изведена је из писања Теодосија Хиландарца.

Од мишљења о два крунисања се одустало, а задржано је мишљење да негде у изворима пише да је крунисање било 1217. и то се понавља до данас.⁸¹⁹ Ипак, изгледа да нема писаног извора из XIII века у коме пише да је крунисање било 1217.⁸²⁰ Замисао о том крунисању је површна и погрешна.

Тома Сплићанин је описао како је Андрија II (1205-1235), на путу у Свету Земљу, посетио Сплит 23.8.1217. Код описа Андријиног напуштања града, Тома Сплићанин примећује да краљ није имао довољно бродова за превоз свих војника, који су били са њим, а завршава са реченицом: „Због тога неки су били присиљени вратити се кући, а други су чекали до следеће године.”⁸²¹ Важно је уочити да ова реченица почиње са описом догађаја који се десио у другој половини августа 1217. године, а завршава описом догађаја који се десио 1218.

Затим следи, од српских историчара, често навођени део у коме Тома Сплићанин пише: „У исто време господар Србије, или Рашке Стеван, који се називао великим жупаном, послао је изасланике до папе и испословао од Хонорија [III] краљевску круну. Он [Хонорије III] послао је изасланика из своје најуже пратње, који дође и окруни га [Немању II] као првог краља његове земље.”⁸²²

819 Ивана Коматина, Велико ..., стр. 15; Марко Шуица и Радивој Радић, Историја за шести разред основне школе са читанком и радном свеском, Фреска – Београд 2010, са www.freska.rs (јануар 2017), стр. 111-112. Шуица и Радић су се одлучили да пишу: „Стефан Немањић је 1217. године крунисан за српског краља.”

820 L. A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores* ..., XII, 198-199 (340-341); Ивана Коматина, Ана Дандоло ..., стр. 7. Од извора из XIV века се узима да писање Андрије Дандола („дужд Венеције, Далмације, ...” од 1343. до 1354) може послужити за одређивање времена крунисања. Истраживачи углавном изјављују да Дандолово писање из XIV века потврђује раније писање Томе Сплићанина из XIII века. Према преводу Иване Коматине, у одељку који се односи на дванаесту годину управе дужда Петра Зијанија (Petrus Ciano, 1205–1229), то јест годину која је трајала од 5.8.1216. до 5.8.1217. Дандоло је написао, господар Србије велики жупан Стефан узео је за жену унуку дужда Енрика Дандола, на њен наговор одрекао се православља и затим преко кардинала, кога је послао папа, био је крунисан за краља, а његова жена за краљицу. Доста је описао, али изгледа да се само прва изјава да се велики жупан оженио Аном Дандоло односи на време до 5.8.1217. Ако замислимо да је и крунисање у истом временском одељку било је пре 6.8.1217. Према томе, да је код Томе Сплићанина крунисање описано до 6.8.1217. онда би била истинита замисао да је Андрија Дандоло писао о времену крунисања, а не само о времену склапања брака Немање II, али није тако Тома Сплићанин пише да је Андрија II био у Сплиту тек у другој половини августа 1217. и да је тада прошло посланство које је тражило круну. Због тога је јасно да Андрија Дандоло није писао и о времену крунисања у Србији, него само о времену склапања брака Првовенчаног и Ане Дандоло.

821 Архиђакон Тома, *Historia* ..., стр. 92-93.

822 Архиђакон Тома, *Historia* ..., стр. 93.

У даљем писању Тома Сплићанин се враћа на опис Андријиног одласка у Свету Земљу и повратак из ње, а то су догађаји у 1217. и 1218.⁸²³ Уметнути део о Србији има две реченице прву о посланству из Србије које је прошло кроз Сплит на путу папи, а другу о слању круне и крунисању у Србији. Историчари цео један век ове две реченице смештају у 1217. Ипак, очигледно је само да је прва о посланству из Србије које пролази кроз Сплит везана за август 1217. године. Друга реченица само објашњава да је испуњен захтев посланства и крунисање извршено у Србији, али не и када се крунисање догодило. Време крунисања Тому Сплићанина није занимало.⁸²⁴ Из средњег века није сачуван писани извор који би говорио да се у Србији неко крунисао 1217.

За разлику од успутних напомена о крунисању које су оставили Тома Сплићанин и Андрија Дандоло, детаљнији опис крунисања, али и преговора о њему написао је Доментијан Хиландарац, а после и Теодосије.⁸²⁵

О преговорима, Доментијан је писао: Сава I „... изабравши од својих ученика ... епископа Методија и посла га у Рим ... И написавши посланицу ... папи ... молио је да му пошаље ... благословени венац, да венча свог брата на краљевство по првом отачаству краљевства њиховог, у коме се и отац њихов роди ... у месту званом Диоклитија, које се зове велико краљевство од почетка.”⁸²⁶ Од

823 Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 93-94.

824 Истраживачи некад мисле да су у изворима нашли оно што траже, али у њима тога нема. То се догодило и при читању архиђакона Томе Сплићанина. Када је описивао краљеву посету Сплиту могао се сетити да је у то време прошло посланство из Србије које је ишло папи. Зато је записао да је то посланство било „у исто време” када и краљ Андрија II у Сплиту. Затим је дописао како се то завршило, али посланство које је тражило круну и крунисање нису се догодили исте године. За Тому Сплићанина крунисање је успутна забелешка. Он пише о свом старешини папи и посланству које му иде, а српски владар и његово крунисање су ту само да украсе белешку о папи. Ако неко покуша да замисли како Тома Сплићанин пише и о времену крунисања мора гледати да опис непосредно испред речи „у исто време ...” почиње са догађајима у 1217. години, а завршава са догађајима у 1218. Из тога могуће је замислити да је посланство у Рим отишло у августу 1217. а крунисање у Србији било 1218. Сви који изјављују да је Тома Сплићанин негде написао да је крунисање било 1217. нису пажљиво читали и шире неистину.

825 Нема сумње да је учињена грешка када је споредна и кратка напомена Томе Сплићанина узета као основа за опис крунисања. Она је онда допуњавана неким детаљима из основног и опширнијег Доментијановог описа. Зато су од Доментијана узети само детаљи, који се уклапају у споредну напомену Томе Сплићанина. Тако је настао и раширио се неистинит опис крунисања.

826 Стара српска књижевност, I, стр. 226-227. Први игуман Хиландара Методије дошао је у Србију вероватно са архиепископом Савом I из Свете Горе, а после је именован за епископа. Методије је раније морао бити човек од великог поверења Немање I. Немања I је као монах Симеон у Студеници, а после и у Хиландару имао прави владарски двор, а управник таквог манастира стварно је

августа 1217. преговори су потрајали пар година и Доментијан је описао њихов завршетак вероватно 1219. када је најраније преговарач Методије могао бити епископ. О доношењу круне Доментијан је написао „пренесен би благословени венац у отачаство његово”.⁸²⁷

Једина разлика у опису Доментијана Хиландарца и опису Томе Сплићанина је писање ко је извршио крунисање. Према Доментијану то је учинио архиепископ Сава I, а према Сплићанину неки папин посланик. Доментијан је добро познавао Саву I и опис крунисања је добио од њега, или чак гледао својим очима тај догађај, као ученик Саве I. Тома Сплићанин није морао познавати папиног посланика који је однео круну, а могао је писати о крунисању оно што је замислио као уобичајено, то јест да је доносилац круне извршио и крунисање.⁸²⁸ Изгледа да је у преговорима затражено да крунисање изврши архиепископ Сава I, а да је папа пристао на то.

Према Доментијану. „Призвавши благоверног брата свога, превеликог жупана кир Стефана, у велику архиепископију звану Жи(т)чу ... преосвећени кир Сава сатвори по обичају свеноћно стојање ... и после ... исхода свете литургије, узевши свети венац у великом светилишту, венча благоверног брата свога, и помаза га Духом светим на краљевство да се зове самодржавни господин кир Стефан краљ свих српских и поморских земаља ...”⁸²⁹ Према бдењу у ноћи пре крунисања у Жичи изгледа да се ради о неком важнијем празнику хришћана.

Сачувани преписи преписке Хонорија III немају ништа о слању круне и крунисању, али садрже текст једног писма Стефана Немање II Првовенчаног из марта 1220. у њему он је већ „крунисани краљ”.⁸³⁰ То је најстарији сачувани писани извор који показује да је он крунисан, то јест крунисање је било крајем 1219. или непосредно пре слања тог писма, почетком 1220.

Дан крунисања се вероватно може одредити према писању Теодосија Хиландарца. Он је написао: „Пошто је тада био празник Христа Спаса и Бога нашега, свети сврши у цркви свеноћно појање са свима молитвама, служећи и божаствену литургију ... узе к себи у свети олтар ... брата великог жупана Стефана ... и венцем ... главу његову венчавши, и миром га помазавши, прогласи га за Богом

био и управник Симеоновог двора. Исти Методије могао је бити један од неименоване братије у Никеји 1219. коју је Сава I представио цару и патријарху за избор архиепископа у Србији. Све што знамо о Методију и Сави I говори да су они заиста могли бити довољно одважни и способни да убеди Хонорија III да крунисање у Србији препусти брату краља архиепископу Сави I Немањићу.

827 Стара српска књижевност, I, стр. 227.

828 Стара српска књижевност, I, стр. 226-227.

829 Стара српска књижевност, I, стр. 227.

830 Фрањо Рачки, Писмо ..., стр. 3 (55); Ивана Коматина, Велико ..., стр. 21-22.

самодржавна краља српског.”⁸³¹ Из овога се помислило прво на Спасовдан и да је то могао бити Спасовдан у мају 1221.⁸³² Ипак, Првовенчани је био крунисан најкасније у марту 1220. Изгледа да у писању Теодосија Хиландарца иза речи празник преба додати реч рођења, то јест треба читати: „празник [рођења] Христа Спаса и Бога нашега”. Крунисање Првовенчаног било је вероватно на Божић 1219.

Из поменутог писма краља Стефана Немање II Првовенчаног, преписаног у марту 1220. које би могло бити и његово прво дело после крунисања, сазнајемо да је писмо донео епископ Методије, а у писму нови краљ уверава папу да је верни син римске цркве.⁸³³

После повратка у Угарску почетком 1218. године, Андрија II, који је у својој владарској титули наследио и звање краља Србије, имао је проблеме са непослушношћу свог племства. Поред тога Стефан Немања II је одавно желео крунисање и незадовољство мађарског краља, или опасност од рата нису га могли одвратити од давно донете одлуке.

Ипак, после крунисања Првовенчани је радио да сачува мир и послао је архиепископа Саву I на двор Андрије II како би краља разговором одвратио од могућег напада на Србију. После успешних преговора архиепископ Сава I се вратио брату и „оба Божија светилника и пастира свог отачаства ... пребиваху много година ... имајући мир са свих страна”.⁸³⁴

Од папе послата краљевска круна (1219) потврдила је углед српског владара и била је међународна потврда Србије као независне државе. Пре крунисања Стефан Немања II се у повељи коју је издао Хиландару потписао као „велики жупан Стефан намесник господин све Српске Земље”. После крунисања он је у повељама манастирима (Жичи и Св. Богородице на Мљету) потписан као

831 Теодосије, Житија, стр. 72.

832 Драгољуб В. Даниловић, Жичка епископија ..., стр. 28; Живојин Андрејић, Висока теолошка ..., стр. 193.

833 Фрањо Рачки, Писмо ..., стр. 3 (55); Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 169. У време брака са Аном Дандоло и крунисања Немања II је морао да уверава и Ану и папу како је католик, или само што то није. Њих двоје су вероватно тражили од српског владара да буде католик, то треба веровати Андрији Дандолу. Ипак, пред Савом I Немањићем а можда и лукавијим Методијем Хиландарцем српски владар је морао показати да је православца, а да је неискрен према жени и папи.

834 Стара српска књижевност, I, стр. 229-236. Непосредно након крунисања, могао је архиепископ Сава I отићи 1220. на двор Андрије II. Код Доментијана се јавља израз „много лета” који некад нема значење много година. Он то пише и када стварно није протекло више година. Како данас израз „много лета” значи и „дуго и сретно живели”, можда Доментијаново „много лета” уз глагол „пребивати” значи само „живели су дуго и сретно”.

„Стефан, по Божијој милости венчани први краљ све српске земље, Диоклитије и Травуније и Далмације и Захумља” и „Стефан, по милости Божјој венчани краљ и самодржац све Српске Земље и Поморја”. Док се у ћириличној наредби Дубровчанима о продаји меда и вина у Брскову потписао као: „Стефан краљ српски”.⁸³⁵

Као први од Немањића који је добио краљевски венац, Стефан Немања II од оновременика кратко је описиван као „првовенчани краљ” уз заједничко владарско име Стефан, а из тог средњовековног описа на ког Стефана се мисли је изведено име Првовенчани под којим је данас познат Стефан Немања II.

Касније док је архиепископ Сава једном обилазио државу, Немања II се разболео. Сава се вратио на краљев двор пре смрти брата, замонашио умирућег под именом Симон, а тело умрлог су сахранили прво у Студеници. Тело је пренето после у Жичу, а Првовенчани је умро 24. септембра, а вероватно се то догодило 1227.⁸³⁶ Имао је 4 сина Радослава, Предислава, Владислава и Уроша I.⁸³⁷ Од њих тројица су постали краљеви Србије, а један, Предислав, био је архиепископ под именом Сава II.⁸³⁸

835 Франц Миклошић, *Monumenta Serbica ...*, стр. 11; Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 18 и 26; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-1, стр. 4.

836 Стара српска књижевност, I, стр. 236-239 и 255; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 182, 188 и 195; Мирјана Живојиновић, *Историја Хиландар 1, од оснивања 1198. до 1335. године*, Београд 1998, стр. 93-94; Миодраг Марковић, *Прво путовање светог Саве у Палестину*, са www.fvm.academia.edu/MiodragMarković (новембар 2017), стр. 3-4 (49-50). Дан у години када је наступила смрти Стефана Немање II одређен је према писању у тзв. *Данилчевом типичу*, који је настао 1416. У њему пише да је краљ умро 24. септембра. Година смрти изазвала је више спорова. Према нашим старим летописима Првовенчани је владао 11 лета и то до 1223. Дуго се веровало тим записима, али поузданије је одређивање преко записа Данила II о дужини владавине његовог првог наследника краља Радослава, а оно упућује на 1227. или 1228. Тело покојника је у првој гробници у држави Немањића остајало обично више од годину дана. Доментијан описује да је после повратка из Свете Земље, Сава I Њемањић служио упокојну мису за Првовенчаног у Жичи. М. Живојиновић из тога мисли да се Сава I вратио пре 24.9.1229. а да то уз време од најмање годину дана до преноса тела указује да је Немања II умро 24.9.1227.

837 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 68-69 и 187.

838 Архиепископ Данило, *Животи ...*, стр. 206-207.

2.

Срби од владавине Стефана Радослава до владавине Стефана Драгутина

Владавина Стефана Радослава

Пре смрти Првовенчани је одредио за наследника „старијег сина Радослава”, а после смрти краља, која се десила вероватно 24.9.1227. архиепископ Сава I Немањић крунисао је братовог сина за краља.⁸³⁹ Према кратком запису у *Даниловом зборнику*: „Овај Радослав краљ био је краљ у отачаству своме [српској земљи] шест година”.⁸⁴⁰ То би можда значило пуних 6 година, то јест од 24.9.1227. најмање до 25.9.1233.

Краљ Стефан Радослав, као син једне и муж друге византијске принцезе, био је под снажним утицајем Грка. По мајци Евдокији користио је и византијско царско презиме Дука.⁸⁴¹

Незадовољство свог стрица, архиепископа Саве I, можда је изазвао тиме што је писао и тражио објашњење црквених питања од охридског архиепископа Димитрија Хоматина.⁸⁴² Хоматин је био признати теолог и Сава I није морао бити претерано повређен поступком краља Радослава. То мање незадовољство могло је бити повод архиепископу Сави I да испуни своју раније насталу жељу да посети Свету Земљу. Када је добио злато за пут од Стефана Радослава, архиепископ Сава I је благословио краља,⁸⁴³ а затим је напустио Србију и посетио Свету Земљу у 1229.⁸⁴⁴ Враћајући се из

839 Стара српска књижевност, I, стр. 239; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 68-69. Према Доментијану: „Венча га на краљевство, да буде сапрестолник отачаства свога, и да се зове венчани краљ Радослав”.

840 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 7.

841 Љубомир Максимовић, „Византинизми” краља ..., стр. 142-144. Презиме Дука користио је у натпису на вереничком прстену, на свом бакарном новцу и у потписивању најмање једне повеље коју је издао крајем владавине.

842 Светосавски зборник, II, стр. 151-153 и 155; Љубомир Максимовић, „Византинизми” краља..., стр. 144.

843 Стара српска књижевност, I, стр. 240.

844 Стара српска књижевност, I, стр. 241-251; Миодраг Марковић, Прво ..., стр. 2-4 (48-50). Због детаљности описа (нпр. где се Сава I поклањао, где је и службу служио, где је веће прилоге давао, и друго), Драгути Костић замислио је да је Доментијан Хиландарац ишао са архиепископом Савом I на ово путовање. Мир

Јерусалима, Сава I посетио је Nikeју, то јест цара Јована III Ватаца, а затим Свету гору и Солун, где се срео са Теодором I Анђелом.⁸⁴⁵

Краљ Стефан Радослав изгубио је главни ослонац у марту или априлу 1230. године, када је његов таст цар Теодор I поражен од бугарског цара Ивана Асена II (1218-1241).⁸⁴⁶ Властела која је у Србији била незадовољна Радослављевом прогачком владавином могла је тражити подршку победника Бугара, да га смени. Ипак, Радослав се одржао на престолу још више од три године. Очигледно је имао значајну подршку у Србији. Архиепископ Сава I остао је ослонац краљу Радославу.⁸⁴⁷

Незадовољна властела побунила се против краља Радослава и одузела му власт у неком тренутку од последњих дана септембра 1233. до краја јануара 1234.⁸⁴⁸ О тој смени на престолу Доментијан уопштено пише како је Бог допустио да Стефан Владислав I „лиши земље старијег брата” и узме престо свог оца.⁸⁴⁹

Владавина Стефана Владислава I

Према *Пећком рукопису Житија Светог Саве* од Доментијана Хиландарца, Стефана Владислава I крунисао је архиепископ Сава I Српски, али у *Бечком рукопису* истог житија тога нема.⁸⁵⁰ Доментијан Хиландарац записао је за Саву I „и сам владичествоваше у чину тога светитељства и добро послужи Господу своме четрнаест

склопљен између султана Египта и Фридриха II почетком 1229. омогућио је да Сава I крене у Свету Земљу у пролеће 1229.

845 Стара српска књижевност, I, стр. 252-255; Мирјана Живојиновић, Историја Хиландара ..., стр. 93-94. Према опису сусрета са Теодором I знамо да је Сава I био у Солуну пре пораза цара Теодора I од Бугара у пролеће 1230. Значи да је основана замисао М. Живојиновић да се у Србију вратио пре 24.9.1229. и тада служио молитву упокојну за брата који је умро пре мање од две године, то јест 24.9.1227.

846 Историја српског народа, I, стр. 309; Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 102-103. Бугари су узели територије од Једрена до Тесалије и Албаније.

847 Драгољуб В. Даниловић, Жичка епископија ..., стр. 35. Када је Радослав смењен, архиепископ Сава I је оклевао да ли да крунише његовог брата Стефана Владислава I, који је према Теодосију Хиландарцу „власт разбојнички уграбио”.

848 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 26-27; Историја српског народа, I, стр. 310. Када је издао повељу Дубровнику 4.2.1234. године, Стефан Радослав је био смењени краљ који се са женом морао склонити у тај град. У тој повељи захваљујући се што су га лепо примили, а из жеље да добије савезника у борби против брата Радослав даје неуобичајено велике повластице Дубровчанима ослобађајући их обавеза према владарима Србије. Из Дубровника Радослав је отишао у Драч. На крају, остављен од жене, сам се вратио у Србију и замонашио се (под именом Јован). Умро је и сахрањен у Студеници.

849 Стара српска књижевност, I, стр. 267.

850 Стара српска књижевност, I, стр. 420.

година”.⁸⁵¹ Изгледа да Доментијан мисли на 14 пуних година. Време крунисања Немање II говори да је Сава I постао архиепископ вероватно од средине 1219. до 31. августа 1219.⁸⁵² То се слаже са претпоставком да је Радослав владао најмање до краја септембра 1233. Истовремено, у септембру 1233. Сава I био је архиепископ најмање 14 пуних година. Од последњих дана септембра 1233. се могло десити да он „изабра од својих ученика ... Арсенија ... и сабравши свој свети сабор”, епископе, игумане, монахе и „христољубиви народ” пред њима постави њега за наследника.⁸⁵³

Смена на власти између последњих дана септембра 1233. и краја јануара 1234. могла је бити повод да се Сава I, после крунисања Стефана Владислава I, одрекне положаја архиепископа и оде на друго дуже путовање у Свету Земљу. На повратку је прошао кроз Цариград и стигао у Трново у посету цару Ивану Асену II.⁸⁵⁴ У бугарској престоници умро је 14. јануара 1235. или 1236.⁸⁵⁵ Бугари су желели да задрже његове остатке, али је краљ Стефан Владислав I отишао у посету тасту цару Ивану Асену II и добио одобрење да тело Саве I пренесе у Србију. После тога српски краљ свечано је сахранио тело Саве I у својој задужбини манастиру Милешеви.⁸⁵⁶ Од XIII века у манастирима, првенствено у Милешеви и Хиландару, обликован је култ Светог Саве I Немањића.

Стефан Владислав I је променио ослонац спољне политике. Оженио се Белославом кћерком бугарског цара Ивана Асена II, а Србија је остала несамостална и под снажним утицајем суседног владара.⁸⁵⁷ Преговори Владислава I са Дубровником 1234. довели су до склапања уговора, према коме се Дубровник обавезао да неће дозволити да се на његовој територији припремају непријатељства против Србије. Владислав I потврдио је повластице Дубровчана у Србији и ослободио их плаћања могориша за жупу Жрновницу, а за винограде на подручју Реке дубровачке Дубровник је плаћао до турских освајања.⁸⁵⁸

851 Стара српска књижевност, I, стр. 267-268.

852 Видети напомене 807 и 808. Сава I постао је архиепископ вероватно 1219. то јест између 1. јануара и 31. августа 1219. Због тога се 14 година његовог архиепископовања напунило најкасније 31.8.1233. Изгледа да то указује и да је Радослав почео да влада крајем септембра 1227. а да се крајем септембра 1233. напунило 6 година његове владавине, тј. од тада је могао бити смењен.

853 Стара српска књижевност, I, стр. 268.

854 Стара српска књижевност, I, стр. 295.

855 Стара српска књижевност, I, стр. 300-302. По новом календару 27. јануара.

856 Стара српска књижевност, I, стр. 300-308.

857 Историја српског народа, I, стр. 310.

858 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 16; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 368-369. Могориш је био мали порез уведен у време Василија I за земљопоседе у Хуму и Травунији.

Када је умро у јуну 1241. цар Иван Асен II, краљ Стефан Владислав I изгубио је значајан ослонац своје власти. Убрзо, гонећи краља Белу IV (1235–1270), монголска војска стигла је до Јадрана и Трогира у марту 1242.⁸⁵⁹ Одавно се истиче да је слабљење Бугарске било пресудно за нестанак угледа Стефана Владислава I у Србији и утицало на побуну, то јест његово смењивање, али да је то смењивање могао покренути и пролазак Монгола.⁸⁶⁰ Појавом Монгола на границама Србије у пролеће 1242. испуњен је и други узрок који се узима као објашњење за смењивање Стефана Владислава I.

Према *Даниловом зборнику*, Владислав I краљевао је у своме отачаству 7 година.⁸⁶¹ Престо је преузео после септембра 1233. или најкасније почетком 1234. Ако претпоставимо да се у *Даниловом зборнику* мисли на пуних 7 година владавине Владислава I, он је у октобру 1240. или почетком 1241. могао напунити тих 7 година владавине. Средином 1241. могао је бити смењен са престола. Изгледа да је сама вест о смрти цара Ивана Асена II била довољна да незадовољна властела смени са престола Владислава I и на престо доведе Стефана Уроша I. Он је вероватно смењен између јуна и краја 1241.⁸⁶²

После смењивања, Владислав се измирио са братом и наста-вио живети у Србији, а последњи пут се спомиње 1263-64.⁸⁶³

Босна у првој половини XIII века

Краљ Емерик је писао папи 1203. да је узео обећање од Кулиновог сина да неће штитити јеретике.⁸⁶⁴ Кулин је имао најмање једног сина, али није јасно да ли га је наследио син, нити како се звао. Према писању Мавра Орбина изгледа да Кулинов син није успео да преузме власт у Босни.⁸⁶⁵

859 Архиепископ Тома, *Historia ...*, стр. 146.

860 Александар Узелац, Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242), Браничево у историји Србије, Зборник радова, III-6, Београд – Пожаревац 2008, стр. 161-174. Већ у првој половини 1241. Татари су пљачкали крајеве северно од доњег Дунава, а један њихов део је изгледа тада продро до јужног Баната и Бугарске, али је био поражен од Ивана Асена II.

861 Архиепископ Данило, *Животи ...*, стр. 8.

862 Међу српским историчарима преовладава старо мишљење да је тек средином 1243. краљ у Рашкој био најмлађи од три брата Стефан Урош I. То мишљење је противно писаним изворима. Видети стр. 183.

863 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, стр. 11.

864 *Codex diplomaticus Regni ...*, III, 36-37.

865 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 411. Према Орбину, после смрти бана Кулина угарски краљ послао је војску, а њен вођа „Немац Котроман“ лако је преузео власт у Босни и основао нову владарску династију Котроманић. У скоро

Изгледа да је између банова Кулина и Нинослава бан у Босни био неки Степан (I). Његово име се јавља у папској преписци из 1236. у којој се за кнеза Усоре Сибислава пише да је син „Stephani bani de Bosna”.⁸⁶⁶ О Стефану, или Степану I Босанском није јасно када је био бан између Кулинове изјаве из априла 1203. и маја 1233. када је Нинослав био велики бан Босне.⁸⁶⁷ Није јасно ни да ли је Степан I био син Кулина, или неко ко је преотео власт Кулиновом сину. Степан I је изгледа био припадник Цркве босанске.⁸⁶⁸

Пре првих вести о Нинославу, обновио се у децембру 1221. захтев папе да његов „син у Христу” краљ Угарске помогне папиног посланика да делује против „јеретика” у Босни.⁸⁶⁹ Нема вести да ли је већих притисака на Босну и крстјане било од краља Андрије II у тој деценији.⁸⁷⁰

Мисли се да је око 1232. године, настала најстарија повеља (недатирана) Матије Нинослава Дубровчанима и њиховом кнезу Жану Дандолу. У њој он пише: „Ја роб Божији Матеј, од малена Нинослав, бан Босне велики”.⁸⁷¹ Тако се срећемо са титулом великог бана у Босни, а она је свакако повезана са звањем подбана које је носио његов рођак Пријезда.⁸⁷²

Средином 1232. папи су стигле тужбе да босански бискуп не крштава вернике, нити предводи службе у славу Бога, а да станује у насељу са јеретичима, међу којима је и његов брат, и отворено их

3 деценије празнине у писаним изворима о Босни тешко је уклопит то писање.

866 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, IV-1, 36-37; *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, Загреб 1906, 16-18. У преписци се јавља и „Ancila” удовица бана Стефана.

867 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, II, 405-408; Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 24. Постоји замисао да је после смрти бана Степана I Босанског његов син Сибислав био протеран из средишње Босне (од Нинослава?) и уз подршку краља Угарске постао кнез у Усори. У другој половини XX века прихваћено је да пре Степана I Котроманића и Степана II Котроманића постоји најмање један, или вероватно два бана Степана у Босни у XIII веку. Одатле следи да у литератури обично називани Степан I Котроманић није I него III Степан у низу банова у Босни, а његов син Степан је Степан IV.

868 Ивана П. Равић, Црква и држава ..., стр. 317.

869 *Codex diplomaticus Regni ...*, III, 196-199.

870 *Codex diplomaticus Regni ...*, III, 264-265; Нада Клаић, Средњовјековна Босна: политички положај босанских владара до Тврткове крунидбе (1377), Загреб 1994, стр. 89. Из писама надбискупа Калоче и папе изгледа да претње искључењем из цркве нису увериле Јована Анђела, управник Мачве, да поведе војску против крстјана у Босни.

871 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 24. У овој повељи бан Нинослав, као и оним касније издатим, бан Нинослав своје поданике у Босни назива Срби, а Дубровчане Власи. Видети и страну 160.

872 Augustino Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia ...*, tomus II, Romae 1860, са www.us.archive.org (јул 2016), 120; Петар Рокаи, Три прилога историји Босне у средњем веку, Споменица академика Симе Ђирковића, Београд 2011, стр. 211-212.

штити.⁸⁷³ Средином 1233. папа је позвао у писмима представнике Католичке цркве, херцега Коломана и бана Матију Нинослава да делују против крстјана и смене епископа који није поштовао обичаје Римске цркве. У писму Нинославу из октобра 1233. папа Нинослава „узима у заштиту” јер ће Нинослав „остати” у католичкој вери, иако су његови претходници који су управљали Босном били „јеретици” (чини се Кулин и Степан I). Из писма се види да се Нинослав жалио папи да су претходни банови, можда његови сродници, „давали жупе и села” властели, али да властела одбија да слуша Нинослава а задржава против његове воље добијене жупе и села.⁸⁷⁴

За борбу против јеретика у Босну послат је монашки ред доминиканаца, а од августа 1334. доминиканац Јохан де Вилдесхаузен се спомиње као бискуп у Босни.⁸⁷⁵ Папа је звао 1234. и 1235 херцега Коломана и Вилдесхаузена да поведу некакав крсташки рат против јеретика у Босни (*hereticos Sclavonie*). После Коломана, папа је позвао и Андрију II 1235. да води крсташки рат против јеретика. Насиља над крстјанима у Босни је било. Подржани од војске Угарске доминиканци су спалили изгледа неке крстјане. Отпор крстјана у Босни био је велики, разочарани босански бискуп нудио оставку, али папа је одбијао да то прихвати у другој половини 1235. Католички бискуп се очито није осећао угодно међу крстјанима.⁸⁷⁶ У то време јавља се „Сибислав, кнез Усоре, син Степана бана Босне” и „А(нциле)”. Папа Сибислава описује као савезника у борби против јеретика у писму из 1236.⁸⁷⁷

Оружаних сукоба било је 1237. Тада су Дубровчани забранили својим трговцима посете Босни. Против Угарске, а уз крстјане био је тада вероватно и велики бан Нинослав. Крајем 1238. за њега папа, у једном писму доминиканцима у Угарској, пише да је напустио като-

873 *Codex diplomaticus Regni ...*, III, стр. 361-362; Драгољуб Драгојловић, *Крстјани ...*, стр. 61.

874 *Codex diplomaticus Regni ...*, III, стр. 379-380, 388-390; Драгољуб Драгојловић, *Крстјани ...*, стр. 61-62. Када папа „узима у заштиту” Нинослава то значи заштиту првенствено од самог папе и његових присталица које је позивао да прогоне крстјане у Босни. Вероватно је Нинослав писао папи о свом преласку у католичанство. У писму папе доминиканцима из октобра 1233. спомиње се још један „обраћеник”. То је Пријезда, који је тада подбан, а папа наређује доминиканцима да ослободе његовог сина, кога су држали да се увере да ће Пријезда слушати папу и бити католик.

875 Ивана П. Равић, *Црква и држава ...*, стр. 323-324.

876 *Codex diplomaticus Regni ...*, III, стр. 415-419, 443-444; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 194; Сима М. Ћирковић, *Доминиканци*, *Лексикон ...*, стр. 163.

877 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, IV-1, 36-37; *Codex diplomaticus Regni ...*, IV, 17. „Nobili viro, Zibisclao, kenesio de Woscura (Vsora) nato quondam Stephani bani de Bosna.”

личанство.⁸⁷⁸ У току сукоба неки од доминиканаца нападнути су и убијени, а Нинослав се одржао у неком делу Босне. Пре краја априла 1238. папа је имао уверење да је Коломан постигао неке успехе у Босни, а и делу Захумља, то јест области кнеза Тољена, сина кнеза Мирослава. Папа је именовао и новог епископа за Босну.⁸⁷⁹ Нови католички бискуп можда се није вратио у Босну. Од угарског владара је добио више поседа, међу којима и Ђаково 1239. у коме је боравио најкасније у мају 1352. а можда и пре тога.⁸⁸⁰

„Велики бан босански Матеи Нинослав по милости Божијој” са својом бољарском пратњом посетио је Дубровник у марту 1240. и дао Дубровчанима повељу, у којој обећава слободу трговине у Босни без десетине и других дажбина.⁸⁸¹ Ово говори да у сукобу бан Нинослав није био поражен. У то време, 1240. изгледа се поново у писаним изворима као вазал угарског краља јавља и бан Пријезда (I), али он тада има властелинство у Славонији.⁸⁸² Следећа, 1241. донела је за бана Нинослава и „босанску цркву” смањење притиска из Угарске.

Раније, у Монголији, на скупштини старешина, донета је одлука да под вођством Батуа, унука Џингис-кана и сина Џучија, један део војске буде послат на запад у освајања у источној Европи. После неколико година, Монголи су узели Кијев 1240.⁸⁸³ У пролеће 1241. напали су Пољску и Угарску. Краљ Бела IV, са братом херцегом Коломаном, повео је војску, да заустави Монголе. До велике битке дошло је на пустари Мухи код реке Шајо, 11.4.1241. напад Монгола на угарски логор изазвао је неред, а краљ и вође су почели да беже. Неки су убијени, као Коломан, а Бела IV једва је побегао.⁸⁸⁴ Бела IV се склонио преко Загреба у Трогир.⁸⁸⁵ Део Монгола пратио је краља

878 Codex diplomaticus Regni ..., IV, 65-66.

879 Codex diplomaticus Regni ..., IV, 56-57, 64, 67-68; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 196-197.

880 Codex diplomaticus Regni ..., IV, 494; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 198 и 205. Босански бискуп остало је трајно у Ђакову у Славонији, а у Босни.

881 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 26-27.

882 Codex diplomaticus Regni ..., IV, стр. 120-121; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 198.

883 Александар Узелац, Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века, Београд 2015, стр. 27, 33, 36, 42; П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 73.

884 Архиђакон Тома, Historia ..., стр. 130-133; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 33-35, 39-41; П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 74-75. У време монголског освајања Поволожја, део Кумана са тог подручја побегао је на запад и око 1237 дошао у Угарску. краљу Бели IV Бату је писао: „Сазнао сам да држиш под својом заштитом моје робове Кумане. Наређујем ти да их не држиш више, зато да мене не би учинио твојим непријатељем.”

885 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 47; П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 76-77.

и стигао до Трогира у марту 1242.⁸⁸⁶ Велики хан Огедеј умро је у Монголији у децембру 1241. Бату је обавештен о тој смрти, а желео је да учествује у избору новог великог хана. У марту 1242. почео је да повлачи војску из Угарске. Део Татара који је био на југу код Трогира, преко српског приморја, Босне и Рашке повукао се на исток према Бугарској. Угарска је остала опустошена.⁸⁸⁷ До краја владавине краљ Бела IV је обнављао државу, али у Угарској је ојачала самовоља крупних феудалаца.

У сукобу са Трогиром Сплићани су трпели неуспехе а да би добили помоћ они су прогласили Матију Нинослава за градског кнеза и платили му, а он је послао војску која је уништавала околину Трогира.⁸⁸⁸ Трогир је тражио помоћ од свог краља Беле IV, који није желео градове у Далмацији препустити Нинославу и средином 1244. послао је војску да примора Сплит на послушност.⁸⁸⁹ Истовремено другу војску преко Славоније водио је Бела IV. Можда је дошао до Усоре и ту склопио некакав споразум са Нинославом.⁸⁹⁰

Папа је позивао на рат против крстјана у Босни поново 1246. и 1247. године, а одузео је Босанску бискупију од надбискупије из Дубровника, јер није радила довољно на прогоњењу крстјана у Босни, а подредио је босанског бискупа Калочкој надбискупији (1247).⁸⁹¹ Нинослав се правдао да и даље живи као католик и папа је одредио једног бискупа из Далмације да оде и то провери 1248.⁸⁹²

Последња повеља за Нинослава писана је у марту 1249. у два примерка. То је уговор о трговини између Босне и Дубровника и тај део је преписан из повеље издате 1240. Потпуно ново је што се пише како ће се поступати у случају рата Дубровника и државе Немањића, чијег владара писар назива „краљ Рашки”.⁸⁹³ Скренута је

886 Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 145-146. Татарски гласник је долазио до зидова Трогира и „славенским језиком” тражио предају Беле IV.

887 Александар Узелац, *Под сенком ...*, стр. 49.

888 Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 163-167. Тома Сплићанин записао је да је Матија Нинослав када се вратио у своју земљу, предао кнежевску власт неком свом рођаку Рикарду, који је био пореклом из Калабрије.

889 Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 166-169; Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, стр. 199-200.

890 *Codex diplomaticus Regni ...*, IV, 236-238; Архиђакон Тома, *Historia ...*, стр. 167 Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, стр. 200. Једна повеља датирана са јулом 1244. а приписана Бели IV краљу Угарске, Далмације, и неке „Crovacie” је изгледа лажна, а према њој је склопљен споразум краља Беле IV и бана за кога пише име „Nyurzlaus”. У њој се потврђују тобоже поседи Босанске бискупије.

891 *Codex diplomaticus Regni ...*, IV, 295-300 и 322-323; Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, стр. 200. Пишући калочком надбискупу да покрене рат против крстјана, папа је њему давао право да имовину крстјана додели католицима.

892 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, IV-2, 28-29.

893 Л. Накаш, *Конкордацијски рјечник ...*, стр. 26 и 28. Поново су становници Босне означени као „Срби”, а Дубровчани као „Власи”.

пажња да је у овој повељи која је писана у Дубровнику, а затим однета у Босну на уписивање клетвеника и потписивање направљена додатна измена. Име бана делимично је брисано, то јест после имена Матеј брисано је име Нинослав, а уписано Степан. Тако је повељу издао „Матеи Степан по милости Божијој велики бан”. Одатле је настала замисао да је Нинославова владавина завршена у време писања повеље, а власт је узео бан Степан II, који је Нинославу био син (или брат).⁸⁹⁴

Владавина Стефана Уроша I до сукоба са Угарском

Ниједан савремени извор не описује преврат у коме је смењен Стефан Владислав I, а власт узео краљ Урош I.⁸⁹⁵ Према поређењу извора чини се је смена на престолу била између јуна и краја 1241. Урошев трећи брат Предислав се рано замонашио и после постао архиепископ под именом Сава II (1263-1270).⁸⁹⁶

На почетку владавине краља Уроша I, његову државу напали су и опљачкали Монголи. У марту и априлу 1242. Монголи су напуштали приморје западно од Цетине и прелазили у српско приморје. Тада, нису могли заузети Дубровник, али су српски Котор спалили, а затим су опљачкали Свач и Дриваст, а њихово мушко становништво су побили. Даље су се повукли преко Босне и „српског краљевства, које се зове Рашка”, а отишли су у Бугарску.⁸⁹⁷ У проласку кроз унутрашњост Краљевине Србије вероватно су наставили нападати становништво и насеља, али описи тога нису сачувани.

На подручју северно од Црног и Каспијског мора, Батуови Монголи створили су свој канат који зовемо Златна хорда. Његова власт простирала се од доњег Дунава до северног Казахстана, са средиштем код Волге.⁸⁹⁸ Наставили су утицати на балканске државе. Нарочито на Бугарску, а њен владар Калиман Асен (1241-1246) вероватно је постао њихов вазал.⁸⁹⁹

Око 1247. дошло је до погоршавања односа Бара и Дубровника. Дубровачки надбискуп је покушао да присили католике у Бару да

894 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 203-204 са напоменом 3; Г. Чремошник, *Босанске и хумске повеље средњег вијека*, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, 1949-50, св. I, стр. 118-124.

895 Стефан Урош I је рођен из брака краља Стефана Немање II и Ане Дандоло.

896 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 71-72.

897 Архиепископ Тома, *Historia ...*, стр. 146-147; Александар Узелац, *Под сенком ...*, стр. 49-50. Описујући пустошење српског Свача и Дриваста, Тома Сплићанин пише да после убијања није остао „нико ко би мокрио уза зид”.

898 Александар Узелац, *Под сенком ...*, стр. 27, 59. Татари су ту државу звали Велика држава, или Држава Џучија, то јест Улуг Улус, или улус Џучида.

899 Александар Узелац, *Под сенком ...*, стр. 73-74.

га признају као верског старешину. Како је папа подржао привремено захтеве из Дубровника, Барани (католици) су се ослањали на свог световног владара краља Стефана Уроша I. То је водило свађи краља Уроша I и Дубровника, а она је довела до рата средином 1252.⁹⁰⁰ Дубровчани су нашли савезника у Бугарима, који су желели обновити свој утицај у Србији. Потписали су уговор 15.6.1253. са бугарским царем Михаилом Асеном (1246-1256) да ће сарађивати против краља Стефана Уроша I и његовог брата Владислава.⁹⁰¹

Једна бугарска војска је упала у Србију у другој половини 1253. или 1254.⁹⁰² Рат Србије и Бугарске је прекинут, а претпоставља се да је томе допринело стављање Угарске на страну краља Уроша I, који је тада можда постао и вазал угарског краља.⁹⁰³ Дубровник је одустао од својих великодржавних планова и измирио се са Стефаном Урошем I од кога је у августу 1254. добио повељу о потврди ранијих привилегија за пословање у Србији.⁹⁰⁴

У време Уроша I повећан је доходак који су плаћали Дубровчани, у октобру о празнику Светог Димитрија, за винограде у Реци дубровачкој, са 1.000 на 2.000 перпера.⁹⁰⁵ Из Дубровника су касније изјављивали да тај данак плаћају за слободу трговања у Србији. Мир Стефана Уроша I и Дубровника није остао трајан и краљ је безуспешно напао Дубровник и 1275.

Око 1250. Стефан Урош I оженио се Јеленом. За њу је Данило II записао да је била од „племена фрушког”.⁹⁰⁶ Из тог брака рођени су Драгутин и Милутин, а старији брат Драгутин је био одређен за наследника владара.⁹⁰⁷

900 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 18.

901 Франц Миклошић, Monumenta Serbica ..., стр. 35-40. У документу сагласно католичком светачком календару наглашава се да је то и дан „светог Вита”, а не Видов дан. У уговору је предвиђено да Бугарска и Дубровник поделе Србију.

902 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 96; Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 105-106. Бугарски цар је од краја 1254. водио рат са Грцима и није му требао дужи сукоб са Србијом.

903 G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ..., IV-3, 15-16; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 94. Одред српског краља помагао је Белу IV у рату против Отокара II Пшемисла краља Чешке 1260.

904 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 18-21.

905 Ружа Ђук, Новац, Лексикон ..., стр. 441. У Византији се употребљавало име „иперпир” за златник у XI веку. Он је кован са све мање злата. То је довело до пада вредности византијских кованица и њиховог потискивања од XIII века млетачким кованим новцем.

906 Архиепископ Данило, Животи ..., 46; Александар Узелац, Под сенком ..., 93-94. Изгледа Данило II није писао да је краљица Јелена од Фруга (Франка) и Анжујаца, него од „племена” са подручја Фрушке горе. Она је била кћерка Јована Анђела угарског војводе у Срему, а по мајци била је сродница Арпадоваца.

907 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 13. Као наследник владара, у писаним изворима Драгутин се јавља већином само под заједничким владарским именом Стефан. Данило II пише да је на крштењу прворођени син Стефана Уроша I

Од времена владавине Стефана Уроша I у унутрашњост Србије долазио је већи број трговаца из приморских градова (Котора, Дубровника, Бара, Скадра ...). Разлог за то је био нагли развој рударства у Србији. У време владавине Стефана Уроша I, у Србију су из Ердеља дошли немачки рудари Саси. На њихово пресељавање у Србију могли су утицати упад Татара у Угарску,⁹⁰⁸ али и позив Стефана Уроша I уз обећање привилегија. Саси се у Србији први пут спомињу 1254. у Урошевој повељи рударском насељу Брскову на Тари, али се продаја вина у Брскову коју су вршили Которани спомиње 1243.⁹⁰⁹ Долазак искусних рудара убрзао је привредни развој Србије. Стефан Урош I ковао је сребрни новац. Пораст краљевих прихода довео је до краљевог осамостаљења од властеле, јер је могао да држи значајну плаћену војску.

У време владавине краља Уроша I обновљено је грчко царство у Цариграду. Цар Јован III Дука Ватац је без отпора завладао Солуном у децембру 1246. године, али неколико година пре тога од солунског цара се одвојила Епирска деспотовина.⁹¹⁰ Затим је војска цара Михаила VIII Палеолога, скоро без борбе освојила Цариград у јулу 1261. и Латинско царство је нестало.⁹¹¹

У време јачања моћи владара из Никеје, Стефан Урош I је послао епирском деспоту Михаилу II Анђелу 1.000 војника, који су заузели север Македоније са Скопљем 1257.⁹¹² Убрзо, војска никејског цара у Пелагонији поразила је у јесен 1259. Епирце и њихове савезнике са Сицилије и из Ахајске кнежевине.⁹¹³ Победници су преузели целу Македонију, а српски војници су напустили територије које су привремено држали. Граница Србије и Византије вероватно је била на Шар-планини и скопској Црној гори.

Односи Уроша I и Угара погоршали су се и крајем 1267. или почетком 1268. дошло је до рата. Према угарском опису Стефан Урош I напао је Мачванску бановину, али војска Беле IV заробила је

добило име Драгутин, али даље у писању и он га назива само „краљ Стефан“.

908 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 53-55. Указује да су Татари многе становнике Угарске убили, друге одвели као робове, али да су неки Саси бежећи пред нападом Татара 1241/42. прешли из Трансилваније у Србију.

909 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 54-55; Душан Синдик, Први помен Брскова, ИЧ 56 (2008), стр. 305-306. У одлуци Градског већа Котора из августа 1243. јавља се изгледа најстарији запис имена насеља Брсково (Briscoam).

910 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 412-413.

911 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 421.

912 Владан Станковић, Бугарска и Србија у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера, ЗРВИ 46 (2009), стр. 186-187; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 91; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 420. Раније, код Г. Острогорског ово узимање Скопља је стављано у 1258.

913 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 420.

српског краља са делом његове властеле 1268.⁹¹⁴ Да би се вратио на престо, Урош I је морао платити откуп и признати вазалне обавезе према угарском краљу.

После измирења, склопљен је брак Стефана Драгутина са угарском принцезом Катарином (Каталином) до 1270. Катарина је била унука краља Беле IV и кћерка каснијег краља Стефана V (1270-1272). Према узору на угарски двор, Драгутин је постао „млади краљ“, то јест наследник престола. Зато се као млади краљ спомиње средином 1271.⁹¹⁵ Стефан Урош I није дао сину неку посебну област на управу, али њему и угарском краљу обећао је „да ће му за живота свога даровати свој престо“.⁹¹⁶ Одбијање Стефана Уроша I да сину уступи посебну област на управу могло би бити последица његовог настојања да ојача средишњу власт и јединство државе. Он је зато из своје владарске титуле избацио називе „Захумље, Травунија и Диоклитија“. У повељи Дубровнику из 1254. он је: „Стефан Урош, помоћу Божијом краљ све Српске Земље и Поморске“.⁹¹⁷ У владарску титулу је додао и реч „самодржац“, коју су задржали и његови наследници. Из делова своје државе уклањао је споредне огранке владарске династије Немањића, то јест потомке кнеза Мирослава из Хума и потомке краља Вукана из Зете.⁹¹⁸

Последње године владавине краља Уроша I

После женидбе Стефана Драгутина угарском принцезом вође-ни су преговори о женидби његовог млађег брата Милутина принцезом Аном Палеолог, кћерком Михаила VIII.⁹¹⁹ Да се преговарало о таквом браку посредно потврђује и једна повеља о даровању села Хиландару, коју је издао Михаил VIII у априлу 1271.⁹²⁰

914 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, IV-3, 490-491; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, V-1, 239; Михаил Динић, О угарском ропству краља Уроша I, *Историјски часопис* 1-2 (1948), стр. 30-36.

915 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, V-1, 126; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 95. У повељи Стефана V из јула 1271. пише: „*regem Seruiae; et Stephanum filium eius, iuniorum regem Seruiae, generum nostrum; ...*“. Може се читати као: Урош „краљ Србије, и Стефан [Драгутин] син његов, млади краљ Србије“, а зет угарског краља.

916 Архиепископ Данило, *Животи ...*, стр. 14.

917 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-1, стр. 18-19.

918 Александар Узелац, *Под сенком ...*, стр. 98.

919 Византијски извори за ..., VI, стр. 22-30. Према Г. Пахимеру, Ромеји су били обавештени да ће млађи Милутин наследити престо у Србији. Зато су послати са Аном да склопе брак. Убрзо посланици су посумњали да је истина да ће Милутин бити наследник краља, а Пахимер Србе оптужује да су живели у беди и као разбојници. На крају бележи да су посланици одустали од склапања брака.

920 В. Станковић, *Краљ Милутин ...*, стр. 38-39.

Преговори о браку са принцем из Цариграда су завршени неуспехом, а исте 1271. Урош I размењивао је писма и посланства са, новим непријатељем Цариграда, Карлом I Анжујским.⁹²¹ Карло I је завладао југом Италије са Сицилијом 1266. и од тада је почео склапати савезе у намери да уништи Византију, а обнови католичко царство.⁹²² Феудалци у данашњој Албанији су признали власт Карла Анжујског и он се прогласио за краља „Краљевине Албаније”, са средиштем у Драчу 1272.⁹²³

Суочен са нападима католика, Михаило VIII Палеолог (1258-1282) је замислио да би договором о признавању врховне верске власти римског папе могао зауставити Карла Анжујског. Изгледа да је помислио да ће папа после склапања уније наредити католичким владарима да престану да ратују са Византијом а да ће они то слушати. Михаило VIII је почео приморавати патријарха и православце у свом царству да склопе унију, то јест да се уједине са Католичком црквом тако што ће признати папину врховну верску власт. Цар је покушао да увери и Бугаре и Србе да пошаљу своје представнике на унионистички сабор у Лиону у јуну 1274.⁹²⁴

Присталица уније вероватно је било у Србији,⁹²⁵ али Бугари и Срби нису послали представнике и само представници Михаила VIII учествовали су у проглашењу уније.⁹²⁶

Стефан Драгутин је тражио од оца да му издвоји посебну област на управу.⁹²⁷ Када је одбијен Стефан Драгутин је отишао краљу Ладиславу IV, брату своје жене, и од њега добио војску састављену од Угара и Кумана.⁹²⁸ Драгутин је можда нападао од угарске границе, а побуна се завршила битком „у земљи званој Гацко” (Гатачко поље).⁹²⁹ Победник Драгутин је са родитељима и братом склопио споразум. По одобрењу свог сина Зетом и Требињем управљала је краљица Јелена. Њен муж Урош I боравио је у Захумљу, замонашио се као Симон и умро око 1280. године, а његово тело је пренето у његову задужбину манастир Сопоћане.⁹³⁰

921 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 99-100.

922 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 426.

923 Историја српског народа, I, стр. 354.

924 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 430-433. У Византији цар није успео да спроведе унију. Сменио је патријарха, затварао свештенике, монахе и вернике, али отпор унији трајао је до цареве смрти 1282. и завршио се њеним одбацивањем.

925 Краљица Јелена „Анжујска” је била бивша католикиња и заштитник католика.

926 Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 161.

927 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 15-16. Управо угарски краљ је изгледа наговарао Драгутина да тражи испуњење очевог обећања, то јест да се побуне.

928 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 16.

929 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 17.

930 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 18.

У повељи коју је издао „Стефан по милости Божијој краља српских земаља и поморских” дубровачком кнезу Николи Маврижину и свој општини дубровачкој пише „како се свршило ... пет година, како сте били уговорили са краљевством ми”.⁹³¹ Никола Морозини је био кнез 1281. године,⁹³² а према томе тај први (несачувани) уговор кога Стефан Драгутин спомиње могао је настати пре краја 1276. а Драгутин је тада био краљ у Србији. Поред тога поверење се даје и белешци на једном апостоу коју је оставио калуђер Теодор. У њој пише да је настала у време „светородног и великог господина краља Стефана Уроша и архиепископа Јоаникија у лето 6785.” од стварања света, или према нашем рачунању између 1.9.1276. године и 31.8.1277.⁹³³ Зато изгледа да је до смењивања краља Уроша I са власти могло доћи у периоду септембар-децембар 1276.

Одређивање краја владавине Стефана Уроша I уз записе у старим српским летописима да је он владао 35 година је пресудно за одређивање времена када је почела његова владавина.⁹³⁴ Како је већ речено писани извори указују да је Стефан Урош I владао Србијом у септембру 1276. године, а можда и до децембра 1276. Ако је и изјава из летописа да је владао 35 година истинита и ако се мисли на пуних 35 година, значи да је морао почети да влада најкасније између септембра и децембра 1241. Због тога, треба замислити да је смењивање краља Владислава I било вероватно пре краја 1241.

Бан Пријезда I

Ако је 1249. Нинослава у Босни као велики бан наследио брат или син Степан II није јасно када је од њега власт преузео бан Пријезда I. Пријезда I је носио звање подбана (вицебан) у време када је Босном управљао „велики бан” Матија Нинослав. Касније, у једном писму Бела IV пише папи да се бори против босанских јеретика 1253. године, а 1255. године потврдио је Пријезди I властелинство на Драви у Славонији.⁹³⁵ Из тога се може помислити да се око 1254. догодио некакав сукоб Беле IV против Босне, а да је Пријезда I био уз краља Угарске.⁹³⁶ Касније, 1267. се у угарским писаним изворима

931 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 32-33.

932 Мирослав Пантић, Краљ Драгутин и Дубровник, Рачански зборник, бр. 3, (гл. Уредник Динко Давидов), Бајина Башта 1998. стр. 94.

933 Коста Н. Костић и Ф. Станојевић, Краљ Стефан Драгутин, Београд 1899, стр. 54; Сима М. Ћирковић, Краљ Драгутин, Рачански зборник, бр. 3, стр. 14.

934 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 188, 192, 195 и 198.

935 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 206. Нинослав и Пријезда I били су у сродству, али Пријезда I се сматра предком династије Котроманић.

936 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 205-206; G. Fejér, Codex diplomaticus

у вези са очевим властелинством на Драви спомињу „Пријезда [II] и Стефан, синови бана Пријезде [I]”.⁹³⁷ Претпоставља се да тада њихов отац није био у Славонији, него је као бан владао вероватно ужом Босном и Доњим Крајевима.

Средином XIII века краљ Бела IV учврстио је власт Угарске у равници јужно од Саве. Свом савезнику и зету Ростиславу Михаиловићу, избеглом руском кнезу, дао је краткотрајно банат у Славонији, а после Мачву, Соли и Усору (најкасније 1254). Од смрти Ростислава (око 1264), тим областима неко време управљала је његова удовица Ана (Агнеза) и њени синови.⁹³⁸

Ладислав IV Куманац (1272-1290), области Усору и Соли са Мачвом дао је као феуд свом зету Драгутину Немањићу између 11.6.1284. и 5.8.1284.⁹³⁹ Пријезда I се родбински повезао са Драгутином. Пријездин син Степан оженио се Драгутиновом кћерком Јелисаветом. Изгледа да се Пријезда I последњи пут спомиње у повељи из 1287. Њоме је даровао, „уз добру вољу ... синова Степана [III], Пријезде [II] и Вука, те такође уз сагласност великаша и властеле”, једну жупу у Доњим Крајевима.⁹⁴⁰

Владавина Стефана Драгутина и његово властелинство

Пошто је уз помоћ странаца преотео очев престо, Стефан Драгутин настојао је да умањи незадовољство у Србији. Мајци краљици Јелени предао је на управу област Требиња, Зету и област око горњег Ибра. Јелена је владала том својом „државом” до око 1308.⁹⁴¹ Стефан Драгутин је дао вероватно и брату Милутину неку област у Србији на управу.

Карло Анжујски владар Сицилије (1266-1282) није допустио да га Лионска унија трајније одврати од планова о уништењу Византије.

Hungariae ..., IV-2, 218-219, 224. Bosnensium Haereticorum a parte meridiei, contra quos ad praesens etiam per nostrum exercitum dimicauimus

937 G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ..., IV-3, стр. 424-426. „Prezdha et Stephanus, filii Prezdha bani.”

938 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 91-92, 95; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 206, 208; Нада Клаић, Средњовековна Босна: ..., стр. 200.

939 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 167-168, 205. П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 88. Ладислав IV, син Стефана V и куманске принцезе, ставио је у шатору и окруживао се са Куманима. Папе и свештеници оптуживали су Ладислава IV да је узео куманску веру у много богова. Ипак, краљ је долазио у сукоб и са Куманима, а на крају Кумани су га убили.

940 Невен Исаиловић, Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој кћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића, Грађа о прошлости Босне, V, са www.apnrs.org (марта 2015), стр. 9, стр. 12-13.

941 Тада је Зету предала Милутиновом престолонаследнику Стефану Урошу III.

Стварајући нови савез са Венецијом против Византије средином 1281. Карло је убедио и новог папу Мартина IV да прокуне Михаила VIII као „шизматика“ и изрекне забрану католичким владарима да сарађују са царем.⁹⁴²

Повећање материјалних могућности владара у Србији довело је до пораста ратоборног расположења, а вест да Карло Анжујски спрема рат против Византије схваћена је као повољна прилика.⁹⁴³ Једним нападом крајем владавине Стефана Драгутина, вероватно 1281. године, Србија је почела низ успешних ратова против Византије. Драгутинова војска продрла је у Византију до подручја града Сера,⁹⁴⁴ али се после тога повукла, а Византинци су упали у Србију до Липљана.⁹⁴⁵

Пре него што је рат настављен, Стефан Драгутин „када је јахао неким послом са властелом својом под градом Јелечом, павши са коња, сломи ногу.“⁹⁴⁶ Властела није желела да чека када ће се Драгутин опоравити и бити способан да је предводи у рату. Према архиепископу Данилу II краљу су рекли да „ако ко од околних царева чује за такав твој изненадни пад, ми ћемо насилно пасти под руку туђинаца“.⁹⁴⁷

Драгутин се оженио најраније 1268. Имао је два сина Урошица и Владислава и они 1282. нису могли имати 15 година, то јест нису сматрани одраслим личностима.⁹⁴⁸ Значи од краља је тражено да власт преда млађем брату Милутину који је био способан да води војску у рату. Данило II пише и да је краљ Стефан Драгутин позвао брата на тајни договор,⁹⁴⁹ а после тога описује сабору у Дежеву (владарев двор код Раса). Стефан Драгутин ту је уступио престо и предао знаке краљевске власти Стефану Урошу II Милутину.⁹⁵⁰ Пад са коња и смена на престолу догодили су се у првој половини 1282.

Данило II о тајном договарању 1282. ништа јасније није записао, али Георгије Пахимер, који је знао доста о Стефану Урошу II

942 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 434.

943 Историја српског народа, I, стр. 439.

944 Византијски извори за ..., VI, стр. 30-31; Историја српског народа, I, 437-438.

945 Стара српска књижевност, II, са www.digitalna.nb.rs (март 2014), стр. 367; Историја српског народа, I, стр. 437-438. Према мишљењу Станоја Станојевића упад царевој војске до Липљана био је вероватно почетком 1282. а пред смену владара у Србији.

946 Стара српска књижевност, II, стр. 340. Јелеч се налази између Раса и Звечана.

947 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 22.

948 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 72-73. Драгутинов син Урошић умро је пре оца.

949 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 23.

950 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 23-24. Данило II је записао да је Драгутин поред престола Урошу II Милутину дао и „хаљине (златоткане) скупочене ... коња свога и оружје“.

Милутину, записао је како је Стефан Драгутин „одвојио себи довољно земље [и] препустио бригу око власти њему [Милутину], који ће после смрти [Драгутина] сачувати власт његовој деци.”⁹⁵¹ Изгледа да је Милутин обећао 1282. да ће њега наследити синовци, а не синови, али се касније предомислио.⁹⁵²

Када се одрекао краљевске власти Драгутин је задржао као властелин велику области на северу Србије. Та област је обухватала подручје уз границу са Угарском (и Босном) од Рудника, преко Ариља до Прибоја на Лиму.⁹⁵³ После сабора у Дежеву Драгутин се у неким писаним изворима и натписима (фреске, новац) јавља без звања краља, а у неким са њим.⁹⁵⁴ Драгутинова држава је знатно повећана између 11.6. и 5.8.1284. када је од угарског краља добио Мачву са Београдом, Соли и Усору.⁹⁵⁵ Пред смрт сазвао је сабор свештенства и властеле, своје поседе је оставио сину Владиславу и замонашио се под именом Теоктист.⁹⁵⁶ Драгутин је живео и владао тим областима до 22.3.1316.⁹⁵⁷

951 Византијски извори за ..., VI, стр. 43-44. Зато изгледа да је тада Драгутин говорио да је престо предао брату само привремено док оздрави.

952 Anonymi Descriptio Europae ..., стр. 124-125. Сличан опис договора из 1282. оставио је анонимни католик. Према њему: „Неки, кажу да је краљевство просто препустио [Милутину] и да се одрекао краљевске власти, али други изјављују, а и сам краљ Стефан [Драгутин] то признаје, да га није препустио тек тако, ..., већ под условом да му се краљевство, ако преживи, врати, ... Али млађи брат, завладавши краљевством, никада га није вратио брату иако је он оздравио ... Због овога је избио рат између ... браће ...”

953 Византијски извори за ..., VI, стр. 43-44; Историја српског народа, I, стр. 424-425; Весна Црноглавац, Српски средњовековни новац у народном музеју у Нишу, са www.serbianmedievalcoins.com (јануар 2017), стр. 335, 349; Светлана Пантелић, Новац краља Стефана Драгутина (1276-1282), са интернет адресе www.serbianmedievalcoins.com (јануар 2017), стр. (120-121). У Ариљу 1296. осликана је црква Св. Ахилија 1296. године „у време краља Стефана Уроша Милутина по заповести краља Драгутина”. На новцу који је ковао Драгутин је потписан само заједничким владарским именом Немањића, то јест као Стефан.

954 Стара српска књижевност, II, стр. 325. 333; Смиља Марјановић Душанић, Владарска ..., стр. 120-126. Како је на управу добио Мачву, то јест овој страни Срем од Данила II називан је и „краљем Стефаном од сремске земље” и „краљем Стефаном Сремским”.

955 Видети литературу из напомене 939.

956 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 39-40. После сабора Драгутин је послао писмо краљу Стефану Урошу II Милутину да га обавести о одлукама сабора. После смрти, Драгутиново тело је пренето у Ђурђеве ступове, код Раса.

957 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 42.

3.

Српско друштво и живот у позном средњем веку

У средњовековним државама друштво је било подељено на групе становника које се по својим правима и положају у друштву разликују од других група становника. Такве групе са посебним положајем у средњовековним друштвима зовемо сталежи. Унутар сваког сталежа били су људи који имају сличан положај према имовинским правима, уделу у власти или месту у процесу производње. Властела и зависни људи су два основна сталежа у феудалном друштву (даље у тексту, биће условно означавани и као две класе). Зависни људи, већином сељаци, често се на западу Европе зову кметовима. За зависне сељаке у Хрватској, Хрвојевом Хливну, Дубровнику, на поседу Цетињског манастира јавља се и име кмет, али код Срба (у Босни, Зети и Рашкој) се кметовима од XII до XV века називају и старешина села, поротници, судије и неки властелини.⁹⁵⁸

Подела средњовековног друштва на три сталежа је упрошћавање. Ниједан сталеж није био јединствен. Унутар сталежа издвајале су се подгрупе, а појединци и целе породице могли су променити свој положај и из потчињене класе прећи у владајућу.⁹⁵⁹

Подела становништва и власништво над земљом

У III и IV веку Римско царство напуштало је робовски рад као основу привреде. Иако је роб бесплатно радио за господара такав рад се робовласницима више није чинио најкориснијим. Роб није

958 Раде Михаљчић, Кмет, Лексикон ..., стр. 298-299. После, у XIX веку у Србији, кмет је угледан човек, или старешина општине.

959 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 229. Прелазак из нижег у виши сталеж, класу, то јест вертикално напредовање у друштву, заснивало се првенствено на некој вредности личности из ниже друштвене групе, а коју су уважавали они из више друштвене групе. Вредност која је омогућила напредовање, може бити снага, лепота, потпуна послушност и др. У Византији пример таквог напредовања је снажни сељак Василије Македонац, који је дошао у престоницу и тамо постао царски коњушар. Затим је цар Михаило III наставио да уздиже тада послушног Василија и прогласио га за свог савладара у мају 866. Ипак, незахвални Василије I убио је цара Михаила III у ноћи 23. на 24. септембар 867. и постао је једини владар у Византији.

био заинтересован да више произведе, није чувао робовласникову имовину од других а и сам је исту уништавао. Велепоседници су своју земљу почели давати у закуп слободним људима, ослобођеним робовима и робовима. Ти закупци („колони“) били су на прелазу између рада потпуно обесправљених античких робова и рада средњовековних зависних сељака (који су имали право на своју породицу и имовину) за велепоседнике.

Пропадање римског робовласничког друштва и већа подела унутар родовско-племенских заједница варварских народа довели су до постепеног стварања феудалног друштва. После сеобе на Балканско полуострво, словенско родовско-племенско друштво, у коме је формално владала војна једнакост, распадало се. Створено је феудално друштво. Становници су се поделили у три различита staleжа. То су били властела, свештенство и зависни људи. Свака група становника била је издвојена по својим обавезама и правима.⁹⁶⁰ Земља коју је нека родовска, или племенска заједница населила дељена је на мања сеоска подручја. Село је било заједнички власник земље. По свему судећи и после поделе остала је свест да је земља припадала племену које је ту земљу заједнички освојило, или добило неким споразумом. Владар је био старешина целе заједнице. Он је управљао и земљом племена, односно племенског савеза. Тако је од самог досељавања над земљом успостављано врховно власништво владара. Сви који су користили земљу то су могли чинити само уз сагласност владара. Одатле је призилазило право владара да земљу уступа, или одузима жупанима, селима и војницима. Сви поданици живели су на земљи која је постала власништво владара, тачније владарске породице. Како је растао значај добро опремљених војника владар је њима додељивао веће поседе, или је таквим витезовима признавао веће поседе коју су наследили као потомци старих породица родовско-племенских старешина.⁹⁶¹

У селима земља је дељена малим породицама. Подела је била прво привремена, а потом трајна. Потреба да се уреди одбрана од већих напада странаца, утицала је да села трајно признају врховно

960 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 53, 61, 105, 116. Члан 55. прописује: „Ако властелин, или властеличић опсује [и осрамоти] себра, да плати 100 перпера. Ако себар опсује властелина, или властелинчића, да плати 100 перпера и да се осмуди.“ Осмуђивање је спаљивање браде као знака мушкости. Члан 94. прописује: „Ако убије властелин себра у граду или у жупи, или у катуну, да плати тисућу перпера, а ако себар убије властелина, да му се обе руке одсеку и да плати 300 перпера“.

961 Можда одатле долази каснији назив „племенито“ који се јавља у повељама, а има исто значење као и „баштина“. Племенито је стварно, или у замисли, потицало од поделе првобитне заједничке племенске имовине.

право свог владара на земљу коју су користили. Село је имало користи од тога да призна врховну власт владара (племена, или државе) и да му помогне да уреди одбрану села. Опасност од странаца и непослушних поданика приморавала је владара да створи наоружану пратњу. Владар је део својих права, да управља и добија приходе од земље коју су обрађивали његови поданици, преносио на своје управнике (жупане) и војнике.

Сељаци су за неометано кориштење земље морали пристати да дају властели (владаревим војницима и управницима) део производа и раде неке послове за властелу. Радна и робна давања касније су допуњена и новчаним давањима зависних сељака.

Део земље остао је подељен у заједничком власништву села. Неке сељачке породице нису биле потпуно укључене у описани феудални начин производње. Те породице слободних сељака биле су слободне да користе своје земљопоседе без обавезе према неком властелину.

Основна реч којом се код Срба означава наслеђено земљиште (и имовина уопште), је баштина.⁹⁶² Баштина у српском и бугарском има исто значење као очевина у руском језику. Баштина је могла бити слободна или потчињена. Приликом продаје и даривања земље, у државама Котроманића и Немањића, продају, или даривање врши више сродника.⁹⁶³ То говори о заједничком праву породице да располаже баштином.

962 Р. Милошевић, Башта, Лексикон ..., стр. 30; Раде Михаљчић и Сима М. Ћирковић, Баштина, Лексикон ..., стр. 31-33; Константин Д. Стефанов, Пълен българо-английски речник ..., София 1914, стр. 7. У српски језик баштина је некако дошла из бугарског језика, а не из турског, како се обично мисли. Погрешно је везивање речи башта само са турском речи башча – врт, воћњак. Употреба речи башта и баштина у српском језику била је раширена пре значајних додир са турским језиком. Од времена краља Милутина, реч башта употребљавана је у значењу отац, тј. духовни отац. Баштина се често спомиње у Рашкој у повељама из XIV века. У *Душановом закону* се речи баштина и баштиник употребљавају 27 пута тамо где се у другим словенским језицима користе речи очевина, наследство и дедовина. У бугарском језику реч баща употребљава се у значењу отац, а облици бащиня и бащински у значењу очевина. Речи башта у значењу отац, а баштина у значењу очевина Срби су преузели из бугарског језика. Први Бугари били су турско-монголско племе и реч башта је вероватно несловенског порекла. Првобитно баштина је могла означавати очевину уопште, али уз кућу најближу обрадиву земљу (повртњак). Повртњак је можда прва обрадива земља која је из заједничког власништва сеоске општине, преко „жребја“, тј. привремено додељене земље, прешла у наследну земљу породице, тј. баштину (очевину, наследство). Каснији долазак из турског језика речи башча и њена сличност са речју башта довео је до делимичног уједначавања. Изједначавање није потпуно. У Прибоју на Мајевници до данас се разликује значење речи башта (повртњак уз кућу) и речи башча (воћњак), а за наследно добро није се јавила употреба облика „башчина“.

963 Видети напомену 1745.

Владари, двор и држава

У средњовековној Србији, тј. у Рашкој и Босни, држава је територија са становништвом коју је владар држао у својој власти и својим рукама. Уобичајен облик државног уређења у Европи била је монархија. Владар је своје право на власт добијао првенствено тиме што је припадао владарској породици, династији. Он је владао као представник владајуће породице, то јест државом и породицом управљао је слично као старешина патријархалне породичне задруге.⁹⁶⁴ Вероватно о таквом гледању на владара код Срба говори опис сабора на коме је Немања I саопштио да се одриче власти. Према Сави I Немањићу властела је тада старом великом жупану рекла: „Не остављај нас сироте, ... у свих 38 година твојих сачувани бисмо и отхрањени и другог господина и оца не познасмо осим тебе, господару наш!“⁹⁶⁵ Ипак, очекивање да старешина породичне задруге буде њен најстарији мушки члан се преплитало са очекивањем да он буде и најспособнији. Да би дошао на то место, или га задржао, њему је требао пристанак осталих чланова породице. Исто је и код владарског престола.⁹⁶⁶ Престо није наслеђивао најстарији владарев син. Сви мушки чланови владарске породице (Немањић, Котроманић, Лазаревић, ...) могли су доћи на положај старешине владарске породице, тј. државе, ако добију подршку моћне властеле, или стране државе која је у неком времену вршила пресудни утицај у Рашкој, или Босни.⁹⁶⁷ Зато су они владали самостално, или су признавали врховну власт моћнијих суседа. Поред тога, у неким случајевима владари, или вршиоци власти у име мушког детета, биле су и жене из владарске породице.

После доласка на Балканско полуострво, у писаним изворима на грчком јавља се титула архонт за српске владаре. Реч архонт за њих вероватно треба превести као кнез. Михаило Зетски је најкасније 1077. имао звање краља, али није јасно да ли је то звање сам узео. Нема вести о његовом крунисању за краља, као ни крунисању

964 М. Вујаклија, Лексикон ..., стр. 657. Патријархат (од грч. patriarches - отац) је уређење заједнице у коме се даје предност оцу у односу на синове, а првенство мушкарцима у односу на жене. Старешина патријархалне породице је, у правилу отац, а њега слушају његови синови, унуци и жене у породици.

965 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 69.

966 Смиља Марјановић Душанић, Престо, Лексикон ..., стр. 580. Престо (престол, или стол) је украшена владарева столица а спомиње се као знак врховне власти у држави, али и духовне власти у епископији.

967 Само двојица синова неког од владара из породице Немањић нису покушали да постану владари у држави, али та двојица постали су врховне старешине Православне цркве код Срба. То су Сава I (Растко) и Сава II (Предислав).

за краља његовог наследника Константина Бодина. Можда је то био самовољни поступак српског владара и његових присталица, као и проглашење Бодина за цара Бугара.⁹⁶⁸ Краљ Бодин је у Србији поставио за управнике жупане Вукане и Марка, али Србија је имала више жупа и вероватно је бар један од њих био велики жупан.⁹⁶⁹ У XII веку управници Србије/Рашке носили су титулу великих жупана. Да би нагласио самосталност Немања II се крунисао за краља вероватно на Божић 1219. На крају краљ Срба Душан узео је највеће звање које је могао имати самостални владар и крунисао се за цара 16.4.1346. Угледање на Византију достигло је врхунац. Тада се, по узору на Византију, појавила нова круна и пурпурно црвена царска обућа. Истовремено са крунисањем Душана за цара и његов син Урош V крунисан је за краља, старом краљевском круном. Душанова држава само по имену дељена је на „краљевство“, које је обухватало територије северно од Скопља, и „царство“, тј. територије јужно од њега. Целом државом управљао је цар Душан уз помоћ свог двора. „Подела“ на „царство“ и „краљевство“ била је само наглашавање две различите државно-правне традиције.

Владар је и државу видео као своје породично имање. Немања I државу Србију назива „дедовином“ и „отачаством“.⁹⁷⁰ Владари из породице Немањић најближим сродницима давали су велике делове државе на управу, али потпуног савладарства вероватно никада није било. Увек се знало ко је стварни владар државе, тј. старешина владарске породичне задруге, а ко само управља једном жупом или већом облашћу коју му је владар поверио. Своју државу звали су Србија. Странци су је звали Славонијом и Србијом, а од краја XII века (Босна, Угарска, Венеција, ...) све чешће зову је и Рашком.⁹⁷¹

Српски средњовековни владар био је најмоћнији представник и владајуће класе (властеле или бољара). Он је био врховни војсковођа, цивилни управник и судија. Владар је био господар свих зависних људи и властеле у држави. Сви становници у држави имали су обавезе према владару. Главна обавеза властеле била је да врше војну службу и ратују за владара. Владар је могао властели да потврди, прошири или, ређе, одузме поседе које је властела пре добила или наследила. Очекујући од властеле да га подржава и слуша, владар властелине назива „драгим друговима“, „вољеном браћом“, „рођеном децом“ и слично.⁹⁷²

968 Византијски извори за ..., III, стр. 179-180

969 Gesta regum Sclavorum, I, стр. 163; Љетопис попа Дукљанина, стр. 139.

970 Оснивачка повеља Хиландара од Стефана Немање, са www.hilandar.info.

971 Видети страну 138 и напомене 677 и 1617.

972 Историја српског народа, I, стр. 375.

Власт средњовековног владара више, или мање ограничавале су одлуке сабора. У тим скупштинама састајали су се представници утицајних друштвених група (сталежа). Владар је сазивао државни сабор, на коме је окупљао најзначајније представнике властеле и цркве. Властела на сабору у држави Немањића чешће је слушала и прихватала владаре одлуке. Према писању Немање II, када је сазвао сабор да се одрекне власти Немања I на њему су били присутни чланови владаре породице, рашки епископ Калиник, управници, кнезови, војводе и војници. О истом сабору Сава I Немањић пише да велики жупан „сакупи благородну своју децу и све изабране своје бољаре, мале и велике”. По Доментијану Хиландарцу, Немања I сакупио је „све власти царства свога, велможе велике и мале, десетнике и педесетнике и сатнике и тисућнике”.⁹⁷³

За најважније одлуке у држави није био довољан пристанак владаревог савета, него се морао сазвати државни сабор. На државном сабору, сталеж властеле у већој мери ограничавао је власт владара у Босни (Краљевини Срба и Босне), него у држави Немањића. Најважније одлуке за државу – о предаји власти, о почетку рата, о склапању мира (у земљи или са странцима), о проглашавању нових закона и слично, владар је доносио на државном сабору. Сабор се називао различито „сабор”, „сабор земље српске”, а у Босни „сва Босна” и „сав Русаг босански”. Назив „Русаг босански” је настао од „орсаг”, што на мађарском значи земља.⁹⁷⁴

За решавање мање важних питања владар је на свом двору држао дворски савет.⁹⁷⁵ У њему су уз најутицајније чланове владаре породице били и најважнији представници властеле и цркве. Ради уређивања важних правних и имовинских питања српски владари су издавали повеље, или објављивали законике. Повеље су давале властели, представницима цркве и манастирима, али и странцима као што су град Дубровник и др. Издаване су у облику владарске даровнице поседа, уговора, разрешнице и друго, а често садрже одредбе које су правне природе, или једнаке закону.

Владар и властела су градили двореове у којима су живели са својом пратњом. Први међу властелом, владар имао је више дворова у којима је повремено боравио. Двор средњовековних српских владара дуго времена био је од дрвета, а не од камена. У правилу дворови српских владара од XII до краја XIV века се састоје од неколико нижих дрвених грађевина (кухиње, стамбене, коњушнице, ...) изграђених око средишњег дворишта, окруженог дрвеном огра-

973 Стара српска књижевност, I, стр. 147.

974 Милош Благојевић, Збор, Лексикон ..., стр. 223-225.

975 Андрија Веселиновић, Савет, Лексикон ..., стр. 637-639. Рад таквих владаревих савета могуће је у писаним изворима пратити тек од владавине Милутина.

дом. Такође је видљиво да су владари имали више дворова у близини неког значајнијег утврђења. Прву такву појаву можда садржи опис да је Манојло I уништио некакав владарски двор, код тврђаве Рас 1150. На том подручју неколико деценија после постоји први познати двор Немањића Дежево. После освајања на југу, Милутин је напустио стару престоницу Рас. Од краја XIII века уређивани су раскошнији, али поново дрвени дворови Немањића од на југу Косова у подножју Шарпланине. На обали (данас нестали) језера били су Пауни и Неродимље, а на острву у језеру био је Сврчин.⁹⁷⁶

Владари су имали мање, али спратне, дворове у градовима. Бодин је имао двор у Скадру, Немања I и у Котору, а Милутин у Призрену и Скопљу. У држави Стефана Твртка I главни владарски двор био је код утврђеног Бобовца у (Краљевој) Сутјесци, али су у близини дворови били у Подвисоком, Милодражу, ...⁹⁷⁷

У близини дворова била су и утврђења за склањање владара у време напада непријатељске војске. Тако је постојало неколико владарских дворова недалеко од тврђаве Рас (на узвишењу Градина) у времену првих Немањића. Тврђава са именом Рас је постојала најкасније око 1129. када су је Срби срушили,⁹⁷⁸ а вероватно је изгубила значај када је разорена у време проласка Татара (у априлу 1242).⁹⁷⁹ Утврђење је неправилног облика и налази се на узвишењу удаљеном око 10 километара западно од Новог Пазара. Тврђава је на најдужем делу дугачка око 180 метара, а на средини је ширине око 60 метара.⁹⁸⁰ Дебљина вањског каменог заштитног зида око тврђаве је између 1,2 и 2,1 метара, а висина очуваног бедема је око 4 метра.⁹⁸¹ На делу бедема (углавном западна страна) испод кога је падина са мањим нагибом и погодна за напад налази се, као ојачање, пет неједнаких кула полукружне основе, а поред њих на око 50 метара испред каменог бедема пронађени су остаци једног земљаног бедема.⁹⁸² Главна кула је на југу. У другој половини XII века у тврђави је дигнут двор уз северни зид, са великим подрумом и

976 Византијски извори за ..., IV, 25-26; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, стр. 33-39.

977 Сима М. Ђирковић, Двор, Лексикон ..., стр. 139-141; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 36, 48-51, 54. Реч двор означавала је и обичну кућу, а не само кућу властеле. За двор у Милодражу постоји замисао да је више био место где је владар са пратњом и гостима боравио у шаторима, него у дрвеном двору.

978 Византијски извори за ..., VI, стр. 6-15.

979 Марко Поповић, Стари град Рас, Београд 1987, стр. 46-47.

980 Марко Поповић, Стари град Рас, стр. 14-15; Утврђење градина на Пазаришту са www.google/maps.

981 Марко Поповић, Стари град Рас, стр. 22. М. Поповић је изнео и процену да заштитни зид није био већи од 7 метара.

982 Марко Поповић, Стари град Рас, слика на стр 24-25 и стр. 28.

складиштем за жито.⁹⁸³ Око 200 метара на истоку од порушене тврђаве Рас, у долини реке Рашке постојало је насеље, у коме је пронађен новац краља Уроша IV Душана.⁹⁸⁴ Ово насеље се у писаним изворима јавља са именом Трговиште, а јавила се сумња да је оно исто што и град Рас.⁹⁸⁵

У време османлијских упада, у другој половини XIV века, владари и богатији властелини градили су камене дворове као своја стална места становања. У то време владари Срба и управници великих области уместо више слабо заштићених дрвених дворова дизали су једну сталну престоницу заштићену високим зидом од камена. Тако су настајале престонице које према сталности боравка владара у њима више подсећају на данашње престонице. Бобовац, који је био тврђава склониште владара, је надограђен крајем XIV и почетком XV века већим владарским двором, са 3 до 4 спрата, и постао је стални двор краљева, тј. престоница. Већ, Бобовац у Босни, а нарочито престоница деспота Стефана Лазаревића у Београду (почетком XV века) и Смедерево Ђурђа Бранковића (у првој половини XV века), личе на оновремена стална седишта владара и властеле у западним феудалним државама. То су утврђена градска насеља заштићена великим каменим зидом, која представљају политичка, економска и културна средишта држава. Најмоћнији властелини код Срба крајем XIV века и у XV веку нису по своме богатству заостајали за „краљевима Срба”. Зато се и њихове утврђене престонице, као Благај херцега Степана Вукчића, нису разликовале од владарских.⁹⁸⁶ Средњевековно Смедерево, са остацима деспо-

983 Марко Поповић, Стари град Рас, стр. 34-35; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 40-41.

984 Марко Поповић, Стари град Рас, стр. 54-55; Утврђење Градина на Пазаришту, са www.google/maps. Према нађеном новцу, насеље на падини између Градине и реке Рашке постојало је у време краља Душана. То је вероватно био тржни део Раса и због тога се назива и само Трговиште.

985 Јованка Калић, Рашка истраживања, Историјски часопис 47 (2002), стр. 11-23; Јованка Калић, Епископски градови Србије у средњем веку, ЗРВИ 50 (2013), стр. 436-439. Ј. Калић је изнела сумњу да недостаје писана потврда да је Градина изнад Трговишта исто што и Рас. Посебно указује да у попису из 1468. стоји „шехер нови Пазар, који се другачије звао шехер Рас”. Даљим истраживањем Калић је показала да је постојало значајно насеље на месту Новог Пазара у крајем XIV, или почетком XV века. Ипак, белешка у дефтеру из 1468. може бити потврда да је Градина = Рас. Замислимо да је Трговиште (Пазариште) испод Градине било град Рас, а да је из неког разлога неколико километара даље настало Ново Трговиште (Нови Пазар). Тако писање у дефтеру из 1468. да се Нови Пазар (Ново Трговиште) „другачије звао ... Рас” потврђује и да се суседно (Старо) Трговиште „другачије звало ... Рас”. Дакле Трговиште испод тврђаве Рас, је из неког разлога пресељено, или првобитно проширено Новим Трговиштем, а јавља се као Нови Пазар у првој половини XV, али све је то Рас.

986 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 43-47.

товог двора (тзв. Мали град), упркос оштећењима пружа делимичан увид у вишеспратни владарски двор, са великом просторијом за пријем посетилаца и обављање владарских послова. Двор је имао просторије за становање владарске породице. У дворишту је бунар, а у двору и на стражарским стазама на заштитном зиду су сачувани и нужници са каналима за одвод отпадних материја у канал испред зидина, или Дунав.⁹⁸⁷

Највећа просторија у двору била је она у којој је владар (или властелин) обављао судске, управне, војне послове и примао госте. У њој се налазио трон владара, односно свечано седиште уздигнуто изнад осталих. У тој главној, великој дворани, одржаване су и гозбе. Зидови су украшавани скупоценим платнима и на друге начине. За наследнике Немање I знамо да су столове прекривали столњацима, користили су и крпе за руке (салвете). Седело се на клупама, а ређе столицама. У Византији и другде произведено боље посуђе (од керамике, стакла и племенитих метала) у знатнијим количинама долазило је у српске крајеве од XI века.⁹⁸⁸ Богаћење владара приметно је на Милутиновом двору. Тада се користе сребрни, или златни тањира и посуде, а за двор краља Милутина Теодор Метохит је записао: „Цео двор бљештао је од свилених и златом везених тканина”.⁹⁸⁹ Чаше и пехари из којих је пила властела, у позном XIV и XV веку били су некад од сребра, позлаћени, или од злата.⁹⁹⁰ Кашике, виљушке са два зупца и ножеви властеле у позном средњем веку, били су од гвозђа, морских корала, сребра и др. Постојале су посуде за прање руку. Унутрашњост је осветљавана свећама, а јефтиније осветљење била је „луч”. Властела је од намештаја имала кревете, клупе, столове и сандуке за чување одеће и других ствари. Као постељину користили су душеке пуњене вуном или перјем, а покривачи су били од лана, крзна или вуне. Просторије су загревали каминима. Умивање и купање властеле најчешће је обављано у просторији у којој се и спавало.

На двору владара, или властелина поред његове породице борабили су дворјани. Владар је био окружен наоружаним пратиоцима (властела и владареви чувари), представницима цркве и разним слугама цивилима.⁹⁹¹ Међу слугама владара био је и писар, који је називан у већини повеља дијак (ђак), а од средине XIV века и лого-

987 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 46, 59.

988 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 150-154, 156. Керамичке посуде се од XIV века мање увозе, а више праве у радионицама у Србији.

989 Византијски извори за ..., VI, стр. 111 и 113.

990 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 134.

991 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 79, 136.

тет.⁹⁹² Владари су слали писма и издавали повеље, које су по правилу писане у два примерка.⁹⁹³ Ако је владар, или властелин био моћнији, а његов двор већи, и његови дворјани су били бројнији и са више одвојених служби. Владар је често, нарочито од пролећа до јесени, боравио у свом покретном логору (шатору), који је тада био влада-рев двор.⁹⁹⁴ Владар, али и властелин, морао је да обилази државу којом влада и да се покаже у својој „моћи и раскоши” са својом одабраном пратњом. Тако је код поданика учвршћивао осећај да их штити довољно моћан господар. При томе је могао да суди, узима оно што му припада од поданика, или да војно брани територије где је била угрожена његова власт.

Село, град или манастир у које би владар са пратњом дошао, били су обавезни да владару дају храну, смештај и помажу га на све начине. Мењање места боравка владаревог двора чинило је лакшим његово материјално издржавање и трошење производа, који су од поданика сакупљани као дажбине (порези) за владара. Долазак владара у неки од његових дворова, градова (у којима је владар могао имати палату), манастира или села, био је повод за свечаност и гозбу. Свако појављивање владара у јавности пратила је раскошна церемонија по утврђеним правилима. Таква свечаност показивала је и оданост према владару.⁹⁹⁵

У својим дворовима владар и властела имали су посебна складишта за житарице, али и другу храну. Они су имали довољно хране и пића да припреме честе гозбе за своје ратне другове и властелинке. На гозбама је држање здравице уз пиће било део дружења, а у позном средњем веку вино је било омиљено алкохолно пиће српске властеле. Гозбе српских и босанских владара и властеле употпуњавали су наступи музичара, жонглера и глумаца. На гозбама су се уз музику играла кола и плесало. На једној фресци у Дечанима види се плес двоје људи и троје који играју коло, а двоје на крајевима кола имају марамике у рукама. На једној фресци у Леснову, из

992 Невен Исаиловић, Владарске канцеларије у средњовековној Босни, докторска дисертација (Београд 2014), са www.nardus.mpp.gov.rs (децембар 2016), стр. 93-94, 97-98.

993 Невен Исаиловић, Владарске канцеларије ..., стр. 218-219; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 287-288, 445-448, 461. Хрисовуља цара Душана из септембра 1349. написана у Новом Брду имала је три примерка, по један за Венецији, Дубровник и царев архив.

994 Стара српска књижевност, III, стр. 148; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 30. Григорије Цамблук је записао да је Стефан Урош III поставио шаторе и живео у њима надгледајући почетак градње манастира Високи Дечани.

995 Византијски извори за ..., III, стр. 126. Када 1018. Василије II „стиже у Охрид и тамо постави логор, народ га је сусретао певањима са плескањем и радосном виком.”

времена Стефана Уроша IV Душана, виде се бубњеви и жичани инструмент као пратња играчима који играју коло држећи се за руке и крећући се у круг. За време владавине Немање II записано је да су бубњеви и гусле стварали музику, а у време деспота Стефана Лазаревића спомињу се и трубе. У средњовековној Босни спомињу се и свирале, гајде и лауте.⁹⁹⁶

Преко приморја и Дубровника у Србију су доношени бибер и други зачини. У приморју коришћени су цимет, шафран и други зачини. У позном средњем веку из Италије на приморје доношене су мање количине шећера и посластица (бомбона). Посластице су доношене из приморја и до владарских дворова у Србији и Босни.⁹⁹⁷

Када нису морали ратовати, или обилазити свој посед и поданике, владари и властелини радо су се бавили и ловом. Властела је ловила са хајкачима, псима, соколовима и јастребовима.⁹⁹⁸ Владар и властела, али и обични људи, ловили су зечеве, дивље свиње, јелене, срне, дивокозе, даброве, голубове, јаребице, дивље патке и гуске. Дивља говеда (тур, зубр) изгледа да су нестала пре позног средњег века. Ради крзна ловили су куне, рисове, лисице, вукове и медведе.

За владара и властелу лов је био прилика да јашу и тако се припремају за своју улогу ратника коњаника. Убијање животиња је свакако било лакше и забавније од сукоба са другим витезом. Приређивани су и витешки турнири, а постојала је и установа двобоја као начина да се разреше спорови међу властелом, ређе и међу сукобљеним војскама. Двобој је, као крајњи облик решавања сукоба између људи, постојао од најранијих времена, а озаконио га је и Душанов законик 131. чланом.⁹⁹⁹

Владареви приходи и новац

Владарева (државна) имовина звала се „ризница” и „комора”. У време Немањића и Котроманића о владаревој ризници, прикупљању пореза и новцу, бринуо се коморник. После проглашења Стефана Уроша IV Душана за цара, његов коморник Никола Бућа, племић

996 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 38; Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 154; Стара српска књижевност, I, стр. 229-230; Александар Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, стр. 16; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 136-137, 274-275. Према Доментијану Хиландарцу Сава I Немањић био је навикао да пије вино са ледом.

997 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 127-128.

998 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 36.

999 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 68 и 125.

из Котора, добио је звање протовестијара. То византијско дворско звање пренео је и Стефан Твртко I у своју краљевину после крунисања. Људи који су се бринули о владаревим финансијама често су били из Дубровника и Котора, а владари у Србији и Босни нису правили већу разлику између државне и своје приватне имовине.¹⁰⁰⁰

Новац није био једино средство плаћања. У раније време (раном средњем веку) у трговини роба се мењала често за другу робу без новца. Таква трампа робе за робу одржала се и током позног средњег века. Казне (глобе) су и у XIV веку одређиване у стоци или новцу. Таква употреба стоке утицала је да се у народу сачува обичај да се стока назива и „благо“. У исто време, постоје подаци о куповини за новац или о мењању стоке за земљу и занатске производе. У робноновчаној размени употребљаван је прво страни (византијски, млетачки и други), а после и домаћи, ковани (метални) новац, преношен у платненим врећицама. Новац српских владара кован је за потребе тржишта у њиховој држави, али је српски сребрни новац стизао и до градова Венеције и Болоње. Прва ковница Немањина била је уз владареву ризницу краља Радослава у Расу.¹⁰⁰¹ Развој рударства од средине XIII века утицао је на ковање новца у рударским местима, али и другим градовима, у којима је владар градио ковнице. Српски сребрни новац у домаћим изворима редовно се звао динар.¹⁰⁰² Новац се мерио, то јест вредност новца одређивана је првенствено према количини племенитог метала у њему, а увећавана је за вредност ковања.

У Србији се употребљава реч иперпир и перпер да означи количину сребрног новца која би требало да вреди колико један златник од XIII века, то јест владавине Немање II. Када у извору пише перпер у почетку се мисли на 12 сребрњака. Сребрни новац није увек био исте каквоће. Кован је новац са мање чистим сребром и зато се мењала количина сребрног новца у перперу, а растао је број перпера који је одговарао вредности дуката. У Дубровнику се спомиње да постоје и фалсификати брсковског, рашког новца. То је довело до пада вредности српских сребрњака.¹⁰⁰³ За коваче лажног

1000 М. Маловић Ђукић, Комора и коморник, Лексикон ..., стр. 311-312; Милош Благојевић, Протовестијар, Лексикон ..., стр. 596-597.

1001 Марко Поповић, Стари град Рас, стр. 44. Изгледа да удео сребра и других метала у бакру новца краља Радослава пронађеном у тврђави Рас указује да се ту управо бакар из Брскова користио за ковање бакарног новца.

1002 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 95; Ружа Ђук, Динар, Лексикон ..., стр. 152-153. Име долази од грчког имена за римски сребрни новац динарион (δινάριον). Од 1277. и у дубровачким писаним документима се спомиње српски ковани новац као „брсковски динар“ или грош у латинским текстовима.

1003 Ружа Ђук, Златници, Лексикон ..., стр. 242-243; Десанка Којић Ковачевић, Трговина у средњовековној Босни, Сарајево 1961, стр. 169, 188; Дејан Јечме-

новца *Душанов законик* предвидео је смрт спаљивањем.¹⁰⁰⁴ *Закон о рудницима Стефана Лазаревића* из 1412. предвиђа сакаћење и новчану казну за фалсификаторе.¹⁰⁰⁵ Крајем XIV века из Италије пренете у Дубровник, а одатле у српске земље у унутрашњости.

Свака породица зависних земљорадника морала је да даје владару одређено годишње давање у производима или новцу, то јест порез. За то давање владару од владавине Милутина појављује се име соће. Из 42. члана *Душановог законика* види се општа обавеза сакупљања соћа на свим властелинствима, као и да је купљење вршено у новцу у вредности једне перпере, или у житу у количини 1 кабао. Вероватно се мисли на царски кабао, то јест 12,8 килограма пшенице.¹⁰⁰⁶ Душан је могао очекивати да основним порезом на породице добије 200.000 перпера, или више.¹⁰⁰⁷

*Новац краља Уроша I*¹⁰⁰⁸

ница, Стефан Душан и Дубровник, стр. 138-139. Венецијанци су почели ковати златнике 1284. на које је пренето име дукат, са венецијанског сребрног новца. Ти златници су прво мењани за 24 сребрна српска динара, две перпере. Толико је вредео дукат и на почетку владавине краља Душана. У другој половини XIV века падала је вредност сребрењака. У другој деценији XV века 1 дукат вредео је око 3 перпера.

1004 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 77 и 134. У очима хришћана то је била крајње немилостива казна.

1005 Никола Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, стр. 52.

1006 Милош Благојевић, *Соће*, *Лексикон ...*, стр. 683-687; Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 51, 83, 100, 141. Члан 198. гласи: „Доходак царски соће, ... да даје сваки човек: кабао жита, половину чиста, а половину припроста, или перпер у новцу, а рок том житу [прва половина] да се усипа на Митровдан, а други рок на Рођење Христово. Ако соћа властелин не да на те рокове, властелин тај да се веже на царском двору и да се држи док не плати дупло.”

1007 Сима М. Ћирковић, *О саставу и снази Лазаревог табора на Косову*, *Војноисторијски гласник* бр. 2, Београд 1989, стр. 164. Према неким проценама Балкан је око 1340. имао 6.000.000 становника. Душаново царство могло је 1350. покривати 30% Балкана. Према грубим проценама, 1/3 становника умрло је од куге 1347/48. У Душановом царству је могло бити 1350. године 1.200.000 милиона становника у око 200.000 до 250.000 породица.

1008 Са www.commonswikimedia.org и www.wegm.com (октобар 2017).

Слично томе, у време владавине Стефана Твртка I на подручју реке Зрмање даван је краљу по огњишту (породици) један златник годишње, а пред крај владавине он је могао очекивати око 100.000 златника од основног тог пореза.¹⁰⁰⁹ Када су крупни властелини преузели права владара војвода Степан Вукчић Косача наплаћивао је дукат од сваке куће зависних сељака у својој држави, а ради тога слао је у села „дукатника” да порез сакупи 1419. године.¹⁰¹⁰ Поред те основне дажбине постојале су друга давања у производима владару и жупанима, али и радне обавезе, нпр. давање оброка, преноћишта, градозидање, пренос властелинових ствари и друго.¹⁰¹¹

Део прихода владара биле су судске казне и имовина оних који су умрли без наследника (до трећег колена). У *Душановом законуку* 188. члан одређује да „глобари, који стоје при судијама, што осуде судије и уписавши дају глобарима, те глобе да узимају”, а не оно што судија није одредио.¹⁰¹²

Важан извор прихода владара, а касније моћних обласних господара, биле су царине од тргова и рудника. Царина се наплаћивала на тргу (у граду) само на робу која се продала на том тргу (у том граду), а износила је десетину вредности робе.¹⁰¹³ Зато је цариник морао направити списак донесене робе. Немањићи су имали уговор са Дубровником о подели царине од продаје соли најкасније у време Немање II. Једна половина царине давана је Дубровнику, а друга српском владару. То је био тзв. „кумерк солски”. Према договору Дубровника и српских владара морска со, која се производила

1009 Сима М. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, стр. 164; Сима М. Ђирковић, *О саставу и снази ...*, стр. 164. са напоменом 53. Процењујући густину насељености области Бранковића према првом попису (из 1455) после Османлијског освајања Богумил Храбак је проценио да је на том подручју било око 75.000 становника, или 13 становника на километар квадратни. Деценијама пред освајање и у време освајања подручје је било разарано, а становништво растеривано и одвођено у робље. На истом подручју је пре Османлијских напада 1389. могло бити дупло више становника. Зато је густина становништва у Моравској Србији 1389. могла бити око 15 личности по километру квадратном. За Краљевину Срба и Босну могуће је да је било око 10 становника по километру квадратном, то јест Тврткова држава је око 1390. могла имати 600.000 становника, у 100.000 породица које су краљу Срба биле обавезне да дају златник годишње.

1010 Ђиро Трухленка, *Тестамент госта Радина: принос патаренском питању*, *Гласник Земаљског музеја БиХ* 8 (1911), са www.us.archive.org, стр. 361; Л. Накаш, *Конкордацијски рјечник ...*, стр. 114-116. Син херцага Степана Вукчића Косаче, Владислав је написао „власторучно” две своје повеље. Име свог оца записује у облику „Стѣпан”, али и „Степан”. То отклања нејасноћу како је он изговарао очево име. Чини се да је то облик Степан, а облик Стјепан је више политичко тумачење, у жељи да се потисне екавски изговор везан са Србијом.

1011 *Историја српског народа*, I, стр. 379.

1012 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 51, 81, 100 и 139.

1013 Милош Благојевић, *Десетак*, *Лексикон ...*, стр. 146.

издвајањем из морске воде, се могла продавати на 4 трга. То су Дријева (данас Габела), Дубровник, Котор и Свети Срђ, на ушћу Бојане.¹⁰¹⁴ У време Душанових освајања у Србију је уношена со и из Албаније и Грчке. Од краја XIV века значајне количине соли у Србију долазиле су из Угарске и Влашке.¹⁰¹⁵ У време слабљења средишње државне власти најмоћнији властелини као Никола Алтомановић узимали су кумерк солски. Сандаљ Хранић Косача је градио солане код Новог, али је од тога одустао када је добио трг Дријева и половину кумерка на том тргу.¹⁰¹⁶

Бан Степан IV добијао је неколико хиљада перпера годишње од трга Дријева. Владари су давали у закуп царине, ковнице новца и руднике Дубровчанима, Которанима и другим. Изгледа да су приходи од царина у Србији 1331. били већи од 27.000 перпера (13.500 златника).¹⁰¹⁷ Стефан Твртко I имао је 1389. приход само од царине у Сребреници око 3.400 златника.¹⁰¹⁸

Од времена Немање I Дубровчани су имали новчано давање према владару Срба које се после зове светодимитарски доходак. Од владавине Владислава I Дубровник је плаћао Немањићима 1.000 перпера годишње и 50 лаката тканине. Од владавине Уроша I плаћање је износило 2.000 перпера уз објашњење да се тиме плаћа слобода трговине у Србији. Предаја новца вршена је редовно на дан Светог Димитрија (29. октобар) од владавине краља Драгутина, а одатле је настало име светодимитарски доходак. У време слабљења Српског царства, цар Урош II је светодимитарски доходак пуштао обласним господарима, а Стефан Твртко I га је преузео као „краљ Срба”.¹⁰¹⁹ За разлику од јединственог светодимитарског доходака плаћаног „владару Срба”, стонски доходак је уговорен као две исплате двојици владара. За преузимање тих давања у Дубровник је долазио посланик, носећи писмом које је владар потврдио потписом и печатом.¹⁰²⁰

1014 Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-1, стр. 18; М. Маловић Ђукић, *Кумерк*, *Лексикон ...*, стр. 344-345; Дејан Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник*, стр. 386.

1015 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 126.

1016 Десанка Којић Ковачевић, *Трговина ...*, стр. 50 (са напоменом 40) и стр. 163.

1017 Дејан Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник*, стр. 389-393. Према сачуваним записима у Дубровнику, од средине 1329. до средине 1332. српски краљеви су имали уговоре о давању царина у закуп једном друштву из Дубровника. Према уговору, закупци су требали да исплаћују на име закупа око 27.000 перпера годишње. Ово друштво вероватно није закупило баш све царине у Србији.

1018 Сима М. Ћирковић, *О саставу и снази ...*, стр. 162.

1019 Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-1, стр. 12-14, 32-33; Раде Михаљчић, *Трибути*, *Лексикон ...*, стр. 746-747; Дејан Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник*, стр. 370-371.

1020 Дејан Јечменица, *Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском*

Владари су трговали са страним трговцима, а понекад су продавали сребро (као Стефан Твртко II у време друге владавине и Стефан Томаш) у Венецији уз помоћ приморских трговаца, или склапали трговачка друштва са трговцима из приморских градова.¹⁰²¹

О значају сточарства за владара говори процена да је цар Душан имао стоке на својим поседима у вредности 40.000 перпера.¹⁰²²

Велике приходе доносило је рударство. Француски витез и писац Бертрандон де ла Брокијер процењивао је да је у време његовог проласка кроз Београд (1433) у руднику „рашког деспота“ код Новог Брда годишње вађено сребра у вредности од 200.000 дуката, а према истом извештају од бројних поседа у Угарској деспот Ђурађ Бранковић имао је 50.000 дуката.¹⁰²³ Четврт века после, 1458. према процени Сребреница је давала годишњи приход од 30.000 дуката, а Ново Брдо 120.000 дуката.¹⁰²⁴

Властела

Владар је био истакнутији представник мањине у држави која је владала већином народа. Та владајућа мањина код Срба најчешће је називана властела, а ређе бољари.¹⁰²⁵ У западној Европи властелин је називан феудалац, а земљопосед на коме је он управљао становништвом звао се феуд.

Крајем X и почетком XI века у западној Европи се писало о томе да се друштво дели на 3 друштвене целине, а то су попови, ратари и војници.¹⁰²⁶ Замисао је била опис друштва које је већ постојало. Према тој замисли основна дужност војника је да „брани и попа и ратара“. За одбрамбену службу у друштву војник, властелин је добијао од владара земљишни посед, властелинство. Владар

дохотку, Грађа о прошлости Босне, I, (2008), са сајта www.anurs.org (марта 2015), стр. 38, 40, 45.

1021 Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 36, 98-99.

1022 Милош Благојевић, Сточарство, Лексикон ..., стр. 714.

1023 Константин Жиречек, Историја Срба, I, стр. 424, 431. Деспот Ђурађ је у Будиму имао камену палату.

1024 Константин Жиречек, Историја Срба, I, стр. 431; Михаило Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, I, преузето са www.mediafire.com (септембар 2017) стр. 83 (537).

1025 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 68. Он у делу које је настало почетком XIII разликује „бољаре, мале и велике“. Из тога се може замислити да бољари постоје дуже времена и да су се поделили на велику и малу властелу.

1026 Милош Ивановић, Развитак војне службе као основ формирања властеоског слоја у српској средњовековној држави, са www.iib-ac.academia.edu/MilosIvanovic (август 2017), стр. 5-6 (30-31).

је властелина постављао тако што му је предавао коња и оружје. Коњ и оружје властелина (витеза) не само да су били скупи, него су били симбол везе према владару.¹⁰²⁷ Било да је властелинство добила од владара, или наследила од властеле се очекивало да се одазове на владарев позив у рат.¹⁰²⁸ У српским земљама властелинство је припадало породици и код продаје баштине тражена је сагласност сродника, а не само старешине породичне задруге.¹⁰²⁹ Властелин се на позив владара у рат одазивао као наоружани коњаник. Заједно са властелинством, властелин је добијао и власт над зависним људима, највећим делом земљорадницима, који живе на том поседу. Они су производили храну и за себе и за властелина. Није одвајана цивилна од војне власти. Властелин је био и цивилни управник и војни старешина на његовом властелинству. Властелин је владао и судио у име владара људима који живе на његовом властелинству. Владар је задржавао право да за најтеже преступе, као што је убиство, суди он, односно његове судије.

Један од највећих преступа који је могао починити властелин, било је неодазивање на владарев позив у рат, тзв. невера. Због тога је властелину могао бити одузет посед, али и живот. Властелин је био одговоран владару за оно што би се догодило на његовом земљопоседу, држави. *Душанов законик* 143. чланом предвиђа да ако се деси пљачка на властелинству крајишника, он мора да плати седам пута већу вредност од опљачканих ствари и животиња.¹⁰³⁰

Представници властеле који су имали веће поседе и више потчињених зависних људи називани су велмуџи и великоименити. Неки су имали баштине које су обухватале целе жупе. Властелин је настојао, по угледану на владара, да има своју пратњу (коњанике или пешадију). Средиште властелинства био је властелинов двор. У раније време мало боља дрвена кућа, касније утврђена кула, а у XIV веку у Србији и Босни дворови крупне властеле, обласних господара, постали су мали утврђени градови. Пример тога је утврђени Крушевац, који је дигао кнез Лазар 1371.¹⁰³¹ Херцег Хрвоје када је

1027 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 52, 102; Раде Михаљчић, *Властела*, *Лексикон ...*, стр. 87-89. *Душанов законик* одређује чланом 48 „када умре властелин [његов] коњ добри и оружје да се даје цару.”

1028 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 51, 100. Члан 42. гласи: „Баштине све да су слободне од свих работа и данака цару, осим да дају соће и војску да војују по закону.”

1029 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 317-318.

1030 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 70, 128.

1031 Драгана Амедоски, *Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI века*, *Историјски часопис* 55 (2007), стр. 157. Тврђава се налази на простору од око 300 метара са око 200 метара, а главна кула, троспратна грађевина, је поред главног улаза, капије, у град.

био најутицајнији дигао је замак Јајце.¹⁰³² Тај замак се нагло развио у град, а када је дошао у руке краља 1416. брзо је постао престоница Краљевине Срба и Босне.¹⁰³³ У то време крупна властела се претвара у праве владаре малих држава. Владари и велможе често су имали дворове и у приморју (Котор, Дубровник, Задар).

Властелинов посед у Босни се звао племенита земља, племенито, племенита баштина, а у Србији племенито, дедина и баштина.¹⁰³⁴ Властелин је могао свој наследни посед баштину, да прода, поклони, или остави у наслеђе, а право наслеђивања баштине властелина, који је умро без деце имала су његова „братунчад до трећег“ колена сродности.¹⁰³⁵

Мање поседе су користили „војници“ који се у XIV веку зову властеличићи.¹⁰³⁶ Појам властеличић се јављао у истом значењу и у Србији и у Босни. Властеличићи су могли имати једно село, или само део села као властелинство. После предаје Дубровнику, за Сандаљев део Конавла сачуван је запис да је више од једне петине (1/5) кућа имало статус ситних слободних власника „властеличића“, а као такви они су служили у војсци.¹⁰³⁷ Према делимично сачуваном османлијском попису из 1455. за Ходидјед, средња Босна, изгледа да је број војничких кућа од укупног броја кућа у некој жупи, могао бити и око једне трећине (1/3).¹⁰³⁸ После преузимања Скадра, Венецијанци су направили попис 1416. Према том попису село је у правилу имало свог пронијара, али у једном селу са 19 кућа било је 6 пронијара. Пронијар није плаћао порез, а био је обавезан да се одазове, са коњем, на позив владара у рат.¹⁰³⁹

Од времена владавине краља Милутина, у Србији су постојале проније као условни поседи војника-коњаника. Проније су преузете са територијама од Цариграда. Од тада су и владари Србије ситној властели давали проније да би имао послушне витезове. Постојале су до краја постојања Српске деспотовине, када је забележено да је једна пронија претворена у наследни посед вољом Лазара Бранко-

1032 Владимир Ђоровић, *Историја Босне*, стр. 377.

1033 Сима М. Ђирковић, *Двор, Лексикон ...*, стр. 141.

1034 Сима Ђирковић, *Племенито, Лексикон ...*, стр. 522.

1035 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 50-51, 99-100.

1036 Раде Михаљчић, *Властелинчићи, Лексикон ...*, стр. 91-92.

1037 Сима М. Ђирковић, *Историја ...*, стр. 190. У Сандаљевом делу Конавла, од 300 кућа, 65 кућа су припадале властелинчићима, војницима.

1038 Сима М. Ђирковић, *Историја ...*, стр. 190, 192. То је била од Османлија недавно освојена област са више села, која су уписана као пуста. По Хазиму Шабановићу, посебну целину унутар те области представљала је нахија Тилава. У њој је пописано 88 „рајинских“ и 46 „војничких“ кућа и две куће „баџара“, а Ђирковић примећује да је на пописаном подручју велики број слободних (војника) у односу на број зависних сељака.

1039 Константин Јиречек, *Историја Срба, I*, стр. 276.

вића.¹⁰⁴⁰ Властелинчићи су се одазивали у рат као војници, а велможе као заповедници одреда ситне властеле са свог властелинства.

Властелин је своје властелинство настојао да учини затвореном привредном целином. Настојао је да његови зависни људи на властелинству произведу све што је потребно за живот.¹⁰⁴¹ То настојање нарочито је било изражено у време нереда и несигурности. Тако се може говорити о постојању затворене, или натуралне привреде. Наравно неки производи су мењани и трговано је. Производи су мењани прво за производе, тј. трампом. Такву натуралну (робну) размену од XIII века потискује чешћа употреба новца, а тако се ширила робноновчана привреда.¹⁰⁴²

Српска држава у средњем веку делила се на кнежевине, а најкасније у Бодиновој држави вероватно постоји и једна велика жупанија (Рашка).¹⁰⁴³ У држави Немањића основне управне целине изнад села биле су жупе, а више жупа било је обједињено у кнежевине. Велики жупан Тихомир је тако испод себе имао као кнежеве и своју браћу, а исто важи и за Стефана Немању I. Жупа је била друштвена заједница, али и географска целина, под управом жупана. Географски жупе су мање или веће котлине у долини неке реке, делу те долине, или њеном сливу, или неко крашко поље. Тако је главни део жупе била плодна долина. На границама жупе често су били слабо насељени планински, или неплодни, предели (пустоши како их називају савременици). Жупама, као обједињеним областима са више села и једним управним средиштем, које је зачетак града, управљали су жупани. Жупани су својим жупама управљали у име владара. Титула жупана вероватно је наслеђивана у жупанској породици. Жупан је био заповедник војске те жупе и њен цивилни старешина. Поред сеоских старешина, за управљање жупом, жупан је имао вероватно своје људе, који су били његова војно-полицијска дружина. Жупан је сакупљао прво „дарове“, а после дажбине, за владара, али и за себе, од становништва. Жупан је надгледао поштовање обичајних, а касније писаних закона, сакупљање војске и уопште о пословима у жупи који су имали значај

1040 Mark C. Bartusis, Српска пронија и пронија у Србији: распрострањење једне установе, ЗРВИ 48 (2011), стр. 214-216.

1041 Раде Михаљчић, Властелинство, Лексикон ..., стр. 90.

1042 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Натпис на јужном зиду под кулом манастира Жиче, са www.rastko.rs (мај 2016); С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 282. Према Жичкој повељи (издата око 1220) казне нису плаћане новцем, него коњима и воловима. У време када је Милутин издавао повељу Грачаници (1321) и сељацима су казне прописане у новцу.

1043 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 163; Летопис попа Дукљанина, стр. 139. Босна је била кнежевина у његовој краљевини, а Рашка вероватно велика жупанија.

њу и државу. Изнад жупана је био владар, који је у почетку носио звање кнез, али и велики жупан.

Као деспот Стефан Лазаревић је поделио своју државу на области које су се звале „власти”. Властима су управљале деспотове војводе са седиштем у градовима (уместо кефалија и жупана).¹⁰⁴⁴ Изнад његове области жупе су постојале до краја средњег века.¹⁰⁴⁵

У првим српским државама, после владара значајнији властелини имали су звања жупана, кнежева и војвода. Као наследник престола у Србији, а зет царске породице, Немања II добио је ромејско звање севастократора. Када је крунисан за цара и Душан је давао српској властели титуле деспота, севастократора и кесара првенствено у грчким областима, а оним у српским земљама и даље је давао старе титуле кнежева и жупана.

Испод владара као врховног војсковође биле су војводе. Они су заповедници већих одреда ратника, то јест војске из више жупа, али у изворима се јављају и војводе који су заповедници војске једне жупе, а у држави Стефана Лазаревића јавља се и „војвода кулски”. Пре тога заповедник тврђаве, називана кула, био је челник. Изнад војвода могао је бити велики војвода, као владарев заменик у неким ратовима.¹⁰⁴⁶

На основу малобројних описа српске војске у писаним изворима до средине XII века мисли се да је основу војске код Срба чинила пешадија, вероватно тешко опремљени копљаници.¹⁰⁴⁷ Истовремено, средином XII века обавеза слања 500 Срба, као помоћне војске цару за ратове у Малој Азији вероватно говори да је то велики одред коњице.¹⁰⁴⁸

Број и значај коњаника можда је брзо растао од средине XII века и око 1220. главну улогу у војсци Срба имала је коњица.¹⁰⁴⁹

1044 Милош Ивановић, Смедеревска и Голубачка власт у време владавине деспота Ђурађа Бранковића, са www.iib-ac.academia.edu/MilosIvanovic (септембар 2016), стр. 438-440. Као раније кефалије, војводе су, поред војне, имале управну и судску власт у властима.

1045 Гордана Томовић, Жупа; Жупан, Лексикон ..., стр. 195-198.

1046 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 61, 63; Андрија Веселиновић и Р. Михаљчић, Војвода, Лексикон ..., стр. 95-96. Према опису у *Gesta regum Sclavorum*, жупани су били испод војвода, а изнад војвода је владар државе. Исто дело показује да је испод жупана био стотник.

1047 Византијски извори за ..., IV, стр. 98. Према Кинамовом опису царске војске 1167. у Срему, у којој су ишли „и Срби ... носећи копља и издужене штитове”, вазална српска војска је била тешко наоружана пешадија.

1048 Александар Узелац, Српске војске ..., стр. 24; Милош Ивановић, Развитак војне ..., стр. 13 (38). М. Ивановић на основу гвоздене мамузе, која је на спољним странама пресвучена танким слојем злата, из гроба требињског жупана Грда из XII века мисли да су жупани били вероватно коњаници.

1049 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Натпис на јужном зиду под кулом манастира Жиче; Раде Михаљчић, Војници, Лексикон ..., стр. 98. Састављајући

Вероватно је то била тешко оклопљена коњица. У повељи коју је Милутин издао Бањској, спомињу се и власи који су војници. Власи су првобитно били сви непосредно потчињени владару и неки од њих рано су могли постати део војске српских владара. Власи војници се могу замислити као лаки коњаници наоружани првенствено копљима. Поред властеле и влаха у коњици српског владара налазио се један број плаћеника. У српској војсци бројнија је остала пешадија састављена од земљорадника, који су служили као стрелци и копљаници. Људи који су имали баштину имали су и обавезу да служе владару као војници.¹⁰⁵⁰ Владар је имао и стране плаћенике, а Душан, као своју владарску гарду, држао је 300 немачких витезова. Њихов заповедник био је Палман, који је 1336. дошао у Србију.¹⁰⁵¹ Војска је била наоружана мачевима, дугачким за дворучно руковање, и краћим, копљима, топузима, праћкама, луковима и стрелама. За опсаде су се употребљавали балисти за бацање камена, али се и при опсади градова више пустошила околна земља него што се нападао сам град. За одбрану ратници су првенствено користили штит, али и шлем и метални оклоп. Војска је у битку улазила праћена звуком труба и са развијеним заставама (стеговима) владара, жупана и властеле. Од ратног плена владару је припадао један део. Обичај је био да се у борби заробе само властелини ради откупа, а остали војници који су били заробљени обично су разоружавани и пуштани.

У последњим деценијама XIV века српске војске су имале прве топове. Топови су били од железа, или бакра, а избацивали су кугле од метала или камена. У време деспота Ђура Бранковића, средином XV века деспотова војска је користила и пушке у приморју. У време Српске деспотовине, поред ранијих мачева, Срби су користили и криве сабље као Османлије.¹⁰⁵²

Номоканон, Сава I је реч стратиот превео са војин, а реч архонт је преводио као владар, кнез, или бољар. Стратиоти су били коњаници и можда је Сава I мислио да су војници првенствено коњаници. Потврда поделе на обичне војнике коњанике и војне старешине је вероватно писање Првовенчаног у Жичкој повељи о подели на властелу и војнике. *Жичком повељом* се одређује да војници и властела, који се „раздвоје од жене“ казне плаћају у коњима, за разлику од убогих људи који је казну требало да плате воловима. Казна за властелу је три пута већа од казне за војнике. То говори да се очекивало да је властелин приметно имућнији од војника.

1050 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 51, 100.

1051 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 171.

1052 Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, стр. 429. Средином XIV века прве пушке су се користиле у Фландрији, а око 1380. године пушке се спомињу у Дубровнику.

Сељаци и њихов положај у друштву

Велика већина становника средњовековних српских земаља живела је у сеоским насељима и бавила се производњом хране. Од зависних сељака се очекивало да раде и производе за себе и владајуће сталеже (властелу и свештенство). Држава се делила на жупе и горе (планине) које су првобитно биле владарева. Жупе су се делиле на села, а у њима један део земље су биле заједничке необрађене површине, а други земљорадничке површине подељене сеоским породицама. У заједничком власништву села биле су шуме, пашњаци и извори.¹⁰⁵³ Обрадива земља је дељена жребом сеоским породицама, а као сећање на први начин поделе земље жребом, коцком, сачувало се у називу за земљопосед „жребје”.¹⁰⁵⁴

Појам село (и селиште) употребљавао се да се означи и само једна сеоска кућа са земљом коју је обрађивала породица из те куће, али и већа заједница са више кућа, домаћинстава. Земљорадничка села чиниле су куће које су грађене једна у близини друге, или су биле удаљене и расуте по територији која је припадала селу. Величина земљорадничких села била је различита. Мала села имала су од 10 до 20 кућа, а већа у крајевима са доста плодног тла од 100 до 200. Границе сеоског насеља били су значајни објекти (воденице), реке, постављени камени белези, брда и др.¹⁰⁵⁵ Сеоска насеља су настајала и нестајала због ратова, заразних болести и др.

Село је било једна целина, ако је било унутар истог властелинства, а важније одлуке доношене су на сеоским скупштинама, које су остале из времена када су словенски сељаци били слободни. Сеоске зборове и скупштине феудални владари су настојали укинути. *Душанов законик* такве скупове забрањује својим 69. чланом и предвиђа одсецање ушију и спаљивање браде прекршиоцима.¹⁰⁵⁶ *Душанов законик* предвиђа заједничку одговорност села. Према члану 145. ако се у неком селу пронађе разбојник или лопов, то село се има раселити, а да се старешина тог села казни једнако као лопов, или разбојник, који је пронађен на подручју села.¹⁰⁵⁷

Сеоско становништво са својим добрима већином је било у зависном положају према феудалним господарима (световним или

1053 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 65.

1054 Милош Благојевић, *Земљорадња, Лексикон ...*, стр. 237-238; *Историја српског народа*, I, стр. 276.

1055 Синиша Мишић и Татјана Суботин Голубовић, *Светоарханђеловска ...*, стр. 123; Раде Михаљчић, *Међници, селиште и село, Лексикон ...*, стр. 391, 664-665.

1056 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 56 и 109.

1057 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 71, 128.

цркви). У позном средњем веку сељак није могао самовољно напустити село, нити је могао самовољно раскинути своје обавезе према феудалном господару. Најстарија сачувана повеља Немање I садржи одредбу да зависни људи морају остати трајно на властелинству свог господара.¹⁰⁵⁸ Касније, и *Душанов законик* забрањује примање туђих, неслободних људи. Члан 201. допушта властелину који пронађе свог меропха, који је побегао на друго властелинство, да бегунцу распори нос, да га „осмуди” и поново учини својим зависним сељаком.¹⁰⁵⁹ Такво законодавство озаконило је поделу на сталеж ратника и сталеж зависних радника. У феудалном средњовековном друштву зависни сељаци су имали обавезе према владару, цркви и властели.

Зависни људи „работници” су називани и општим именом „људи”. У држави Немањића зависни људи називани су „себрима” у XIV и XV веку. У зависно становништво спадали су земљорадници и власи. Зависни људи могли су живети на земљи која је припадала владару, властелину и цркви. Део приноса са земље коју је користио и наслеђивао, сељак је давао феудалном господару. Зависни сељаци су обављали све пољске радове на властелинству, чували господареву стоку и обављали друге послове. У време рата зависни сељаци су могли бити позвани да бране оближњи град (тврђаву), или поведени као пешадија у рат.

Вероватно је у Сланском приморју и пре продаје Дубровнику принос од земљорадње дељен на четири дела. Једна четвртина приноса замишљена је као вредност која је настала од саме земље, друга четвртина била је вредност семена, трећа четвртина приноса била је вредност волова који су орали земљу, а последња четвртина била је вредност рада земљорадника. Властелину је припадала најмање четвртина прихода од земље коју обрађују његови „људи”. Ту четвртину приноса, после продаје Дубровнику, сељаци су давали дубровачкој општини.¹⁰⁶⁰

Захваљујући повељама манастира које су сачуване, боље смо упознати са поделом зависних сељака и њиховим обавезама на црквеним поседима у држави Немањића. Зависно становништво било је подељено на меропхе, сокалнике, сеоске занатлије, влахе и отроке. Најбројнији зависни „људи” у држави Немањића били су

1058 Оснивачка повеља Хиландара од Стефана Немање, са www.hilandar.info. И ако неко од манастирских људи или Влаха побегне под великог жупана, или кога другог, да се [побегли] опет враћају [на прво властелинство], ако ли [неки] од жупанових људи дођу у манастирске људе, да се [и они] опет враћају.

1059 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 83 и 142; Раде Михаљчић, *Смуђење*, *Лексикон ...*, стр. 678. Смуђење је спаљивање браде.

1060 Сима М. Ђирковић, *Историја ...*, стр. 188.

„меропси”.¹⁰⁶¹ Главне обавезе меропаха биле су да обрађују властелинску земљу и учествују у жетви и чишћењу жита. Настојање да се уједначе обавезе зависних људи показује члан 68. *Душановог закона*, који прописује: „Меропсима закон по свој земљи: У недељи да работа 2 дана пронијару, и да му даје перперу цареву, и заманицом да му коси сена 1 дан, и виноград дан 1, ако [пронијар] нема виноград, а они да му работају друге работе један дан, и што уработа меропах, то све да држи [пронијар], а друго ништа, против закона да му се не узме.”¹⁰⁶² Укупно меропах је морао радити 106 дана за господара у години и давати „перперу цареву”.

Од меропаха малобројнији били су „сокалници”. Они су морали да обрађују мање парцеле земље, али су морали да раде и грађевинске послове и преносе ствари за манастир.¹⁰⁶³ Поред бесплатног рада за властелина, зависни људи морали су да дају властелину и део производа са земље коју обрађују (натурална рента).

„Отроци” су имали сличне обавезе као и „меропси”, али су лично према господару били у скоро ропском положају. Могли су бити пољопривредни, или кућни отроци (слуге).¹⁰⁶⁴ У Босни, отрок је био назив за роба, али касније и за зависног сељака. Реч раб користила се да се означи нечији слуга, а раб је могао бити и ситни властелин, монах и др.¹⁰⁶⁵

Постојале су мање посебне подгрупе зависних људи, са посебним обавезама на поседима манастира. Такви су били пчелари, рибари и млинари. Владар и властела држали су пчеле, а о њима су се бринули посебни људи. Постојали су и други посебни зависни људи, попут они који су чували и обучавали псе за лов и соколове.

О слободним сељацима који нису припадали властелинствима, сачувано је мало података. Повеље у којима се говори о обавезама зависних људи углавном се нису освртале на слободне сељаке. Ипак, у једној Милутиновој повељи из 1300. године, која је дата манастиру Св. Ђорђа код Скопља, допушта се да манастир насели слободне људе (Србе и Грке), али и зависне, уколико су били „три

1061 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 27-29. Име меропси јавља се од прве половине XIII века.

1062 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 56, 108-109. Заманица је заједнички неодложни посао.

1063 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 27-29; Ђорђе Бубало, *Сокалници*, *Лексикон ...*, стр. 680-682.

1064 Ђорђе Бубало, *Отрок*, *Лексикон ...*, стр. 483-485. Отрок је именица којом је у старословенском називано и дете. Проширење њеног значења на слуге и скоро робове вероватно долази од сличног бесправног положаја према старешини породице детета, слуге и „отрока”, као члана патријархалне породице са најмање права.

1065 Ђорђе Бубало, *Роб*, *Робиња*, *Лексикон ...*, стр. 624.

године без господара”.¹⁰⁶⁶ Ово, вероватно, говори да је у Милутиновој Србији одбегли зависни човек постајао слободан после 3 године, ако га његов господар није пронашао пре проласка тог времена.

Живот земљорадника у средњовековном селу

Поред процеса и појава који трају релативно кратко, постоје појаве и процеси дугог трајања. У неким случајевима, у начину живота и друштву као да се ништа није мењало вековима. Промене у начину рада и живота током средњег века биле су најмање и најспорије код сеоског становништва. Зато се у животу на селима може говорити о појавама дугог трајања.

Претпоставља се да је зависни земљорадник са својом породицом обично имао кућу, башту, зденац (бунар), а поред окућнице и до 4 хектара обрадиве земље.¹⁰⁶⁷ Стамбене куће зависних људи често су имале само једну просторију, а ређе две, нарочито од XII века. Мogle су бити полуукопане колибе које имају правоугаону основу. Укопаване су од 20 до 80 центиметара, а имају од око 6 до око 20 метара квадратних површине. Оне са две просторије имале су и око 40 метара квадратних. У крашким пределима куће су грађене и од камена, као и у Трговишту (Расу) од XIII века. У другим случајевима то су земунице неправилног и кружног облика укопане до 80 центиметара у земљу. Основни материјал за прављење кућа било је дрво (балвани, даске, гране и пруже) а облепљиване су блатом. Прављене су приземне колибе, колибе на каменим ослонцима и колибе код којих се у градњи мешају камен и дрво, као и куће са два нивоа, које су грађене у брдским крајевима. У брдским крајевима грађене су куће које су са једне стране делимично укопане у падину брда. Као кровни покривач служила је слама. Кров је могао бити на две, или четири воде. Под је био од набијене земље, а ретко покривен дрвеним даскама.¹⁰⁶⁸

Пећ се израђивала од земље, или камена у углу, поред зида, или у средишту стамбеног простора. На врху пећи је било место, удубљење, за посуду од печене глине у којој се правила храна, а изнад пећи била је рупа на крову уместо димњака. До XII века ређа су отворена огњишта, а затим постају чешћа од XIII века. Изнад отворених огњишта висио је и метални котао за кување хране.

1066 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 77-78.

1067 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 65.

1068 Г. Милошевић и С. Ћирковић, *Кућа, Лексикон ...*, стр. 350-355; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 71-74. Делом укопане куће су чешће до XII века, а и после такве преовладавају у Подунављу.

Огњиште је било извор топлоте и светла, а имало је и култни значај. Огњишта и пећи за хлеб прављени су и поред кућа, за употребу у летњем периоду.¹⁰⁶⁹ За већину становника основна храна био је хлеб. Хлеб је у старије време прављен као погача без квасца, а касније и са квасцем. Зависни људи живели су у немаштини, а недостатак хране и глад су се могли јавити често.¹⁰⁷⁰

Храну су припремале жене. Оне су плеле, крпиле одећу и чувале децу. Сељаци су користили углавном дрвене и земљане лонце и посуде за јело и плетене корпе. За печење хлеба и меса имали су црепуље и вршнике. Најсиромашнији су седели на земљаном поду и јели, а они имућнији имали су ниске столиће (синије) и седели су око њих на трношцима. Јели су рукама, а користили су и дрвене кашике.¹⁰⁷¹

У кућама су постојале дрвене клупе на којим се седело и спавало. Спавало се и на поду. Људи су спавали обучени на слами или асури. Преко су стављане простирке од вуне, коже или крзна.¹⁰⁷²

У кућама су понекад биле укопане јаме за чување житарица. Могли су имати и житне јаме изван куће, као и дрвене амбаре на каменим ослонцима. Житарице су чували и у врећама и дрвеним сандуцима. Имали су мање ручне камене млинове за млевење житарица и веће млинове и воденице, који су припадали обичном становништву, властели, владару, градовима, или цркви. Власници су млинове давали у закуп млинарима или млинарима и делили добит.¹⁰⁷³

Земљорадња се споро мењала а основу јој је чинила земљорадња којом су се Словени бавили у прадомовини. Земља је орана ралом, а копала трнокопом и мотиком. За жетву житарица користили су срп. Наследивши паљевински начин обраде земље сељаци су две трећине земље обрађивали, а трећину остављали да се „одмори” једну до две године.¹⁰⁷⁴ Тако се обнављала плодност зеље. Плуг је стигао са запада Европе, где се користио од XI века, а у Србији био је познат најкасније у XIV веку. О томе сведочи једна фреска у Дечанима. Он је превртањем узоране земље омогућио да се боље

1069 Г. Милошевић, Кућа, Лексикон ..., стр. 349-350; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 75-77, 140, 142.

1070 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 136.

1071 Смиља Марјановић Душанић, Престо, Лексикон ..., стр. 580; Ђ. Петровић, Столови, Лексикон ..., 708; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 143-144. Данашњој речи сто одговара средњовековна реч трпеза, а реч сто се употребљавала да се означи данашња столица.

1072 Ђ. Петровић, Лежај, Лексикон ..., стр. 363; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 77.

1073 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 78, 114-116.

1074 Милош Благојевић, Земљорадња, Лексикон ..., стр. 237-239.

искористе земљорадничке површине а тако повећају приноси. По негде се користило и наводњавање (у Конавлима код Дубровника и околини Призрена).¹⁰⁷⁵

Од житарица су сејани пшеница (озима и јара), просо, раж, јечам, сирак и овас, а понекад су при сетви на истој ораници мешана семена две житарице. После жетве и прављења брашна од „сумешице” или „наполице” оно се користило за исхрану људи.¹⁰⁷⁶ Процењује се да је принос житарица био је око 4 пута већи од утрошеног семена, али принос је зависио од временских прилика (поплава, суша), али и рата.¹⁰⁷⁷ Они су могли уништити жетву и сеоско становништво довести до глади. Зрно житарица одвајано је од сламе и плеве под отвореним небом на гумну.¹⁰⁷⁸

Сељаци су од махунастих биљака гајили сочиво (леће), боб и грашак. Од поврћа које су називали зеље узгајани су купус, роткву, репу, лук (црвени и бели), бундеве и лубенице. За прављење пива узгајан је хмељ. Уз земљорадничке куће биле су посађене и воћке, као што су јабуке, крушке, шљиве, оскоруше, трешње, вишње, дуд и ораси. У приморју су гајене смокве, поморанџе, лимун и нар. Воће се јело као свеже и сушено.¹⁰⁷⁹ Зависни сељаци били су обавезни да од јечма и хмеља праве пиво за манастире (Бањска, Дечани), а правили су га и за себе.¹⁰⁸⁰ У приморју, а касније и у унутрашњости, било је доста винограда. Вино је било значајно и у црквеним обредима, зато су манастири настојали да имају своје винограде. Узгајани су бело и црвено грожђе, а произвођене су и обе врсте вина.¹⁰⁸¹ Поред властеле, црквених лица и грађанства, и нижи друштвени слојеви код Срба пили су вино, али вероватно су користили више старо словенско пиће, медовину.¹⁰⁸²

Срби у средњем веку користили су мед слично као што ми користимо шећер. Восак је кориштен за осветљење свећама и важан је био посебно цркви, али и у извозу производа из Србије и Босне.¹⁰⁸³

Земљорадницима су били неопходни волови и краве. Зато су уз земљорадњу гајили и домаће животиње. Поред говеда узгајали су овце, козе, свиње и кокошке. У прехрани свиња значајни су били

1075 Историја српског народа, I, стр. 362.

1076 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 116.

1077 Архијакон Тома, Historia ..., стр. 147. Тома Сплићанин је описао како 1242. у Далмацији због напада Татара „колони нису могли засијати поља”, а после тога наступила је глад од које су многи умрли.

1078 Гумно је место са тврдо набијеном земљом, или поплочано каменом, а прављено је на ветровитом месту како би се лакше одвојило зрнелвље од плеве.

1079 Историја српског народа, I, стр. 360, 363-364.

1080 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 132.

1081 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 130-131.

1082 Византијски извори за ..., VI, стр. 412.

1083 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ... , стр. 30, 234.

жирови из храстових шума, којих је тада било више него данас. Средњовековни сељаци набављали су месо и ловом.¹⁰⁸⁴

За прављење одеће узгајана је биљка лан, коју су Словени познавали и у прадомовини. Жене које су радиле на разбојима, користиле су лан и тако ткале танке тканине.¹⁰⁸⁵

*Керамичке посуде из XIV и XV века
Народни музеј у Крушевцу*

*Студеница, реконструкција
трpezарије са краја XII века¹⁰⁸⁶*

Власи

У средњовековној Србији и Босни трајније су живели бројни несрби, или су пословно долазили у њу. Краљ Милутин у својој повељи манастиру Светог Ђорђа код Скопља из 1300. поред Срба, набраја Грке, Бугаре, Латине, Арбанасе и Влахе.¹⁰⁸⁷ Поред земљорадника, сточарством су се бавили и сточари номади, власи. Били су мање бројан део зависног становништва. Процењује се да су у XIV веку на поседима манастира Дечани породице влаха чиниле 1/10, а на поседима манастира Бањске 1/5 укупног зависног становништва.¹⁰⁸⁸ У подручјима са мење обрадиве земље, то јест планинским и крашким пределима број влаха је био већи. Власи су били потомци старог хришћанског становништва, које се у време доласка Словена повукло у планинске теже приступачне пределе Балкана, и бавило се сточарством. Влашка, пастирска села се код Срба у позном средњем веку зову катунима. Катун је обично чинило

1084 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 119-120. Пописом у области Бранковића 1455. забележено је више од 25.000 свиња, то јест више од две по породици.

1085 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 77. Старији су били вертикални, а касније су се раширили и хоризонтални разбоји.

1086 Невена Дебљовић Ристић, Тријатологија у архитектури ..., стр. 199-200.

1087 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 80-81. У овој Милутиновој повељи Дубровчани су заједно са другим католицима из приморја иза имена Латини. У Повељама великог бана Матије Нинослава Дубровчани су названи Власи.

1088 Милош Благојевић, Сточарство, Лексикон ..., стр. 712.

неколико дрвених грађевина у којој је боравио један род, то јест шира породица са 30 до 40 чланова, подељених у неколико домаћинстава.¹⁰⁸⁹ Катун је имао старешину кога различито називају: кнез, челник, катунар и примићур. У почетку сви власи и њихови катунци припадали су владару. После су владари влашке катуне давали цркви, а вероватно и властели.¹⁰⁹⁰

За разлику од земљорадника, Власи су имали знатно више стоке и нису боравили у сталним насељима. Односно, имали су два различита станишта у току године. Власи су могли прелазити велике раздаљине у потрази за пашњацима. Од пролећа до јесени окупљали су се у веће групе и боравили су са својим стадима на планинским пашњацима, у катунима. Зимом су се склањали у приморје, или у топлије равничарске и жупне пределе.¹⁰⁹¹

Власи су имали веће количине мяса, сира, кожа и вуне за размену. Поред оваца, коза и говеда, важно је било што су узгајали крда коња. Обични коњи преносили су терет, а само бољи су обучавани да служе за рат. Сточари су део своје стоке и сира давали као данак владару и феудалним господарима. По *Душановом закону* за боравак у зимском станишту власи су властелину давали „траварине од 100 кобила једну, од 100 оваца једну овцу са јагњетом и од 100 говеда једно говече”.¹⁰⁹² Власи на црквеним властелинствима давали су десетак у стоци (обично овце и јагњад), сир, косили сено и дају део онога што су израдили од вуне. Уколико су им уобичајене обавезе биле умањене, имали су обавезе да преносе и чувају имовину за црквено властелинство коме су припадали.¹⁰⁹³

Млеко се чувало у мешинама и дрвеним посудама. Користило се као свеже и кисело. Месом се трговало као свежим и усољеним. Људи из Дубровника у Србији и Босни куповали су велика стада стоке. Та стада су одвођена у Дубровник. Месо се јело као печено (на ражњу), кувано и осушено. У исхрани се користила речна и морска риба. Рибом се трговало као свежом или сувом и усољеном. Продавала се по градовима у унутрашњости Србије и Босне, а доста се користила у исхрани у манастирима због посних дана.

О војним обавезама влаха, то јест власима-војницима говори повеља Стефана Уроша II Милутина манастиру Бањска у којој се власи деле на војнике и „ћелаторе”.¹⁰⁹⁴

1089 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 66.

1090 Д. Динић Кнежевић, Власи, *Лексикон ...*, стр. 86-87; Десанка Којић Ковачевић, *Катунар, Лексикон ...*, стр. 287.

1091 *Историја српског народа*, I, стр. 364-365.

1092 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 82 и 141.

1093 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 96-97.

1094 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 97.

На властелинству Дечана према попису у оснивачкој повељи, која је издата 1330. године, било је знатно мање влашких породица (266 породица), него породица земљорадника (2.097). У том попису мало је хришћанских, романских и арбанашких имена. Истражујући имена зависних становника уписана у Првој повељи манастиру Дечани, Милица Грковић је закључила да је у влашким катунима око 80% словенских имена.¹⁰⁹⁵ Из тога изгледа да су били словенизовани.

Од почетка XIV века приликом продаје меса на трговима у држави Немањића прво су се продавали месо и стока (од пореза) које је владар изнео на тржиште, а после су могли да продају и остали који су имали вишак меса. У њих су спадали и власи.

Саси

Међу странцима који су долазили да привремено раде у Србији познатији су Дубровчани, Саси и плаћени војници.¹⁰⁹⁷ У септембру 1186. Дубровник је склопио трговачке уговоре са великим жупаном

¹⁰⁹⁵ Милица Грковић, Прва хрисовуља ..., стр. 39, 53. Према именима само три насеља су изгледа имала већинско албанско становништво.

¹⁰⁹⁶ Историјски атлас, стр. 43.

¹⁰⁹⁷ Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 145 са напоменом 98. У време владавине краља Душана месечна плата војника плаћеника била је око 3 златника, или око 6 перпера.

Немањом I, а у августу 1189. и са баном Кулином. Из тих уговора видимо да су Дубровчани могли несметано да се крећу по Србији и Босни, да напасају своју (товарну) стоку и секу дрва. Поред тога, били су ослобођени плаћања десетине српским владарима. Сличне повластице су добили и трговци из других приморских романско-словенских градова, а после њих Италијани и рудари Саси.¹⁰⁹⁸

Пре доласка Саса, домаћи рудари су вадили железну руду и са ковачима морали за владара да обезбеде одређену количину желе-за, коме је оно било потребно за израду оружја. Половином XIII века у Србију су дошли немачки рудари. У Србији и Босни њих зову Саси-ма. Они су знатно унапредили рударство у Србији и Босни. Саси су живели у рударским насељима у којима је, поред управника града постављеног од владара, постојала самоуправа за рударе која се остваривала преко њиновог већа пургара, посебних судова и нотара (бележника).¹⁰⁹⁹ Слично Власима, али брже, и Саси су се временом словенизовали.¹¹⁰⁰

Први већи познати рудник који се спомиње је рудник сребра Брсково (код Мојковца). Брсково је од средине XIII до средине XIV века било значајно рударско средиште. Ту су живели и Саси.¹¹⁰¹ Крајем XIII века постојао је значајан рудник сребра на планини Рудник. Од почетка XIV века Саси су имали своја рударска насеља на Копаонику (где се спомињу Трепча и Рогозно), а у првој половини XIV века постојали су и рудници источно од доње Дрине. Од 1319. јављају се прве вести о руднику Ново Брдо, које је постало највећи рудник сребра у српским земљама у XIV и XV веку.¹¹⁰²

У Босни се рудници појављују у писаним изворима од средине XIV века. После, Остружнице, која се спомиње 1349. године, у писаним изворима појављује се 1352. и један велики рудник сребра, Сребреница. На подручју Сребренице јавља се име Сасе за једно мање насеље од прве половине XV века.¹¹⁰³ Сребреничани су се тридесетих година XV века жалили деспоту Ђурђу Бранковићу да су од испарења топионице за руду умрли неки људи.¹¹⁰⁴

1098 Десанка Којић Ковачевић, *Трговина ...*, стр. 94-96.

1099 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 176, 217; Константин Лиречек, *Историја Срба, II*, Београд 1952, стр. 90-91.

1100 Михаило Динић, *За историју ...*, I, стр. 14-15 (468-469).

1101 Михаило Динић, *За историју ...*, I, стр. 4 (458). У једној повељи краља Уроша I спомиње се код Брскова „брдо над Сасе“.

1102 Сима Ђирковић, *Рударство*, Лексикон, стр. 631.

1103 Десанка Којић Ковачевић, *Трговина ...*, стр. 150-151; Михаило Динић, *За историју ...*, I, стр. 4, 9-11 (458, 463-465); Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, 334. У Дубровник су се преселили Ханс и Никл (можда се јавља и као Никола) Сасиновић. Од 1365. године они су тамо продавали рударске „рупе“, које су имали у Фојници и Остружници.

1104 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 182.

Развој рударства довео је до богаћења владара. Владар је добијао вероватно око 1/10 ископане руде, тзв. урбура. Владари су руду могли да продају на тржишту, или да искористе за ковање новца. Поред племенитих метала, Саси су радили вероватно и у рудницима других метала (олово, бакар и гвожђе). у Босни се као рударско насеље у другој половини XIV века спомиње и Олово.¹¹⁰⁵ Код Раса се налазио рудник гвожђа Глуха Вас (Глухавица).¹¹⁰⁶

У Српској деспотовини од 1411. или 1412. били су Ново Брдо Сребреница и Рудник. Са три најзначајнија рударска средишта средњовековних српских земаља, приходи деспота значајно су порасли. Због значаја рударства у његовим укупним приходима, а у жељи да омогући несметан рад рудара, он је издао 1412. рударски законик за рудник Ново Брдо. Рударски законик Стефана Лазаревића састављала је комисија од 24 стручњака за рударство. У првој половини XV века у Европи се осећала несташица злата и сребра на тржишту. Преко Дубровника, у мањој мери Котора, и другим путевима сребро и, мање, злато извозили су се у Италију и друге земље. Почетком XV века извоз из Србије и Босне преко Дубровника био је већи него икада пре. Процене прављене према сачуваној књизи надзорника дубровачке ковнице за 1422. говоре да је извоз сребра из Србије и Босне био 5,67 тона. То је била количина приближна петини тадашње европске производње сребра.¹¹⁰⁷

Повеље из времена Српског царства забележиле су имена места која указују да је било и насеља Јевреја.¹¹⁰⁸ Роми, народ пореклом из Индије, а преко Византије, или Италије дошли су и у српске земље. Од прве половине XV века у Дубровнику се појављују се прве вести о Ромима (Циганима). На подручју које су насељавали Срби, првобитно су називани „Египћани” или „Јеђупци”.¹¹⁰⁹

Робови

Античко ропство није без потпуно нестало као ни колонат у средњем веку. У смањеном обиму и делимично измењеном облику

1105 Сима Ћирковић, Рударство, Лексикон, стр. 631.

1106 Историја српског народа, I, 370. Спомиње се од друге деценије XIV века.

1107 Никола Радојчић, Закон о рудницима ..., стр. 37; Историја српског народа, II, Београд 1994, стр. 100-101. Сребро у Новом Брду је било вредније од оног из Сребренице, јер је имало значајну количину злата у себи то је било такозвано гламско сребро.

1108 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године, докторска дисертација (Београд 2012), са www.nardus.mprn.gov.rs (децембар 2016), стр. 511.

1109 Константин Јиречек, Историја Срба, II, Београд 1952, стр. 421.

колони и робови очувани су на територији романских приморских градова. Трговина робљем и положај робља били су уређени статутима градова. Постојали су робови и „отроци” у унутрашњости, али и људи који су због дуга, привремено морали радити као робови, за повериоца, док не плате дуг. Христијанизација није довела до потпуног укидања ропства. Робови у средњем веку били су малобројни и углавном слуге у кући.¹¹¹⁰ *Душанов законик* је забранио продају хришћана у робове.¹¹¹¹ Роба је могао ослободити властелин, његова жена, или син, који је могао и наследити роба.¹¹¹²

На црквеним поседима код Сплита, Словени робови се спомињу у XI веку.¹¹¹³ После, у најстаријим записима нотаријата и канцеларије у Дубровнику од друге половине XIII века има записа о довођењу робова из Босне. То су особе које су отели гусари, или трговци и после их продавали као робове, или су их као децу трговцима продали родитељи.¹¹¹⁴ Записи да су неки продавали своју децу и жене у робље говоре и о великом сиромаштву у коме је повремено живео део становништва. Већина робља била је женског пола. Робови су већином постајали слуге у кућама богатих грађана приморја и Италије. Робље су продавали и властела и босански владари.¹¹¹⁵ Главно место за продају робља био је трг Дријева, а трговином робљем бавили су се Дубровчани, Которани и други.¹¹¹⁶

Тек у другој половини XIV века у Дубровнику је донета забрана да се православни Срби и Арбанаси продају као робље. Према тадашњем католичком објашњењу, „јеретици” из Босне и даље су могли бити претворени у робове. Протестовање босанских владара и великаша (Стефан Остоја и Хрвоје Вукчић Хрватинић) против претварања Босанаца у робове приморало је већа у Дубровнику да донесе наредбу о забрани трговања људима 1413. и 1416. године, али се трговина робовима и даље појављивала. Средином XV века у Венецији је донета забрана да се тргује Словенима и Арбанасима као робљем. Средином XV века у Дубровнику се спомињу људи из области Требиња који се баве хватањем робова, које продају Османлијама.¹¹¹⁷

1110 Ђорђе Бубло, Роб, Лексикон ..., стр. 622-625.

1111 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 47, 95.

1112 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 51-52, 100-101.

1113 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 74.

1114 Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 11-13.

1115 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 331; Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 74; Константин Јиречек, Историја Срба, II, 412.

1116 Константин Јиречек, Историја Срба, II, стр. 411.

1117 Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 177; Константин Јиречек, Историја Срба, II, стр. 411-412.

Градови у унутрашњости

Средњовековно феудално друштво првенствено је друштво са бројним пољопривредним (земљорадничким и сточарским) насељима. У позном средњем веку већина сељака била је зависна од властеле и није могла по својој вољи напустити властелинство. Насупрот томе, становништво града било је лично слободно. Градова није било много, а и број становника у већини градова био је мали. Пре већих камених утврђења, која уобичајено везујемо за слику средњовековног града, постојале су мање тврђаве грађене од дрвета, земљаних насипа и заштитних ровова. Вероватно су постојале на прелазу из XI у XII век у граничном појасу Србије и Византије. Ана Комнина је записала да је њен отац цар Алексије I против Срба саградио дрвене торњеве, а где је могао и куле од опека, или камена.¹¹¹⁸ Срби су преузимали већ саграђене, а вероватно и градили своје куле. Александар Дероко је замислио да су те мале тврђаве личиле на оне на западу Европе, или касније камене куле османлијских феудалаца на Балкану. По њему то су већином биле појединачне високе дрвене куле. Те куле у приземљу имале су бунар или цистерну за воду. Ту су могле бити залихе намирница. Поред тога то приземље служило је и за склањање коња и стоке. Изнад је био спрат на коме су боравиле слуге и пратња властелина господара куле. Властелин је вероватно, са породицом, живео на највишем спрату. Грађењем добро утврђеног дворишта око те првобитне куле настајале су веће тврђаве.¹¹¹⁹ Када је дрво као грађевински материјал заменио, сигурнији и трајнији, камен настале су нама препознатљиве тврђаве из позног средњег века. Од XII века међу грађевинама у српским земљама настајале су камене тврђаве. Оне су биле војна управна и градска средишта. Камена утврђења често су грађена на узвишењу уз неки важан пут. Грађена су на узвишењу како би била лакше брањена од напада непријатеља, а уз пут да би се из њих надгледало ко пролази путевима.

Градска насеља у Србији и Босни до XIV века слабије су нам позната од градова у приморју (Котор, Бар, Улцињ, Будва ...) или градова које су српски владари узели од Ромеја (Ниш, Скопље, ...). Са преузимањем тих градова, Милутин је из Византије преузео и звање кефалија (главар) за управника у граду.¹¹²⁰

1118 Византијски извори за ..., III, стр. 386.

1119 Александар Дероко, Средњовековни градови ..., стр. 23-24.

1120 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 70; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 300, 541. Милутинов кефалија у Скопљу управљао је подручјем 20 до 30 километара око града.

Један опис говори да је у Милутиновој Србији, даље од морске обале, било дрвених градова, које је аноним видео као велика села. Према његовом опису око 1308. „у целом краљевству ... се ... налазе многе утврде и тврђаве и велика села, без икакве оgrade, са 300 до 400 кућа, које су грађене од дрвета и дасака.”¹¹²¹ Ако су у тим кућама живела домаћинства са 6 чланова, описана „села” су могла имати 2.000 и више становника. То је величина просечног средњовековног града. Са таквим дрвеним градовима, Србија краља Милутина могла је бити добро насељена за тадашњу Европу.

Привредно средиште државе Немањића у XIV веку било је Косово. Дуготрајни турски пљачкашки напади слабили су привреду у тој области од краја XIV века. Део становника се повлачио у крајеве северно од Копаоника у Поморавље. Повећање броја становника у Поморављу довео је до крчења шума и повећања површине пољопривредног земљишта. Зато је Поморавље постало ново привредно средиште Српских земаља од почетка XV века.¹¹²²

Почетком XV века Београд је предат деспоту Стефану Лазаревићу, а пуна ризница деспота омогућила је значајну градњу у новој престоници. К. Филозоф пише да је деспот у Београд населио најбогатије људе и трговце, којима је дао повластице ослобађајући их разних давања владару државе. Ослобађање трговаца од царина и путарина у Београду довело је до њиховог брзог усељавања у град и развоја привреде. Деспот је ту изградио свој двор, митрополију и прву познату градску болницу у средњовековној Србији. Београд је постао „највећа српска тврђава предтурског доба”. Састојао се од старијег правоугаоног утврђења на вишем нивоу, тзв. Горњег града, и нижег утврђења између Горњег града и ушћа Саве у Дунав, тзв. Доњег града. Уз источни зид Доњег града било је укопано пристаниште. Део Горњег града (на западу уз Доњи град) је био деспотов двор са главном кулом („ступом”). То последње упориште одбране, кула Небојша, имала је звоно за упозоравање. Град је имао двоструке заштитне зидове према копну и четири капије. Са вањске стране заштитног зида био је ископан јарак, а преко њега били су покретни мостови као улази, али и заштита.¹¹²³

1121 Anonymi Descriptio Europae ..., стр. 122. Тако великих села углавном нема у манастирским повељама и можда су описани дрвени градови.

1122 Историја српског народа, II, стр. 108.

1123 Стара српска књижевност, III, стр. 220-221; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска од 1402. до 1460. године, докторска дисертација (Београд 2016), са www.nardus.mpp.gov.rs (септембар 2016), стр. 52-55. Кула Небојша налазила се ближе данашњег споменика Победнику, то јест знатно више од данашње куле Небојша. Властела и деспот живели су у Горњем граду, а остали грађани у Доњем граду.

Макета двора деспота Стефана Лазаревића на Калемегдану

Ђурађ Бранковић је морао вратити Београд краљу Угара, а признавши власт султана добио је и дозволу да гради нову престоницу Смедерево од 1428. Основу града представља троугао странаца дужине око 550, 500 и 400 метара. Две стране зидина штите воде Дунава и Језаве, а са треће је био прокопан ров. Према натпису на једној кули у Малом Граду он је изграђен 6938. од стварања света (1429-30).¹¹²⁴ Мали Град био је деспотов двор, а радови на великом заштитном зиду око престонице настављени су до 1439. и од 1444. до 1453. Зидови су били широки од 2 метра до 4,5 метара, са кулама високим око 20 метара. На врху заштитног зида је стаза, са заштитним зупцима за браниоце града. Унутар зидина је био град на простору од око 10 хектара.¹¹²⁵ Величина града и брзина зидања довели су до великог оптерећења становништва. Народ је морао обезбедити средства за рад и бесплатним радом допринети грађењу.¹¹²⁶ Смедерево се спомиње као мањи трг први пут 1410. а као

1124 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 84.

1125 Мирослав П. Лазић, Смедеревска тврђава, (Смедерево 2008), са www.fvm.academia.edu/MiroslavLazić (јун 2017), стр. 2-4; Смедерево мали водич кроз културну баштину, 2. измењено издање (Смедерево, јун 2007), са www.spomenickikulture.org.rs (јун 2017), стр. 6-8.

1126 Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ господар Србима, Подунављу и зетском

Остаци двора деспота Ђурађа
(Мали град) у Смедереву.

Заштитни зид са кулама
и канал испред Ђурђевог
двора у Смедереву.

приморју, I, Београд 1880, са www.us.archive.org (април 2017), стр. 169-170; Милош Ивановић, Властела Државе српских деспота, докторска дисертација (Београд 2013), са www.nardus.mrn.gov.rs (јун 2017), стр. 317-318; Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких ..., стр. 7-8, 555-556. Срби су за велике напоре и давања оптужили деспотову жену, Гркињу Ирину, која је запамћена као Проклета Јерина. Због тога постоји мишљење да је градњом Смедерева руководио Георгије Кантакузин, брат деспотове жене Јерине, који је у то време био у служби деспота Константина (Драгаша) Палеолога на Пелопонезу.

престоница брзо је постало велико потрошачко средиште, које је привукло околно становништво, али и трговце из Дубровника.¹¹²⁷

Нека од рударских и трговачких насеља у позном средњем веку израсла су у значајне градове. Друго по величини рударско насеље била је Сребреница. Према проценама, она је у другој половини XV века имала око 700 кућа, то јест можда око 4.000 становника.¹¹²⁸

Град Ново Брдо налазио се на 1.100 метара надморске висине, око 20 километара југоисточно од Приштине.¹¹²⁹ Ново Брдо у XIV и XV веку било је најзначајније привредно средиште у српским земљама. То насеље рудара, трговаца и занатлија, личило је на слику коју уобичајено имамо о средњовековном граду. Данас су највидљивији остаци средишњег, мањег, утврђења са шест великих кула, чије су камене зидине дебљине око 3 метра. У њему је била смештена управа града и било је последње и најјаче упориште одбране града. Налазило се на најузвишенијем терену. Испод је био већи део утврђеног градског насеља, тзв. „Доњи град”. Он је био испуњен збијеним кућама, уским улицама, које су вероватно имале канале за одвод течног муља. Крај две стране заштитног зида „Доњег града” сачувани су остаци широког рова, који је отежавао прилажење непријатеља зиду.¹¹³⁰ Градске капије дању су биле отворане, а ноћу затворане. На зидинама града била је стража, а ноћу она је пролазила и празним градским улицама.

Остаци грађевина изван зидина, северно и источно, припадали су тзв. подграђу. Део града изван сачуваног каменог утврђења био је неколико пута већи. Ту су, поред стамбених кућа, били већи трг, радње занатлија и трговаца, а изгледа и главна црква. У Новом Брду на врхунцу његовог развоја могло је живети 6.000 до 8.000 становника. Статут (градски правилник) Новог Брда сачуван је само делимично уз рударски законик Стефана Лазаревића. На основу тог документа претпоставља се да су у унутрашњости државе Немањића, прво у насељима рудара, створена и већа 12 „пургара”, то јест градских већника. Реч пургар је изведена од немачке речи „бург” (мала тврђава). Градско веће и градски старешина, кога је поставио владар, управљали су градом. Тако су рударска насеља, у којима су

1127 Историја српског народа, II, стр. 107.

1128 Хисторија народа Југославије, I, стр. 588; Михаило Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, I, са www.mediafire.com (септембар 217), стр. 86-87, 94 (540-541, 548).

1129 Ђурђе Бошковић, Ново Брдо, Годишњак Музеја Јужне Србије (Скопље) 1 (1939), стр. 161-168.

1130 Ђурђе Бошковић, Ново Брдо, стр. 161-168; Сима Ћирковић, Кућа, Лексикон ..., стр. 355. У уговору о продаји куће Дубровчанина у Сребреници 1430. спомиње се кућа на спрат, а са две стране имала је одводне канале. Та кућа је имала са две стране друге куће, а са једне улицу која је водила на градски трг.

били Саси, статутом и градским већем имала извесну самоуправу. Према средњовековним мерилима, Ново Брдо је био велики и добро организован град. Сличне рударске законике вероватно су имала рударска насеља у Босни.¹¹³¹

Поред градова, на поседу манастира, или властелина живеле су занатлије. На манастирским поседима сачувани су у повељама записи о њима и јављају се ковачи, дрводеље, шавци, грнчари, зидари, седлари, млинари, обућари, оружари. У именима села понекад је сачувано сећање на занимање дела његових становника. Тако постоје стрелари, штитари, мачари и други. За разлику од села, основна занимања градског становништва су занатство и трговина, али у средњовековним градовима било је много становника који су се бавили пољопривредом. Српски градови били су првенствено средишта државне управе, рударства и трговине. Стални развој занатства довео је до појаве најмање око 50 заната у време Српске деспотовине. У Србији занатлије су називане мајстори, а они који су обављали теже и сложеније послове протомајстори.¹¹³²

Занатлије су живеле већином у граду и подграђу. Вероватно су били обучаивани и удружени на сличан начин као занатлије у приморским градовима, а за њих је сачувано више писаних извора. Дечасти су уговарали са мајсторима да помажу мајстору неколико година и тако изуче занат. Вероватно су били удружени и у братовштине (еснафе), у којима су били занатлије исте струке, нпр. сви ковачи, или обућари у једном граду.¹¹³³ Трговци из приморја су куповали куће у рударским средиштима. У Новом Брду у XV веку постојала је бројна колонија Дубровчана. Поред Новог Брда, значајна насеобина Дубровчана била је тада и у Сребреници. Надгледање над радом дубровачких колонија поверено је конзулу, који је имао обавезу да са својим пратиоцима обилази тргове и дубровачке колоније. Конзули су слати из Дубровника на годину дана. Један је слат у Србију, а други у Босну. У XV веку Дубровчани су имали трговачке и занатске радње, магацине, куће, у многим српским рудницама и трговима, а уз градове винограде и друге земљишне поседе. Неки од њих били су закупци и власници делова рудника и царина. Могли су постати службеници властеле и владара.¹¹³⁴

Већа трговинска размена довела је до појаве тргова, који су били зачетак градског насеља, или само део града. Именицом трг у

1131 Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 146.

1132 Синиша Мишић и Татјана Суботин Голубовић, Светоарханђеловска ..., стр. 77-78; Сима Ћирковић, Занати, Лексикон ..., стр. 214-215.

1133 Сима Ћирковић, Занати, Лексикон ..., стр. 216-217.

1134 Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 148-149; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 113-114.

средњем веку означавала се и роба којом се трговало и место где се трговало. Да би лакше трговали, и манастири су имали своје тргове. Тако се у близини Милешева развио трг Пријепоље.¹¹³⁵ Трговина у градовима и на трговима била је стална, али на дан неког црквеног празника у граду је одржаван већи сајам. Тада се окупљало више људи ради трговине. Тргови су постајали претесни за све који су тада долазили. Сајам је могао трајати и неколико дана.

Обавезама зависних сељака, у власништву владара, властеле и цркве, нашле су се велике количине пољопривредних производа. Део тих производа они су трошили за своје потребе, а вишак су износили на тржиште. Развој рударства, нарочито племенити метали, привукли су већи број трговаца у Србију и Босну. Највећи број трговаца је долазио из Дубровника и других приморских градова. Писани трговачки уговори су сачувани од друге половине XII века.

Главни преносиоци трговачке робе били су Власи, јер су добро познавали путеве кроз планине и имали довољан број товарних грла. Они су са трговцима из Дубровника склапали уговоре о преношењу робе. Караван (то име се јавља у XIV веку до тада се користила реч турма) који је долазио на неки трг, плаћао је царину од робе која је продата на том тргу, а царина је износила десетину вредности продате робе. У Србији, ако је роба продата на владаревом тргу, царина је плаћана владару, а ако је продата на тргу манастира, онда је царина припадала манастиру. Поред царине, караванима је наплаћиван и прелаз преко река, тзв. бродарина. Поред тога, моћни властелини могли су да затраже да се и њима да део робе као дажбина за прелаз преко њихове територије, а дешавале су се и плачке.¹¹³⁶

У Србију и Босну увожени су со, вина, уље, рибе, јужно воће, лекови, зачини, сапуни, мириси, накит, драго камење, посуђе, fine и јефтиније бојене тканине (од памука, вуне и свиле), метални предмети од игала до оружја, које је произведено у радионицама на западу. Из Србије и Босне су извожени племенити метали, восак, крзна, сир, олово, мед, жива стока, а из предела у које су могли да дођу бродови и житарице. За осветљавање, се поред свећа, користила луч.¹¹³⁷

1135 Историја српског народа, II, Београд 1994, стр. 383.

1136 Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 57-58, 161-163; Ђуро Тошић, Караван, Лексикон ..., стр. 281-282. Плаћање за привремену употребу влашког коња могло је износити трећину, или чак половину његове вредности по којој је трајно даван.

1137 Луч је отцепљени комад лако запаљиве боровине богате смолом.

Дубровчани и Которани су се највише бавили посредничком трговином. Они су робове, коње, живу стоку, восак и друге робе бродовима превозили у Италију. Трговину племенитим металима, који су из Дубровника и Котора преношени у Италију, држали су у својим рукама најбогатији трговци.

Почетком XV века растао је привредни значај Србије и Босне. Подаци сачувани у трговачким књигама у Дубровнику показују да се повећавао нарочито извоз сребра и олова из Србије и Босне од краја XIV века. Зато су трговци из Дубровника у већем броју долазили у рударске центре и тамо су узимали куће. Поред трговаца из приморја, а поред владара и властеле, од XIV века било је домаћих људи у Босни и Србији (у Новом Брду, Призрену, Приштини, ...) који су се бавили спољном трговином. Они су узимали од Дубровчана робу на кредит, или за новац, а дуг су измиривали извозном робом, коју су давали кредитору.¹¹³⁸ Да би надгледали трговину сребром и наплату владаревог дела, краљеви у Босни и деспоти у Србији наређивали су жигосање („болање“) сребра. Стефан Твртко II обновио је ковање босанског новца и тако потискивао новац Дубровника и Венеције.¹¹³⁹ За велике трговачке подухвате стварана су трговачка друштва. Дешавало се да Дубровчани, Италијани, Власи и Срби учествују у таквом друштву. Грађани, властела и владари из Србије и Босне посуђивали су новац у Дубровнику уз остављање залога. Српски владари и властела су свој новац и драгоцености остављали на чување у Дубровник. Дубровник је вршио улогу трговачког и банкарског средишта за српске земље. Трговину на подручју Македоније углавном су држали трговци из Солуна.

Градови у приморју

Изузимајући од српских владара независни Дубровник, најзначајнији романски град на српском приморју био је Котор. У средњем веку Котор је био, углавном, под влашћу српских владара и крупне властеле. На примеру Котора, уз допуне из Дубровника, може се стећи увид како је изгледао живот у средњовековном граду.

¹¹³⁸ Историја српског народа, II, стр. 101-106, 108. Развој домаћег грађанства у Србији и Босни ометало је не само присуство Дубровчана, него и одлазак дела богатих Срба у Дубровник, где су куповали куће и добијали грађанска права.

¹¹³⁹ Историја српског народа, II, стр. 107; Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 46-47; Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 126. Према повељи Стефана Степана Томашевића из 1461. неболано сребро није се могло износити из његове државе.

Средњовековни град Котор настао је на малом, приобалном, скоро троугаоном простору, са неједнаким страницама.¹¹⁴⁰ Море је са западне и јужне стране града. Источно од града биле су стрме падине планине, а уз северни зид града протиче једва неколико стотина метара дуга речица Шкурда. По неким проценама Котор је имао око 650 кућа.¹¹⁴¹

Романски градови у приморју имали су одређену границу своје територије и значајну самоуправу о којој говоре њихови статuti. За Котор су сачувани делови градског статута који су настали од почетка XIV века.¹¹⁴² Градом је у име врховног владара управљао кнез (странац, или Которанин). Он је имао извршну власт, бринуо о купљењу пореза за владара и одбрани града. Са кнезом учешће у управи су имали и остали чланови властеле. У Котору су у XIV веку тројица судија бирани, на годину дана, уместо кнеза. Судије су биране од стране Малог већа, а после од Већа умољених. Некадашњу градску скупштину мушкараца заменило је веће градских племића, тзв. Велико веће.

Становништво у Котору било је, већином, католичке вероисповести, а као верског старешину имало је бискупа. Которски бискуп био је често пореклом домаћи племић. Имена становника у приморским градовима су српског, романског, влашког, арбанашког, а ређе грчког порекла.

Которани су трговали са унутрашњошћу српских земаља. Једном седмично у Котору су се одржавали вашари на којима су сељаци и грађани трговали. Међу сељацима из околине долазиле су и сељанке и продавале прехранбене производе или платно. Улице и малени тргови тада су били закрчени од људи, који су се сакупили ради посла, али и забаве. Главни трг је био простор код катедралне цркве Св. Трипуна. До средине XV века вашарни дан је био недеља, а на захтев Католичке цркве, Мало веће је донело одлуку да дан за вашар буде суботом. Нерадни дани су били значајнији хришћански празници и недеље. Посебан градски празник у Котору био је дан Св. Трипуна, који је замишљан као заштитник града. Катедрална црква Светог Трипуна била је место испред кога су објављивани важни закони, а у њој су чувани документи који су били важни за которску општину. Сељаци су вашар користили да посете и мису у цркви Св. Трипуна. Од XV века постоје забране да се у цркви игра и пева. Прославе су биле праћене испијањем вина,

1140 Две дуже странице (југозападна и источна) дугачке су више од 400 метара, а северна има око 340 метара ваздушном линијом. Град су штитиле градске зидине. Данашње зидине су из времена венецијанске управе Котором.

1141 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 268.

1142 Ж. Бујуклић, Статут, Лексикон ..., стр. 703.

на трговима и улицама глумци су играли своје представе, а младићи су изгледа волели и песме које говоре о полној жељи.¹¹⁴³

Улице су биле уске и не нарочито уредне. За Дубровник је сачуван податак да је тек почетком XV века забрањено да се пуштају свиње да се слободно крећу улицама.¹¹⁴⁴ Око улица уздизале су се куће на два или три спрата, грађене од дрвета, камена и опеке. Прозорски отвори имали су дрвене капке. У приземљу могла су бити складишта, крчме, занатске, трговачке радње и нужници, а спрат је служио за становање.¹¹⁴⁵ Богатији грађани могли су имати целу кућу, а сиромашнији су живели у једном делу куће или једној соби.

Постојале су заједничке пекаре за печење хлеба, а храна уз пиће се могла купити и у крчмама (тавернама).¹¹⁴⁶ У крчмама су играли и разне игре. Неке од њих су игра мице и игре коцкицама какве се и данас користе у играма, а у XV веку у Дубровнику се спомињу карте и шах (који је преко Арабљана стигао из Индије). У време нерадних дана, празника, у градовима и селима мушкарци су се такмичили у гађању луком и стрелама. Из једног документа са краја XV века сазнајемо да су се на тргу испред врата цркве Св. Трипуна деца играла игре „орасима на рупе”.¹¹⁴⁷

Занатска радионица истовремено је била и трговина за продају, а њен зид према улици имао је велике дрвене поклопце, који су се дању отварали и тако представљали излог за пролазнике. Почетком XIV века прописана је законска забрана да Которани граде спратове изнад улица без одобрења општине, као и забрана за градњу балкона изнад крова суседне куће.¹¹⁴⁸ Столари су за куће израђивали прозоре, степеништа, ормаре, клупе и кревете.

Као кухиња коришћене су просторије у приземљу и поткровљу, а неке куће имале су пекару за хлеб у дворишту. Код кућа са више просторија постојале су оставе, собе за залихе и подруми. Важан део намештаја представљала је шкриња (сандук). У њој су чуване ствари, одећа или храна. На њој се седело или спавало, а служила је и као сандук за преношење ствари.

Град је имао више бунара, а поред града на Шкурди су били млинови, а жене су на обали прале веш. Которски племићи у

1143 Теодосије, Житија, стр. 7; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 99-103. Поред представа за обични свет на јавним местима, Теодосије Хиландарац је записао да су постојале „срамотне и штетне песме младићких пожуда”, а да је њих избегавао млади властелин Растко Немањић.

1144 Константин Жиречек, Историја Срба, I, стр. 297.

1145 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 86-87, 89. Септичке јаме суседи су правили понекад заједнички.

1146 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 91, 98.

1147 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 110.

1148 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 87-88.

близини Котора имали су винограде, маслињаке, воћњаке и друге земљопоседе.¹¹⁴⁹

У домовима богатих Которана радиле су слушкиње. Оне су биле група са мало права у друштву. Доносиле су хлеб од пекара, воду са бунара и обављале друге послове. Мogle су бити сиромашне слободне личности које склапају уговор о служби, или су биле у ропском положају. Газда је давао послужу одело, храну и одређену количину новца. У Котор и Дубровник долазили су девојке и младићи са подручја данашње Херцеговине и из Црне Горе да раде као послуга и шегрти.

Занатлије су биле организоване у еснафе. Жене су се у Котору бавиле и разним занатима, а често су правиле свеће и опанке.

Из прве половине XIV века у судским папирима забележен је спор у вези са издавањем простора у једном подруму женама које су продавале полне услуге.¹¹⁵⁰ Из овог спора није потпуно јасно да ли је у Котору постојала јавна кућа, као што је то било у Дубровнику. Продаје полних услуга (проституције) било је у већим градовима. Једном одредбом из 1409. био је одређен део Дубровника у коме су мogle да се крећу жене које су се бавиле том продајом. Судски записници указују да је и пре ове одлуке постојао део града у коме су се неке жене бавиле продајом полних услуга. Прва сачувана одлука којом је протерано 6 жена због проституције из Дубровника је из 1456.¹¹⁵¹

Дубровник

На српском приморју најзначајнији средњовековни град био је Дубровник. Настао је спајањем два мала насеља. Према писању Константина VII Порфирогенита: „Рагужани некад давно држали су град звани Епидаврос ... када су Словени освојили остале градове у покрајини, би освојен и тај град, те једни беху убијени, други заробљени, а неки, успевши да побегну” населише се на стени уз обалу.¹¹⁵²

Вероватно почетком VII века, исељеници из Цавтата створили су мало рибарско насеље, или су се преселили у неко које је већ постојало. Романи су то насеље звали Рагузијум. Насупрот насељу

1149 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 95-98.

1150 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 91-92.

1151 Гордан Раванчић, Прилог познавању проституције у Дубровнику у касном средњем вијеку, www.hipsb.academia.edu/GordanRavancic (октобар 2016), стр. 3-5 (125-127).

1152 Византијски извори за ..., II, стр. 20.

Романа, на обали своје насеље створили су Словени. То насеље названо је по дубрави (шуми) Дубровник. У почетку Романи вероватно нису допуштали Словенима насељавање у Рагузијуму. После дуготрајног живота једних поред других, насеља су се спојила у једну заједницу, и настао је град Романа и Словена са два имена. У град су наставили да се досељавају Срби из Травуније и Захумља, а мање досељеника долазило је са острва и из других градова Далмације. Процењује се да је до краја XIII века дубровачко становништво већином било словенизовано, али малобројна властела чувала је своју романску свест и латински језик до краја средњег века.¹¹⁵³

Приморски градић у коме су главне одлуке доносили Романи дуго је признавао власт ромејских царева. Од краја XI века Дубровник је признавао неколико пута и власт Нормана из јужне Италије (од 1081. до 1085, 1172. и од 1186. до 1190). У XI и XII веку управу у Дубровнику преузимало је племство (*nobiles*), које се спомиње први пут у писаним изворима 1023. За доношење најважнијих одлука племство и његов представник кнез и крајем XII века морали су сазивати скупштину у којој је био и обични народ.¹¹⁵⁴

Становништво се бавило више рибарством и занатством, а мање пољопривредом и трговином, али од XII века Дубровник је склопио више трговачких уговора са градовима Италије, Србијом и Босном. То говори о порасту значаја трговине у привреди Дубровника. Први пут у писаним изворима се јавља „*communitas Ragusina*”, тј. дубровачка општина 1181. Она је тада обухватала град и по десетак километара приобалног подручја са обе његове стране.¹¹⁵⁵

После тога, 1205. Дубровник је признавао врховну власт Венеције и тако је остало до 1358. Дубровник је морао послати војну помоћ Венецији када ратује на Јадранском мору, а Венецијанци су као кнеза у Дубровник слали свог племића. У време врховне власти Венеције порастао је значај кнеза и Малог већа, у које су именовани Дубровчани племићи. Поред њега од 1235. спомиње се Велико веће, а од 1253. и Веће умољених, које је доносило важније одлуке.

1153 Хисторија народа Југославије, I, стр. 634-635; *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 110-111; Јорџо Тадић, Историја Дубровника до половине XV века, ИЧ 18 (1971), стр. 13-14; Милан Решетар, Дубровник, Народна енциклопедија СХС, II, са стр. 578-579; Сениша Мишић, Дубрава, Лексикон ..., стр. 171. Са повећавањем броја Словена у граду се говорио више и словенски језик у свакодневном животу. Романски, то јест латински је потискиван из свакодневне употребе, али се задржао у службеној употреби. Донета је и забрана 1472. да се у већима Дубровника говори словенски, а наређено је да се користи латински, или „стари дубровачки”.

1154 Јорџо Тадић, Историја Дубровника ..., стр. 13, 15-16; Хисторија народа Југославије, I, стр. 631-632, 634.

1155 Хисторија народа Југославије, I, стр. 633, 635.

У Великом већу били су сви одрасли мушкарци из дубровачке властеле. Сачувани записи говоре да је број одраслих властелина у XIV и XV веку био различит. Некада их је било око 150, а 1442. чак 553 личности. Свађе између кнеза и већа у управи Дубровником довеле су до писања Статута Дубровника 1272. Њега су прихватили прво Мало и Велико веће, а потом и скупштина грађана.¹¹⁵⁶

Дубровник је признао власт угарског краља у мају 1358. Краљу је морао слати 500 дуката годишње и један брод као војну помоћ, али Дубровник је добио пуну самоуправу и претворио се у феудалну републику. Његови највиши представници извршне власти 12 чланова Малог већа постали су изборни од Великог већа, а бирани су на годину дана и мењали су се сваки месец на месту кнеза (rector). Велико веће је бирало око 45 чланова Већа умољених, такође са службом од годину дана.¹¹⁵⁷

Према проценама Дубровник је крајем XV века могао имати 5.000 до 6.000 становника, а цела Дубровачка република око 4 пута више.¹¹⁵⁸ Без учешћа у управи остали су обични грађани (трговци, занатлије, радници, поморци, рибари). Нижи положај у друштву од грађана имали су сељаци. Они су као колони, или зависни сељаци обрађивали земљу племства, а најнижи је био положај робова.¹¹⁵⁹

Велики утицај у Дубровнику имала је Католичка црква. Векови-ма Дубровник је био нетрпељиво средиште католичанства. Зато је упорно ширио католичанство на подручјима која је добио од Србије и Босне и ометао да се на земљи под влашћу Дубровника очувају постојеће, или граде православне цркве.¹¹⁶⁰ Средином XIII века острво Ластово признало је власт Дубровника.¹¹⁶¹

Дубровник је, поред трговачких, имао и културне везе са градовима у Италији. Млада дубровачка властела одлазила је на школовање у италијанске градове. Из Италије у Дубровник су долазили писари, лекари, уметници, занатлије и други да раде и живе. По узору на Италију, у Дубровнику је створена службена канцеларија са писаром за бележење трговачких уговора. Италија је била узор и за стварање општинске (основне) школе у Дубровнику у XIV веку.¹¹⁶² На

1156 Хисторија народа Југославије, I, стр. 646, 649-650. Према Статуту, кнез је именовао чланове Малог већа са службом од годину дана. Могао је именовати само оне који су по пореклу Дубровчани.

1157 Хисторија народа Југославије, I, стр. 650-651; Зборник Константина Јиречек-ка, I, (гл. уредник Михаило Динић), Београд 1959, стр. 353.

1158 Хисторија народа Југославије, I, стр. 639.

1159 Јорјо Тадић, Историја Дубровника ..., стр. 17-18.

1160 Хисторија народа Југославије, I, стр. 638-639.

1161 Хисторија народа Југославије, I, стр. 637.

1162 Јорјо Тадић, Историја Дубровника ..., стр. 43; Хисторија народа Југославије I, стр. 655.

њено оснивање утицао је развој робноновчане привреде и потреба да се стекну знања потребна за трговину (читање, писање, рачунање и право). У њој су се образовали припадници племства. Због образовања Дубровчани су доводили учитеље са Апенинског полуострва. Тако је Дубровник добио школоване писаре и пословне људе. Дубровник је био посредник и у преношењу знања из италијанских градова у српске земље, Рашку, Босну и Поморје.

Привредно јачање Дубровника остварено је захваљујући посредничкој трговини. Дубровчани су преносили робу из Србије и Босне у италијанске градове и обрнуто. Дубровачка трговачка флота постала је највећа у Далмацији. Богаћење Дубровчана довело је до великих промена у изгледу града. Око 1400. у Дубровнику је било више од 300 дрвених кућа. За мање од деценију и по дрвене куће су срушене, а грађене су нове камене куће, неке и са 4 спрата. У првој половини XV века за Дубровник Онофрије де ла Кава изградио је водоводни канал дуг више од 10 километара, који се користио до средине XX века. Чувена општинска зграда, Кнежев двор, такође је данашњи изглед добила у XV веку, као и највећи део градских зидина.¹¹⁶³

Кнежев двор

Ширење територије Дубровника.¹¹⁶⁴

¹¹⁶³ Јорјо Тадић, Историја Дубровника ..., 42-43; Хисторија народа Југославије, I, стр. 654, 659. Old City of Dubrovnik, са www.whc.unesco.org (мај 2017). Стари град Дубровник је уписан 1979. на листу светске културне баштине Унеска.

¹¹⁶⁴ Раде Михаљчић, Историја: за седми разред основне школе, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007, стр. 159.

Закони, судови и одметници

Реч закон је означавала један закон, или цео законик, али и цели правни поредак у држави.¹¹⁶⁵ Правни поредак у Душановој држави чинили су *Номоканон* (или *Крмчија Светог Саве*), тзв. *Јустинијанов законик*, *Синтагма Матије Властара*, *Душанов законик*, повеље личностима, цркви и међународни уговори. *Јустинијанов законик* је збирка закона претежно везаних за пољопривреду, преведена са грчког пре Душанове владавине, а у време Душанове владавине преведена је *Синтагма Матије Властара*, која је збирка црквених и грађанских закона а тим законима додата су објашњења монаха из Солуна Матије Властара.¹¹⁶⁶

Душанов законик требало је да употпуни и уједначи правни поредак у његовој држави. Он је написан на старосрпском језику, а на основу међународних уговора, српског обичајног и феудалног права (повеља), али и законодавства из Ромејског царства.¹¹⁶⁷

У Немањинској држави постојали су црквени и световни, виши и нижи судови. Врховни судија био је сам владар. Тако Милутин у повељи Дубровчанима из 1302. одређује да ће он судити и Дубровчанима за издају краља, продају људи у робље, убиства и крађу коња.¹¹⁶⁸ Душан је постављао царске судије у држави, а чланови 171. и 172. који уздижу законе изнад царске тренутне самовоље, узети су из законодавства Византије, тј. из Василика. Члан 172. прописује: „Све судије да суде по Законику, право, како пише у Законику, а не да суде по страху од цара.” Цар је могао мењати законе, али у Законику позвао је судије да поштују објављене законе.¹¹⁶⁹ Судије су писале пресуду у два примерка. Један је остајао у архиви судије.¹¹⁷⁰

1165 Нина В. Кршљанин, *Српске средњовековне ...*, стр. 65-66, 70-71. Синтагма Матије Властара са Номоканоном се назива Законом светих отаца у Душаново време.

1166 Историја српског народа, I, стр. 557-560; Нина В. Кршљанин, *Српске средњовековне ...*, стр. 31, 38, 63-64. Повеље (или дипломе, од грчког *δῖπλωμα*) су писана сведочанства о неком акту правне природе, а често су везане само за једно властелинство (световно или црквено), тј. садрже законе за део државе. Издавао их је средњовековни властодржац, већином владар, или обласни господар који је узео то право себи.

1167 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 55, 62-63, 107, 118-119; Нина В. Кршљанин, *Српске средњовековне ...*, стр. 33-34, 69 са напоменом 111. Законик је предвидео како се неко позива на суђење и како судије суде.

1168 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 85; Раде Михаљчић, *Вражда*, *Лексикон ...*, стр. 106, 814.

1169 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 77, 135; Нина В. Кршљанин, *Српске средњовековне ...*, стр. 73-74, 78.

1170 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 76, 133. Члан 163. прописује: „Све судије што суде да уписују судове и да држе код себе, а уписавши, друго писмо

Жупани и кефалије судили су у жупљанима и градском становништву, али у нижим прекршајима судио је властелин, који је управљао неким властелинством у жупи.¹¹⁷¹ Црквени судови судили су свештеницима и монасима. Поред тога, црквени судови (епископи и игумани) судили су православном становништву за одређене врсте прекршаја црквених канона, као и зависном становништву на црквеним поседима.¹¹⁷² Постојали су посебни судови у приморским градовима и рударским насељима за становништво тих градова и рударе. За суђење у спору између Срба и странаца чланом 153. предвиђени су мешовити судови и порота, а он прописује: „Иноверцима и трговцима [да буду] поротници половина Срби, а половина њихова дружина, по закону Светога Краља.”¹¹⁷³ У суђењу се примењивао Божји суд, то јест тужени је морао шакама да узме неки врео предмет, а тиме се доказивала његова невиност.¹¹⁷⁴

Тамнице су, поред владара, имали властела и кефалије. Оне нису биле установе за издржавање неке тачно одређене временске казне. У њима су затварани дужници и осуђеници док не би исплатили вредност дуга, или глобе. После пресуде коју је изрекао судија, и трговци су приватно могли држати своје дужнике утамничене до исплате дуга. Поред затварања и плаћања казне, у средњовековном законодавству уобичајене су биле телесне казне, батинање и одсецање делова тела.

Изван законитог поретка феудалног друштва били су разбојници. Део тих људи напуштао је жупне, култивисане пределе и крио се по горама и дивљини. Они су одбацивали поредак феудалног друштва и државе. Себе и своје потребе стављали су изнад правила понашања и закона који су важили у заједници. Поред тих гусара, бројни су записи да су се пљачком бавили властелини и краљеви људи. Од пљачкашких напада морали су се оружјем бранити и трговачки каравани. Зато су имали наоружане пратње.¹¹⁷⁵ Злочини су могли бити учињени и у пијаном стању. *Душанов законик* је прописао 166. чланом да онај пијани човек који некога окрвави, а не убије га, за злочин буде кажњен одсецањем руке и вађењем ока.

да га дају ономе ко се буде оправдао на суду ...”

1171 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 62, 118.

1172 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 70, 77, 80; Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 45, 49, 92, 98.

1173 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 73, 131; Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, стр. 85; Свети Краљ је Милутин, а мисли се на повељу Милутина Дубровнику из 1302.

1174 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 72, 130. „Ако неко тражи судом разбојника или лопова, а нема доказа, да им је оправдање жељезо ... да га узимају на вратима цркве из огња, а да га стављају на свету трпезу”

1175 Из друге половине XIV века сачуван је податак да су разбојници носили маске, а разлог је вероватно страх јер су били познати људима које су напали.

Истим чланом се предвиђа да пијанац, ако је неке поцепао одећу или на други начин га осрамио (а да га није окрвавио), буде исту-чен два пута штаповима.¹¹⁷⁶ Члан 173. *Законика* прописивао је да за злочин који учини неко ко је припадао пратњи властелина, одговара тај властелин и да се он казни као разбојник кога води са собом.¹¹⁷⁷ У доба османлијских пљачкашких упада и нереда, разбојништва су се раширила. У првој половини XV века у дубровачким судским књигама, међу разбојницима у њиховој близини, записан је и случај да је неки човек из Клобука са женом и сином пљачкао путнике.¹¹⁷⁸

Породица и време зрелости (пунолетства)

Породица, кућа, била је основна друштвена целина.¹¹⁷⁹ Била је део већих друштвених целина рода и братства.¹¹⁸⁰ Као што је постојала одговорност села као целине пред жупаном, постојала је и заједничка одговорност породице пред сеоским старешином.

На основу величине кућа настала је замисао да је у њима живело 4 до 6 личности. Ипак, указује се и да су неке породице имале више генерација, то јест у њима су били старији родитељи и њихови одрасли синови са својим женама и децом, а то је могло бити 10 и више особа. У пописима кућа на манастирским поседима некад се није уписивао само старешина куће, него је писало име старешине уз додатак „са сином”, „са братом”, „са сином и зетом” и слично. Зато се може проценити да су на поседима Бањске, Дечана и Манастира Св. Арханђела сложене породице родитеља, са ожењеном децом чиниле од 77% до 92% породица, то јест већина породица је имала 4 и више чланова.¹¹⁸¹ У овом делу ће се узети да је просечно домаћинство у средњовековним српским земљама имало 6 чланова.

Брак као друштвено прихваћена заједница супротних полова у време пре примања хришћанства био је уређен обичајним правом, а када су Срби примили хришћанство и брак се почео прилагођавати хришћанским замислима. Породица је настајала одлуком мушкарца и жене, односно њихових родитеља, да заједнички живе и имају

1176 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 76, 134.

1177 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 77-78, 135.

1178 Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, стр. 431.

1179 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 311. У средњем веку реч кућа користила се да се означи и грађевина и породица која живи у њој.

1180 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I, стр. 69. Ћоровић је издвојио братство Љубибратић које се спомиње у XIV веку у области Требиња. Братство се поделило, али презиме Љубибратића се очувало на том подручју вековима.

1181 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 75, 313.

потомство. До брака је могло доћи после просидбе жене и уговарања брака између породица мушкарца и жене, или договореном отмицом жене, а после тога је долазило до венчања.¹¹⁸² Мисли се да је обичај овенчавања брачног пара биљним венцем приликом уласка у брак претхришћански. После примања хришћанства биљни венац приликом склапања брака заменила је круна. Свадба је била ритуал којим се у широј друштвеној заједници озваничавала заједница двоје људи и њихово ступање у полну везу и обликовање нове друштвене целине. Хришћанство је гледало на брак као „свету тајну”. У држави Немањића власти и црква тражили су да црква одобри (благослови) брак и обави венчање. Према Доментијану Хиландарцу, архиепископ Сава I тражио је од свештеника да венчају парове који су живели у породичној заједници без црквеног венчања.¹¹⁸³ У *Душановом законику* 3. члан прописује: „Ниједна свадба да се не учини без венчања, а ако се учини без благослова и упита цркве, такви да се раставе.”¹¹⁸⁴

У брак су могле да ступају женске личности са 12. до 14. година (то јест када девојчица добије прву менструацију), а мушке са 14. година (приближно са растом длака на лицу). Изгледа да су као одрасле личности прихватили дечаки када напуне 14. година. Овако рано склапање брака је било реткост у српским земљама и њиховом суседству. За Дубровник, из сачуваних података за XV век, видимо да су жене приликом склапања брака просечно имале око 18, а мушкарци преко 30 година. Брак се није могао склапати са ближим сродницима.¹¹⁸⁵

Брак је обично склапан између личности које су припадале истој друштвеној групи, а повеља краља Уроша III манастиру Дечани садржи забрану брака између Србина и „Влахиње”. Она предвиђа да ако се то ипак догоди, то јест ако се Србин ожени Влахињом, да млада буде преведена у „меропхе ... да је и њој меропашки закон

1182 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 302, 337, 359-360.

1183 Стара српска књижевност, I, стр. 224-225.

1184 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 43 и 90.

1185 Теодосије, *Житија*, стр. 7-8; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 338 са напоменом 69; Сима М. Ћирковић и Божидар Ферјанчић, *Стефан Душан: краљ и цар 1331-1355*, Београд 2005, стр. 31; Дејан Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник*, стр. 37 и напомена 30. Код Ћирковића и Ферјанчића пише: „... имао [је] четрнаест година, или је био сасвим близу том узрасту, стекао је пунолетство у смислу пословне способности.” Јечменица, у напомени 30, преноси да је Исидор Севилски († 636) писао како је дечак до 14. године, а младић до 28. године. Наводи и *Софијски рукопис* који настао у XV веку на нашем подручју према коме је човеков живот подељен на 7 доба. Прво је *младенац* до 4. године, после је *дете* до 14. године, после је *отрок* до 22. године, после *јуноша* до 44. године, после *муж* до 57. и после *стар* и *старац*. Видети нап. 689.

а и њеним унучићима”.¹¹⁸⁶ Ово је учињено с намером да се спречи прелазак земљорадника Срба у повољнији положај сточара Влаха. Душанов законик забрањивао је склапање брака православног становништва са католицима, осим ако католици не пређу у православље.¹¹⁸⁷ У XV веку у приморју (у Дубровнику и Котору) био је забрањиван брак између властеле и обичних људи.

Црква је мислила да је брак склопљен пред црквеним службеником и Богом у правилу нераскидив, али се и такав брак могао разрешити на црквеном суду. О могућности да жена напусти мужа самовољно и обрнуто говоре и одредбе из *Жичке повеље* са почетка XIII века са прописаним казнама за такве поступке. Свакако да су примери бракова какав је дао Урош II Милутин, морали да изазивају саблазан. У Босанској држави није било непосредног надзора босанске цркве над ступањем у брак. Босанска црква у свом најдоследнијем учењу одбацивала је улазак у брак. Тако да је раскид брака био лакши у Босни. Босанци су узимали жене под условом да им буду „добре и верне”.¹¹⁸⁸

Полни односи изван брака осуђивани су од стране и православне и католичке цркве, али то није спречило да их буде. Знамо да су полни односи властеле са служавкама били уобичајени.¹¹⁸⁹ О томе говоре и писани извори из Котора. Такође су сачувани тестаменти који говоре да су мушкарци, који су из приморских градова одлазили послом (трговци) у српске земље у унутрашњости (Ново Брдо и др), поред жена у приморју, имали и жене у унутрашњости. За богате становнике приморја није било неуобичајено да имају ванбрачну децу и да она преузму презиме оца.¹¹⁹⁰

Средњовековна породица била је патријархална а жена је била подређена мужу као и деца. Чланови куће, тј. породице одговарали су породичном старешини (мужу и оцу). Породични старешина представљао је чланове своје породице пред широм заједницом (селом, властелином, жупаном и владаром) и одговарао за њихово понашање. Насиље је у средњем веку било уобичајено средство да се постигне неки циљ. Физичко кажњавање (батинање, сакаћење) и

1186 Милица Грковић, *Прва хрисовуља ...*, стр. 19-31, 101. Прву од три верзије те повеље издао је, у облику свитка, Стефан Урош III после битке код Велбужда 1330, а друге две у облику кодекса Душан.

1187 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 45, 91.

1188 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 343, 347-349.

1189 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 53, 105; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 352-357.

1190 Константин Јиречек, *Историја Срба, II*, стр. 259. За мушкарчев однос према женама важи скоро исто оно што сусрећемо до савременог доба. Што је мушкарац био угледнији (богатији и признатији у друштву) то је расла његова могућност да има полне односе са више жена. Мушкарци су, већином, настојали да жену са којом склапају брак „држе” само за себе.

понижавање оних који су кршили законе и друштвене обичаје примењивано је од стране представника државе.¹¹⁹¹ Зато је и насиље које је отац (муж) примењивао према члановима породице било очекивано. Од оца се очекивало да обезбеди храну, одећу и станиште за породицу, а од обичних жена се очекивало да слушају мужеве, да се брину о кући и деци, али и да раде у пољопривреди. Иако потчињена у породици, жена је имала незамењив значај као мајка која рађа децу и продужава живот породице. Жене су бринуле о порођају и ризицима по здравље које је он доносио.

Породица је имала заједничку имовину. Жена је у брак уносила своју имовину, називану добитак, којом је сама могла располагати. Добитак је био у одећи, посућу, накиту, стоци и новцу. У случају удаје богатијих властелинки, у добитку су могли бити и знатни земљишни поседи. У Котору и Дубровнику у мираз су даване и робиње. Насупрот томе, у тестаменту Прибислава Вукотића, који је био коморник херцега Степана Вукчића Косаче, пише да је у Босни уобичајено да се жена „узима из љубави и доброте“, не због мираза.¹¹⁹²

После смрти мужа жена је преузимала бригу о породичној имовини и малолетним синовима и стицала већа права као представник куће, то јест заменик старешине породице.¹¹⁹³

Болести и лечење

Пре појаве школованих лекара и апотекара, видари, травари и врачари били су људи који су се бринули о болесним. О видарима, гатарима, врачевима и чаробницима нема превише записа.

Основне представе о анатомији и здрављу Срби су донели из прадомовине. О томе говоре заједничка словенска имена за поједине делове тела и неке органе. Стари Словени су веровали да су основе живота човека душа и дах, а да животну снагу дају крв и телесни сокови. Познавали су неке биљне лекове, али и отрове и њихов утицај на човека. Појаву већине болести нису могли да објасне на исправан начин. Веровали су да болести настају и због деловања злих натприродних сила и бића. Раширено је било уверење да излечење може доћи као последица молитви натприродним силама (божанствима). Првобитно су те молитве и ритуале изводили многобожачки видари и врачеве. После прихватања хришћанства, хришћанска црква је преузела улогу да обавља моли-

1191 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 350.

1192 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 343-345.

1193 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 334-335.

тве за оздрављење од болести, које су последица „злих духова”. Када се архиепископ Сава I вратио у Србију, према Доментијану Хиландарцу, затекао је брата болесног. Помазао га је светим крстом освећеном водом и изговорио молитву и Стефан Немања II је оздравио.¹¹⁹⁴ Веровало се у исцелитељско деловање светаца, њихових остатака и њихових икона. То је био део „чуда” у која су веровали средњовековни људи. Побожни људи су изгледа „слепо” веровали у та чуда. Зато у неким случајевима тих „чудних оздрављења” није могуће искључити да је оболели излечен сопственом вером да ће га неки светац излечити. То би личило на делство „лечења” лажним лековима, то јест лековима који немају никакво стварно хемијско дејство, али код неких људи на необјашњив начин, или сугестијом доводе до излечења (тзв. плацебо ефекат).

Стара словенска знања о здрављу и болестима су се допуњавала и мењала под утицајем медицинских знања, која су у српске земље продирала из Византије, али и са запада преко градова на Јадранском мору. Прве познате болнице код Срба са лежајима за болесне постојале су уз манастире Студеницу и Хиландар. Оне су стваране по угледу на сличне у Византији. Манастирска правила предвиђала су молитве, рад и добротинства. У добротинства су спадали гостопримство, поучавање и нега болесних. После мале болнице у Хиландару, Сава I Немањић основао је сличну почетком XIII века и у Студеници са десетак кревета за болеснике. Управници манастирских болница код Срба су бирани из реда монаха. Они су били приучени да обављају посао лекара.¹¹⁹⁵ У манастирима су постојали медицински рукописи са записаним лекарским искуствима из Византије, као и италијанских и француских медицинских школа.¹¹⁹⁶ Говори се о лечењу зубобоље, главобоље, чирева, грознице, избацивању камена и другим болестима. У *Хиландарском медицинском кодексу* доста пажње је посвећено чистоћи хране. Као лекови спомињу се мед, смоле, маховине, вино, делови од животиња, корени и плодови биљака и слично. Око трећине *Хиландарског медицинског кодекса* посвећено је појавама везаним за репродуктивне способности жена и мушку полну немоћ.¹¹⁹⁷

1194 Стара српска књижевност, I, стр. 211.

1195 Свети Сава, Сабрана дела, стр. 54; С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 414-416.

1196 У тим књигама полази се од знања Хипократоваца и Клаудија Галена.

1197 *Хиландарски медицински кодекс* је зборник, углавном, настао превођењем (од XIII до XV века) са латинског више медицинских списа који су били намењени лекарима. До нас сачувани ћирилични рукопис је настао крајем XV века и у XVI веку. То сведочи да су састављачи вероватно били Срби, а садржај показује да су били добро упознати са тадашњом медицином у западној Европи.

У наше приморске градове лекари су долазили из Италије, као и апотекари. Први апотекар у Србији спомиње се у Котору 1326.¹¹⁹⁸ У време Стефана Уроша III у Котору је боравио и школовани лекар Филип из Италије. У време Душанове владавине (око 1350) у Котору била је саграђена једна болница. Дубровчани су слали Урошу III 1326. и 1327. лекара магистера Егидијуса.¹¹⁹⁹ После су лекари из Италије и Дубровника радили за обласне господаре код Срба.¹²⁰⁰ Средњовековни лекари препоручивали су неке и данас прихватљиве начине помагања болеснику као што је било давање куваног воћа. Ипак, често су примењивали пуштање крви, верујући да тако успостављају равнотежу четири течности у телу човека и отклањају поремећај који је проузроковао болест. Лекарско умеће преплитало се и са астролошким прорицањима. Тако се, нпр. прихватало веровање да постоје дани повољни за пуштање крви или неки други облик лечења. Ни после појаве лекара није било велике промене у употреби трава и биљака у лечењу.

Средњовековна медицина била је немоћна пред већином болести. Неизлечиве болести и епидемије нису правиле разлику између богатих и сиромашних. У средњем веку нарочито злогласна била је куга. То је заразно, оболење које изазива бактерија, а њу су преносили инсекти и мишеви на човека. Када се појавио оболели човек са њега се оболење преносило на друге људе. Велики део оболелих је умирао. У *Хиландарском кодексу* је описано да се заразне болести преносе преко устајале воде, њених испарења и лешева који труну.

Најпознатија епидемија куге била је средином XIV века, тзв. црна смрт. Појавила се у пролеће 1347. у Цариграду. Ширила се даље и захватила целу Европу. Процењује се да је од ње (1347-1350) умрла трећина становништва у Европи. Богати грађани настојали су да напусте пренатрпане градове. У граду са збијеним кућама, малим улицама и много прљавштине, болести су се брзо шириле. Цар Урош II Душан се са породицом од заразе склонио на Свету гору (Атос) 1347-48. Људи су имали јасну замисао да се куга преноси са оболелог на здраве људе и примењивали су одвајање болесних од здравих људи, да се заустави ширење болести.¹²⁰¹ Када би се појавиле велике заразе, свештеници су се молили Богу да се заустави ширење болести.

1198 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 105.

1199 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 58, 65-66.

1200 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 413.

1201 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 108-109, 400-403.

Када се у једном дубровачком селу појавила куга 1427. Мало веће је наредило спаљивање куће у којој је умрла оболела. Поставили су наоружану стражу око села и забранили излазак људи из њега.

Данас се претпоставља се да је велики део смрти доносила и туберкулоза, која је једна од болести која се у писаним изворима крије иза средњовековног израза „немоћ”. Од других болести спомињу се велике богиње, лепра или губа, која се раширила нарочито од времена крсташких ратова, и др. У Дубровнику статут из 1272. прописује да лепрозни живе даље од града. Стефан Урош III је подигао објекат за лепрозне код своје задужбине Дечана. Слични лепрозорији постојали су у Босни (најчешће уз фрањевачке манастире) у Сребреници, Фојници, Јајцу и другим градовима.¹²⁰²

Одевање и изглед

По правилу становници из северних предела имају светлију боју косе, често жуту (коју називамо плавом косом), а понекад и риђу. Такви риђокоси дошљаци са севера били су упадљиви на југу међу људима са тамнијом косом. То је нагласио и Прокопије када је у VI веку за Словене записао: „сви су високи и необично јаки, а у погледу боје тела и косе нису ни одвише бели, односно плави, нити сасвим прелазе у црно, него су сви риђи”.¹²⁰³ Остали ромејски писци, такође, Словене су описали као високе и јаке, то јест такви су били гледано очима Ромеја и мерено њиховим мерилима.¹²⁰⁴ Истраживања средњовековних гробова у Србији указују да су од IX до XV века мушкарци били просечно високи 167 центиметара, а жене 157 центиметара.¹²⁰⁵ Код Срба, као и других народа на истоку Европе мушкарци су носили дугу браду и косу.¹²⁰⁶

У време доласка на Балкан, Словени мушкарци су носили панталоне. За њих је било више назива гаће, пеленгаће, као и пеленгири (широке панталоне до колена од кудеље и лана), беневреци и бечве, првобитне су панталоне са прорезима са стране. Кошуља (два равна дела платна спојена на раменима и испод пазуха) без рукава, или са кратким рукавима и гаће са краћим ногавицама до пола бутина, или средње дужине до колена судећи по фрескама су основна одећа већине становника код Срба у средњем веку. Око

1202 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 405-407. Неке дружине лепрозних у држави Стефана Лазаревића су пљачкале становнике, а због тога су протерани.

1203 Византијски извори за ..., I, стр. 29.

1204 Византијски извори за ..., I, стр. 111.

1205 Живко Микић, Изучавање висине тела људи на тлу Југославије од позно-бронзаног мезолита до касног средњег века, Историјски часопис 47 (2002), стр. 25, 28, 31. Истраживања до IX века су мање употребљива, јер је било раширено спаљивање умрлих код Словена (Срба).

1206 Раде Михаљчић, Брада, Лексикон ..., стр. 59-60.

паса могли су носити украшене појасеве, о које су вешали нож, а после и кесу за новац. Властела је носила посебне штапове, а владар владарско жезло. Одећа обичних људи, сељака и пастира, углавном је била лоше израде а прављена је код куће од коже, вуне и лана. Већином је била небојена, односно природне боје материјала од кога је направљена. Мушкарци су носили хаљине, платнене гуњеве и кожухе.¹²⁰⁷ Боље истражена одећа богатих у држави Немањића прављена је по узору на одећу аристократије у суседној Византији. Таквих утицаја било је и пре. У позном средњем веку најчешћи вид одевања властеле у Србији била је дуга уз труп тесно кројена хаљина, копчана напред. Испод хаљине властела је носила свилене, беле кошуље. Преко хаљине стављан је појас, са извезеним украсним представама животиња и преплета, а затим се властелин могао огрнути платненим или крзненим огртачем. За појасом су носили и убрусе.¹²⁰⁸

Богатије становништво носило је бољу одећу и обућу, коју су израдили домаћи мајстори, или је била увезена. Свечана одећа била је обојена црвеном бојом, а огртачи зелене боје виде се на минијатурама у *Мирослављевом јеванђељу*.¹²⁰⁹ Плашт је ношен преко тунике (хаљине) и закопчаван је фибулом (копчом) на десном рамену, а једна сачувана украсна фибула из XIII века припадала је кнезу Захумља и Сплита Петру.¹²¹⁰

Кројачи су називани „шавци”. Жене су на стећцима и фрескама ређе приказиване. Властелинке су сликане са хаљинама и сукњама са уским струком, дугим до земље. Рукави су могли бити уски, или широки. Ношене су и мараме (убруси), копрене, капе, сребрне или позлаћене украсне круне. Младе жене могле су бити гологлаве, а као удате су носиле мараме и круне. Жене су носиле минђуше, при томе теже минђуше биле су украс на марами, а не на ушима, ланчиће (најчешће са крстом), наруквице („гривне”) и прстење од бакра, сребра и злата.¹²¹¹

Коришћене су капе, шубаре, за које се мисли да су коришћене и у време сеобе Словена, и шешири различитих облика. Ношени су

1207 Ђ. Петровић, Одећа, Лексикон ..., стр. 467. На фрескама су сликане и хаљине дужине до колена са рукавима и танким опасачем или конопцем око појаса. Са посмртним остацима кнеза Лазара сачувани су и остаци његове одеће. Његова свилена хаљина је дужине 140 центиметара и шири се надоле. Рукави су широки до лаката, а затим се сужавају. Ланено дугме има металну плочицу са рељефом шлема са роговима.

1208 Павле Васић, Ношња народа Југославије кроз историју, Београд 1968, стр. 5-12, 14-15.

1209 Мирослављево јеванђеље, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (децембар 2013), стр. 1.

1210 Историја српског народа, I, стр. 267.

1211 Павле Васић, Ношња народа ... , стр. 36-38.

огртачи са капуљачом, вунени или од финије тканине. Касније је капуљача одвојена од огртача (пелерине). Теодор Метохит је записао да Срби (Трибали) носе једну врсту мале капе, сличну оној коју данас носи римски папа, а која ничему не служи.¹²¹²

Обућа је прављена од коже. Обично становништво обувало је грубо израђене кожне опанке, можда исто што и цревље, који су ремењем били учвршћени за скочни зглоб. Овакав облик обуће коришћен је дуго, још од времена насељавања Словена на Балкан. Становништво је носило и „скорње” (чизме). У градовима су ношене и боље израђене ципеле.¹²¹³ Велика већина средњовековног становништва обућу је првенствено носила зими, а лети су ходали боси, као што се то види на слици пастира у Сопоћанима.

Путовања и путеви

Долазећи на Балкан око 631. Срби су прешли више од 1.000 километара. У тој сеоби провели су више од месец дана. После трајнијег насељавања становништва на Балканском полуострву путовали су домаћи људи и туђинци, у дружинама, или појединачно. Путовали су људи из свих друштвених слојева. Путовало се ређе запрежним колима, чамцима и бродовима, а чешће на коњу, магарцу или пешке. Пешак је дневно могао прећи око 30 километара. Крсташи су путовали 1096. од Београда, кроз „бугарске шуме”, 8 дана да пређу око 240 километара до Ниша.¹²¹⁴ Брже су путовали коњаници и бродови. Коњаници су прелазили 50 до 60 километара дневно. На крунисање Душаново за цара у априлу 1346. посланство из Дубровника према Скопљу кренуло је 8 дана раније.¹²¹⁵ Од града Дубровника до Трогира средином XV века бродом се стизало за 3 до 4 дана, то значи 50 до 70 километара дневно.¹²¹⁶ Када је време било лошије и путовање је трајало дуже.

Владари су доста путовали по својој држави. Чланови владарске породице слати су понекад у далеке земље као таоци. Милутинов син принц Стефан Урош III био је послат Татарима, северно од Црног мора, а после цару у Цариград.¹²¹⁷ Владари су слали и

1212 Византијски извори за ..., VI, стр. 90.

1213 Ђ. Петровић, Опанак и чизме, Лексикон ..., стр. 470, 817-818.

1214 Ивана Коматина, Срби на путу крстаха, стр. 61-63.

1215 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 190-191.

1216 Павле Драгичевић, Правци турских напада на Босну 1463. године, са www.unibl.academia.edu/PavleDragicevic (септембар 2016), стр. 19 (143).

1217 Смиља Марјановић Душанић, Владарска ..., стр. 55-56 и 133. Милутинов син Урош III јавља се у писаним изворима са именом Стефан први пут у марту 1306. У истој повељи он је означен као наследник престола. Када је постао

своје поверенике (поклисаре, посланике) у дипломатске мисије. Путовања су била обавеза владаревих писмоноша и гласника. Властела је редовно одлазила на владареве саборе и у његове ратове.

Трговци, занатлије и уметници путовали су настојећи да нађу боље услове за живот и зараду. Познат је пример немачких рудара Саса који су из Угарске средином XIII века дошли у Рашку. Они су и даље путовали по Босни и Рашкој тражећи руде. Развој рударства повећао је број трговаца који су долазили из приморја (Дубровник, Котор, ...) у унутрашњост, али и размену са Италијом. Власи су, као номади сточари, спадали у чешће путнике на Балканском полуострву. Посебну врсту путника чинили су просјаци.

Мисионари су често путовали у намери да шире хришћанство. После су чланови цркве путовали у место где је био манастир у коме ће боравити, или је парох (презвитер) одлазио у парохију коју му је епископ доделио. *Душанов законик* 18. чланом забрањивао је да монаси живе у области у којој су живели пре замонашења.¹²¹⁸ Веровало се да се посетом нарочито светим местима и местима где се чувају остаци светаца (реликвије или мошти) постиже прочишћење душе ходочасника. Позната су и дужа путовања Саве Немањића у Свету Земљу. Ближе одредиште ходочасника били су манастири на Светој гори, или манастири са гробом светитеља у Србији. Они који би напустили своју скромну кућу и посетили Студеницу, Дечане или неки други значајни манастир, сигурно су дуго памтили ту велику и раскошну грађевину.

У путовањима у средњем веку жене су мање учествовале него мушкарци. Постоји знатан број записа о путовању властелинки. Земљорадник је могао путовати по наредби или по одобрењу свог властелина, али је могао и побећи са земље коју је обрађивао за господара. Као обични путник могао се кретати и ухода. Уходе су слате да извиде прилике у туђим земљама. Путовања су била тешка због лоших путева, невремена и плљачкаша.

Правих путева, како их ми данас замишљамо, у средњовековној Србији и Босни једва да је било. Стари римски путеви, *Via militaris* (Београд – Гроцка – Браничево – Равно – Ниш) и *Via Egnatia* (Драч – Солун), касно су ушли у састав Србије, а дуго су остали близу границе. Чак су и ти путеви били запуштени. Делови пута којим су се могла кретати запрежна кола били су прилично кратки. Трговачки путеви биле су уске стазе ширине до око два метра. Делови тих трговачких путева понекад су били поплочани каменом, а други де-

краљ он се потписивао као „Стефан Урош Трећи“. Вероватно је прво по деду краљу Урошу I назван Урош, а име Стефан добио је као наследник владара.
1218 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 46 и 94.

лови били су једва проходни. Главно превозно средство на Балкану у средњем веку био је коњ. Долина Неретве служила је за важан пут са мора у унутрашњост (Via Narente). Из Дубровника трговци су преко мора или обалом преко Стона ишли до ушћа Неретве. Одатле су кретали трговачки каравани долином Неретве према Коњицу, а затим преко Иван планине у Босну, према Високом и Сутјесци. Средњу Босну пут је на истоку повезивао са Сребреницом, или Зворником, а преко Дрине се ишло према Руднику. Други важан пут био је Дрински пут (Via Drine), њиме се од Дубровника ишло преко Требиња, Билеће, Гацка, Фоче, Вишеграда, Пљевља у Полимље, то јест обично у Пријепоље. Из Полимља роба се даље преносила према долини Ибра и Звечану. Одатле према југу пут је водио према Приштини и Скопљу. Од Приштине одвајао се и пут према Новом Брду. Из долине Ибра могло се ићи долином Топлице у Ниш, или на север преко Борача у Рудник. Користио се и пут долином Мораче (преко Рибнице) према Брскову, Плаву, а затим до Пећи. Један пут (Via de Zenta) полазио је од ушћа Бојане а кроз долину Дрима водио је према Косову. У унутрашњости био је важан саобраћај на Космету између Призрена, Приштине и Трепче.¹²¹⁹

Путовања су била несигурна и законима се настојала осигурати безбедност путника. Село, на чијем подручју би била почињена пљачка или друго насиље разбојника према путнику, заједнички је одговарало за злочин, уколико се злочинац не ухвати. Чланом 158. *Душанов законик* прописивао је да за злочин на путу у пустом пределу („пусто брдо“) између села и жупа одговарају околна села.¹²²⁰ *Душанов законик* обавезује и крајишнике (властелине) да одговарају за безбедност оних који путују кроз њихову област. Исти, својим 157. чланом прописује да у жупама, у којима нема једног власника, него постоје села под влашћу и цара, и цркве и властеле, царев кефалија (градски старешина), или судија постави заједничке страже да чувају путеве и надокнади штету од пљачкаша или лопова.¹²²¹ Данас много истицано гостопримство према странцима, има корене у старој потреби да се осигура сигурност путовања и старијим обичајним и писаним законима.

У првој половини XV века десетине хиљада људи бежале су испред Османлија на северозапад, или били од њих одвођени као робови на југоисток. Они који су долазили до приморских градова морали су тражити одобрење да уђу на њихову територију, или у сам град. Одобрење да уђу добијали су само ако су их Дубровник,

1219 Историја српског народа, I, стр. 367-368; Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 159.

1220 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 74 и 132.

1221 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 73-74 и 131-132.

Трогир или неки други приморски град требали избеглице као војнике, раднике и слично. Дубровчани су одбијали месецима да пусте у град бројне избеглице које су бежале из Краљевине Срба и Босне и појављивале се 1416-1418. године пред зидинама града. Неки од избеглих су склоништа тражили по пећинама.¹²²² Када се појавила глад и велики број изгладнелих из Босне дошао почетком 1464. испред Трогира, Трогирани су их својим бродовима превезли у Италију. Непосредно после пада Краљевине Срба и Босне 1463. њене бивше краљице Катарина, жена Стефана Томаша, и Мара, жена Стефана Степана Томашевића, примљене су у Дубровник.¹²²³

„Овом пресветом храму Спаса нашега Исуса Христа, по неизрецивој милости његовој, коју сатвори са нама, ја Стефан, по Божјој милости венчани први краљ све српске земље, Диоклитије и Травуније и Далмације и Захумља, са превазљубљеним сином својим Радославом, по Божјој милости мојим намесником, приносимо Твоја од Твојих, да бисмо били помињани у молитвама, дар Спасу нашем Исусу Христу и његовим светима ...“¹²²⁴

1222 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 429. За разлику од тих избеглица, Дубровник је за ратове често унајмљивао плаћене војнике из Зете и Хума. Истовремено, било је избеглица које су из Грчке и Бугарске склониште тражиле у Деспотовини и Босни.

1223 Павле Драгичевић, Правци турских напада ..., стр. 23-24, 35-36 (147-148, 159-160) напомене 30 и 61; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 432. Орбин је записао да је Катарина прво дошла у Стон, а одатле отишла у Италију где је и умрла.

1224 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Жички натписи: 1. Натпис на северном зиду под кулом манастира Жиче, са www.rastko.rs (мај 2016)

4. Култура и религија

Култура је увек у служби друштвеног слоја у коме је настала и под великим утицајем замисли које он има о свету. Зато је вера имала велики утицај на културу и културне области су се поклапале са верским областима. У Европи су постојале три културне области у средњем веку. То су: западноевропска, византијска и арабљанска. Граница византијске и западноевропске културне области на Балкану већином се поклапала са границом Православне и Римокатоличке цркве. Једноставна објашњења нису довољна за потпуну слику о стварном животу. Постоје прелазни облици у култури. Знања и вештине преузимају се из једног у друго културно подручје. Култура у Босни се развијала под утицајем Босанске цркве.

Православна црква код Срба

Средњовековни свет је био прожет вером у једног Бога творца света и човека у њему. Црква, односно њени водећи службеници (свештеници и монаси), доживљавани су као посредници између Бога и верујућег народа. Зато је значајна установа у средњовековним државама била хришћанска црква. Она је постала важан део државе. Имала је одобрење да узима верски порез од верника а давала је и објашњење феудалног поретка и владара као од Бога датог. Неприпадање од државе подржаваној вери схватано је скоро као велеиздаја друштвене заједнице и владара. Од цркве се очекивало да води и помаже све припаднике заједнице верника. Државни закони су прописивали да Православна црква мора помагати оне који су били без средстава за преживљавање. Тако 28. члан *Душановог законика* прописује да се у црквама хране сиромашни, а као казна за епископа, или игумана који то не би поштовао, предвиђа се одузимање црквеног звања које има.¹²²⁵

Од покрштавања у другој половини IX века до почетка XIII века, Срби хришћани верски су припадали црквеним организацијама чија су средишта била у Цариграду и Риму. После повратка Саве I Нема-

¹²²⁵ Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 48, 96.

њића у Србију вероватно крајем 1219. године, у њој се осамосталила Српска православна црква. Она је од владара и властеле добила велике поседе, али, за разлику од властеле, црква за те земљопоседе није била обавезна да даје војнике и из тога се види посебни положај Православне цркве у Србији.¹²²⁶ Православна црква у Србији, савременим речником речено, као правно лице била је највећи властелин после владара. Старешина цркве, прво архиепископ, а од 1346. патријарх са епископима и игуманима, који су управљали црквеним и манастирским властелинствима припадао је владајућој класи и појављивао се на државним саборима. Српска православна црква имала је велика права и у суђењу становницима Србије „у духовним стварима”.¹²²⁷ У приморју Србије сличан је био и положај Католичке цркве, али је у њој био знатно мањи део Срба.

Сава I је одредио манастире за седишта епископа. Сава I је основао осам нових епископија (Зетску, Хумску, Дабарску, Моравичку, Топличку, Будимљанску, Хвостанску и Жичку) и задржао две или три старе (Рашку и Призренску, а можда и Липљанску).¹²²⁸ На почетку, седиште архиепископије је било у манастиру Жичи.

Полазећи на друго путовање у Свету Земљу, Сава I је сазвао сабор у Жичи (крајем 1233. или почетком 1234) и за наследника поставио Арсенија I. Арсеније I је остао на том месту три деценије. У то време, средином XIII века, Арсеније I је дигао храм Светих Апостола у Пећи, а седиште српског архиепископа почео је премештати у Пећ, која је још била посед манастира Жиче, али је постепено израстала у ново седиште Српске архиепископије.¹²²⁹

1226 Нина В. Кршљанин, *Српске средњовековне ...*, стр. 98-99 са напоменом 371.

1227 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 92. Видети члан 12.

1228 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 182 и 187; Драгољуб В. Даниловић, *Жичка епископија ...*, стр. 26. Стари српски летописи набрајају 12 епископија у Савиној архиепископији, али у том набрајању грешком се појављују Београдска и Браничевска епископија, које нису биле у Србији тада. Није јасно шта је било са старим седиштем епископије у Липљану. Липљан се налазио у Србији, али изгледа није био седиште епископа 1220. и нема га у списковима старих српских летописаца, него се појављује Грачаница као седиште епископа. Манастир Св. Арханђела Михаила на Превлаци код Котора био је седиште Зетске епархије. Манастир Св. Богородице у Стону је био седиште Хумске епархије. Манастир Св. Николе на Лиму је био седиште Дабарске епархије. Манастир Св. Ахилија код Ариља је био седиште Моравичке епархије. Манастир Св. Георгија (Ђорђа) био је седиште Будимљанске епархије. Манастир Св. апостола Петра и Павла био је седиште епископије у Расу. Манастир Св. Николе је био седиште Топличке епархије. Манастир Св. Богородице је био седиште Хвостанске епархије. За Призрен у старим српским летописима пише да је седиште епископа било у храму Богородице.

1229 Архиепископ Данило, *Животи ...*, стр. 178, 187-189, 199; Драгољуб В. Даниловић, *Жичка епископија ...*, стр. 36-38. Према Данилу II, Арсеније I био је „рођењем од сремске земље”. То је тзв. „овострани Срем” равница са јужне стране реке Саве, тј. данашња Мачва. Према Данилу II, „у то време био је ...

Трећи архиепископ постао је Сава II (Немањић), који је био син краља Немање II, а пре замонашења носио је име Предислав.¹²³⁰

У време владавине Милутина са ширењем државе проширена је јурисдикција Српске архиепископије. Крајем XIII и почетком XIV века проширењима на север и југ Српска (Пећка) архиепископија је обухватила 16 епископија. У њој су биле епископије: зетска, рашка, хумска, хвостанска, топличка, ибарска (звечанска, или бањска), будимљанска, дабарска, моравичка, скопска, дебарска, призренска, липљанска, мачванска (београдска), браничевска и пећка (жичко-пећка) епархија под управом архиепископа.¹²³¹

Православном црквом није самовољно управљао њен верски поглавар. Најважније одлуке доношене су заједнички на саборима епископа, али је у доношењу важних одлука као што је избор поглавара пресудна могла бити жеља владара државе. Епископи су бирали из реда монаха (калуђера). Као и сви чланови црквене хијерархије, у своје звање увођени су свечаним чином (хиротонија, „рукоположење“).¹²³² Ниже од епископа у црквеној хијерархији били су презвитери. Презвитери међу свештеницима су „јереји“, а међу монасима „јеромонаси“. Најниже звање у црквеној хијерархији, испод презвитерског, имали су ђакони. Ђакон је могао само помагати у богослужењима епископима и презвитерима, али не и самостално водити богослужење. Постојала су и нижа звања, у чију службу се улазило без „рукоположења“ (хиротоније). Најниже такво звање имали су „чтеци“, читачи.

Свештеници су називани и поповима.¹²³³ Попа је постављао („рукополагао“) епископ на литургији у цркви. После „рукополагања“ поп је добијао парохију и храм у коме ће служити. Попови су водили молитве верника у црквама, али и обилазили куће својих верника. Пре свега, поп је посећивао окупљања и светковине у кући верника и благословио припремљену трпезу. Попови су могли бити ожењени, али пре рукополагања, и имати децу. Попови који су имали баштину и били господари зависних људи на тој баштини, били су у сличном положају као властеличићи, тј. ситна властела. Део попова

краљ Радослав“, а према Теодосију Хиландарцу владао је Владислав I.

1230 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 206-207.

1231 Драгољуб В. Даниловић, Жичка епископија ..., стр. 114-119.

1232 Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Жички натписи: 1. Натпис на јужном зиду под кулом манастира Жиче; Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 20. „Овај свети и преосвећени храм Спаса нашег Исуса Христа ја, милошћу Божјом венчани краљ Стефан и с превазљубљеним сином својим Радославом првенцем, кога и благословисмо да буде краљ читаве ове државе, у овом храму Спаса нашег овде да постављају се сви будући краљеви ове државе; и архиепископи и епископи и игумани да се постављају овде.“

1233 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 97, 99. Видети чланове 31 и 37.

био је по рођењу из зависног становништва.¹²³⁴ Према *Душановом закону* сваком попу припадало је право да добије „три њиве” да обрађује. Ако би неки поп, без баштине, узео више земље да обрађује него што му је као „жребје” било додељено, за коришћење те додатне земље извршавао је обавезе као и други зависни сељаци.¹²³⁵ Тако су попови без баштине били на прелазу између владајуће класе (властеле) и потчињене класе (зависних сељака). Број попова је био различит од подручја до подручја. Изгледа да је на подручју манастира Дечани у равници био један поп на 20 кућа у XIV веку. У другим крајевима, као што су планински предели са власима, један поп је долазио на 200 до 300 кућа.

Немања I започео је период градње важних манастирских задужбина. У манастиру (монастиру) боравили су монаси и монахиње. Монаси и монахиње су напуштали обични живот и посвећивали се молитвама богу. Њихов циљ био је да живе најхришћанским животом и искупе грехове и осталих верника. Они су се одрицали овоземаљских вредности. Заветовали су се на уздржавање, сиромаштво, безбрачност и послушност. Основне делатности у манастирима биле су молитва и рад. Молитва је првенствено начин обраћања Богу. Монахе је могуће поделити на киновете, који су се определили за живот у заједници, општежићу, и анахорете, монахе који су се определили за усамљеништво. Због значаја вере у Бога и мишљења да су монаси посебно блиски Богу, они су били нарочито поштовани у хришћанској заједници.

Сава I Немањић да би уредио српске манастире саставио је два типика око 1200. године за Хиландар и Кареју. Касније око 1208. саставио је и трећи *Студенички типик*. Киновија (општежиће) је била у држави Немањића раширенији облик монаштва.¹²³⁶ Монаси једног манастира, братство, су се окупљали првенствено ради молитве и заједничког јела. Монаси су јели два пута дневно, после молитве и заједно. Ако је монах јео, или пио у својој просторији (келији), а да није болестан, могао је бити кажњен. Постојали су постни дани у седмици и постови у току године. Тада се није јело месо, осим рибе и бића која живе у води. Личност која би се определила за монашки живот, прво је један период била искушеник (искушеница). Период искушеништва трајао је онолико колико старешина манастира, игуман процени да је потребно.¹²³⁷ Игуман је биран од

1234 Историја српског народа, I, стр. 381.

1235 Никола Радочић, Законик цара ..., стр. 97 члан 31.

1236 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 528-529. Типици су правилници који прописују живот монаха.

1237 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 530-531, 547-548. Монаси почетници носили су кошуљу, монашку расу и покривало за главу

Православне цркве да управља манастиром саветујући се са тзв. старцима међу монасима.¹²³⁸

У средишту манастирског живота била је црква, то јест главни простор за молитву. Уз манастирску цркву постојале су просторије за рад и боравак монаха, монахиња. Манастирски земљопосед звао се метохија (од грчког *μετόχιον*), а ређе икономија. После игумана, за материјални део живота манастира најважнији је био иконом. Због непоштовања монашких правила, монах је могао бити искључен из монашке заједнице.¹²³⁹

Верске старешине допуштале су појединим калуђерима да на одређено време живе у потпуној усамљености. То је била привилегија монаха у које се имало пуно поверење. То су такозвани пустиножители. Сава I је предвидео и такав начин живота монаха. Он је у Кареји створио келију испосницу и *Карејским типиком* уредио пустињачки начин живота монаха.¹²⁴⁰ Најпознатији српски монах аскета, који је дуго времена (вероватно од средине XII до почетка XIII века) провео у самоћи, био је Петар Коришки.¹²⁴¹ Овакви монаси у самоћи мучили су своје тело глађу и жеђу. То је за њих био пут да се ослободе телесних страсти. Целе ноћи проводили су у молитвама. Аскете нису обраћале пажњу на тело, па су били зарасли, космати и брадати. Ипак, пустињаци су обилазили једни друге, а посећивали су их и обични људи ради савета или болесни тражећи излечење. Аскете су живе у дрвеним колибама или у пећинама, у којима су били делимично зазидани природни улази. Високе пећине су дрвеним преградама дељене у више спратова. Монаси су се бавили преписивањем и писањем. Душановим закоником, 16. члан, било је прописано да на сваких 1.000 кућа (око 6.000 душа) у манастирима буде 50 монаха.¹²⁴²

Женски манастири српске цркве личили су на мушке. Већа сестринства била су у римокатоличким манастирима у приморју.

(камилавку). Касније су приликом „схиме“ добијали кожни појас, огртач, вео преко камилавке. Тада су узимали и ново име. Тако је означавао почетак правог монашког живота који је био посвећен одрицању од овог света и спасењу душе у вечном животу на другом свету, за разлику од претходног дела живота који је био посвећен овом свету, световног.

1238 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 46, 92-93; Нина В. Кршљанин, Српске средњовековне ..., стр. 124-125.

1239 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 534, 537; Сениша Мишић, Метох, Метохија, Лексикон ..., стр. 402. Велики број села уз Бели Дрим од Пећи до Призрена био је у поседу манастира и назван је Метохија.

1240 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 555.

1241 Василије Марковић, Православни манастири и монаштво у средњовековној Србији, Горњи Милановац 2002, стр. 113-114. Назван је тако према Коришкој гори код Призрена.

1242 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 93.

Било је уобичајено код католичког становништва да неудате девојке бораве у манастирима, али је било и примера да су неке бежале из манастира. М. Орбин писао је да су и неке босанске жене одлазиле у манастире Цркве босанске и у њима „служиле извесно време”.

Брига о болесним била је једна од друштвених обавеза и очекивало се да то чине и црква и владар.

Повлаштени положај у држави Немањића имала је Православна црква. Црква је имала велики морални утицај. Зато су владари свечане заклетве полагали у присуству црквеног старешине. Јеретичко богумилство је било прогоњено, а католичанство толерисано, као полуверство. *Душанов законик* 6. чланом наредио је да они који су из православља прешли у католичанство, морају да се врате у православље. Према 9. члану *Душановог законика* католик који се ожени православком требало је да пређе у православље, а ако то не учини, онда да се тај брак морао поништити.¹²⁴³

Црква босанска

Када и код осталих Срба, у другој половини IX века, християнизован је владајући слој на подручју Босне. Најстарије поуздано писање о уређењу хришћанске заједнице у Босни је из времена када је њоме владао Константин Бодин. Тада се спомиње босанска епископија (*ecclesiam bosnensis*) као део Барске надбискупије у повељи папе Клемента III из 1089.¹²⁴⁴ Није познато какве су прилике у тој епископији тада биле.

У време владавине цара Петра I (927-969) у Бугарској се проширило двојно веровање. Према писању из XI и XII века њега је створио поп Богумил. Зато се његови следбеници зову и богумили. О богумилима знамо на основу писања њихових противника. У основи богумилске вере је замисао да је Бог створио све што је добро, а ђаво све што је зло. Веровали су да је оно што је духовно добро, а материјално зло, и зато су се настојали удаљити од материјалног света. Савременик цара Самуила, Презвитер Козма (у *Беседи о јереси*) богумиле у Бугарској описује као људе који су савладали страсти. Пише да су ђутљиви и бледи од поста. Презвитер Козма им приговара да се не поковавају својим властелинима и да мрзе цара. Богумили су учили своје присталице да слуге не треба да раде за своје господаре. Према Козми, они се јавно понашају као „правоверни”, а своју праву веру тајно исповедају. Мислили

¹²⁴³ Никола Радочић, *Законик цара ...*, стр. 44-45, 90-91.

¹²⁴⁴ Драгана Јањић, *Писмо Вуканово ...*, 4 (118).

су и да верски обреди треба да буду прости. Најдоследнији богумили одбацивали су брак и потребу да се полним спајањем створи нови живот.¹²⁴⁵

У Самуиловом царству (976-1018), Босна, Диоклетија и Рашка биле су заједно са словенским областима у којима се раширило богумилско учење. Тада је оно могло несметано да се пренесе у Рашку и Босну.¹²⁴⁶ Ни државне и језичке границе нису зауставиле ширење богумилских замисли. На западу Европе, бројни богумили се јављају под именом катари на југу Француске. Француски владари и папство покренули су крсташке ратове у којима су „јеретике” истребили „огњем и мачем”. На истоку су нестали на сличан начин. Цар Алексије I наредио је да се спале богумилски вођа и његове најверније присталице у Константинопољу.¹²⁴⁷

Када је Немања I, крајем XII века, протерао богумиле, они су се преселили у Босну и у Хум. Из средњовековне Босне није остало црквених грађевина великих димензија и уметничке вредности.¹²⁴⁸ То је у супротности са суседном државом Немањића. Крстјанима су биле довољне скромне грађевине, а босански владари су то, изгледа, поштовали. Уочљиво је да у Босни крстјани нису имали одбојан став према представницима власти, какав Презвитер Козма приписује богумилима у Бугарској. Сачувани су записи да су банови и властела указивали поштовање представницима богумила. Босански владари су својој властели повеље издавали и у присуству старешина Цркве босанске. Крстјане и властелу у Босни повезивала је и заједничка борба против католичке Угарске.

Када је папин изасланик Иван де Казамарис састављао изјаву о састанку у Босни априла 1203. године, писао је да су представници оних који се називају крстјани, у присуству бана Кулина, узели обавезу да ће живети по одредбама Римске цркве коју признају „главом црквеног јединства”. Обећали су да ће подићи богомоље, са олтарима и крстовима, читати књиге *Новог завета* и *Старог завета*, као што чини Римска црква, али и да се неће звати „крстјанима” него браћом. Изјаву је потписало неколико крстјана, бан Кулин и

1245 Сима М. Ћирковић, Богумили, Лексикон ..., стр. 51-52.

1246 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 59 и 113; Сима М. Ћирковић, Богумили, Лексикон ..., стр. 51; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 180. У Рашкој богумиле су звали и бабуни, а под тим именом се спомињу у *Душановом законику* у члану 85. Бабуна је име реке и планине у средишњим областима Самуиловог царства, а богумили су могли доћи у Рашку одатле.

1247 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 351-352.

1248 Љиљана Шево, Православно црквено градитељство у области Павловића, Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа, Рогатица 27-29. јун 2002, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, стр. 441-451.

дубровачки архиђакон Марин, јер је епископија у Босни, после осамостаљења од Зете, постала делом Дубровачке надбискупије.¹²⁴⁹ Према запису на каменој плочи нађеној код Високог ту је „бан Кулин зидао” једну цркву, али „наиђе на њу гром”.¹²⁵⁰

Исте 1203. Казамарис је предложио папи именовање Латина као новог бискупа за Кулинову земљу, али даљих дела да се измене прилике у Цркви босанској није било. Састављачи *Пљеваљског синодника православља* (из 1220) проклели су „јеретике ... бабуне”, „који се лажно зову крстјани и који се ругају нашој правој вери”.¹²⁵¹ Верници у Босни који су себе називали крстјани своју цркву су звали именом земље босанска, или народном.¹²⁵² Слично томе, католички поглавар, папа се од писма из 1221. жали да јеретици у Босни несметано исповедају своју веру, а позива католичке бискупе у земљи Андрије II (1205-1235) да покрену крсташки рат против босанских крстјана.¹²⁵³ Босна није знатније узнемиравана до 1234. Према наредби папе епископ у Босни смењен је изгледа средином 1233. а уследио је вишегодишњи напад католика из Угарске на крстјане у Босни.

Ана Комнина записала је да је тај дуализам у Византији више захватио свештенике и монахе него остали део народа. У Босни је вероватно постојала подела на оне који су настојали да што потпуније одбацују материјални свет (слично свештенству и монаштву у Православној цркви). Они су се називали крстјанима. Поред њих већина народа је живела не одбацујући материјални свет и богатство, али само формално припадајући Цркви босанској, која од њих није тражила скоро ништа. Крстјани су се у изворима јавили под неколико додатних назива. Неки су називани „стројници”, можда су то били свештеници, и можда су се делили на старце и госте. Највиши по звању био је епископ Цркве босанске, који је називан „дед”, а седиште му је било почетком XV века у Јањићима код Зенице.¹²⁵⁴

1249 Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum ...*, I, 20; *Codex diplomaticus Regni ...*, III, 24-25. „Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto Idus Aprilis. Dagite, Lubin, Brageta, Pribis, Luben, Rados, Bladosius, Bauus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii.” Бугарским богумилима приписивано је одбацивање крста и икона.

1250 Ђиро Трухелка, Натпис Кулина бана, са сајта www.scribd.com (октобар 2014), стр. 1-3 (617-619).

1251 Ивана П. Равић, *Црква и држава ...*, стр. 309-310. Умрли епископ Братослав о коме је писао Казамарис замењен је особом са словенским именом Владимиром.

1252 Ивана П. Равић, *Црква и држава ...*, стр. 309; Сима М. Ђирковић, *Крстјани, Лексикон ...*, стр. 333. Према *Пљеваљском синоднику православља* оптуживани хришћани у Босни „себе зову крстјани и крстјанице”.

1253 *Codex diplomaticus Regni ...*, III, 196-199.

1254 Драгољуб Драгојловић, *Крстјани ...*, стр. 140-159; Сима М. Ђирковић, *Дјед,*

Крстјани су прихватили основу учења о Светом Тројству, по коме је Христ једнорођени син Бога Оца, а изгледа су прихватили и *Стари завет* као свету књигу.¹²⁵⁵ Доследни крстјани вероватно су одбацивали брак и потребу да имају потомство. Нису имали посебну одећу, него су се одевали у народна, шарена одела. О верујућем народу можда говори пример херцега Степана († 1466). Живео је уживајући у материјалном богатству, храни и полним односима као и други властелини. Изгледа да се Црква босанска задовољавала тиме што су такви верници најкасније на смрти потпуно прихватили улазак у праву цркву. Можда су многи у средњовековној Босни били крштени тек пред смрт. Крштење, и пуни улазак у заједницу правих верника, за крстјане дуалисте који су намеравали да стварно живе, није могло бити прихватљиво пре блиског суочавања са смрћу.¹²⁵⁶

За обичне људе било је значајно и то што Црква босанска није сакупљала порез од својих верника. Нису јој била требала велика средства за градњу раскошних храмова. Припадници Цркве босанске имали су као своја средишта „хиже“, а у XV веку боравли су и на дворовима властеле. Крстјанин Радин јавља се као посланик кога је у Дубровник од 1422. слао војвода Радослав Павловић да преговара о продаји Конавла. После, од 1437. у преговарачким посланствима Степана Вукчића Косачу јавља се Радин са звањем старца. Од 1450. Радин се јавља са звањем госта. Он је живео на двору властелина, а према писању Дубровчана 1450. био је главни саветник херцега Степана и они су му обећали „поклон“ од 200 дуката ако измири њих и херцега. Радин је остао уз херцега до његове смрти у Новом и спомиње се као сведок, уз митрополита Давида и кнеза Прибислава Вукотића, у његовом тестаменту у мају 1466. Изгледа да су припадници Цркве босанске, бар у XV веку, престали да одбацују материјална богатства и имали знатну имовину.¹²⁵⁷

У време Стефана Томаша у верској политици босанског владара има доследности у односу на претходнике. Њега су фрањевци оптуживали код папе да указује уобичајене почести „крстјанима“, а он се правдао да то мора због снаге „крстјана“ у држави. То се

Лексикон ..., стр. 158-159. Једино дедово писмо сачувано је из јануара 1404. Донели су га крстјани у Дубровник да са њиме одведу војводу Павла Клешића у Босну и врате му властелинство, јер је дед Радомир закључио да му је „без кривице узето“.

1255 Дубравко Ловреновић, Стећци ..., стр. 91-92 (97-98).

1256 Сима М. Ђирковић, Крстјани, Лексикон ..., стр. 333. Крштење се обављало уз *Нови завет*, а *Стари завет* Црква босанска је одбацивала.

1257 Ђиро Трухленка, Тестамент госта ..., стр. 355-366. Дубровчани су дали госту Радину кућу у граду и писмено обећање да га неће узнемиравати у Дубровнику због његове крстјанске вере. Када је умро у Дубровнику иза њега је остало 5.640 дуката. Од тога 2.000 оставио је жени Пави и двојици синова.

дешава у време када су фрањевци остварили значајне успехе у насилном покатоличењу крстјана и становништва у Босни. Према Орбину, после краљеве наредбе да „кривоверци манихејци” приме католичанство 2.000 људи је то учинило, а 40.000 отишло Степану херцегу од Светог Саве који их није прогонио 1459.¹²⁵⁸ Ипак, херцег је подржавао и ширење православља на свом подручју.¹²⁵⁹

Пред пад под турску власт, краљ Стефан Степан Томашевић писао је папи како је његов отац краљ Стефан Томаш прешао у католичанство.¹²⁶⁰ То је прича коју вековима пратимо у односима папства и босанских владара од бана Кулина. У Рим повремено стижу вести како је владар Босне, за разлику од својих претходника, католик. Ипак, то се понавља и добија се утисак да се католичанство никако није примило у Босни, а да је због тога католички бискуп Босне трајно имао седиште у Славонији, а не у Босни.

Рачунање времена у средњем веку и празници

Средњовековни људи у Европи морали су поред једноставног одређивања свог места у простору, одредити и своје место у времену. За то су наследили начин мерења времена који је коришћен у позном Римском царству. Основне временске целине у мерењу времена биле су дан, месец и година, а у оквиру јулијанског календара.¹²⁶¹ Хришћанска црква је преузела јулијански календар на сабору у Никеји 325. Тада је прихваћено да година почиње 1. септембра. У IV веку победом хришћанства порастао је и значај хришћанске свете књиге *Библије*. Њеним проучавањем дошло се до закључка да

1258 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 430; Сима М. Ђирковић, Крстјани, Лексикон ..., стр. 334.

1259 Синиша Мишић и Александар Фостиков, Неколико натписа из Подриња, Крушевац-Београд 2015, стр. 22-23; Лела Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 122-124. У Горажду је сачуван натпис на камену на коме пише да је ту херцег Стефан подигао цркву светог Георгија 6954. Писари у Босни некад су рачунали да је свет настао 5500. године пре рођења Христа. Зато се мисли да је херцег био православне вере у априлу 1454. када се са својим људима заклео на Јеванђељу и крсту.

1260 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 433.

1261 Јулијански календар уведен је од 45. године пре нове ере, у време када је Јулије Цезар управљао Римом. Према тадашњем прорачуну египатског астронома Созигена, одређено је да календарска година има 365 дана, а свака четврта година 366. Година је дељена на дванаест месеци. Седам месеци је имало по 31 дан, четири по 30 дана, а фебруар је имао 28, односно 29 дана у свакој четвртој години. Касније је примећено да се јавља разлика између пролећне равнодневнице, када дан и ноћ трају једнак период једног дана, по 12 сати. До тога је долазило, јер се дужина године јулијанског календара разликовала од времена за које Земља направи један обилазак око Сунца (365,2564 дана).

време треба рачунати од тренутка када је Бог створио свет. Тако је у царству РOMEЈА настало бројање година од „настанка света”. По тој тзв. византијској ери, Бог је створио свет 1.9.5509. пре почетка, данашње, нове ере. У средњовековној Србији примењиван је исти начин рачунања времена. Сава I Немањић пише да је његов отац Симеон умро 6708. да би се ускладила та година са нашим рачунањем времена треба за дане од 1. јануара до 31. августа одузети 5.508 година, а од 1. септембра до 31. децембра треба одузети 5.509 година. У Босни и Дубровнику су се године бројале већином као на западу Европе, од рођења Исусовог, односно 753. године од оснивања Рима.¹²⁶²

У средњем веку крај једног и почетак другог дана, рачунао се од заласка Сунца, а не као данас од средине ноћи.¹²⁶³ Ширење хришћанства довело је до тога да најважнији јавни празници у Европи постану Божић, то јест дан рођења Исуса Христа, и Васкрс. Поред тога према *Светом писму*, Бог је за шест дана створио цео свет, а седми дан је одредио да буде дан за одмор. Због тога, цар Константин Велики прописао је да недеља буде нерадни дан 321.¹²⁶⁴

Срби су, као главни породични празник, обележавали „славу” (крсно име, крсну славу). Према једној замисли слава је можда везана за култ првог претка који се покрстио, или за свеца чије име је узето приликом покрштавања. Уређујући живот православне заједнице, Сава I Немањић прописао је славу као обред кућног богослужења. У животу појединца важни празници били су крштење и ступање у брак. Крштење и брак су били за хришћанску цркву свете тајне и обављали су се у цркви, а то значи и уз пристанак цркве.

Очекивало се да празнични дани буду нерадни за све припаднике цркве и да представљају време обављања јавног окупљања у богомољама ради молитве Богу, али народ се понашао другачије. Народ је претварао светковине у гозбе (пирове) и опијања. У

1262 Невен Исаиловић, *Владарске канцеларије ...*, стр. 492; Ђуро Тошић, *Датирање, Лексикон ...*, стр. 138-139; Данијел Џ. Борстин, *Свет открића: приповест о човековој потрази за спознајом света и себе самог*, Београд 2003, стр. 606-607. Када је постао несумњив велики значај Христа и хришћанства (у VI веку), Дионизије Мали је израчунао да се Христ родио 753. године од оснивања града Рима. Ту 753. од оснивања Рима он је узео као прву и почетак хришћанске ере. После је у Европи преовладало такво рачунање времена. Није се слутило да је усвојена погрешна почетна година. Данас међу истраживачима влада уверење да је Ирод (Ирод Велики) владао Јудејом до 4. године пре хришћанске ере. То значи и да је Исус морао бити рођен четири године пре хришћанске ере или раније. Зато је за начин рачунања који данас преовладава у Европи и свету, можда примеренији назив нова ера него хришћанска ера.

1263 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 544.

1264 World english Bible, са www.ebible.org (јул 2015), 1; Sunday: day of week, са www.britannica.com (септембар 2017). Видети и напомену 254.

Котору дан Светог Трипуна је био и трговачки дан. Св. Сава у *Номо-канону* осуђује народне игре и прославе у празничне дане. *Номо-канон* забрањује у држави Немањића постављање гозбе у цркви и испред ње, довођење жртвених животиња у њу или пред њу, а свештеницима да благослове те жртвене животиње пред клање.¹²⁶⁵ Забране вероватно говоре да је било таквих поступака. Као спој забаве и пословања, при црквама организовани су панађури, привремени тргови. На панађуре (вашаре) долазили су, поред домаћег становништва, некад и трговци из суседних држава.

Однос према животу и смрти

Мерено данашњим мерилима, живот средњовековних људи био је кратак и већина није доживела праву старост. Процењује се да су у лошијим периодима средњег века, са више гладних периода и епидемија, обични људи просечно живели око 30 година. У бољим временима са више хране, мање ратова и болести живели су око 40 година.¹²⁶⁶ Највише су умирала деца. Вероватно је било сасвим уобичајено да већина рођене деце умре пре него што постану одрасле личности. То је утицало да смањи вредност тренутка рођења. Свет у коме се већина живота завршавала у детињству, а често убрзо после рођења није превише пажње поклањао томе да запамти, или запише тренутак рођења некога. Зато је правило да нису познати датуми рођења ни познатијих средњовековних људи.

У средњовековном хришћанском свету, кога је прожимала религија, смрт је прелазак из овоземаљског материјалног света искушења и патње у вечни духовни живот. То је промена, али не и крај постојања. Смрт је означавала тренутак „представљања” човека пред Богом. Праведницима је обећавано спасење и вечни живот њихове душе у рају, а грешницима кажњавање у паклу. Таква замисао о смрти утицала је на осмишљавање живота. Постојало је веровање да душе светитеља делују после смрти тела и тако чине светитељска чуда. Нису нестала ни старија веровања у вампире, тј. мртва тела која су се вратила међу живе и наносила им зло. Веровање у вампире, мртва тела, која устају из гроба, код Словена постојало је дуго времена. На то се можда односи 20. члан *Душа-*

1265 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, *Приватни ...*, стр. 256-261.

1266 Игор Стојић, Физичко-антрополошка анализа скелета из аварске некрополе - Старчево „Ливаде”, *Историјски часопис* 58 (2009), стр. 9, 28. Приликом истраживања једног аварског гробља насталог крајем VII века и у VIII веку закључено је да је 9 одраслих особа доживело старост од 25 до 50 година, са просеком од 42 године.

новог законика, који гласи: „И људи, који с враџбинама узимају из гробова, те их спаљују, то село, које то учини, да плати вражду, а ако буде поп на то дошао, да му се узме поповство”.¹²⁶⁷ Нама данас, ближа је мисао да су живи прогонили и себе и мртве, а не да се дешавало обрнуто.¹²⁶⁸

Душа је замишљана вечном и она је одлазила у вечни свет из овог пролазног света после смрти тела. Хришћани су за чување тела правили гробницу.¹²⁶⁹ Народни обред сахрањивања пратиле су тужне песме и плач сродника и познаника,¹²⁷⁰ а неки су кукали, чупали косу, ударали и гребали сопствено тело. Хришћански део обреда сахрањивања било је опело које је обављао свештеник. Тело умрлог, које је пре сахране опрано и обучено у чисто одело, поворка ожалашћених односила је до раке и полагала у земљу у складу са хришћанским обичајем.¹²⁷¹ У знак жалости одећа светлих боја мењана је одећом црне боје.¹²⁷² Умрли су обично сахрањивани на заједничком гробљу села или града. Изузетак су чинили „нечисти покојници” (самоубице, умрли од куге, лепре и др) који обично нису сахрањивани на заједничком гробљу. Гробови су постојали непосредно уз цркве и манастире. Владари и део властеле сахрањени су у њиховим задужбинама. Немањићи су после смрти и балсамовани, да би се тела дуже очувала.¹²⁷³

1267 Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 47 и 94. Вражда је казна за убиство, што значи да је наплаћивана висока глоба за откопавање и спаљивање тела покојника. Спаљивање мртвих можда није било последица неразумног страха од злих сила из света мртвих, него и старих многобожачких веровања.

1268 Свет живих и свет мртвих у замислима средњовековног човека су се преплитали. Судећи по сачуваној народној традицији, извесну границу су представљали залазак сунца и његов излазак. Ноћ је била време када зли духови узнемиравају људе. Петлово најављивање зоре било је и најава повлачења злих бића (у свет мртвих) и мало олакшање за испрепадане душе живих.

1269 Стара српска књижевност, III, стр. 400.

1270 Стара српска књижевност, III, стр. 252.

1271 Пронађено је више примера да су покојници сахрањени са новчићима, што није у складу са хришћанским замислима. Претпоставља се да је то утицај многобожачких замисли по којима ће умрли морати да плати пут за прелаз из овог света у други свет. Народни обичај даћа и остаци храњења живих на покојниковом гробу, говоре о веровању у истовремени живот на овом свету и наставак живота оних који су умрли. Гробља на узвишењима можда имају везе са старим веровањем да је човек на узвишењу ближи Богу, тј. боговима.

1272 Стара српска књижевност, III, стр. 251-252.

1273 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 441.

Писменост и књижевност

Најстарији сачувани записи на словенском језику настали су у време Ћирила и Методија Солуњана, то јест два и по века после сеобе.¹²⁷⁴ Најстарији словенски записи настали су на језику који се говорио на подручју Македоније, то јест у околини Солуна. Тај језик ми данас зовемо и старословенским језиком, а знали су га и Солуњани Методије и Константин, који је саставио прво словенско писмо.¹²⁷⁵ Данас постоје велике разлике између српског језика на Балкану и српског језика који говоре Срби у источној Немачкој (Лужици). То је последица вишевековног одвојеног развоја и утицаја који су на словенске језике вршили језици суседа.

Освајање највећег дела Балкана у VI и почетком VII века од стране словенских племена, означило је потискивање античке писмености и почетак доба неписмености на том простору. Ипак, Црноризац Храбар (непознати калуђер са краја IX и почетка X века) у *Слово о писмених* је записао да су Словени „цртама и резovima читали и гатали ... судбину. Крстивши се римским и грчким писменима за невољу писали су словенске речи без правила” пре првог писма.¹²⁷⁶ Није познато у колико дугом периоду пре глаголице су Словени користили те „црте и резове”, нити какво је то бележење било. Није јасно да ли се ту ради о шарама које су се могле наћи на комадима костију за бацање и прорицање, урезивањем на рабош (краћи дрвени штап) или нечему трећем. Питање писма је значајно јер је оно и један од предуслова за успешну изградњу државе.¹²⁷⁷

Од друге половине IX појавила су се словенска писма, као уређени системи писаних знакова за бележење људског говора. Прво писмо, глаголицу, са 38 писаних знакова, саставио је учени Константин (у монаштву Ћирило). Архиепископ Методије умро је

1274 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 25-27. Није потпуно јасно да ли су стари Словени имали неко писмо пре покршћивања. Истраживачи који то замишљају, као Растко Костић, већином одбацују тзв. *Велесову књигу*, која се појавила почетком XX века, и писмо у њој као очигледно лажно.

1275 Климент Охридски, Константин Преславски и ..., стр. 155. Предраг Коматина, Црквена политика ..., стр. 189-190. Према *Житију Методијевом*, цар Михаило III је браћи рекао: „јер оба сте Солуњани, а сви Солуњани чисто говоре словенски”.

1276 Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 26-27, 41.

1277 Ђорђе Јанковић, Српско поморје ..., стр. 212-214. Ђ. Јанковић је замислио како је државна управа у Србији, пре појаве глаголице, могла бележити пореске обавезе, које је сакупљала. На једној керамичкој посуди (налаз из Чечана на Косову, датиран у X век) он је приметио да се на посуди налазе два облика бележења запремине. То су млађи словима, који се налази испод крста и старији са шест зареза (црта) изнад знака крста.

6.4.885. а после тога, његови ученици морали су се склонити на Балкан.¹²⁷⁸ Они су створили два средишта словенске писмености у Бугарској. То су били (Велики) Преслав и Охрид. Претпоставља се да је неко од ученика солунске браће у Бугарској у време владавине Симеона извршио даље прилагођавање словенског писма језику Словена и саставио ћирилицу. У грчком житију св. Климента она се управо њему приписује. Најстарији сачувани ћирилични натпис је настао је у време цара Самуила. На оштећеној каменој надгробној плочи пише да је подиже Самуил у сећање на оца (Николу), мајку (Рипсиму) и брата (Давида). На крају тог записа пише да је настао 6501. године, то јест 992-93.¹²⁷⁹

Поред новог писма, ћирилице, неколико векова задржала се употреба глагољице,¹²⁸⁰ али је постепено ћирилица потиснула глаголицу. Најстарији словенски књижевни језик, који су створили Константин, Методије и њихови ученици, није био потпуно једнак са народним говором Срба. Пре свега, њега су створили странци, а поред тога, ниједан књижевни језик није идентичан са говором у неком народу, па ни код истог човека. Писани језик настаје одабиром дела говорног језика (народа, или једног човека) и уношењем неких правила која се мање поштују у свакодневном говору. Ипак, старословенски је сигурно био разумљив и нешколованим Србима, обичном народу, па се може гледати и као старосрпски књижевни језик.

Дуга употреба старословенског на великом простору од Србије и Бугарске на југозападу до Русије на североистоку и области око Елбе на северозападу, довела је до појаве неколико различитих редакција (бугарска, српска, руска...) црквенословенског језика, који је наследио старословенски. До тога је дошло тако што је писани језик прилагођаван говору уже словенске средине. Те различите редакције настале су на основу разлика у изговору гласова у истим речима или на основу различитих речи које су имале исто значење. Постепено се смањивала језичка блискост и из заједничког старословенског настајали су језици словенских народа. Настанак старосрпске редакције црквенословенског (приближно крајем XII века) последица је тога.

Ипак, те редакције нису постале неразумљиве суседним Словенима. Тако А. Белић указује да су текстови српске редакције ста-

1278 Климент Охридски, Константин Преславски и ..., стр. 171; Растко Костић, Пад Арконе ..., стр. 41.

1279 Војислав Богићевић, Писменост у Босни и Херцеговини, Сарајево 1975, стр. 23; Срђан Пириватрић, Самуилова држава: обим и карактер, Београд 1997, 60.

1280 Глагољцом је писано и тзв. *Маријанско (Маријино) јеванђеље*, најстарији сачувани рукопис код Срба из XI века.

ЗНАКОВИ СТАРЕ ЋИРИЛИЦЕ КОД СРБА

ЗНАК	ЗВУЧНА (И БРОЈНА) ВРЕДНОСТ	ЗНАК	ЗВУЧНА (И БРОЈНА) ВРЕДНОСТ	ЗНАК	ЗВУЧНА (И БРОЈНА) ВРЕДНОСТ	ЗНАК	ЗВУЧНА ВРЕДНОСТ
Ѧ	А, 1	Ѧ	Л, 30	Ѧ	Ф, 500	Ш	Ш
Ѣ	В, 2	Ѣ	М, 40	Ѣ	Х, 600	Ш	ШТ, ШЧ
Ѧ	Г, 3	Ѣ	Н, 50	Ѣ	ПС, 700	Ѧ, Ѧ, Ѧ	Е, ЈЕ (ЈА)
Ѧ	Д, 4	Ѣ	КС, 60	Ѣ	О, ОТ, 800	Ѧ	ЈЕ
Ѣ, Ѣ	Е, ЈЕ, 5	Ѣ	О, 70	Ѣ	Ц, 900	Ѣ	О
Ѣ, Ѣ	ДЗ, 6	Ѣ	П, 80	Ѣ	Б	Ѣ	ЈО
Ѣ, Ѣ	З, 7	Ѣ	Ч, 90	Ѣ	Ж	Ѣ, Ѣ, Ѣ	Ђ, Ѓ
Ѣ	И, 8	Ѣ	Р, 100	Ѣ	ЈА	Ѣ	И, В
Ѣ, Ѣ	Т, ТХ, 9	Ѣ	С, 200	Ѣ	ЈЕ	Ѣ	Е, ЈА
Ѣ	И, Ј, 10	Ѣ	Т, 300	Ѣ	ЈУ	Ѣ	И
Ѣ	К, 20	Ѣ	У, 400	Ѣ		Ѣ, Ѣ	ПОПУГЛАСОВИ

ЗНАКОВЕ НИСУ СВИ ПИСАРИ ПИСАЛИ НА ИСТИ НАЧИН, НИТИ СУ КОД СВАКОГ ПИСАРА ИМАЛИ ИСТУ ЗВУЧНУ ВРЕДНОСТ

Стара ћирилица код Срба.¹²⁸¹

1281 Александар Белић, Историја српског језика: фонетика, речи са деклинацијом, речи са коњугацијом, Београд 1999, стр. 38-41; Петар Ђорђевић, Старословенски језик, Нови Сад 1975, стр. 20-22.

рословенског у XIII и XIV били веома распрострањени на Балкану, а у следећа три века и преовладавали на Балкану где је било словенско православно становништво.

У време настанка првих писама, знаци за поједина слова били су и знаци за бројеве. Тако је знак за слово А био и знак за број 1. У глагољци првих 9 слова имало је вредност јединица (1-9). Следећих девет слова од десетог имала су вредност десетица, а следећих девет вредност стотица. Редослед слова није био исти у глагољци и ћирилици, па ни њихова бројна вредност.

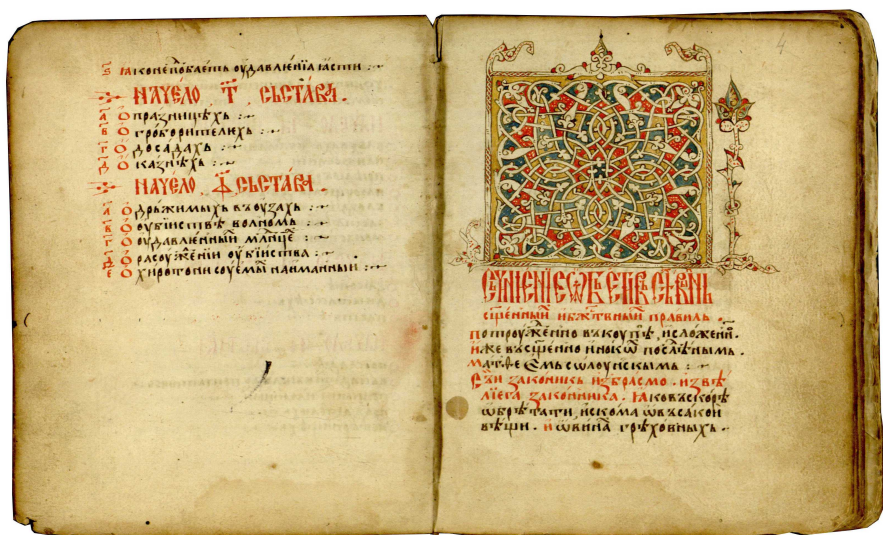
Први писмени слој код Срба, као и других Словена, били су припадници цркве. У раном средњем веку у Европи се првенствено црква бринула о описмењавању и школовању. За коришћење свете књиге хришћана *Библије* било је потребно да личности из цркве буду писмене и школоване. Зато су при црквама и манастирима стваране школе. У црквеним школама се учило читање, писање, рачунање и певање. Узор државе за Србе, нарочито после христјанизације, била је Византија. У Византији владар и виши слојеви мислили су да је писменост неопходна, па се по том узору ширила писменост и код Срба. Како се види из *Душановог законика*, у XIV веку било је писмених и међу меропсима (зависним сељацима).¹²⁸² Већина становника средњовековне Србије и Босне остала је нешколована и неписмена. Писмени и школовани, пре свега попови и монаси, једино су на теолошко образовање гледали као на пуновредно. Зато је основ образовања и знања било *Свето писмо*. Средњовековна црква је учила да су све коначне истине дате у верским списима. Школе нису подстицале преиспитивање постојећих знања и тражење нових.¹²⁸³

Са развојем рударства, трговине, судства и других државних установа у Србији повећао се број људи изван црквених службеника који су били писмени и школовани. Државне установе стварале су писане документе. Судије су према 163. члану *Душановог законика* биле обавезне да једно писмо са пресудом предају ономе ко је „ослобођен на суду”, а други препис те пресуде да чувају код себе.¹²⁸⁴ Такве судске архиве и записи, које су правили писари српских средњовековних владара, углавном су изгубљене.

1282 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 69-70 и 127-128.

1283 Школе у Византији имале су утицај и на Србе. У Византији су чуване традиције римског права и постојале високе правне школе. У Константинопољу основани су 1045. Филозофски и Правни факултет. На Правном факултету су се образовали будући државни чиновници и судије. Студије на Филозофском факултету су дељене на тривијум (граматика, реторика и дијалектика) и квадривијум (геометрија, аритметика, музика и астрономија). Спој свих знања била је филозофија.

1284 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 76 и 133.

Призренски препис Душановог законика,
преузето са www.scc.digital.bkp.nb.rs

Књиге су споро преписиване на скупом материјалу и било их је мало. Писало се на пергаменту, посебно припремљеној кожи животиња, а од XIII века на српском подручју појавила се и хартија (папир), која је била знатно јефтинији материјал за писање.¹²⁸⁵ За писање од пергамента прављени су кодекси, по облику као наше књиге, или се писало на пергаменту који је умотаван у свитак. Књиге су обично корицане у дрвене корице пресвучене кожом. Писало се најчешће укосом засеченом трском. За брисање су служили сунђер и мали ножеви. Мастила су чувана у стакленим посудама, мастионицама, а поред црног, писало се и мастилима у боји. Писало се у црквеним установама и владарским канцеларијама. Писар је понекад записао да је преписивао „на коленима”, или „поред свеће”.¹²⁸⁶ Ауторство писца у данашњем смислу није постојало. Писац је скоро једнак писару и преписивачу који преписује туђе записе. Средњовековни писари некад нису раздвајали речи, а велика истакнута слова (иницијале) користили су да означе нову мисаону целину. Приликом писања користили су скраћенице. Оне су означене кратком линијом изнад слова, која чине скраћеницу. У градским насељима постојали су нотари (у приморју) и номици (у остатку Србије), који су за обичне грађане састављали уговоре, тужбе и др.¹²⁸⁷

¹²⁸⁵ Ђуро Тошић, Папир, Лексикон ..., стр. 491.

¹²⁸⁶ С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 449-457.

¹²⁸⁷ С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 480-485.

Прве књиге на старословенском настале су за верске потребе, тј. ради ширења хришћанства на словенском језику. Та прва дела на старословенском, а после на српскословенском, била су преводи, а не оригинална, дела. Најстарије сачуване књиге писане ћирилицом, старосрпским књижевним језиком, су *Мирослављево јеванђеље* и *Вуканово јеванђеље*. Прво је написано крајем XII века, а друго крајем XII или почетком XIII века. *Мирослављево јеванђеље* писано је на пергаменту лепим рукописом и украшено иницијалима и минијатурама. Рукописи показују умешност преписивача и илuminатора код Срба крајем XII века. *Мирослављево јеванђеље* исписивала су најмање два писара, а један потписани звао се Григорије.¹²⁸⁸ У XII веку, или почетком XIII века настало је дело које је писао непознати свештеник из Бара, а који је назван од истраживача Поп Дукљанин.¹²⁸⁹ Дело је данас познато под неколико наслова *Барски родослов*, *Летопис попа Дукљанина* и *Gesta regum Sclavorum*. Може се употребити и име *Барске легенде* да се нагласи карактер тог зборника и место настанка. На почетку дела пише: „Пошто сте ме ви, драга браћо у Христу, ... свештеници ... Дукљанске архиепископије, затим многи старији нашег града, али највише они млади ... замолили да попис готских, односно ..., словенских краљева, са словенског језика преведем на латински, ја сам ... пристао ... Ипак, нека ниједан читалац не помисли да сам написао било шта друго до оно што сам од наших отаца и старих зналаца чуо да се прича ...”¹²⁹⁰ Он је делом записао и усмена причања Срба, о најважнијим догађајима из прошлости, која су се пренела до његовог времена.

Писање и читање било је раширено у манастирима и црквама. Зато су српски манастири имали богате збирке рукописа. Хиландар је био значајно средиште преписивачке и преводилачке делатности. Највише се преводило са грчког на српскословенски. Најчитанија књига било је *Свето писмо (Библија)*. Поред оних од цркве признатих делова *Светога писма*, постојали су и бројни непризнати текстови (апокрифна јеванђеља и сл). Читана су и писана житија и литургијске песме. Житије се од биографије (опис нечијег живота) разликује и по томе што садржи и „чуда” која је светац чинио после смрти његовог тела. Писци житија имали су другачију свест и циљ. Од временских одредница њих више занима датум смрти тела

1288 Историја српског народа, I, стр. 293-296.

1289 Тибор Живковић, *Gesta regum Sclavorum*, II, са www.srbook.net (децембар 2016), стр. 38-39, 47-48 и 377-378. Дело је сачувано у две редакције. Преписи на словенском језику (тзв. хрватска редакција) су краћи и познати су од XVI века. Преписи на латинском језику (тзв. латинска редакција) су опширнији, а познати су од XVII века, али нису настали према краћој, хрватској редакцији, него неком другом извору.

1290 *Gesta regum Sclavorum*, I, стр. 3-5; Летопис попа Дукљанина, стр. 107.

„светога” о коме пишу, тј. време када се он „представио” пред Богом и када је почео вечни живот његове душе. Други датуми су им од малог значаја и ретко их бележе. Често су писали угледајући се на *Свето писмо*, са доста хвалоспева и сл. Састављачи родослова у њима су повезивали неспојиве личности.

Пре Срба светаца и њихових житија постојали су општесловенски светитељи и њихова житија. Двојица првих су Ћирило и Методије, који се називају и словенским апостолима. Њихова житија су позната и под именом *Панонске легенде*. Верује се да су настала одмах после њихове смрти, а сачувана су у каснијим преписима.¹²⁹¹ Пре Немањића настало је житије зетског кнеза Јована Владимира.¹²⁹² Бројнија домаћа житија сачувана су од времена владарске династије коју је створио Стефан Немања I. Први њихов писац је Сава I Немањић. Сава I је написао у *Студеничком типик*у опширније житије свога оца Немање I, у монаштву Симеона. Оно садржи и доста временских одредница. Св. Саву зато можемо гледати као првог оригиналног књижевног ствараоца за кога знамо да је Србин. После Саве I, и Немања II написао је житије свог оца. Ученик Саве I, монах Доментијан Хиландарац, средином XIII века, написао је житија Св. Саве и Св. Симеона.¹²⁹³ Касније крајем XIII или почетком XIV века, монах и писац, Теодосије Хиландарац написао је друго Савино житије, као и житије Петра Коришког, похвалу Симеону и Сави I, те неколико литургијских химни.¹²⁹⁴

Значајан зборник средњовековних житија познат је под именом *Животи краљева и архиепископа српских* (или *Данилов зборник*). Данило II (архиепископ од 1324. до 1337. године) је састављач већег дела тог зборника. Део зборника написала су и зборник уобличила два, по имену непозната, црквена лица. Зборник садржи житија од времена краља Стефана Уроша I и архиепископа Арсенија I до Сте-

1291 Историја српског народа, I, стр. 228.

1292 Историја српског народа, I, стр. 226.

1293 Стара српска књижевност, I, стр. 308-309 и 434. На крају *Савиног житија* Доментијан Хиландарац бележи да је Бог њему, „господина Саве последњем ученику”, предложио да опише Савин живот 6751. (1242/43) године, али у другом рукопису је уписана 6762. (1253/54). Дописао је и да је тада у Србији владао краљ Урош I коме је књигу писао као поклон. Прва година настанка житија 1242/43. била је сумњива јер се раније грешком замишљало да је Урош I почео владати 1243. године, али он је вероватно владао крајем 1241. и житије је написано можда на почетку његове владавине. Речи „последњи ученик” које је написао Доментијан као скромни хришћански монах могу у стварности означавати блиског, или првог ученика. Доментијан је могао бити међу првим ученицима игумана Саве 1208-1217. Из тога је јасно зашто је Доментијан убрзо после смрти архиепископа Саве I Немањића писао његово житије, а не неко други од тада несумњиво бројних ученика Савиних.

1294 Јован Р. Деретић, Историја српске књижевности, са www.savezguslarsrbije.rs (јануар 2017), стр. 12-14.

фана Уроша IV Душана и архиепископа Данила II. Зборник има и краће белешке о краљевима Стефану Радославу и Стефану Владиславу I и о три прва патријарха.

Међу властелом су се читали верски, али и световни списи. О томе говоре преписи и прераде *Александриде* (*Роман о Александру Великом*), *Романа о Троји*, као и епови настали у западној Европи.¹²⁹⁵ Преписиване су и читане и друге врсте: путописи, посланице, зборници изрека мудраца, књиге које су служиле да се људима прорекне будућност, зборници који садрже спој разних дела, текстови о животињама стварним и измишљеним. За историографију су значајне хронике, родослови, летописи и записи (текстови додати на слободном простору у рукописима или књигама). Сачувани родослови су настали после изумирања Немањића са намером да се покаже веза српских владара после Немањића са њима,¹²⁹⁶ али садрже вероватно старије родбинско повезивање Немање I са царом Константином Великим.¹²⁹⁷ Летописи су кратки текстови (писани од друге половине XIV века) са неким временским одредницама, али су то збирке истинитих и погрешних записа. Тек дуготрајним поређењем онога што је у њима записано са другим писаним изворима издвојене су они записи који су вероватно неистинити од оних који су истинити, вероватно истинити, или само непротивречни са другим писаним изворима.

Поред црквених установа, библиотеке је стварала и властела. Стефан Лазаревић подстицао је преписивачку и преводилачку делатност у манастирима. По таквој делатности била је чувена преписивачка школа у Ресави.¹²⁹⁸ Преписивање и превођење (са грчког, али и бугарског) у српским земљама има сличности са почецима хуманистичке епохе у Италији. Рукописе су исправљали као што су то радили хуманисти у Италији. То поређење и исправљање било је основа за унапређење науке о језику, али и критичког мишљења уопште.

Са краја XIV века позната је и прва жена писац у српској књижевности. То је била монахиња Јефимија, раније Јелена жена деспота Јована Угљеше, која се замонашила после смрти мужа 1371. Око 1402. Јефимија је написала *Похвалу кнезу Лазару* и

1295 Јован Р. Деретић, *Историја српске књижевности*, стр. 10.

1296 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. XII-XIII. Родослови и летописи су слични и Љ. Стојановић их је саставио у један зборник који се и данас употребљава за истраживање наше прошлости. За те родослове се може рећи да су записивани најкасније од Константина Филозофа око 1430.

1297 Стара српска књижевност, III, стр. 191. Константин Филозоф у *Животу Стефана Лазаревића* записао је један родослов према коме је Немања I потомак сестре Константина Великог.

1298 Василије Марковић, *Православни манастири ...*, стр. 139.

извезла је на покрову за његов сандук. Такође је, раније, оставила и запис (на полеђини дводелне иконе) у коме тугује за рано умрлим сином (Угљешом).¹²⁹⁹

Деспот Стефан није био само заштитник уметника и власник једне библиотеке на свом двору, него је и сам писао. Од његових дела, осим повеља и предговора у Закону о рудницима, сачувани су *Натпис на косовском стубу*, *Слово љубве* и, можда, *Похвално слово кнезу Лазару*. Значајна дела оставила су два странца, а то су Константин Филозоф и Григорије Цамблак. Цамблак је од 1402. до 1406. заузимао положај игумана манастира Дечани. Написао је *Живот Стефана Дечанског*.¹³⁰⁰ Истовремено у Српску деспотовину дошао је световњак Константин Филозоф Костенечки, из Бугарске. Он је био најважнија личност ресавске преписивачке школе после, а после смрти деспота Стефана написао *Живот деспота Стефана*.

Слично деспоту Стефану, и властела у Краљевини Срба и Босне настојала је створити библиотеке. Сачувани су *Хрвојев мисал*, писан у духу римокатоличке цркве, и *Хвалов рукопис*, који је писан ћирилицом од крстјанина Хвала у време епископа Цркве босанске, деда Радомира (1404).¹³⁰¹ Обе књиге су украшене минијатурама и писане за херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића.

Неписменост је била општа појава код средњовековних Срба, али није значила и недостатак уметничког дара. Напротив, неговала се значајна усмена књижевност. Знамо да су, о разним догађајима, песници из народа испевали песме. Оне се спомињу од краја XII века. У Доментијановом житију Св. Саве спомињу се „пожудне” и „бестидне” песме младића. После битке код Велбужда 1330. године, према писању Г. Цамблака, Срби су дочекивали краља Стефана Уроша III Дечанског „победним песмама”.¹³⁰² У круговима феудалаца негована је поезија која је величала војничке подвиге. Несачувани текстови који су усмено преношени, били су подлога за велики циклус епских и лирских песама, који је уобличен после пада под власт Османлија и који нам је до данас сачуван.

Црквено грађевинарство и сликарство

Градитељство и сликарство били су под снажним утицајем религије, као и сва уметност. На градитељство и сликарство вршили

1299 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 45-46; Монахиња Јефимија, Књижевни радови, са www.ask.rs (јун 2011).

1300 Јован Р. Деретић, Историја српске књижевности, стр. 18-19.

1301 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 377.

1302 Стара српска књижевност, III, стр. 153.

су утицај центри из Византије и са Апенинског полуострва. Срби уз обалу Јадрана били су под јачим утицајем романске уметности са Апенинског полуострва, а они који су били даље од обале били су под јачим утицајем уметности из Византије. Црквене грађевине из раног средњег века биле су скромних димензија. Прве значајније су црква Св. Трипуна у Котору, црква св. Петра у Расу, код Новог Пазара, и црква Св. Михаила у Стону. Старија црква у Котору са почетка IX века највероватније је личила на цркву св. Доната у Задру (из истог периода), то јест била је грађевина кружног облика. На њеном месту Византинци су изградили нову 1166. цркву св. Трипуна и данас је то тробродни храм у романичком стилу.¹³⁰³ Црква св. Петра у Расу изграђена је крајем IX или почетком X века, а можда је изграђена да би постала седиште рашког епископа. Грађена је ломљеним каменом у деценијама непосредно после покрштавања Срба. Над средишњим делом грађевине уздиже се осмострана купола. Неке од првих црквених грађевина нису имале централну основу. Црква Св. Михаила у Стону из друге половине XI века има уздужну основу. То је једнобродна црквена грађевина. Средњовековно сликарство чиниле су фреске, иконе и минијатуре. Фреске, слике урађене на свежем малтеру, делимично су сачуване у цркви Св. Петра у Расу и цркви Св. Михаила у Стону.¹³⁰⁴

*Фреска Михаила Зетског са круном у цркви Св. Михаила у Стону.*¹³⁰⁵

1303 Константин Јиречек, Историја Срба, II, 221; Историја српског народа, I, 274.

1304 Историја српског народа, I, стр. 231, 245-246.

1305 Миодраг Марковић, Почети уметничког стваралаштва у српским земљама (IX–XI век), у: Византијско наслеђе и српска уметност II: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016, слика 120. Слике краља Михаила у цркви Св. Михаила у Стону из XI века и цара Душана у Леснову из XIV века (видети стр. 307) показују како је значајан напредак у сликарству на српском владарском двору остварен у том периоду.

У време пред долазак на место великог жупана Немање I почео је период великог црквеног градитељства код Срба. То су навести-ле задужбине Немање I у Топлици, црква Свете Богородице и црква Светог Николе. После, у првим годинама владавине до 1170/71. дигао је Ђурђеве ступове код Раса, код којих се примећује спајање византијског градитељског стила и романике, то јест настанак рашке школе у грађевинарству. Најпознатија грађевина Немање I у духу рашке школе у грађевинарству је црква посвећена Успењу Богородице у Студеници. Студеница је грађена између 1183. и 1196. као гробна црква Немање I. Црква у Студеници је једнобродна грађевина, а на врху је дванаестострана купола над средишњим делом, која је део византијског утицаја. Спољашни зидови Студенице покривени су углачаним мермерним блоковима. Прозори, лукови и рељефни украси на горњем делу фасаде су као код романичких грађевина. За осликавање Студенице синови Немање I довели су сликаре Грке, од којих је остао и један ситни потпис на грчком испод ктиторског натписа. Према натпису на цркви, његови синови „све српске земље велики жупан и севастократор Стефан“, „велики кнез Вукан“ и игу-ман „Сава грешни“ осликавање су завршили између 1.9.1208. и 31.8.1209.¹³⁰⁶

Студеница

¹³⁰⁶ Историја српског народа, I, стр. 274-277, 408; Јован Јанићијевић и други, Културна ризница Србије, Београд – Нови Сад – Сремски Карловци – Ниш 1997, стр. 127-128; Studenica Monastery, са www.whc.unesco.org (мај 2017). Студеница је добила име по реци поред које је изграђена, а стављена је на списак светске културне баштине Унеска 1986.

Уз помоћ брата Саве I, Немања II, између 1208. и 1220. године, изградио је цркву Христовог Вазнесења (Светог Спаса) у манастиру Жичи. То је једнобродна црква Христовог вазнесења са куполом над централним делом. Црква је споља обојена црвеном бојом. Најстарије фреске урадили су уметници из Цариграда. Жича је постала место које су посећивали Немањићи од Божића 1219. да би се ту крунисали до Душана.¹³⁰⁷

На реци Милешевки Владислав I дигао је Милешеву. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом (источни полукружни део цркве). Наткривају је купола и полукуполе. Мисли се да су уметници из Солуна осликали Милешеву. Једна од најпознатијих фресака XIII века је у њој. То је Бели анђео на гробу Христовом. Поред слика које приказују сцене из *Светог писма*, фрескосликани су ликови владара и догађаја везаних за њих. У Милешеву су, поред фреске Св. Саве, осликани и Стефан Немања I, Стефан Немања II, краљ Радослав и краљ Владислав I.¹³⁰⁸

Средином XIII века архиепископ Арсеније I подигао је у Пећи цркву Св. Апостола. То је био почетак градње четири спојене цркве које чине Пећку патријаршију. Неке фреске у Пећкој патријаршији, сликане око 1260. са оним из Сопоћана вероватно су један од врхунаца сликарства XIII века у православном свету. Око 1320. архиепископ Никодим са северне стране доградио је цркву Св. Димитрија. Око 1330. архиепископ Данило II је са јужне стране доградио цркву Богородице Одигитрије и цркву Св. Николе. Испред три спојене цркве изградио је припрату.¹³⁰⁹

Око 1260. краљ Урош I изградио је Сопоћане, код изворишта реке Рашке. Неке од фресака у Сопоћанима које приказују Христов овоземаљски живот, а сликане око 1265. године, су можда најбоља остварења монументалног сликарства у XIII веку. Сопоћани су у XIV веку добили данашњи тробродни изглед.¹³¹⁰

1307 Историја српског народа, I, стр. 390.

1308 Историја српског народа, I, стр. 394-395; Светозар Радојчић, Милешева, Београд 1963, стр. 11-14, 20, II, IX. За фреску Светог Саве Српског у Милешеву неки истраживачи мисле да је рађена према лику живога Саве I.

1309 Слободан Милеуснић, Светиње Косова и Метохије, Београд 1999, стр. 192-194; Историја српског народа, I, стр. 416-417. Medieval Monuments in Kosovo, са www.whc.unesco.org (мај 2017). Пећка патријаршија је стављена 2004. на списак светске културне баштине Унеска.

1310 Историја српског народа, I, стр. 397, 417, 421; Јован Јанићијевић и други, Културна ..., стр. 129-130; Stari Ras and Sopoćani, са www.whc.unesco.org (мај 2017). Сопоћани су стављени 1979. на списак светске културне баштине Унеска. У манастиру је и фреска са ликом Уроша I. Од краја XVII века, то јест Великог бечког рата, Сопоћани су били порушени, а обновљени су од 1926. до 1958.

Привредни развој Србије није омогућио краљу Милутину само велика освајања него и велику градитељску делатност. Од краја XIII века настаје српско-византијски уметнички стил. Тада се усваја у Византији раширен начин градње цркава чију основу представља крст. Уместо цркве из времена Саве I, у Хиландару је подигао нову Богородичину цркву око 1300. Грађена је наизменично каменом и опеком. Једнобродна је и покривена кровом са куполама. Доградио је зидине и куле око манастира, а подигао „пирг“ (кулу) на обали испред манастира.¹³¹¹ У првој и другој деценији XIII века обнављао је и Жичу.¹³¹² Међу бројним црквама које је градио Милутин истичу се Богородица Љевишка, Бањска и Грачаница. Милутин је Грачаницу обновио као седиште Липљанске епископије.¹³¹³ Грачаница (1313-1321) се убраја у најлепше грађевине с почетка XIV века. Њени зидови су грађени мешањем редова камена и опеке, а на крову има пет мањих купола. Фреске у Грачаници убрајају се у најбоље фреске из XIV века. У средишњој куполи цркве осликан је Христ Пантократор (Сведржитељ), а међу фрескама у цркви је приказана први пут и лоза владарске породице Немањића Милутин је желео нагласити своју везу са оснивачем владарске породице а тиме и своје право на власт.¹³¹⁴ Богородица Љевишка изграђена је и осликана 1306-13. на месту старије цркве из X века, а постала је седиште епископа. Од тог времена у Србији се осетио утицај тзв. ренесансе Палеолога, којој су припадали Михаило Астрапа и Евтихије, доведени из Солуна од стране Милутина да осликавају његове грађевине.¹³¹⁵

Бањска (1312-1317), Дечани и Св. Арханђели су грађени као места где ће бити сахрањени њихови ктитори. Градњу манастира Бањске (Светог Стефана) код Косовске Митровице надгледао је

1311 Мирјана Живојиновић, *Историја Хиландара ...*, стр. 135-141, 232. Хиландар има богату ризницу у којој се чувају повеље, књиге и др. У тој ризници се чува и икона Богородице Одигитрије, коју је за манастир набавио Немања I. У Хиландару је сачуван и вез монахиње Јефимије из 1399.

1312 Драгољуб В. Даниловић, *Жичка епископија ...*, стр. 78.

1313 Василије Марковић, *Православни манастири ...*, стр. 93. У оснивачкој повељи на зиду цркве Милутин је дао да се напише: „видех разрушеност и падање храма Св. Богородице Градчанские, епископије липљанске ... саздах од основе ... и украсих унутра и извана“. Црква коју је обновио краљ Милутин можда је постојала у време његовог прадеде Немање II.

1314 Слободан Милеуснић, *Светиње ...*, стр. 84-88. Грачаница је грађена на темељима ранохришћанске базилике из VI века.

1315 *Историја српског народа*, I, стр. 486, 488-490; Слободан Милеуснић, *Светиње ...*, стр. 48-50; Василије Марковић, *Православни манастири ...*, стр. 92. *Medieval Monuments in Kosovo*, са www.whc.unesco.org (мај 2017). Црква је била претворена у џамију у време османлијске власти, а преко фресака је био нанет један слој малтера. Унеско је Богородицу Љевишку 2004. уписао на списак културне баштине света.

игуман Данило II, после је надгледао и пренос Милутиновог тела у Бањску 1321. Фрескослике у Бањској уништене су.¹³¹⁶

За Стефана Уроша III и његовог наследника, фрањевац Вито из Котора као протомајстор водио је раднике који су градили тробродну базилику у Дечанима од 1327. до 1335. На њој се види велики утицај романике. Црква је посвећена Христу Пантократору. Зидана је мермером у две нијансе са прозорима и стубовима у стилу романике. На двоводом крову налази се и једна купола. Са висином од 29 метара то је највиша црквена грађевина из периода средњег века код Срба. Душан је на почетку своје владавине завршио очеву задужбину манастир Дечане. Ту је живописан и родослов династије Немањића са 22 лика.¹³¹⁷

Душан је између 1343. и 1352. године изградио манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила код Призрена. У манастиру, на месту краљевог гроба, пронађена је камена глава, која вероватно показује цара Душана.¹³¹⁸

Петокуполна грађевина је и манастир Св. Димитрија (Марков манастир) код Скопља, који је почео да гради краљ Вукашин, а завршио га је краљ Марко.¹³¹⁹

Градитељском делатношћу кнеза Лазара почео је период који зовемо моравском школом а који обухвата последње три деценије XIV и прву половину XV века. Присуство рељефа, првенствено на оквирима прозора и врата, је особина моравског стила. Лазареве задужбине су његова дворска црква Св. Стефана у Крушевцу, Лазарица, изграђена око 1377. и гробна црква Раваница код Ћуприје, изграђена 1381.¹³²⁰ Лазарева жена кнегиња Милица као своју задужбину подигла је манастир Љубостињу (крајем XIV и почетком XV века) поред Трстеника. У њој је боравила као монахиња. Главни градитељ Љубостиње се потписао као „протомајстор Боровик Раде”.¹³²¹

1316 Стара српска књижевност, III, стр. 399-400; Слободан Милеуснић, Светиње ..., стр. 40-45; Историја српског народа, I, стр. 485. Његови посмртни остаци после (1455) су пренети у Софију и данас се налазе тамо.

1317 Слободан Милеуснић, Светиње ..., стр. 122, 128, 130, 138-139; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 28; Medieval Monuments in Kosovo, са www.whc.unesco.org (мај 2017). У време османлијске владавине манастир је био плаћкан. Унеско је ставио 2004. Дечане на списак културне баштине света. Сачуван је и игумански трон из 1335.

1318 Слободан Милеуснић, Светиње ..., стр. 34-38; В. Марковић, Православни манастири ..., стр. 106. После пада под турску власт 1455. манастир Светих Арханђела је срушен, а после, крајем XVI или почетком XVII века кориштен је као извор камена за Синан-пашину џамију у Призрену.

1319 Василије Марковић, Православни манастири ..., стр. 110.

1320 Јован Јанићијевић и други, Културна ризница Србије, стр. 141; Раваница, са www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_ravanica.htm (август 2017).

1321 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 66. Претпоставља се да је он био стварни узор за неимара Рада у епским песмама код Срба.

Манасија, првобитно Ресава, је задужбина и гробна црква деспота Стефана Лазаревића. Грађена је од 1407. до 1418. У основи цркве је развијени крст, а на крову је 5 купола. Висока је око 25 метара. Делимично очуване фреске у манастиру Манасија убрајају се у најбоље слике моравске школе. Портрет деспота Стефана издваја се као један од бољих портрета у православном свету из средњег века.¹³²²

Деспотов властелин и протовестијар, Богдан, је ктитор манастира Каленића, који се узима за пример раскошности моравског стила. Каленић је саграђен и осликан почетком XV века.¹³²³

У сликарска дела спадају и мале слике којима су украшавани средњовековни рукописи. Најзначајнију збирку минијатура садржи *Мирослављево јеванђеље*. Раскошно је украшен и тзв. *Српски минхенски псалтир* са око 150 илустрација.¹³²⁴

Камени белези стављани изнад гроба умрлог првенствено на подручју Хума и средњовековне Босне у народу се обично зову мраморје, „грчко гробље” и „каурско гробље”, а код истраживача прошлости прихваћено је име стећци, али у средњем веку стећак је називан „камен” или „белег”.¹³²⁵ Око 2/3 пронађених стећака има облик сандука и саркофага. Други по бројности су они у облику положене плоче, а ређе имају облик сљеменака, стуба, или крста.¹³²⁶ Стећци већином имају рељефне украсе који приказују лов, ратнике са оружјем, витешке двобоје, игру у колу, или геометријске и биљне украсе, а од скоро 67.000 пронађених стећака само око 400 има натписе.¹³²⁷ Зато за већину стећака није прецизно одређено време

1322 Љ. Стојановић, Родослови и летописи, стр. 224; Василије Марковић, Православни манастири ..., стр. 138.

1323 Историја српског народа, II, стр. 184-188.

1324 Постоји замисао да је урађен за деспота Стефана Лазаревића.

1325 Дубравко Ловреновић, Стећци ..., стр. 33 (55); Основна школа у Мајевичком Прибоју ..., стр. 63. Код Угљевика, на гробљу у Сњеженици на једном стећку пише: „АСЕ [овде] ЛЕЖИ ВЕСЕОКО ГОЛОБОВИЋ, НА СВОЈОЈ ЗЕМЉИ ПЛЕМЕНИТОЈ, А ПОСТАВИ СЕДАМ ЊЕГОВИХ СИНОВА НА ЊЕМУ БИЛИГ.”

1326 Шефик Бешлагић, Стећци: каталожко-типографски преглед, са www.bosniafacts.info (октобар 2017), стр. 42-43; Нада Милетић, Стећци, Београд-Загреб-Мостар 1982, стр. 33-37, 150, 153. Словенски стећци су понекад уз римска гробља са саркофазима, камени сандуци за пепео мртвих. Зато се мисли да појава стећака у облику сандука може бити последица угледања на украшене римске саркофаге, али постоји и мишљење да су се стећци развити из на земљу положених једноставних камених плоча.

1327 Шефик Бешлагић, Стећци ..., стр. 42-43, 54; Aljoša Ljubojević, Nekropola stećaka u gradu bez kamena, са www.balkans.aljazeera.net/profil/aljosa-ljubojevic (октобар 2017); Stećci Medieval Tombstones Graveyards, са www.whc.unesco.org (мај 2017). Према Бешлагићу, било је откривено 363 стећка са натписима. Тај број је значајно увећан 2002. Тада је у Бијељини ископано 23 стећка са натписима. На листу светске баштине Унеска 2016. заједно је уписано 28 налазишта на подручју Херцеговине, Босне, западне Србије, западне Црне Горе

њиховог настанка. Није одређено време настанка ни најукрашенијег стећка који се налази у Згошћу.¹³²⁸

Један стећак са ћириличним натписом, који је нађен код Требиња, ставља се у XII век. То је стећак „жупана Грда требињског“ за кога се мисли да би могао бити иста личност као и „веома угледни“ Грдеша који се спомиње у борбама на Тари 1150.¹³²⁹ На стећку требињског жупана Прибилше пише да је он умро у дане „правоверног краља Владислава“ (1233-1241).¹³³⁰ Тако су најстарији датирани стећци настали на подручју Захумља, када је оно било део Србије. На основу ових стећака са натписима, мисли се да су стећци дизани од XII века.

За већину стећака са натписима мисли се да су настали у XV веку и почетком XVI века, а да се у истом XVI веку престају дизати. Натписи на стећцима показују да су њих подизали крстјани, православци, католици, а у XVI веку вероватно и понеки муслиман. Стећке су дизали војводе, жупани, војници, монаси и монахиње и други слободни људи, а најкасније од XV века стећке су дизали и власи.¹³³¹ Два километра од Стоца, на Видовом пољу налази се Радмиље, некропола са 133 стећка, који су дигнути угледним члановима влашке православне породице Храбрин (Милорадовић).¹³³²

и јужне Хрватске.

1328 Видети напомену 1464.

1329 Византијски извори за ..., IV, стр. 33; Нада Милетић, Стећци, стр. 19. Јован Кинам је записао да је заробљени Грдеша био веома угледна личност код „Далмата“, а можда се он спомиње и као сведок „iupanus Gerdessa“ у једној повељи великог жупана Десе из 1151.

1330 Шефик Бешлагић, Лексикон стећака, са www.mediafire.com (октобар 2017), стр. 144-145, 279.

1331 Шефик Бешлагић, Лексикон стећака, 175-176; Дубравко Ловреновић, Стећци ..., стр. 107 (109), 112 (112), 116-120 (115-118), 149 (164-165); Нада Милетић, Стећци, стр. 34-35, 39, 57, 63, 77, 114, 144, 150, 153-155; Нада Милетић, Неке карактеристике стећака Земље Павловића, Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа, Рогатица 27-29. јун 2002, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, стр. 466, 469, 474.

1332 Шефик Бешлагић, Стећци ..., стр. 372; Дубравко Ловреновић, Стећци ..., стр. 149 (164-165).

5. Превласт Немањића на Балканском полуострву

Освајања у време Стефана Уроша II Милутина

Стефан Урош II Милутин је наставио рат против Византије који је започео крајем владавине његовог брата. Према *Даниловом зборнику*, Урош II узео „град главни Скопље, потом Овче поље ... у почетку свога доласка” на власт 1282.¹³³³ Док се спремао за рат, 11.12.1282. умро је цар Михаило VIII Палеолог.¹³³⁴ Његов наследник, цар Андроник II (1282-1328) послао је војску, са савезницима Татарима, против Срба. Татари су стигли до Призрена и Дрима, а доживели су пораз у пролеће 1283.¹³³⁵ Краљ Милутин зауставио је напад уз помоћ брата краља Драгутина, а потискујући цареву војску стигао је до Свете горе и Кавале крајем 1283.¹³³⁶

После тога, Милутин је склопио савез са владарем Бугарске Георгијем Тертером (1279-1292) и до средине августа 1284. склопио брак са његовом кћерком Аном.¹³³⁷ Српском краљу одговарао је мир и савез са Бугарима како би могао мирније наставити рат са Византијом. После склапања брака, у другој половини 1284. Милутин је проширио своју власт у Македонији на Дебар, Пореч и Кичево.¹³³⁸ Успешна освајања су била последица повећаних прихода владара Србије који је тада могао да држи и већу војску плаћеника. У време Стефана Уроша II Милутина као његови плаћени војници служили су Кумани, Осети, Татари, Турци и Италијани.¹³³⁹

У то време порастао је и значај Драгутинове области којом је управљао на северу Србије. Он је између 11.6.1284. и 5.8.1284. од

1333 Стара српска књижевност, II, стр. 367-368; Византијски извори за ..., VI, 517.

1334 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 146-147; Историја српског народа, I, стр. 440.

1335 Византијски извори за ..., VI, стр. 164-165; Стара српска књижевност, II, стр. 368-371; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 187.

1336 Стара српска књижевност, II, стр. 370-371; Византијски извори за ..., VI, 167.

1337 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 190-192. Тесалску принцезу је вратио оцу севастократору Јовану Анђелу.

1338 Историја српског народа, I, стр. 441-442.

1339 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 253; Историја српског народа, I, 469.

угарског краља, као његов вазал, добио на управу Мачву, Соли и Усору.¹³⁴⁰ Драгутин је спојио две граничне државе (два властелинства која држи несамостални властелин), које су биле у две државе (две државе које држи самостални владар). У Срему је имао двор у Дебрцу на Сави.¹³⁴¹

Татари хана Ногаја упали су у Бугарску почетком 1285. Њихов упад довео је до слабљења средишње власти цара у Бугарској, који је морао постати вазал Ногаја.¹³⁴² Од 1284. јављају се вести о сукобима Угара против Дрмана и Куделина, који су управљали Браничевом. Као угарски властелин и Драгутин је дошао у сукоб са њима.¹³⁴³ Према Данилу II, Дрман и Куделин „браћа једне матере” нису признавала ничију власт, а хтели су нанети зло „краљу Стефану” и његовој држави. Драгутин их је напао без успеха, а они су позвали у помоћ „Татаре и Кумане”, али су их морали платити златом. Драгутин је тражио помоћ од брата Стефана Уроша II Милутина.¹³⁴⁴ У повељи Андрије III (из 1293) спомиње се упад Татара у Мачву у зиму 1291/92. Вероватно, 1292. Драгутин и Милутин протерали су Дрмана и Куделина, а Браничево су ставили под управу Драгутина, вероватно враћајући га Угарској.¹³⁴⁵ Тај успех могао је подићи значај Драгутина, а краљ Андрија III дао је 1292. Драгутиновом сину Владиславу „херцештво Славонију”.¹³⁴⁶

Ипак, Браничевски властелини били су савезници Шишмана, владара Видинске Вугарске. Бранећи своје савезнике, Шишман, који је био вазал хана Ногаја и добио помоћне одреде његових Татара, напао је Србију и ушао у Хвосно до Пећи, али је поражен. Српска војска је гонећи Шишмана заузела Видин и Шишмана је морао молити за измирење са Милутином око 1293.¹³⁴⁷

1340 Стара српска књижевност, II, стр. 343; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 204-205.

1341 Стара српска књижевност, II, стр. 343, 354. Драгутин више није био крунисани краљ, али Данило II о њему пише само као о „краљу Стефану”.

1342 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 198; Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 108.

1343 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 118-119, 204-206. У уређивању југа Угарске од 1272. појављује се Мачванска бановина. Она је краткотрајно обухватала и област Браничева и Кучева, али су се те области одвојиле око 1274. од Угарске и ту се појављују властелини Дрман и Куделин.

1344 Стара српска књижевност, II, стр. 373. Када је тражио помоћ од Милутина, Драгутин се састао са братом у жупи Расини, на Морави, и месту Мачковац.

1345 Стара српска књижевност, II, стр. 373-374; Александар Узелац, Под сенком ..., 207-210. У тим сукобима дошло је до напада Кумана и на Жичу око 1290.

1346 В. Станковић, Краљ Милутин ..., стр. 103. Владислав II се 1293. оженио Констанцом Морозини, сродницом краља Андрије III.

1347 Стара српска књижевност, II, стр. 374-376; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 214-219. На западу у Шишмановој држави биле су области Тимока, Пирота и Ниша.

Када су поразили Шишмана, Срби су се нашли пред опасношћу да уђу у рат са Ногајем, Шишмановим господаром. Милутин је мо-
рао послати преговараче да моле Ногаја да одустане од напада. Припремајући се за рат, Ногај је примио Милутинове посланике, њи-
хове дарове и изјаву покорности, али је као таоце тражио краљевог
сина Уроша III са неким бројем властелина.¹³⁴⁸ Тако је Србија поста-
ла вазална земља Златне хорде 1293. или 1294.¹³⁴⁹

Уређујући своје односе са владарем Видина Шишманом, краљ
Милутин је удао своју кћерку Ану – Неду за Шишмановог сина
Михаила. Српски краљ је средином последње деценије XIII века
наставио да шири своју власт на југу. Драч је привремено признавао
Милутинову власт око 1296.¹³⁵⁰ После неуспелог напада византијске
војске на Србију 1297. године,¹³⁵¹ почели су озбиљни преговори о
склапању мира између краља Милутина и Византије 1298. Као
византијски преговарач, Теодор Метохит пет пута одлазио је на двор
краља Милутина. Тада је преговарано о новом браку краља Милу-
тина са принцем Евдокијом, сестром цара Андроника II, али она је
одбила да се уда за вероватно четири пута жењеног српског кра-
ља.¹³⁵²

Милутинова друга жена била је кћерка севарстократора Јована
Анђела, владара Тесалије.¹³⁵³ Према Георгију Пахимеру Милутин је
пре тога био у браку са неком другом женом.¹³⁵⁴ Претпоставља се да
је Милутин прво живео са неком племкињом Српкињом (Јеле-
ном).¹³⁵⁵ Из трећег брака са угарском принцезом Јелисаветом,¹³⁵⁶
сестром српске краљице Катарине, имао је кћерку (која се звала

1348 Стара српска књижевност, II, стр. 376-378; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 219-221. Према *Даниловом зборнику*, Стефан Урош III и великоименита властела послати су „на службу” Ногају. Основна служба властеле је да буду војници. Данило II је писао изгледа о Србима као помоћном одреду у служби Ногаја, који је владао западним делом Златне хорде од Влашке до Дњепра.

1349 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 219-224. Александар Узелац мисли да се Урош III вратио у Србију пре краја 1297. године, када је почео велики сукоб међу Татарима, а Србија је остала вазална до 1299. и погибије Ногаја.

1350 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 225.

1351 Византијски извори за ..., VI, стр. 34-35.

1352 Византијски извори за ..., VI, стр. 36-38, 43-46 и 168.

1353 Византијски извори за ..., VI, стр. 39; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 190. Према Александару Узелцу, брак са кћерком Јована Анђела склопљен је крајем 1282. или 1283.

1354 Византијски извори за ..., VI, стр. 39-42.

1355 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 318; Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 190. Према Орбину изгледа да је Стефан Урош III рођен из тог брака.

1356 Византијски извори за ..., VI, стр. 51. Пахимер је записао како је Милутин „зграбио свастику свог брата Стефана ... која је по нужди боравила у српским крајевима и коју је блудно упознао у монашкој хаљини.”

Царица или Зорица).¹³⁵⁷ У четвртном браку био је са ћерком бугарског цара Аном Тертер.¹³⁵⁸

Одбијени Милутин запретио је да ће обновити рат. Андроник II морао је да пронађе „нову младу” за Милутина како би избегао рат. Избор је пао на цареву ћерку Симониду, а противљење Православне цркве у Византији није спречило цара да спроведе своју одлуку.¹³⁵⁹ „Царево дете” је предато Милутину почетком пролећа 1299. на састанку код реке Вардар, а краљ Србије је предао цару своју претходну жену Ану Тертер и једног византијског „издајника”.¹³⁶⁰ Према писању Нићифора Григора, Симонида је после скоро две деценије, 1317. покушала да побегне од краља Милутина, али је морала остати у Србији до његове смрти.¹³⁶¹ Освојено подручје Македоније северно од Охрида, Прилепа, Велеса и Штипа признато је као мираз краљу Стефану Урошу II Милутину. На југоистоку он је задржао и Пијанец. На истоку је држао Велбужд, Знепоље и Хомоље, а Ниш је припадао Бугарској.¹³⁶²

Босна Степана III (обично навођен као I) и промена династије у Угарској

Папа је послао 1290. писмо „Степану и Пријезди бановима Босне”, а из тога би се могло помислити да је Степан III на почетку владавине власт делио вероватно са братом Пријездом II.¹³⁶³

У Угарској је убијен краљ Ладислав IV 1290. Он није оставио наследника, па је дошло до нереди. Власт је преузео последњи

1357 Византијски извори за ..., VI, стр. 53.

1358 Византијски извори за ..., VI, стр. 39-41. Претпоставља се да из Милутиновог брака са Аном није било деце. Није јасно у ком браку Милутина је рођена Ана – Неда. Стефан Урош III је био старији од брата Константина, за кога се мисли да је син тесалске принцезе. Зато се мисли да је краљ Урош III рођен из брака Милутина и његове прве жене.

1359 Византијски извори за ..., VI, стр. 169-170.

1360 Византијски извори за ..., VI, стр. 46, 52-59 и 170. У том скандалозном политичком браку „млада” је изгледа имала око 6 година. Ипак, Симонида није стварно постала супруга, него таоц на двору српског краља, то јест гаранција да се Андроник II неће предомислити и да ће брак бити остварен када за то дође време.

1361 Византијски извори за ..., VI, стр. 190-191 и 194. Враћајући се у Србију, она је покушала да се замонаши у Серу. То је спречио њен полубрат деспот Константин. Он јој је подерао одећу монахиње и обукао јој обично одело. Није се обзирао на њен отпор и плач, него је предао српској пратњи.

1362 Историјски атлас, стр. 42.

1363 Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, VII, Загреб 1909, 2. „Nobilibus viris Stephano et Brisde banis Bosne.” Према редоследу имена, са Степаном III можда се јавља његов син Пријезда III, али онда је он умро пре оца.

потомак династије Арпадоваца, Андрија III (1290-1301). Насупрот њему, жељу да добије угарски престо показала је и анжујска династија из Напуља. Њихов први претендент за угарску круну био је Карло Мартел, син напуљског краља Карла II Хромог Анжујског (1285-1309) и угарске принцезе Марије.¹³⁶⁴ Када је Мартел умро претендент је постао његов син Карло Роберт.

Владари и претенденти на угарски краљевски престо настојали су да придобију за себе што више феудалаца. Тако је Андрија III Драгутиновом сину Владиславу дао своју сродницу за жену. Покушај анжујске династије да преузме угарску круну подржавао је и папа. Он је писао Драгутину називајући га „rex Servie” 1291. Да ли се Драгутин надао да га то папа кандидује за упражњени престо Угарске није јасно, али се у одговору папи жалио на постојање бројних јеретика у својој области. Папа је наредио да се пошаљу 2 фрањевца из Славоније као инквизитори за борбу против јеретика, заједничких верских 1291.¹³⁶⁵ Драгутин је део јеретика у Усори и Соли обратио у хришћане.¹³⁶⁶

Анжујци су добили подршку Шубића у Далмацији. Шубићи су користили борбе за угарску круну да прошире своју феудалну област. У њој су имали велику приватну војску. Тако је породични старешина Шубића, бан Павле I постао најутицајнији феудалац у Далмацији и Хрватској крајем XIII века. Када је умро Андрија III 1301. без наследника, то је олакшало Шубићима да у Далмацију (и Угарску) доведу претендента Карла I Роберта.¹³⁶⁷ Павле I Шубић се називао баном Хрвата од 1293. године, а око 1300. он је преко кнеза Хрватина успоставио управу над делом Босне, то јест над Доњим Крајевима.¹³⁶⁸ После тога Павлов брат Младин I, кнез Сплита, сукобио се са баном Степаном III негде код Дрине средином 1302. године,¹³⁶⁹ и од јуна 1302. године у писаним изворима појављује се

1364 Anonymi Descriptio Europae ..., стр. 144.

1365 Јелена МргѢ, Северна Босна 13–16. век, Београд 2008, стр. 61; Augustino Theiner, Vetera monumenta Slavorum ... , I, 375 и 377-379.

1366 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 34. Наравно, преписку са папом није пратила промена вере Драгутина.

1367 П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 92-95. Карло I је ушао у средишње области Угарске, али је водио борбе са противницима неколико година.

1368 Невен Исaиловић, Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу, Грађа о прошлости Босне, III, са сајта www.anurs.org (марта 2015), стр. 11 и 17-18. Павле Шубић „бан Хрвата”, а од 1305. и „господин све Босне” је са својим најближим сродницима од 1301. до 1305. три пута потврдио поседу властелину Хрватину Стјепанићу у Доњим Крајевима (Ливно и Цетина). Хрватин се обавезао да помаже Павла као свог сениора.

1369 Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, VIII, Загреб 1910, 43; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, 217. Тада су се трговци Дубровчани жалили да нису у могућности проћи од Усоре, преко Босне због сукоба бана Младина I и бана Степана III код Дрине.

Младин I као „бан Босне”.¹³⁷⁰ Настојање Младина I Шубића да узме Босну подржао је папа, који је тражио од калочког надбискупа да позове у крсташки рат против босанских крстјана.¹³⁷¹ Користећи сукобе краља Стефана Уроша II и Драгутина око 1304. Шубићи су проширили власт на део Захумља и у повељи из 1304. називају се господарима „целог Хума”, али се ту вероватно ради више о њиховој жељи, него стварности.¹³⁷² Рат против Степана III и крстјана није био лак и Младин I је убијен од „јеретика” у борбама у Босни, а бан Хрвата Павле I од почетка 1305. године назива се „господар целе Босне”, а свог сина Младина II назива баном Босне, то јест управником у име оца.¹³⁷³ Банска звања Шубића за Босну, уз изузетак рубног подручја кнеза Хрватина, могла су бити само жеља освајача. Није јасно да ли су долазили као владари у Босну и како су управљали тамошњом властелом.

Шта је у време покушаја Шубића да узму Босну било са баном Степаном III, који је познат и као Котроман, није јасно. Мисли се да је он остао у Босни до своје смрти, а која се према М. Орбину десила 1310.¹³⁷⁴ После сукоба (1302-1304) Степан III можда је признао врховну власт Шубића, али можда је само договорен некакав мир. Према замисли Н. Клаић, преписка Младина II са папом из 1318. у којој се Младин II представља као бан Босне и сениор Степана IV, нема садржај који би несумњиво потврдио власт Шубића над Босном.¹³⁷⁵

Сукоб Милутина са Драгутином и њихове последње године

Краљево склапање брака са царевом кћерком личило је на оно из времена оснивача династије Стефана Немање I. Тада је његов средњи син Немања II на основу брака стекао предност над старијим братом и преузео врховну власт. Зато је Милутинов брак могао

1370 Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, 217. Тада је издао повељу Сплитским трговцима да могу трговати по „Хрватској и Босни”, али повељу је оверио својим старим печатом кнеза Сплита, јер како пише печат бана Босне му тада још није направљен.

1371 *Codex diplomaticus Regni ...*, VIII, 47.

1372 *Codex diplomaticus Regni ...*, VIII, 80; Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, стр. 217 са напоменом 2.

1373 Невен Исаиловић, *Повеља бана Павла ...*, стр. 15 и 17-22. „Nos Paulus, banus Croatorum et tocius Bosne dominus, unacum karissimis filiis nostris Mladino bano Bosniensi.”

1374 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 412. Невен Исаиловић, *Повеља бана Павла ...*, стр. 17.

1375 *Codex diplomaticus Regni ...*, VIII, 508; Н. Клаић, *Средњовјековна Босна: ...*, стр. 150-152, 162-163.

покварити његове односе са старијим братом Драгутином, коме је млађи брат вероватно на сабору у Дежеву обећао да ће само он вршити власт краља, а не и његови синови.¹³⁷⁶ Према писању Пахимера „пошто се брат Стефан [Драгутин] показао узнемираним” цар је у време склапања брака 1299. године послао II Милутину „савезничку војску” да би „спречавао Стефанове насртаје”.¹³⁷⁷

Милутин је био у сукобу и са Дубровником 1301. године, јер је Дубровник признавао власт Венеције,¹³⁷⁸ која је тада напала Милутиновог таста Андроника II. Када је обнављан мир са Дубровником, Милутин је Дубровчанима издао повељу у септембру 1302. У њој се спомиње Рудник и изгледа да је тада био под влашћу Милутина, а не Драгутина.¹³⁷⁹ Из тога се мисли да је сукоб између браће краљева почео најкасније 1302.

Рат Шубића против Котроманића, или напад на Захумље довео је до сукоба са краљем Милутином. Син Павла Шубић, Младин II био је заробљен (око 1305) код краља Милутина.¹³⁸⁰

После неколико година, према *Даниловом зборнику* властела краља Стефана Уроша II Милутина прешла је на страну Драгутина, али краљ Србије могао се одржати 1310. јер је имао бројне плаћенике (Осете, Татаре и Турке).¹³⁸¹ Када је део плаћеника, Турака, показао непослушност и побунио се био је угрожен и сам краљев живот, али Милутин, са својом „телесном стражом”, победио је побуњенике.¹³⁸²

У време сукоба са братом краљ Милутин дао је Драчу Карлу Анжујском 1304. године,¹³⁸³ који је раније морао напустити Сицилију после побуне у марту 1282. године, али је задржао власт у Напуљу.¹³⁸⁴ Одатле је Анжујски двор одржавао везе и са Стефаном Урошем II и преговарао о савезу против Византије. Те везе су оста-

1376 Византијски извори за ..., VI, стр. 43-44.

1377 Византијски извори за ..., VI, стр. 55-56.

1378 Д. Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 23-24. У току рата Дубровчани су узели Мљет и тамо поставили свог кнеза за управника.

1379 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 84.

1380 Историја српског народа, I, стр. 457 са напоменом 17.

1381 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 253.

1382 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 108-110 и 259-260; Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 460-463. Нарочит значај на Балкану почетком XIV века имале су велике плаћеничке војне дружине. Почетком XIV века Турци су већ заузели највећи део Мале Азије. Једна велика дружина плаћеника, око 6.500 Каталонаца, одметнула се и пустошила Свету гору. Они су нападали и Хиландар 1307. и 1308. Монаси су се морали оружјем супроставити. Одбрану Хиландара је организовао игуман (после архиепископ) Данило II. Каталонци су отишли 1309. у службу атинског војводе, али су се одметнули и од њега и створили Атинско херцештво 1311.

1383 Александар Узелац, Под сенком ..., стр. 225.

1384 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 435.

виле трагова у опису једног католика који је за анжујски двор Карла II Анжујског направио извештај о краљу Стефану Урошу II Милутину и Србији око 1308. Састављачу извештаја се учинило да је Милутин превише православац, а да је Драгутин наклоњенији католицима. Зато је предлагао да се против Милутина покрене побуна католика у приморју и Албанији.¹³⁸⁵

Стефан Урош II Милутин и Стефан Драгутин су се измирили око 1312. године, а Рудник је поново припао Драгутину. У лето 1313. Драгутин се одазвао на позив краља Милутина да крену у рат против Хрватске, то јест сарађивали су у борби против Младина II на подручју Хума.¹³⁸⁶

Убрзо после заједничког деловања Драгутина и Милутина, од краља се одметнуо син Стефан Урош III, Милутинов прворођени син.¹³⁸⁷ Урош III добио је управу над Зетом око 1308. Престолонаследник се побунио против оца крајем 1313. године или почетком 1314.¹³⁸⁸ Према *Даниловом зборнику* Стефана Уроша III на побуну наговорила је његова властела. Ипак, није записао зашто је властела то учинила. Како је побуна уследила после измирења Милутина и Драгутина, а Драгутин је говорио да према уговору из Дежева (1282) престо треба да наследи његов син, управо то измирење браће вероватно је узнемирило дотадашњег наследника престола Уроша и покренуло га на побуну крајем 1313. Милутин је приморао сина на предају код Скадра. Наредио је да га окованог одведу у Скопље и ослепе.¹³⁸⁹ Краљ је пораженог и „ослепљеног” Стефана Уроша III са његовом породицом послао свом тасту Андронику II у Цариград да борави у манастиру.¹³⁹⁰

1385 Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, I, стр. 172-173. У то време, 1308. придобијајући савезника Милутин је у преговорима нудио удају своје кћерке (Царице или Зорице) за млађег сина Карла II, чак и свој прелазак у католичанство, али те понуде наравно нису биле остварене.

1386 *Историја српског народа*, I, стр. 460.

1387 *Стара српска књижевност*, III, стр. 131.

1388 *Историја српског народа*, I, стр. 460; В. Станковић, *Краљ Милутин ...*, стр. 128; Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, стр. 238 у напомени 1. Стефан Урош III спомиње се у једном венецијанском документу 1313. као управник Дукље, Албаније и Захумља. Он је преко Дубровчана тражио већу количину мачева из Венеције у септембру, или октобру 1313. То је могло бити везано за борбу Срба против Хрвата, али и за припрему за сукоб са оцем. У новембру и Урош III и Владислав II посетили су Дубровник. Није јасно ни да ли су ове посете биле тражење савезника пред побуну, или нешто друго. Према Ћоровићу, Владислав II је могао бити послат од Драгутина да помогне сестри, удовици бана Степана III, и њеној деци који су протерани из Босне а почетком 1314. вероватно су добили склониште у Дубровнику. У новембру 1313. Урош III је долазио вероватно спремајући побуну која је почела тада, или у децембру.

1389 *Стара српска књижевност*, III, стр. 133-134.

1390 *Стара српска књижевност*, III, стр. 134.

Царица Ирина разишла се са Андроником II и од 1303. до своје смрти 1316. боравила је у Солуну.¹³⁹¹ Када је постало јасно да Симонида неће родити наследника краља Србије, Ирина је слала зету Милутину скупocene поклоне и нудила своје синове да наследе краљевску власт, које је због тога слала и на краљев двор.¹³⁹²

Када је умро краљ Стефан Драгутин у марту 1316. године, Милутин није допустио да Владислав II наследи Драгутинову државу на северозападу Србије, него је дошао са војском и свог синовца затворио. При томе српски краљ је заузео и Мачву. То је довело до рата против краља Угарске Карла I Роберта (1308-1342). Чини се, у зиму 1317/18. у Мачву је ушао Карло I, али до средине 1319. Мачва је поново признала Милутинову власт. У септембру 1319. Карло I је новим ратом вратио Мачву под своју власт.¹³⁹³ У време борби за Мачву, Милутин је имао још један ратни сукоб са Дубровником 1317.¹³⁹⁴

У Цариграду се после скоро пет година прогонства Стефану Урошу III вратио вид, а према Цамблаку он то никоме није рекао,¹³⁹⁵ али по *Даниловом зборнику*, цар Андроник II „је разумео да му није до краја био одузет вид очију”.¹³⁹⁶ Урош III је остао у Цариграду 7 година.¹³⁹⁷ Урош III није био заборављен. Сам краљ распитивао се за сина, а представници Православне цркве подржавали су писма са молбама Стефана Уроша III да му се допусти повратак.¹³⁹⁸ Осећајући приближавање смрти, најраније крајем 1320. године, или вероватније почетком 1321. краљ Милутин дозволио је да се Урош

1391 Византијски извори за ..., VI, стр. 171-174.

1392 Византијски извори за ..., VI, стр. 176-179.

1393 Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава као граница између Србије и Угарске усредњем веку, са www.iib-ac.academia.edu/MilosIvanovic (август 2017), стр. 8-9 (84-85); Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 177-178; В. Станковић, Краљ Милутин ..., стр. 131-132. Да олакшају успех напада свог сродника Карла I Роберта Анжујског, Напуљски Анжујци, уз помоћ службеника Католичке цркве, покренули су у Албанији један устанак католика против српског краља 1318-19.

1394 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 26.

1395 Стара српска књижевност, III, стр. 134, 140-141. Породица Уроша III боравила је у манастиру у коме је била и висока медицинска школа. Ту је „ослепљени” могао добити медицинску негу. После пет година, у изгнанству умро је Душанов млађи брат Душиц. Тако је и Душан, који је рођен између 1308. и 1312. из брака Уроша III Дечанског и бугарске принцезе Теодоре, провео седам година у византијској престоници. Град који се веома разликовао од малих градских насеља у Србији, морао је оставити трајне успомене у Душану.

1396 Стара српска књижевност, III, стр. 14.

1397 Стара српска књижевност, III, стр. 140 и 142; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 26. Писар Станислав је оставио запис у коме пише да је у време тог записа владао краљ Стефан Урош III који је раније био ослепљен од оца и провео 7 година међу Грцима.

1398 Стара српска књижевност, III, стр. 11-14 и 143.

III врати из прогонства. Према Григорију Цамблаку, после повратку у Србију, Урош III предао је сина Душана краљу Урошу II Милутину.¹³⁹⁹ Пред крај живота Милутин се разболео и био је приморан да борава у владарском двору у Неродимљу, јужније од Липљана. Ту је умро 29.10.1321. године, а сахрањен је у Бањској.¹⁴⁰⁰ Ослобођена краљица Симонида се напoкон могла вратити у Константинопољ.

Стефан Урош II Милутин је владао скоро 4 деценије у којима је Србија постајала све утицајнија на Балкану. Подигао је и обновио неколико десетина хришћанских богомоља и, без обзира на његове бракове и на потискивање старијег брата Драгутина, Православна црква њега је после смрти поштовала као „Светог краља”.

Владавина Стефана Уроша III Дечанског

Последњих година владавине Стефан Урош II Милутин је за наследника престола одредио сина Стефана Константина,¹⁴⁰¹ али пре него што је нови краљ преузео и учврстио власт, „неочекивано” као претендент за круну појавио се и Урош III.

Када се уверио да је Милутин умро, Стефан Урош III објавио је да је чудом Светог Николе прогледао и да се бори за краљевску власт, а борбе и нереди су почели вероватно у време сахране Милутина.¹⁴⁰² Урош III је добио подршку већине властеле и представника цркве. Он у повељи Дечанима пише да је „крунисан од Бога дарованим венцем краљевства истог дана са ... сином, ... руком ... архиепископа Никодима ... и целог српског сабора” 6.1.1322.¹⁴⁰³ Исте, 1322. поразио је полубрата Константина и наредио да га убију.¹⁴⁰⁴

Борба против Драгутиновог сина Владислава II је трајала дуже. Он се, после смрти Милутина, ослободио заточеништва и у северним областима, којима је раније управљао његов отац, био је дочекан као српски краљ. Владислав II је владао малим делом Србије, ковао новац и називао се краљем. У јесен 1323. дошло је до

1399 Стара српска књижевност, III, стр. 144. То би могло значити да је неповерљиви стари краљ држао унука код себе као неку врсту таоца и тако је био сигурнији у послушност сина Стефана Уроша III.

1400 Стара српска књижевност, II, стр. 363, 408; Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 77; Франц Миклошић, Monumenta Serbica ..., стр. 84.

1401 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 78-79. Константин Лиречек, Историја Срба, I, стр. 201. Стефан Константи се спомиње од 1319.

1402 Стара српска књижевност, II, стр. 405; Стара српска књижевност, III, стр. 144-145.

1403 Милица Грковић, Прва хрисовуља ..., 68-69, 87. Према повељи, истовремено Душан је крунисан као „млади краљ Стефан”.

1404 Стара српска књижевност, III, стр. 146; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 319.

сукоба краљева Стефана Уроша III и Стефана Владислава II око Рудника, а присталице Владислава II са неким Дубровчанима задржали су рудничку тврђаву Островицу, али Стефан Урош III победио је рођака 1324. и преузео Рудник и област до Дрине, а Владислав II је протеран у Угарску.¹⁴⁰⁵ Урош III се није зауставио на рубу Мачве, него је присталице Владислав II протерао и из ње области вероватно 1326. а њу одузео од Карла I.¹⁴⁰⁶

После првог брака са бугарском принцезом Теодором, на почетку владавине Урош III је преговарао да се ожени католичком принцезом кћерком Филипа Тарентског. Због тога, папа је замислио да ће краљ примити и католичанство, али Милутин није могао да пристане на папине захтеве. На крају, око 1324. Стефан Урош III се оженио Маријом Палеолог, блиском рођаком цара Андроника II.¹⁴⁰⁷

Од Стефана Уроша III су се одметнули Бранивојевићи, који су управљали подручјем Стона, Пељешца и ушћа Неретве. После тога, они су око 1325. ушли у свађе са Дубровчанима и баном Степаном IV. То је довело до отвореног рата у пролеће 1326. Бан Степан IV поразио је Бранивојевиће и завладао долином Неретве до мора у априлу 1326. Сарађујући са баном Степаном IV против Бранивојевића, Дубровчани су под своју власт ставили Стон и „Стонски рат” (данас полуострво Пељешац). У првој половини априла 1326. млади краљ Душан послао је писмо и тражио од Дубровчана да престану нападати Браноја Бранивојевића његовог човека у Хуму. Од јула 1326. Дубровчани су покушали преговорима са краљем да озаконе своје заузимање Стона и Пељешца. Захтев краља Стефана Уроша III да му дају годишњи данак од 1.000 златника нису прихватили.¹⁴⁰⁸ Веће умољених наредило је кнезу да он нареди цариницима да престану узимати царину од трговаца који су хтели ићи у Србију. То је значило забрану трговине са Србијом. Да би Србији били враћени Стон и „Стонски рат” Урош III морао је повести рату другој половини 1327. године, а мир је договорен у другој половини 1328.¹⁴⁰⁹

1405 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 72-73; Историја српског народа, I, стр. 498-499. После 1324. Владислав II скоро нестаје у писаним изворима. Појављује се у дубровачким записима из 1325. и 1326.

1406 Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 9-10 (85-86).

1407 Византијски извори за ..., VI, стр. 195 и 315; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 29-30; Историја српског народа, I, 502. Јован Кантакузин пише да је она удата за „владара Трибала Степана краља (Στεφανω τω Κραλη)”.

1408 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 452-453; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 38-42, 47, 50-53. Дубровчани су заробили Брајка Бранивојевића, држали га неколико месеци затвореног и усмртили глађу крајем 1326. Други брат од Бранивојевића Бранко (Браноје), после пораза, тражио је опроштај од краља Стефана Уроша III, али Дубровчани су поткупили краљеве људе да наговоре краљ да Браноја затвори у Котор.

1409 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 59-61, 70-72, 76.

Бан Степан IV никада није вратио области које је отео. Зато је између Босне и Рашке почео дуготрајни сукоб. Степан IV напао је Полимље и уништавао манастир Св. Николе у Бањи (код Прибоја на Лиму), али је доживео пораз од младог Стефана Душана 1328/29.¹⁴¹⁰ Можда је победа Стефана Душана довела до привременог враћања Захумља у састав Србије. Јер је до некаквих нових нереда, можда и сукоба у Хуму дошло у првој половини 1330.¹⁴¹¹ Сукоб са Степаном IV можда је повезан са нападом Карла I на Мачву и подручје Колубаре 1329. године, а борбе за Мачву наставиле су се и у време владавине Душана.¹⁴¹²

Од краја 1327. обновљен је рат између цара Андроника II и његовог унука Андроника III. У сукобу Стефан Урош III дао је војну помоћ Андронику II.¹⁴¹³ Ипак, Андроник III је завладао Цариградом и присилио деду да му препусти престо средином 1328. године, а српски краљ искористио је сукоб Грка и тада изгледа освојио Велес и Просек.¹⁴¹⁴ После тога, дошло је до сукоба војске цара Андроника III на граници са Србима.

Односи са Бугарском су се погоршавали. Михаило Шишман, син видинског кнеза Шишмана, развео се од Ане, сестре Стефана Уроша III, и ородио са владарем Византије.¹⁴¹⁵ Андроник III (1328-1341) и бугарски цар Михаило Шишман састали су се и договорили да истовремено нападну на краља Уроша III.¹⁴¹⁶

Пред битку, бугарска војска је ушла у Србију и пљачкала на подручју реке Струме.¹⁴¹⁷ Стефан Урош III изабрао је да пресретне цара Михаила Шишмана пре него му се придруже Грци, али је узалуд послао преговараче да понуде прекид сукоба.¹⁴¹⁸ До одлучујуће битке је дошло код Велбужда (данас Ћустендил) у подне у суботу 28.7.1330.¹⁴¹⁹ Према писању цара Душана уз *Душанов законик*, тзв. *Речи цара Стефана Душана*, српска војска имала је око

1410 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 25; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 78. Душан је добио на управу Зету као „млади краљ“, вероватно са 14. пуних година, а то је могло бити између 1. септембра и 31. децембра 1325. Млади краљ (Стефан) се оспособљавао да влада и води војску у биткама. Зато су управу у Зети стварно вршили краљеви искусни службеници који су послати на двор младог краља.

1411 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 85-87.

1412 Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 10-11 (86-87).

1413 Византијски извори за ..., VI, 205, 207 и 320-323.

1414 Стара српска књижевност, III, стр. 35; Византијски извори за ..., VI, стр. 333.

1415 Византијски извори за ..., VI, стр. 197-198.

1416 Византијски извори за ..., VI, стр. 199-200.

1417 Стара српска књижевност, III, стр. 24.

1418 Стара српска књижевност, III, стр. 151.

1419 Стара српска књижевност, III, стр. 25; Византијски извори за ..., VI, 335-337; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 78, 183, 189 и 199.

15.000 ратника у тој борби.¹⁴²⁰ Према Нићифору Григори, Михаило Шишман је водио 12.000 људи из своје земље и још 3.000 скитских плаћеника.¹⁴²¹

У *Даниловом зборнику* у житију Стефана Уроша III описује се да „затрубише војне трубе, судари се оружје ... би велико падање Бугара ... цар Михаило видевши падање својих војника, поче бежати“, а затим се даје један опис по коме је цар пао са коња, био убијен од српских војника и однет краљу.¹⁴²² Према Јовану Кантакузину главни напад на Мизе (Μισούς), то јест Бугаре извели су страни плаћеници.¹⁴²³ По *Даниловом зборнику* млади краљ је предводио „део изабраних ... војника“. ¹⁴²⁴ Касније Г. Цамблак је записао да је Стефан Душан показао велику храброст у боју.¹⁴²⁵ Зато се мисли да је управо Стефан Душан предводио главни напад плаћеника и најбољих српских бораца.¹⁴²⁶ Према Цамблаку „цар бугарски би ухваћен од српских војника и би приведен сину царевом [треба, краљевом] Стефану, ... и ту се лиши живота бедно.“¹⁴²⁷ Непосреднија је *Реч цара Стефана Душана* из 1349. У њој Душан каже: „Михаилу, цару бугарском, мачем главу његову откинух; њему је и сада гроб његов у нашој земљи.“¹⁴²⁸ Изгледа да се баш то могло догодити.

1420 Стара српска књижевност, III, стр. 95-96. Душан на истом месту даје претеран број од 80.000 војника, које је водио цар Бугара.

1421 Византијски извори за ..., VI, стр. 208.

1422 Византијски извори за ..., VI, стр. 210 и 339. Византинци су пренели да је Михаило Шишман смртно рањен и одведен у заробљеништво где је убрзо умро. Тако пишу и Н. Григора и Ј. Кантакузин, али они и Бугари који су им вероватно били извор су видели заробљавање и одвођење цара Михаила, који се није вратио и створили су замисао да је умро од рана.

1423 Византијски извори за ..., VI, стр. 338.

1424 Стара српска књижевност, III, стр. 25.

1425 Стара српска књижевност, III, стр. 152.

1426 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 322-323.

1427 Стара српска књижевност, III, стр. 152.

1428 Стара српска књижевност, III, стр. 96. Изгледа да Душан овде дословно мисли да је он одсекао цару главу. У време битке Душан је имао око 20 година. У боју је предводио одреде плаћеника, странаца, и најборбенијих српских витезова. Узбуђен борбом и смрћу која га је окруживала можда је заиста одсекао главу заробљеном цару. Тиме би својим борцима, који нису одвише ценили живот непријатеља, показао да је њима достојан вођа. Део *Речи цара Стефана Душана* у коме се он хвали да тело бугарског цара (сахрањено у Нагоричину код Куманова) нико није смео тражити и однети у земљи у којој је владао и за коју је умро можда говори и о личном бесу Душана према убијеном. 3 године пре састављања *Речи цара Стефана Душана* у Србији је као гост на крунисању боравио и бугарски патријарх. Извор тог беса може бити дубоки осећај личне издаје. Душан јесте био српски владар, али је он по пореклу Бугарин колико и Србин, а са Михаилом Шишманом је био близак сродник, бар док је цар био ожењен његовом тетком Аном (Недом). Када је њу отерао, а затим са Грцима напао Србију, могао је створити личну мржњу у Душану.

Цар Андроник III се повукао. Сам није желео да настави напад на Србију. Лакше је било да нападне поражене Бугаре и њихове градове на обали Црног мора.¹⁴²⁹ Бугари су пожурили да уговоре мир. Стефан Урош III Дечански ушао је у Бугарску, а „великаши Бугара ... сестри Стефановој, ..., заједно са децом дали су царски двор и владавину над Бугарима”.¹⁴³⁰ На престо у Трнову тако је дошла Ана (Немањић) и њен син, из раскинутог брака са царем Михаилом Шишманом, Иван Стефан.¹⁴³¹

Стефан Урош III није после победе показао жељу да осваја. То је изазвало незадовољство властеле која је желела више ратног плена и земљопоседа (властелинстава) за себе.¹⁴³² Према писању Нићифора Григоре, на наговоре великаша и војних заповедника, свакако са подручја Зете, Душан се побунио.¹⁴³³ Војска Стефана Уроша III Дечанског упала је у област Скадра против Душана између фебруара и априла 1331. Душан је прешао на другу страну реке Бојане и избегавао отворену битку, а затим се састао са оцем и измирио.¹⁴³⁴ Измирење је уговорено вероватно у априлу 1331.¹⁴³⁵

Скоро истовремено, у пролеће 1331. у Бугарској се побунила властела, а са власти су смењени Душанов рођак Иван Стефан и тетка Ана (Неда). Они су побегли у Србију, а касније у Дубровник. Бугарски цар је постао Иван Александар (1331-1371). Успех побуне у Бугарској могао је охрабрујуће деловати на властелу у Србији која је желела насилну смену владара.¹⁴³⁶

Измирење Немањића је било краткотрајно. Стефан Душан је позван да се појави на краљев двор.¹⁴³⁷ Према *Даниловом зборнику* у страху од краља, а на наговор своје властеле Душан се одлучио

1429 Византијски извори за ..., VI, стр. 210 и 213-214.

1430 Византијски извори за ..., VI, стр. 339-340.

1431 Александар Узелац, О српској принцези и бугарској царици Ани (Прилог познавању бракова краља Милутина), *Историјски часопис* 63 (2014), 29-31.

1432 Стара српска књижевност, III, стр. 155-156. По Г. Цамблаку Стефана Уроша III су саветовали да у рату прослави војску, и омогући јој велики ратни плен, како би уплашио Душанове присталице и спречио побуну, али он није слушао.

1433 Византијски извори за ..., VI, стр. 211; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 98-99. Почетком фебруара 1331. Дубровчани су састављали писма за краља Уроша III и Душана. У њима се спомиње „неслога” међу краљем и младим краљем, али и очекивање да ће Дубровчани и њихова имовина бити заштићени. Убрзо у Дубровник је дошло писмо Душана којим је проверавао да ли може добити њихову помоћ и савет. Зато се мисли да је побуна почела у јануару 1331.

1434 Стара српска књижевност, III, стр. 44.

1435 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 99-103. Дубровник је слао посланство 10. априла 1331. и да наговори краљеве у Србији да се измире, а у мају 1331. Душан је посетио Требиње и Дубровник.

1436 Византијски извори за ..., VI, стр. 348-349. Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 322

1437 Стара српска књижевност, III, стр. 46.

да са малом војском изненада нападне оца.¹⁴³⁸ Побуњеници су у другој половини августа 1331. брзо стигли од Скадра до подручја Липљана, то јест двора Неродимље. Ту је Стефан Душан заробио очеву другу жену, Марију Палеолог са њеном децом, а стари краљ је побегао у град Петрич, али се убрзо и он предао.¹⁴³⁹

Стари краљ је био затворен у Звечану. Нићифор Григора је записао да су њега великаши „ставили у тамницу против воље ... сина, који је ипак ћутао јер није могао да се супростави сили многих, а бојао се да и њега не задеси неко зло. Није прошло много дана, а старог краља удавили су у тамници.”¹⁴⁴⁰ Према М. Орбину Душан је наредио да убију затвореника 1331. године, јер се бојао да би се Урош III могао ослободити.¹⁴⁴¹ Стари српски летописци су забележили да је умро у новембру 1331.¹⁴⁴²

Јачање Босне у време Степана IV (обично II) Котроманића

Дубровачки извори говоре да је Јелисавета, удовица Степана III Котроманића, са малолетним синовима тражила кућу у Дубровнику. У Дубровнику се расправљало да се нађе кућа за боравак бана у марту 1314.¹⁴⁴³ Власт бана се у Босни добијала уз потврду сабора босанске властеле. Због расправе о кући за бана у Дубровнику 1314. мисли се да је истинита тврдња М. Орбина да је млади бан Степан IV био протеран из Босне од стране властеле.¹⁴⁴⁴ Изгледа да

1438 Душан је могао страховати да ће га отац казнити за прву побуну.

1439 Стара српска књижевност, III, стр. 46-47; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 103-106; Сима Ћирковић, Владавина Стефана Уроша III Дечанског, Историја српског народа, I, стр. 509-510; Владета Петровић, Гора Прозрак и двор Неродимља, Историјски часопис 59 (2010), стр. 135-138. Дубровчани су писали Душану да ће се жалити његовом оцу 1.8.1331. због имовине неких трговаца. Мислили су, или су знали да Урош III влада тада. Месец дана касније, 3.9.1331. Веће умољених је одлучило да се честита Душану на „узвишењу”. Према *Даниловом зборнику* Душан и побуњеници „уоставши од земље Зете, од града Скадра, и када је свитао дан среда, ставши по сред горе Прозрак, разредише се који ће од њих са које стране поћи” у напад на краљев двор Неродимље. С. Ћирковић је замислио да су побуњеници у среду 21.8.1331. Били на Прозраку (код Неродимља).

1440 Византијски извори за ..., VI, стр. 212. Ово је слично каснијем утицају велможа на Душана о коме пише Јован Кантакузин.

1441 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 324-325.

1442 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 80-81 и 199; Стара српска књижевност, III, стр. 129. Цамблаково житије и СПЦ као дан смрти Уроша III бележе 11. новембар по јулијанском календару (24. новембар по новом календару).

1443 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 238 у напомени 1.

1444 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 412. Шубићи су ковали и најстарији сачувани босански новац. То су сребрни новчићи са ликовима бана Павла и

су тада стварну власт у Босни имали Шубићи и да је бан Степан IV био протеран од стране босанске властеле која је признала власт Младина II.

Према Орбину, Степан IV преговарао је са властелом, која је одобрила да се врати у Босну.¹⁴⁴⁵ До повратка Степана IV (Степоша, како су га звали савременици) у Босну могло је доћи уз сагласност Шубића. Папска преписка показује да је Младин II 1318. убеђивао папу да се одобри венчање Степана IV и једне католичке властелинке.¹⁴⁴⁶

Када је Карло I Роберт покушавао да uklони моћне обласне господаре и ојача средишњу власт краља, у Далмацији су почетком 1322. Шибеник и Трогир престали да признају власт бана Младина II. Затим се против њега побунила и властела у Хрватској, а против њега је војску у Далмацију довео и бан Степан IV, веровато са братом. Младин II је поражен, а Карло I Роберт је заробио Младина II и одузео му звање бана Хрвата и Босне.¹⁴⁴⁷ Степан IV, који је био међу вазалима Карла I који су поразили Младина II, тада се потпуно ослободио Шубића. Формално је постао непосредно вазал угарског краља, али он је поступао доста самостално од 1322.

После смрти Милутина, Владислав II Немањић, ујак Степана IV, ослободио се и прогласио за краља у Србији. У време борби Владислава II и Уроша III за место краља, Степан IV се појавио у ујаквим областима, Соли и Усори. Тим областима је могао завладати око 1323. као савезник краља Владислава II, али и без његове сагласности, користећи заокупљеност Владислава II сукобом против краља Стефана Уроша III. Када је Владислав II био поражен 1324. године, Степан IV задржао је Соли и Усору, а за то је морао добити и пристанак угарског краља Карла I.¹⁴⁴⁸

Истовремено, после пораза Младина II, Степан IV ширио је своју власт на запад. Вукослав син Хрватина, који је служио Младина II, и други чланови његове породице, у Доњим Крајевима, признали су власт бана Степана IV око 1323. Бан је око 1323. издао две повеље Вукославу Хрватинићу. У једној повељи издатој на сабору властеле у Милама он је „бан Стѣпанъ синъ ... бана Стѣпанъ по млоств[о]жйѣи ... всѣмъ зѣмламаъ Бос[и]њскимъ и Соли и Усорѣ

Младина I, или Младина II Шубића.

1445 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 412.

1446 Codex diplomaticus Regni ..., VIII, 508; Н. Клаић, Средњовјековна Босна: ..., стр. 162-163.

1447 Нада Клаић, Средњовјековна Босна: ..., стр. 168-170; П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 97. Карло I је Шубићима дао Зрин у долини Уне, по коме су названи Зрински.

1448 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 31; Историја српског народа, I, стр. 497.

и Дољнимъ Краємъ и Хльмьскє землє [оспо]днь н братъ мон кнезь Владнславъ". У тој повељи браћа, бан и кнез, награђују Вукослава Хрватинића јер је оставио „хрватског господара Бабоњића за нашу милост ... и дадосмо кнезу Вукославу за његову верну службу две жупе Бањицу и Врбању ... и у њима два града – Кључ и Котор ... док год је нама веран Вукослав, а ниједном његовом брату."¹⁴⁴⁹ Вероватно, од 1324. Степан IV се умешао у сукобе међу властелом у Хрватској да би проширио своју власт даље на југоисток.¹⁴⁵⁰ Тако је до 1329. под своју власт ставио Завршје (Гламоч, Ливно и Дувно) и приморје од Неретве до Цетине (Крајина).

После смрти краља Милутина, Степан IV је искористио одметање Бранивојевића од краља Милутина у Захумљу. Степан IV и Дубровник су склопили савез против Бранивојевића и поразили их 1326. Степан IV је преузео њихове области. Тада је под власт босанског бана дошао и трг Дријева на ушћу Неретве. Стефан Урош III Дечански није избацио банове људе из Захумља, средином 1326.¹⁴⁵¹

Охрабрен успехом босански бан је убрзо наставио са покушајима освајања. Према једном запису из 1328/29. (6837) млади краљ Стефан Душан имао је већу битку да заустави напад војске Степана IV „безбожних и поганих бабуна” у средишту Дабарске епископије, на Дрини и доњем Лиму.¹⁴⁵² Овај сукоб, или онај из 1349. био је претња по живот бана. Он се у једној повељи сећа како је приликом напада „у Раси” коњ кога је јахао био убијен.¹⁴⁵³ Можда је у Хуму власт бана била одбачена око 1330. и средином 1336.¹⁴⁵⁴

1449 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 31-32 и 35-36. Као сведоци наводе се „добрих Бошњани” са њиховим братствима. Поред неколико дворјана сведоци су жупани, кнежеви, војводе и челник из Загорја, Раме, Ускопља, Усоре, Соли и Треботића. Слично у повељи Дубровнику из 1332. говори се о могућим суђењима Бошњана и Дубровчана, а не Срба и Влаха. Изгледа да је у то време у владаревим повељама у Босни народно име Срба мењано са државним именом Бошњани. Није јасно да ли је на појаву замене имена Срби са именом Бошњани утицало наглашавање разлике према Рашкој и Рашанима, или то што су тада, поред Срба, значајан део поданика бана били и Хрвати.

1450 Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, XI, Загреб 1913, 160-162. МакаРСки бискуп се 1344. жалио да 20 година није могао да сакупља десетак за Католичку цркву у залеђу града, из тога следи да је то залеђе 1324. узео Степан IV.

1451 Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, IX, Загреб 1911, 296.

1452 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 25-26.

1453 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 34.

1454 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 130-134. Дубровчани су писали Ружир у септембру 1331. Одбијали су да њему плате хумски могориш, а претили да ће се жалити бану због пљачки у Хуму. Изгледа да је Ружир био банов управник у Захумљу тада. После, у Оногошту су узнемиравани Дубровчани 1335. Према њиховом писању у томе су учествовали Милтен и његов син Санко „људи бана Босне”. Ипак, краљ Душан је пристао у октобру 1336. да тада његови људи Милтен и Ружир плате за штету учињену Дубровнику.

Трговачка размена Дубровника са Босном била је значајнија него у време бана Кулина. Степан IV није желео да се одрекне прихода од ње. Степан IV тражио је од Дубровника да му дају десетину од робе коју носе кроз Босну 1326. Дубровчани су пристали да му дају „поклоне”, али не и обавезну десетину 1332. Властела у граду се договорила да и од Степана IV купи Стон. Дубровник је у јануару 1333. купио Стон од краља Стефана Душана, а бан Степан IV издао је „под Сребреником” повељу о уступању Стона и Пељешца Дубровнику 15.2.1333. године, уз обавезу да плаћају 500 перпера годишње босанском владару за Стон.¹⁴⁵⁵

У време бана Степана IV спомиње се извоз руда (у повељи Трогиранима 1339) и први рудници у Босни (Остружница и Сребреница).¹⁴⁵⁶ Развој рудника и трговине утицао је и на развој градских насеља. Користећи привредно јачање и подршку угарских краљева, Степан IV увећао је своју бановину. Око 1326. написана је повеља у којој бан Степан IV и његов брат кнез Владислав дарују 5 села кнезу Гргуру Стипанићу, а писар је на крају записао да бан Степан IV држи земљу „од Саве до мора и од Цетине до Дрине”.¹⁴⁵⁷

Верске прилике у Босни мењају се од освајања Степана IV. Освајањима Степана IV у саставу Босне нашао се велики део католика западно од Неретве и православаца источно од ње. Ипак, бан Степан IV показивао је поштовање и према представницима Цркве босанске. У другој повељи бана Степана IV кнезу Вукославу Хрватинићу, која је издата око 1323. године, пише да су се браћа, бан и кнез, заклели „пред дедом великим Радославом и пред гостом великим Радославом и пред старцима Радомиром и Жунбором и Влчком и пред свом црквом и пред Босном”, а да је повеља написана у „хижи великог госта Радослава ... на Моишцири”.¹⁴⁵⁸ Могуће је да је владар са сабором издао повељу феудалцу, а затим отишао до куће Цркве босанске и тамо издао још једну сличну исправу.

Папа је препустио инквизиционо деловање у Босни фрањевцима, а тражио је од бана да делује против крстјана. Степан IV био је значајан ослонац угарском краљу Карлу I Роберту у борби против

1455 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1 стр. 43-44; Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 36-37; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 413; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 253. Према Орбину, после добијања повеља, Дубровчани су послали кнеза у Стон као управника и убрзано градили заштитни зид којим су одвајали Стон и Пељешац од Хума. Да би уговор и са Босном био лакше склопљен, Мало веће одобрило је да се неким босанским великашима дарује до 200 перпера.

1456 Сима М. Ћирковић, Историја ..., стр. 96.

1457 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 33-34.

1458 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 32. Ово је изгледа једини сачувани веродостојни садржај повеље у којој се спомиње и Црква босанска. Вероватно су постојале сличне, а данас изгубљене повеље.

краља Стефана Уроша II Милутина и Шубића. Због тога Карло I није желео да се сукоби са Степаном IV због крстјана у Босни. Степан IV, и сам формално католик, примио је старешину фрањеваца 1340. године, али га је убеђивао да као бан не прогони јеретике, из страха да се јеретици не удруже са Стефаном Урошем IV Душаном и смене га са власти.¹⁴⁵⁹ После ове посете почели су се дизати фрањевачких манастири у Босни уз градска средишта. Прво је подигнут један у Милама код Високог, а после, можда у време бановања Твртка I, изграђени су манастири у Сребреници, Олову, Сутјесци и Звонику. Они су можда имали утицаја на градско становништво, али села и феудалци су вероватно остали под утицајем Цркве босанске.¹⁴⁶⁰

Угарски краљ Лајош I (1342-1382) послао је славонског бана Николу против Венеције и непослушних хрватских феудалаца у приморју. Степан IV је учествовао у сукобима. Формално као вазал Лајоша I, Степан IV је уз славонског бана склопио уговор у Книну са пораженим Нелипићима 1345. Према уговору, Нелипићи су краљу морали да уступе краљеве градове међу којима се спомиње и град Срб. Книн је поново постао седиште краљевог бана. Задар је напустио Венецију и признао власт угарског краља, али су га Венецијанци месецима (1345-46) опседали и освојили. У борби око Задра, Степан IV је избегао да се његова војска отворено сукоби са Венецијанцима. Тих година Степан IV је преговарао са Венецијом о савезу. Босански бан се понашао као превртљиви савезник краља, а не као вазал. Степана IV оптуживали су краљу Лајошу I за издају, а сарадњу са Венецијом, али Лајош I је прихватио баново самостално деловање.¹⁴⁶¹

После крунисања цара Стефана Уроша I Душана, Степан IV тражио је да Венеција посредује и измири бана са царем Душаном 1346. До преговора је дошло, али уместо договора обновили су се сукоби 1349. и 1350.

О сукобу Рашке и Босне 1349/50. видети стране 304-305.

Степан IV је искористио одлазак главног дела цареве војске 1350. према Грчкој и 1351. поново освојио области којима је господарио пре Душановог доласка. Мање чете које је Душан оставио у утврђењима нису могле да их одбране.¹⁴⁶² Банова кћерка Јелисавета Котроманић удала се у јулу 1353. за краља Лајоша I, а

1459 Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, X, Загреб 1912, стр. 525-526; Владимир Ћоровић, Историја Босне, стр. 260-261.

1460 Историја српског народа, II, стр. 344.

1461 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 413; Нада Клаић, Средњовековна Босна: ..., стр. 175, 187.

1462 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 34-35. У повељи из 1351. бан Степан IV за Вука Вукославића пише: „другу службу учини када беше цар рашки узео нови град мој, ту кроз Вук узео мој град ...”

бан Степан IV је умро исте 1353.¹⁴⁶³ Сахрањен је можда у Згошћу код Високог.¹⁴⁶⁴

Краљ Душан и почетак његових освајања

Нићифор Григора је записао да је Стефан Душан у време побуне 1331. имао двадесет две пуне године.¹⁴⁶⁵ Из тога се може мислити да је рођен између почетка 1308. и почетка септембра 1309. године, али према *Копорињском летопису* Душан се родио 1311/12.¹⁴⁶⁶ Писање летописца није противречно другим нађеним писаним изворима. Најстарији пронађени запис који упућује да је Душан имао своје људе (и државу) је из 17.4.1326. Тада је Велико веће у Дубровнику расправљало о писму у коме је Душан писао да је Бранко Бранивојевић његов човек.¹⁴⁶⁷ Са пуних 14. а непуних 15. година Душан је могао постати млади краљ.¹⁴⁶⁸ Према старим српским летописцима могао је бити рођен између 1.9.1311. и 31.8.1312. Ако је рођен између 1.9.1311. и средине априла 1312. у време слања писма имао је пуних 14. година, то јест био је довољно одрастао да као млади краљ има своје људе и своју државу у априлу 1326. Душан је вероватно рођен између 1.9.1311. и 15.4.1312.

У другој половини августа 1331. нови владар Душан послао је „гласнике у све државе очевине своје, а када су силни то чули, сви су долазили клањајући му се; и тако су му се све државе његове очевине предале.”¹⁴⁶⁹ Свечано крунисање Стефана Уроша IV Душана извршио је архиепископ Данило II на празник рођења Богородице на сабору у двору Сврчин, јужније од Липљана.¹⁴⁷⁰ Упоредјујући

1463 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 272-273, 275.

1464 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 275 са напоменом 3; Нада Милетић, *Стећци*, стр. 159. У Згошћу код краљевског града Високог, испод градине са именом Степанград је пронађен и један стећак богато украшен рељефима. На њему се изгледа види последње слово које одговара том имену. Због тога се мисли да је ту гробље неких племића, а можда и Котроманића, са гробом бана Степана IV.

1465 Византијски извори за ..., VI, стр. 211.

1466 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 82-83, 103. *Копорињски летопис*, који је настао почетком XV века, садржи неке значајне временске одреднице које се држе истинитим, нпр. да је Душан умро 20.12.1355.

1467 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, 453; Дејан Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник*, стр. 34-35. На основу осталих писаних извора, Јечменица је претпоставио да је непосредно пре слања писма из априла 1326. Душан добио Зету и Захумље на управу и да је рођен у првим месецима 1312.

1468 Видети напомене 689 и 1185.

1469 Архиепископ Данило, *Животи ...*, стр. 161.

1470 Архиепископ Данило, *Животи ...*, стр. 164-165.

сачуване писане изворе Иларион Руварац замислио је да је крунисање морало бити 8.9.1331.¹⁴⁷¹

Стефан Урош IV Душан одлучио је да има добре односе са Бугарском.¹⁴⁷² Зато се оженио Јеленом, сестром новог бугарског цара 1332.¹⁴⁷³ Са Душаном, Дубровник је обновио преговоре о предаји Стона. Уговор о уступању Стона, Пељешца и обале од Стона до Дубровника сачињен је у виду краљеве повеље 22.1.1333. Дубровник се сагласио да Душану одједном исплати 8.000 перпера, а убудуће да даје српским владарима по 500 перпера годишње („стонски доходак“). Душан је у повељи потписан као „Стефан по милости Божијој краљ све Српске Земље и Поморске“.¹⁴⁷⁴

Дубровачки властелини добили су жребом поседе на припојеном подручју. Дубровник је у преговорима обећао да неће преводити православно становништво у католике, али није било тако. Већ у мају 1334. Душан је код Призрена издао Дубровнику нову повељу, у којој је била и одредба да у Стону „пребива поп српски, и да поје у црквама“, то јест да га Дубровчани не ометају у богослужењу.¹⁴⁷⁵

1471 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 199; Зборник Илариона Руварца ..., стр. 41-45. У другој половини XIX века водила се расправа истраживача који краљ „Стефан“ је потписан на повељи Дубровнику 22.1.1333. Руварац је поређењем са каснијим повељама показао да је повељу издао Душан, а не његов отац. Затим је показао да се у *Даниловом зборнику* описује бдење пред празник рођења Богородице, то јест 8. септембар, када је Душан крунисан за краља је био недеља, а то се догодило 1331. и 1336. Из тога је закључио да је Душан крунисан 1331. У *Сеченичком летопису* је управо та година (6840) записана као година до које је живео Душанов отац Урош III.

1472 Смиља Марјановић Душанић, Владарска ..., стр. 57-58. Душан се само једном јавља и са именом Урош. То је печат на повељи из 1355. који садржи текст „Стефан Урош краљ по милости Божјој све српске земље“. Тако да се појавила сумња да је употребио очев, или дедов печат. У неколико Душанових повеља уз владарско име Стефан пише „Четврти“. Није било несумњиво на које име се то „Четврти“ односи. Ипак, Душан није Стефан IV међу Немањићима, нити Стефан IV од првог краља, али јесте Урош IV од Уроша I Немањића. Дакле то „Четврти“ се односи на име Урош.

1473 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 118-119, 122, 125-127. Душан је требало да се ожени Јеленом, сестром цара Ивана Александра, у априлу 1332. Изгледа да је венчање одгођено због побуне властеле у Зети и на северу Албаније у пролеће 1332. Побуну су предводили војвода Богоје и властелин Димитрије Сума. Узрок побуне није јасан, а могла је бити покренута и незадовољством због склапања савеза са Бугарима. Душан је умирио побуну и венчање је обављено вероватно у јулу 1332.

1474 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 48-52; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 136, 138-140, 150, 431-433. Као сведоци потписани су и жупан Вратко, и кнез Гргур Курјаковић и Никола Бућа, то јест тројица којима су Дубровчани обећали вредне награде да наговоре Душана да преда Стон и Пељешац.

1475 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 53-54; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 158, 160, 434-435.

Ипак, крајем XIV века фрањевци су се хвалили да су превели у католичанство становнике Стона и Пељешца.¹⁴⁷⁶

Од друге половине 1332. Душан је покренуо низ већих освајачких напада на Византију а за повећане војне трошкове добро му је дошао новац од Дубровника. За нападе на царство Ромеја, краљ Душан је нашао савезнике и међу Ромејима. Крајем 1333. од цара Андроника III пребегао је краљу Душану и један познатији војсковођа Сиргијан.¹⁴⁷⁷ Душан је освојио 1334. Прилеп, Охрид и неколико других тврђава. Сиргијан је позивао и друге ромејске управнике да пређу, са својим градовима и територијама под Душанову власт, али лажни византијски пребег Србима убио је Сиргијана.¹⁴⁷⁸

Код Солуна 26.8.1334. састали су се краљ Стефан Урош IV Душан и цар Андроник III. Они су договорили мир, а Србија је задржала Прилеп, Охрид и Струмицу.¹⁴⁷⁹ Србији је требало примирје на југу, јер је краљ Карло I Роберт Анжујски, желео да искористи његов боравак у Византији да нападне север Србије. У нападу Мађари су стигли до Жиче. Долазак Душана приморао је Угаре на избегавање сукоба са главнином српске војске и повлачење преко Саве. Србија је обновила власт над Мачвом. Ови походи без велике борбе могли су се догодити крајем 1334. и у првој половини 1335.¹⁴⁸⁰ Борбе на подручју уз доњу Саву су се поново водиле 1338. и 1345.¹⁴⁸¹ Борбе на граници са Угарском (и Босном) за Душана биле су од мањег значаја.

Договорени мир на југу је потрајао до смрти цара Андроника III. После смрти архиепископа Данила II у децембру 1337. године, Душан је наредио да његовог логотета Јоаникија поставе за архиепископа у јануару 1338.¹⁴⁸² Душан је на двору, поред српске властеле, имао као властелу и Грке, Немце, Которане, Бугаре и др. Дворјане су могли повезивати заједнички интереси и бракови. Которанин Никола Бућа је постао оснивач дубровачке породице Бућа.¹⁴⁸³

1476 Драгољуб Драгојловић, Крстјани ..., стр. 76.

1477 Византијски извори за ..., VI, стр. 215-217 и 341.

1478 Византијски извори за ..., VI, стр. 343-344.

1479 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 168-169.

1480 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 171-173. Византијски извори за ..., VI, 345-347; Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., 10-11 (86-87).

1481 Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 12, 14-15 (88, 90-91). Мисли се да су Мађари држали само узани појас јужно од Саве и Дунава са градовима Мачва, Београд и Голубац.

1482 Стара српска књижевност, III, стр. 90-91; Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 288-289.

1483 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 326. Властела на Душановом двору вршила је велики утицај. Которанин Никола Бућа, Душанов протовестијар, за наговарање цара да преда Стон, у Дубровнику је добио право племства и грађанства.

У јуну 1341. умро је цар Андроник III, а престо је остао његовом осмогодишњем сину Јовану V (1341-1391). Тада је Јован Кантакузин мислио да ће он постати регент, али су га потиснули царева мајка Ана Савојска и њене присталице. Кантакузин је чак проглашен за издајника и морао је напустити Константинопољ. Кантакузин се прогласио за цара у октобру 1341.¹⁴⁸⁴

После смрти Андроника III, Душан је обновио нападе на Византију. У Византији Ј. Кантакузин није нашао довољно присталица и зато је у јуну 1342. преосталим присталицама, око 2.000 људи, рекао да треба „да пређемо владару Трибала ... [а] потпомогнути његовим снагама, ускоро ћемо се вратити”.¹⁴⁸⁵ Тако је отишао према Скопљу и код Велеса се састао са војводом Јованом Оливером, који је отишао да обавести Душана о доласку Кантакузина у Србију.¹⁴⁸⁶ У лето 1342. Душан и Кантакузин су се састали „... код неутврђеног села по имену Приштина (Πρίσθηνον)”.¹⁴⁸⁷ Ту су се договорили да заједно ратују против намесништва Јована V, а Григора је писао да су се договорили да оно што један од њих освоји, њему то и припадне.¹⁴⁸⁸ Ј. Кантакузин описуе како је после првих сусрета са Душаном био питан зашто је дошао? Према његовом писању, он је рекао да је дошао да стекне пријатеља, али и да би „добрио помоћ, како би се вратио у своју земљу”.¹⁴⁸⁹ Душан је за помоћ тражио градове западно од Христопоља, али Кантакузин пише како је покушао уверити краља да га помогне у борби против намесништва у Цариграду само због пријатељства, а не за градове које ће освојити.¹⁴⁹⁰ Према Кантакузину тада је краљица Јелена предложила да се помогне Кантакузин и без јасног договора о награди за ту помоћ. Јеленин предлог подржао је Јован Оливер, један од двадесет четворице великаша и војвода који су били присутни. Према Кантакузину на крају је и Душан рекао: „Победио си, о царе, и све си нас уверио да је пријатељство са тобом драгоценије од силног блага и великих градова”. По Кантакузину он је обећао да када постане цар Ромеја

1484 Византијски извори за ..., VI, стр. 299.

1485 Византијски извори за ..., VI, стр. 374-375.

1486 Византијски извори за ..., VI, стр. 231-233 и 380-385; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 31.

1487 Византијски извори за ..., VI, стр. 386-387 и 389-406. Вероватно су се састали у краљевом двору Пауни, јужније од Липљана. Кантакузин пише да је краљ ту имао кућу, највероватније дрвену, унутар ограђеног дворишта, а гост, цар Кантакузин, остао је у шатору изван дворишта двора.

1488 Византијски извори за ..., VI, стр. 245-247.

1489 Византијски извори за ..., VI, стр. 387 и 391. Јован Кантакузин се касније хвалио да му је Душан давао велике почести: „На гозбама давао ми је боље и више седиште.” Није јасно да ли је ово претеривање тада протераног цара.

1490 Византијски извори за ..., VI, стр. 392-393.

неће тражити градове које су Срби освојили од Грка пре тог споразума из 1342.¹⁴⁹¹

Савез са Кантакузином је олакшао српском краљу да освоји 1342. и 1343. скоро целу Албанију са градовима Кроја, Берат, Валона, Канина. Изван његове власти у Албанији остао је само Драч, који је признавао власт Анжујаца, а у грчким областима освојио је Воден, Костур, Хлерин и Мелник.¹⁴⁹²

Проглашење Царства Срба и Грка

Савез између Душана и Ј. Кантакузина није био дуготрајан. Кантакузинову власт признали су управници Тесалије, а затим и област Верије.¹⁴⁹³ Кантакузин је мислио да му више није потребна помоћ Срба. Средином 1343. дошло је до потпуног разлаза Душана и Кантакузина.¹⁴⁹⁴ Кантакузин је нове савезнике нашао у турским четима које је довео из Мале Азије. Ни уз помоћ малоазијских Турака Селџука Кантакузин није могао да освоји Солун.

Против одреда Турака плаћеника Душан је послао војводу Прељуба са коњицом, али је у мају 1344. српска коњица била поражена код Стефаније (између Солуна и Сера).¹⁴⁹⁵ После вишегодишњих напада, Душану и Србима се предао добро утврђени Сер у септембру 1345.¹⁴⁹⁶ Са Сером Душан је завладао долином Струме до Христовоља. Душанову власт признало је полуострво Халкидики и манастири на Светој гори, којима је издао повељу у новембру 1345.¹⁴⁹⁷

Уз сагласност српске властеле и цркве у Серу Душан се прогласио за цара изгледа крајем 1345.¹⁴⁹⁸ Цара је могао крунисати само

1491 Византијски извори за ..., VI, стр. 394-401.

1492 Византијски извори за ..., VI, стр. 412, 415 са напоменом 163.

1493 Византијски извори за ..., VI, стр. 245-247 и 437-441. Представници града Верије су преговарали о предаји града са Душаном, а тајно су се договорили и град предало Кантакузину, али је то Душан прихватио поштујући свој договор о савезу са Кантакузином.

1494 Византијски извори за ..., VI, стр. 440-442 и 447-451.

1495 Византијски извори за ..., VI, стр. 458-459.

1496 Византијски извори за ..., VI, стр. 482-484 и 530. Ј. Кантакузин оптужује Душана да је дуго опседао Сер и тако грађане онемогућио да набављају оно што им је требало за живот, а затим да је новцем поткупио богате становнике Сера да град предају.

1497 Византијски извори за ..., VI, стр. 263-264 у напмени 122. Стефан Душан потврдио је привилегије светогорским манастирима и даровао их.

1498 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 187-188 са напоменом 2. У повељи манастиру Ивируну коју је дао у јануару 1346. Душан се потписао као цар. Постоји и препис разрешења дугова који је издат 8.12.1345. Дубровачким закупцима царине у Руднику који почиње са „пише царство ми“. Према њему Душан се већ био прогласио за цара 8.12.1345.

патријарх. Због тога, архиепископ Јоаникије (Јанићије) је морао бити проглашен за патријарха. Пристанак за то уздизање краљ Урош IV добио је од бугарског патријарха, охридског архиепископа, то јест свих који су били присутни на крунисању за цара. Према опису у *Даниловом зборнику*, изгледа да се уздизање Јоаникија догодило на истом сабору на ком је Душан крунисан. На Ускрс, 16.4.1346. (6854) патријарх Јоаникије је крунисао Душана за цара Срба и Грка. Истовремено његов син је крунисан за краља. Сабор су увеличали својим присуством бугарски патријарх, охридски архиепископ, прот Свете горе (старешина најзначајније заједнице манастира) и други.¹⁴⁹⁹

Паја Јовановић, Крунисање цара Душана

Од тада Душан пише: „Ја, Стефан Богом помиловани и Богом просветљени цар и самодржац свих српских, и поморских, и грчких

1499 Стара српска књижевност, III, стр. 90-91, 97; Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 288-289; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 103. Архиепископ Данило II је умро у децембру 1337. године, а почетком 1338. „краљ Стефан [Урош IV Душан] постави свог логотета на престо Светог Саве [I], и остаде у архијерејству 8 година ... тада господин краљ Стефан ... венча се за цара у граду Скопљу и постави архиепископа господина Јоаникија за патријарха ... [Јоаникије] поживе ... на престолу Светог Саве 16 година и 8 месеци, а са миром усну у Господу месеца септембра у трећи дан, у шести час ноћу.“ У Речи цара Душана уз његов законик као присутни се набрајају и старешине светогорских манастира, али грешком пише 14. а не 16. април.

Србија у првој половини XIV века.¹⁵⁰⁰

земаља”,¹⁵⁰¹ или да је „названи роб Христу Стефан, у Христу Богу благоверни цар свим Србима и Грцима, и странама Бугарским, и целога Западу, Поморју, Фругији и Арбанасима, милошћу и помоћу Божјом самодржавни цар”.¹⁵⁰²

Од грчких царева Јован VI Кантакузин оспоравао је Душану право да носи титулу цара, али Јован V Палеолог у повељи коју је издао Хиландару у јулу 1351. Душана назива „преузвишени цар Србије ... Стефан”.¹⁵⁰³ Угарски владар за српског владара и даље је писао да је „краљ Рашке” и није прихватао његово уздизање за цара. Изгледа да се после крунисања у лето 1346. Душан састао са краљем Лајошем I и да су договорили мир.

Душан је наставио 1346. године нападе на југу и освојио Епир и Акарнанију пре краја 1347.¹⁵⁰⁴ Њих је поверио на управу своме полу-брату Симеону (Синиши) Палеологу Немањићу, коме је дао титулу деспота.¹⁵⁰⁵ Касније од 1350. и брат Душанове жене, Јован Комнин Асен појављује се као деспот у Албанији. Титулу деспота добио је и Јован Оливер.¹⁵⁰⁶

Почетком 1347. војска у Цариграду признала је Кантакузина за цара. Јован VI Кантакузин од тада је владао као савладар Јована V Палеолога. У то време на Балкану се проширила куга.¹⁵⁰⁷ Од ње је умро управник Тесалије, Јован Анђео, Кантакузинов рођак и присталица, а Душан је то искористио и освојио Тесалију пре краја 1348.¹⁵⁰⁸ За намесника Тесалије Душан је поставио „кесара” (ћесара, цезара) Прељуба. Душан је за мање од 15 година освајањима удвостручио своју државу. Ова освајања била су последица слабости Византије, колико и снаге Србије. Душаново освајање извршено је без велике битке на отвореном пољу, а углавном су опседани градови који су се предавали. Многољудни и добро утврђени Солун одбио је да се преда, а Душан није могао да га присили на то.

1501 Синиша Мишић и Татјана Суботин Голубовић, Светоарханђеловска ..., 87, 118.

1502 Стара српска књижевност, III, стр. 95; Никола Радојчић, Законик цара ..., стр. 83. Душан на првом месту у царској титули ставља „српске земље” или „Србе”, а затим набраја освојене земље и народе. На тај начин наглашава да је прво владар Срба, упркос томе што је владарско звање цара преузео од Грка.

1503 Смиља Марјановић Душанић, Владарска ..., стр. 88; Византијски извори за ..., VI, стр. 281-282 у намени 155.

1504 Византијски извори за ..., VI, стр. 532.

1505 Византијски извори за ..., VI, стр. 557-558.

1506 Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 38

1507 Византијски извори за ..., VI, стр. 531; Сима Ћирковић и Божидар Ферјанчић, Стефан Душан ..., стр. 208. Када се појавила куга, Душан је са породицом око седам месеци до априла 1348. боравио на Светој гори. Одредба да је женама забрањен приступ на Свету гору, није примењена на царицу Јелену.

1508 Византијски извори за ..., VI, стр. 531-532. Као владар Тесалије издао је повеље тамошњим манастирима у новембру 1348.

Објава Душановог законика и последње године владавине цара Стефана Уроша I Душана

На државном сабору у Скопљу у присуству патријарха Јоаникија, представника цркве и „све властеле Царства велике и мале” проглашен је Законик цара Стефана Душана 21.5.1349. Тада је имао 135 чланова. Донет је из потребе да се допуни и делимично уједначи право у удвострученој држави, али и по узору на законике византијских царева. Касније 1354. на државном сабору у Серу објављена је допуна, тј. још 66 чланова *Законика цара Душана*.¹⁵⁰⁹

На западу, од почетка владавине Душана постојао је њему мање значајан сукоб око Захумља са Босном. У преговорима и измирењу цара и бана као посредници појавили су се и Венецијанци 1346. и 1349-50.¹⁵¹⁰ Душан је пристао на преговоре и послао захтеве у Венецију у нади да ће од ње добити бродове потребне за опсаду Солуна и Цариграда. Предлагао је и лични сусрет са дуждом Андријом Дандолом 1350. године, али ништа од тога Венеција није прихватила.¹⁵¹¹

Ни са баном се није могло постићи измирење. Душан је тражио да му буде враћено Захумље, али Степан IV није пристао. Упркос преговорима, војска бана Степана IV у последњим данима 1349. упала је у Конавле и пљачкала поданике цара на подручју Цавтата.¹⁵¹²

Цар Урош I Душан морао је штитити своју државу и са великом копненом војском и четири лађе октобра 1350. кренуо је против бана.¹⁵¹³ Преузимајући Захумље у октобру и новембру 1350. Душан је стигао до ушћа Неретве и заузео град Нови. Део царева војске је опседао Бобовац, а бан се повукао у планине.¹⁵¹⁴ У Далмацији су се шириле гласине да цар иде према Цетини и Крки, то јест поседу своје сестре Јелене Шубић.¹⁵¹⁵ Због лоших вести, које су донете са

1509 Никола Радојчић, *Законик цара ...*, стр. 14-15, 43. *Струшки рукопис*, најстарији сачувани препис *Душановог законика*, настао је у осмој деценији XIV века.

1510 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 267-270.

1511 Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 320-321, 323; *Историја српског народа*, I, стр. 549, 551, 556.

1512 Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, стр. 227.

1513 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 329. Претерујући Мавро Орбин је писао да је цар водио 80.000 ратника.

1514 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 329-330. Орбин пише да је део босанске властеле тада прешао Душану и заклео се да ће служити цара.

1515 *Историја српског народа*, I, стр. 550, 556; Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, стр. 228; Александар Узелац, *Српске војске ...*, стр. 17 (19); Нада Клаић, *Повијест Хрвата у раном ...*, стр. 223-224. Душанова сестра Јелена удата је за Младина III Брибирског Шубића. Убрзо после удаје, Младин III умро је од

југа Српског царства, о успесима Јована VI Кантакузина, Душан је морао прекинути напредовање код Цетине и кренути на југоисток. Душан је средином новембра 1350. године био у Цавтату, а на позив Дубровчана посетио је са женом, сином и већом оружаном пратњом њихов град.¹⁵¹⁶ Одлазак главнине цареве војске искористио је бан Степан IV и поново узео Захумље вероватно 1351.¹⁵¹⁷

Кантакузин је ушао у Солун у другој половини 1350. и приста-лице предаје Солуна Србима протерао из града. Уз помоћ Турака, почео је да отима од Срба градове у Македонији (Воден и др). Из Душанове престонице Скопља незадовољници су отишли Кантакузину да преговарају о предаји града.¹⁵¹⁸ Помажући напад Јована VI Кантакузина на Србију, васељенски патријарх Калист (1350-1353. и 1355-1364) искључио је из Православне цркве цара Душана и патријарха Јоаникија вероватно 1350-51. године, као личности које су незаконито узеле титуле 1346. Закаснило „одлучење“ учињено је са циљем да се олакша обнова „законите“ ромејске власти у Македонији. Крајем 1350. Душан је дошао пред Солун, али до битке није дошло. Душан и Ј. Кантакузин са наоружаним пратњама преговарали су испред града. Изгледа да никакав споразум није склопљен. Кантакузин је отишао у Цариград, а цар Јован V Палеолог остао је у Солуну. Душан је обновио почетком 1351. власт над изгубљеним градовима у Македонији.¹⁵¹⁹

Односи два цара Ромеја су се погоршавали. Душан је подржавао Јована V. У пролеће 1351. код Солуна, Јован V Палеолог преговарао је са Душаном о савезу против Кантакузина.¹⁵²⁰ Део тог споразума било је признавање царске титуле Душана. Тако је Јован V признао Душана, али само као „цара Србије“.

куге 1348. Поседе Јелене у Далмацији (Клис и Скрадин) нападао је бан Хрватске. Пред смрт, Душан је послао два одреда да помогну Јелени. У једном одреду било је 300 Палманових плаћеника Немаца. Јелена није сачувала поседе, али је Душаново богатство оставило траг у Далмацији. Мисли се да је манастир Крка, у близини Кистања, код Книна, основала Јелена око 1350. Крка се у писаним изворима јавља од друге половине XVI века. Постоји предање да је Душан помогао и манастир Крупну у Буковици, који је према усменом предању изграђен крајем владавине краља Милутина и у време краља Уроша III.

1516 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 331; Георгије А. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, стр. 129-130; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 328 са напоменом 320. Према Орбину, цару је тада за боравак дат Кнежев двор. Према записницима у Дубровнику 14.11.1350. у граду је сигурно био Војислав Војиновић, за кога пише да је ставилац царев.

1517 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 34-35.

1518 Византијски извори за ..., VI, стр. 517-519.

1519 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 289; Георгије А. Острогорски, Серска област ..., стр. 129-130.

1520 Византијски извори за ..., VI, стр. 280-286 са напоменама 153 и 155.

Разлаз два византијска цара достигао је врхунац 1352. године. Савезници Јована VI Кантакузина Османлије сукобили су се 1352. код Димотике са војском Јована V. Цара Јована V су тада помагали Срби и Бугари, али Бугари су избегли битку и повукли се, а Срби и Грци су доживели тежак пораз.¹⁵²¹ Исте 1352. Турци Османлије заузели су тврђаву Цимпе код Галипоља, а у марту 1354. после земљотреса узели су и делимично порушени град Галипоље.¹⁵²² Тако су добили своја прва утврђена упоришта на Балканском полуострву и могли су лакше да пљачкају и освајају у Европи. Кантакузин је од Османлија тражио да врате Галипоље, али се они нису обазирали на тај захтев. Противници су Кантакузина приморали да се одрекне власти и замонаши као Јоасаф у децембру 1354.¹⁵²³

После успеха Турака 1352. године, цар Душан је послао у првој половини 1354. преговараче папи у Авињон. Они су тражили да папа именује цара Душана „капетаном” војске за борбу против Османлија.¹⁵²⁴ Преговори са папом нису смањили непријатељство угарског краља Лајоша I, напротив он је нападао на Србију као земљу „шизматика”. У јуну 1354. преко Земуна и Београда ушао је у Србију, а Душан се морао појавити на северу. Код Рудника је био у августу 1354. Мађари су се због доласка царевој војске, али и појаве заразе међу њима морали повући.¹⁵²⁵ Према Орбину, пре повлачења краљ је преговарао са царом на Дунаву и тражио од цара да му препусти Мачву, али и пређе у католичанство.¹⁵²⁶ После одласка мађарског краља Мачва, а можда и Београд били су у Српском царству, али рат је настављен почетком 1355. до маја.¹⁵²⁷

До краја 1354. папа је написао Душану одговор.¹⁵²⁸ Када је папино посланство стигло у Србију у мају 1355.¹⁵²⁹ нашло је другачије расположеног цара. Он више није веровао у могућност заједничке борбе хришћана против Османлија и преговори су морали пропасти. Један од чланова папиног посланства за цара је записао да је

1521 Византијски извори за ..., VI, стр. 288-289; Александар Узелац, Српске војске ..., стр. 17 (19).

1522 Халил Иналцик, Османско царство: класично доба 1300 – 1600, Београд 2003, стр. 14; Робер Мантран и други, Историја Османлијског царства, Београд 2002, стр. 24-25.

1523 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 235.

1524 Augustino Theiner, Vetera monumenta historica ..., 8-19; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 357.

1525 Архиепископ Данило, Животи ..., 288; Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 15-16 (91-92); Историја српског народа, I, стр. 255; П. Рокаи и други, Историја Мађара, стр. 114.

1526 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 328.

1527 Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 16-17 (92-93).

1528 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 233-234.

1529 Историја српског народа, I, стр. 255.

„телом већи од свих људи на свету“, а други је пожurio у Угарску и без успеха наговарао Лајоша I да поново нападне Србију.¹⁵³⁰

„Под Бером“, на подручју Солуна, 5.12.1355. године писана је последња разрешна повеља у којој се спомиње цар Стефан Урош I Душан као жив,¹⁵³¹ а по старим српским летописима умро је у, недељу, 20.12.1355. и сахрањен је у манастиру Св. Арханђела.¹⁵³²

Фреска цара Душана у манастиру Лесново

1530 Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 215; Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 235. Често се истиче да је Душан био изузетно висок 2 метра, или више, али ми је речено да је то претеривање. Заиста да је био тако висок неко би премерио остатке костију који се приписују Душану, а чувају се у Београду, и објавио то.

1531 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 67-68; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, стр. 452, 464.

1532 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 82-83, 103, 199 и 204; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 332. Према М. Орбину, „у Романији спопаде га грозница од које није било лека“.

6. Српске земље на почетку османлијских освајања

Почетак владавине цара Стефана Уроша II

Као наследника Душан је оставио јединог сина Стефана Уроша, који је био крунисан за краља Уроша V 1346. године, а тиме одређен и за наследника цара. После смрти Стефана Уроша I Душана његов син је крунисан почетком 1356. за цара Стефана Уроша II (1355-1371).¹⁵³³ Урош II имао је око 19 година тада.¹⁵³⁴ На почетку његове владавине средишња државна управа наслеђена из времена цара Душана, још је била делотворна и јединствена.

У пролеће 1356. у борби са Арбанасима погинуо је намесник Тесалије, кесар Прељуб. Дошло је до нереда на југу у којима је Нићифор II Орсини загосподарио Тесалијом и Епиром 1356.¹⁵³⁵ Деспот Симеон (Синиша) Урош Немањић морао се повући у Костур у коме је окупио неколико хиљада ратника и прогласио се за цара Уроша III. Истовремено, син Јована VI Кантакузина Матија Кантакузин, уз помоћ Турака, напао је Сер у лето 1357. Сером је управљала царица Јелена, а Стефан Урош II послао је војску у помоћ мајци. Матија Кантакузин и Турци су поражени, а то је била прва већа победа српске војске над Турцима.¹⁵³⁶

Прогнани Симеон је покушао преотети престо од свог синовца цара Стефана Уроша II, али већина властеле одазвала се на позив „Стефана Уроша [II] благоверног цара Срба и Грка” и уз његову мајку Јелену (у монаштву Јелисавета) дошла на сабор у Скопљу у априлу 1357. да подржи Душановог сина.¹⁵³⁷ Цара Симеона је подржавао

1533 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 199. По *Сеченичком летопису* Душан је умро 1355. а краљ Урош V постао је 1356. цар Урош II.

1534 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 82. Према *Копоринском летопису* рођен је 6845. или 1336-37.

1535 Нићифор II Орсини се јавља као Нићифор II Анђео у *Византијским изворима за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986.

1536 Георгије А. Острогорски, *Серска област ...*, стр. 22-26; Владимир Г. Алексић, *Наследници Мрњавчевића ...*, стр. 7.

1537 Александар В. Соловјев, *Одабрани споменици ...*, 159-161; Франц Миклошић, *Monumenta Serbica ...*, стр. 155-158. На сабору Урош II је даровао двојици властелина из Котора поседе на отоку Мљет и о томе издао повељу.

брат царице Јелене деспот Јован Комнин Асен, који је управљао у Албанији, али под све већим утицајем Венеције. Са својом грчко-албанском војском, у лето 1358. год. Симеон је напао Скадар, али властела из Зете и Рашке њега није подржала и морао се повући.¹⁵³⁸

Средином 1359. деспота Нићифора II Орсинија су убили побуњени Арбанаси. То је искористио цар Симеон Урош III Немањић и успоставио своју власт у Епиру и Тесалији (1359-1371/72). Као владар се потписао као „самодржац Ромеја и Срба и целе Албаније Урош [III] Палеолог”. Тако истиче ромејско порекло по мајци.¹⁵³⁹

На северу Српског царства у области Браничева своју власт су успоставили Растислалићи, који су помоћ тражили од Угарске. Угарска војска је ушла до Рудника средином 1359. у Србију и област кнеза Војислава Војиновића, а долазак цара Урош II зауставио је напредовање Угара.¹⁵⁴⁰ Растислалићи су се одвојили од Србије и обласћу Браничева управљали самостално, или као вазали Лајоша I.¹⁵⁴¹ Угарска војска је узела Мачву вероватно 1359.

Период превласти кнеза Војислава Војиновића

Кефалије, војводе и пронијари постали су послушни више управницима појединих области, него средишњој власти Српског царства. Царева власт све слабије се осећала, а расла је моћ крупне властеле. Држава Немањића распадала се на области.

На западу царству Уроша II најмоћнији властелин био је кнез Војислав Војиновић.¹⁵⁴² Он је управљао великом државом од Рудника, преко горњег тока Дрине и Пиве до мора. У приморју Војислав је управљао Конавлима и Требињем са Поповим пољем. Када је Дубровник средином 1358. признао власт Лајоша I, отпочеле су свађе са Војиславом Војиновићем. После напада Угара на подручје Рудника, исте, 1359. године кнез Хумски Војислав напао је подручје Дубровчана. Као „хумски кнез” Војислав је тражио да Дубровник врати Стон и Пељешац Србији, а преговори о помирењу нису успе-

1538 Мавро Орбин, Краљевство Славена 335; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 7-8.

1539 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић: Историја, култ, предање, Београд 2001, стр. 58-61; Историја српског народа, I, стр. 576; Meteora, са www.whc.unesco.org (мај 2017). У време његове управе у Тесалији су основани Метеори, неприступачни манастири на стенама, они су стављени 1988. на списак светске културне баштине Унеска.

1540 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 9; Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 25.

1541 Историја српског народа, I, стр. 570, 583.

1542 Име се писало као Воислав, али се данас у складу са Вуковом променом азбуке и духом језика пише као Војислав. Исто важи за Гоислава и друга.

вали. То је довело до настављања рата у 1361. и 1362. између кнеза Војислава и Дубровника. Котор је подржавао нападе кнеза Војислава. Својим бродовима Дубровник је затворио са мора Боку которску и спречавао продају соли у Србију. Дубровчани су у своју војску сакупили становнике Мљета и тако острво отели од Србије. У време овог рата осамостаљују се Балшићи. Браћа Страцимир, Ђурађ I и Балша I тада су држали малу област јужно од Скадарског језера и можда Бар. Балшићи су склопили савез са Дубровником, а исто су учинили Будва, Бар, Улцињ и Скадар.¹⁵⁴³

После неуспеха кнеза Војислава да порази Дубровник, Урош II се јавља као помирење. Мир Дубровника и Војиновића склопљен је у августу 1362. у Оногшту (Никшићу) а записан је у повељи коју је издао цар Урош II. Он је потврдио старе повластице у Србији Дубровчанима и ослободио је оне које је на почетку сукоба заробио, а Дубровчани су имали да омогуће приступ свим драгоценостима које су богати Срби чували у њиховом граду.¹⁵⁴⁴

У јулу 1363. кнез Војислав је дао град и жупу Брвеник челнику Муси у замену за град и жупу Звечан.¹⁵⁴⁵ Убрзо, Војислав је умро вероватно од куге у септембру 1363.¹⁵⁴⁶

Јачање Мрњавчевића и потискивање цара Уроша II

Појављивање браће Мрњавчевић у писаним изворима се може пратити изгледа од средине XIV века. Као намесник цара Душана у јулу 1346. неки Угљеша, можда Мрњавчевић, је управљао подручјем код Дубровника, можда Требињем и Конавлима, а Вукашин се спомиње као жупан у Прилепу 1350.¹⁵⁴⁷ Почетком владавине цара Уроша II, 1358. године Јован Угљеша Мрњавчевић био је велики војвода у области Сера,¹⁵⁴⁸ којом је управљала царица Јелена (Јелисавета).¹⁵⁴⁹

1543 Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 223-226; Историја српског народа, I, стр. 578-581; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 9-10. Цар се није много мешао у сукоб, али је затварао дубровачке трговце и тако подржао Војислава. Урош II се оженио 1360. Аном, кћерком влашког кнеза.

1544 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 99-101.

1545 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 167. У повељи из јула 1363. којом цар Урош II потврђује ту замену, а као сведок уписан је „ставилац Лазар“.

1546 Историја српског народа, I, стр. 584; Раде Михаљчић, Крај Српског царства, 2. издање, Београд 1989, стр. 74.

1547 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ... , стр. 37-38; Зборник Константина Лиречека, I, стр. 360; Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, 193-194.

1548 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ... , стр. 38.

1549 Византијски извори за ..., VI, 573-575. На двор царице Јелене у Сер дошао је

У време неуспеха у рату са Дубровником и смрти Војислава Војиновића, растао је значај Мрњавчевића. Када се преговарало о миру 1361-62. у писаним изворима се појављују Вукашин и његов син Марко, који доноси поруке од цара Уроша II у Дубровник и тражи ослобађање неких трговаца из Призрена.¹⁵⁵⁰ Према Орбину, цару одани људи предлагали су да затвори Вукашина, али цар Урош II уздиже оптуженог Вукашина доделивши му краљевско звање.¹⁵⁵¹ Једну повељу Вукашин је издао у јануару 1366. у Скопљу и потписао као краљ.¹⁵⁵² У одлукама дубровачких већа Вукашин је без титуле краља последњи пут уписан у јануару 1364. Између јануара 1364. и јануара 1366. на сабору и уз присуство патријарха Саве IV (од краја 1354. до априла 1375. године, а као први патријарх са тим именом он је Сава I) обављено је крунисање Вукашина за краља Срба и Грка. Истовремено, могао је бити крунисан и његов син Марко за младог краља, а то се догодило сигурно пре 31.8.1371.¹⁵⁵³

Постоји замисао да је Стефан Урош II дао истовремено звање деспота Јовану Угљешу и Вукашину звање краља, као и да се то догодило у августу 1365. године,¹⁵⁵⁴ али постоје још два писана извора који указују да је Угљеша био деспот 1363-64.¹⁵⁵⁵

Вукашин, који је непосредно управљао државом у западној Македонији. Као краљ проширио је своју област. На северу је господарио Скопљем, Призреном, а према писању Мавра Орбина, и Приштином. Поред тога, и Ново Брдо признало је вероватно његову

васељенски патријарх Калист и преговарао је о измирењу цркава да би се створио савез Срба и Грка против Турака. У току тих преговора умро је 1363.

1550 Раде Михаљчић, Крај Српског царства, стр. 58-59, 71-72; Георгије А. Острогорски, Серска област ..., стр. 8.

1551 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 333-334.

1552 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 167-169; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 38.

1553 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 81; Јованка Калић, Срби у позном средњем веку, Београд 2001, стр. 15. У Цркви свете Недеље у Призрену пише да је сликана по налогу „младог краља Марка лета 6879“.

1554 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ... , стр. 38 и 41; Георгије А. Острогорски, Серска област ..., стр. 7. На ову замисао је утицало постојање једне повеље цара Јована V из септембра 1365. У тој повељи Угљеша је уписан као „пресрећни деспот Србије, господин Јован Угљеша“ на чију молбу Јован V потврђује два земљопоседа Хиландару.

1555 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 22-24. У запису на гробу Јелене, сестре Вукашина и Угљеше, Угљеша је назван деспотом, а мисли се да је запис настао пре септембра 1364. Поред тога постоји препис повеље светогорског манастира Симонопетра према коме је Угљеша био деспот 1.9.1363. и 31.8.1364. Поред тога пронађена су три новчића на чијој предњој страни пише „Стефан“, а на полеђини пише „деспот Јован и Вукашин“. Који би говорили у прилог да су браћа Мрњавчевић у различито време добили звања деспота и краља. Урош II је као и сви владари из породице Немањић некада уписиван само као Стефан.

власт. На југу је његова област обухватала подручје Преспанског језера.¹⁵⁵⁶ Деспот Јован Угљеша преузео је постепено од царице Јелене управу у области Сера. Он је управљао полуострвом Халкидики, а на северу је граница његове области била на подручју Мелника и Струмице. На истоку, Угљеша је искористио нападе Османлија на Ромејско царство и освојио долину доње Месте.¹⁵⁵⁷ Тако се граница Турака и Серске државе створила на подручју Родопа, ромејског Волерона, пре 1370. Због тога, у Серску државу често су упадале пљачкашке војске Османлија.

Савладари, цар Стефан Урош II и краљ Вукашин Мрњавчевић, заједно су сликани у манастиру Псачи у скоро истој одећи, ковали су заједнички новац са натписима цара Уроша II на предњој страни и само звањем „краља на другој страни”, а слали су 1366. године и заједничко посланство у Дубровник. Савладарством, Вукашин је добио све што је могао дати цар Урош II, остало му је само да уклони Уроша II и постане истински „самодржац”. Од 1367. изгледа да је деловао самостално, тада, је слао посланство у Дубровник сам, без цара.¹⁵⁵⁸

Приближно у време крунисања Вукашина Мрњавчевића за краља, око 1365. године у жупи Дреници на Косову појављују се Вук и Гргур Бранковић.¹⁵⁵⁹ На подручју југоисточно од Преспанског језера Бери и Водену појавио се властелин Хлапен, који је био таст Марка Краљевића.¹⁵⁶⁰

После смрти кнеза Војислава његову државу поделили су његова удовица Гојислава и синовац жупан Никола, син великог жупана Алтомана. Жупану Николи припао је део око Ужица а до

1556 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 32-33, 38, 106.

1557 Георгије А. Острогорски, Серска област ..., стр. 22-33. На обали Егејског мора ван деспотове државе био је Солун, али и Хрисопољ (Кавала) који су узели Ромеји 1357-58. Острогорски је замислио да праве границе између држава краља Вукашина и његовог брата деспота Јована Угљеше није било. Само произвољно можемо узети да је то био Вардар, али нема сумње да је деспот потпуно признавао власт брата краља Вукашина. Истовремено, Вукашин је у брату видео главни ослонац своје власти, а у деспотовој држави најпослушнији део своје Краљевине Срба и Грка.

1558 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ... , стр. 42; Историја српског народа, I, стр. 588, 592. Насупрот томе, народно предање оптужује Мрњавчевиће да су узурпатори и да су чак убили цара Уроша II. Мисли се да је оптужба могла настати на подручју обласних господара на северу Српског царства, који су били против уздицања Вукашина за савладара, а нарочито одређивања Вукашиновог сина Марка за престолонаследника, то јест стварања нове владарске породице.

1559 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 50-51. Њихов отац севастократор Бранко Младеновић, раније управник Охрида је подигао цркву св. Арханђела у Дреници. Бранкови синови су ту цркву поклонили Хиландару, а тај поклон је потврдио и цар Урош II повељом из марта 1365.

1560 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 52-53.

1367. године управљао је и Рудником. Следеће, 1368. жупан Никола Алтомановић потиснуо је Гојиславу из приморја и завладао скоро целом облашћу којом је раније управљао кнез Војислав.¹⁵⁶¹

Р. Михаљчић је изнео уверљиве разлоге да поверујемо у истинитост писања, бенедиктинског опата пореклом из Котора, Мавра Орбина да жупан Никола и кнез Лазар нису могли мирно гледати успехе Мрњавчевића, а да су наговорили цара Стефана Уроша II да нападне краља Вукашина и деспота Угљешу. Према Орбину, до битке је дошло на Косову пољу 1369. Лазар се на почетку сукоба повукао, а жупан Никола и цар су поражени. Жупан Никола се једва спасао бежећи¹⁵⁶², а Стефан Урош II је био заробљен од краља.

Након Михаљчићевог закључка да је прича Орбина о сукобу 1369. краља и цара Срба у основи истинита могуће је објаснити зашто је народно предање оптужило Мрњавчевиће да су насилно узели краљевско звање и убили цара.¹⁵⁶³ Када је краљ Вукашин поразио и заробио Уроша II могли су се пронети гласови и да га је убио. Једном створена прича о убиству се више није могла потпуно потиснути из сећања. Нестало је и привида постојања Српског царства. Од 1369. Стефана Уроша II као цара признавао је његов двор, а привидно и противници краља Вукашина.¹⁵⁶⁴

За сукоб из 1369. године краљ Вукашин је оптуживао можда и Дубровчане, или су они само желели да победник у борби за власт у Србији потврди њихова права. У априлу 1370. без савладара цара, краљ Вукашин је потврдио права Дубровчана у Србији и нагласио да он може потврђивати законе и повеље српских владара који су били пре њега.¹⁵⁶⁵ Кнез Лазар је искористио Николин пораз из 1369. године, и већ 1370. Рудник није држао жупан, него кнез.¹⁵⁶⁶

Маричка битка и вазални краљ Марко

Османлијски султанат је настао из малог емирата у Битинији (Малој Азији) којим је владао емир Осман (од око 1282. до око

1561 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 45; Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 42-43.

1562 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 339, 341. Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 46-50.

1563 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 208; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 340.

1564 С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни ..., стр. 36. Можда је умро у двору Неродимље.

1565 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 116-117; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 341.

1566 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 250. и напомена 77.

1326). Он се око 1300. осамосталио од селџучког султана. Према Османовом имену дато је име владарској династији Османлија и њиховој држави. Османа је наследио син емир Орхан. Према Х. Иналџику већ он се називао султаном, а када је његов син Мурат I (око 1362-1389) узео звање „најузвишенијег султана” по узору на звање селџучког врховног владара створен је Османлијски султанат.

Османлије су се шездесетих година XIV века учврстили у долини Марице а султан Мурат I (1362-1389) освојио је Једрене, будућу престоницу.¹⁵⁶⁷ У суседном Српском царству, област Сера је била прва узнемиравана њиховим нападима. Деспот Јован Угљеша заустављао је те пљачкаше и почео се спремати за већи сукоб.

Краљ Вукашин је са сином, младим краљем Марком, у јуну 1371. био код Скадра. Намеравао је да са зетом Ђурађом I Балшићем крене против жупана Николе.¹⁵⁶⁸ Поход је прекинуо на вест да Турци спремају напад на област његовог брата.

Један савременик битке, старац Исаија је записао да су браћа деспот Угљеша и краљ Вукашин Мрњавчевић повели своју српско-грчку војску која је имала „негде до 60 тисућа” и кренули да изгнају Турке из „Македоније”, али их нису протерали, него „сами од њих бише убијени” а са њима погину мноштво војника, други постадоше робови Турака, а трећи се само бегом спасоше.¹⁵⁶⁹ Према *Сече-ничком летопису* „Вукашин и Угљеша ... погибоше ... на Марици ... 26.9.1371”.¹⁵⁷⁰ Према касније забележеном народном предању Мрњавчевиће код Черномена на Марици изненадним ноћним нападом поразили су малобројнији Турци.¹⁵⁷¹ Потпуни пораз и смрт српски краљ је доживео од војске коју су водили Евренос-бег и Хаџи Илбег.¹⁵⁷² Према Исаији после битке настала је скоро пропаст у Македонији и области Сера, Турци су пљачкајући и убијајући све становнике испунили страхом, а преживели су умирали од глади.¹⁵⁷³

1567 Халил Иналџик, Османско ..., стр. 15.

1568 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 219; Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 19.

1569 Стара српска књижевност, III, стр. 110-111; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, Београд 1903, са www.us.archive.org (јун 2016), стр. 43. Данас, Исаијин број изгледа два до три пута већи од броја ратника које су могли сакупити Мрњавчевићи.

1570 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 104 и 199; Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких ..., стр. 307-310. У народној песми *Краљевић Марко познаје очеву сабљу* сачувано је предање да је рањени краљ Вукашин убијен после битке од турског пљачкаша кога је привукло раскошно краљево оружје. Није немогуће да се нешто слично догодило, али та песма о погибији краља и освети његовог сина није довољна.

1571 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 340-341.

1572 Робер Мантран и други, Историја Османлијског царства, стр. 41.

1573 Стара српска књижевност, III, стр. 111. Није јасно да ли Исаија претерује, тј. да ли су пљачке и уништавања намирница били тако велики.

Пошто је описао пропаст која је настала после битке Исаија је додао: „У то време српске господе седми, мислим, род прими крај.”¹⁵⁷⁴ Добро је мислио, цар Урош II био је седма генерација Немањића, а умро је према старим српским летописима 4.12.1371. године, то јест 66 дана после Маричке битке.¹⁵⁷⁵ Док су Турци пљачкали и уништавали небрањену Македонију, на пола пута се прекинуо живот једног цара а са њим је нестао и остатак замисли о Српском царству, његова мајка монахиња Јелисавета умрла је 1376.¹⁵⁷⁶

После Маричке битке 1371. године застрашени поразом и пљачкашким упадима у њихове области турски вазали су постали и браћа Драгаши (Дејановићи), као и краљ Марко (1371-1395).¹⁵⁷⁷ У Бугарској владар из Трнова Иван Шишман (1371-1393) постао је вазал Турака,¹⁵⁷⁸ а владар у Видину Иван Страцимир (око 1360-1396) је признао за господара краља Угарске. Цариградски владар је пристао да као вазал султану шаље помоћне војне одреде и годишње давање у новцу крајем 1371. или 1372.¹⁵⁷⁹

Турци се нису журили да припоје области поражених. Бржи је био грчки деспот, касније цар, Манојло. Он је заузео Сер и јужни део Угљешине државе са полуострвом Халкидики крајем 1371.¹⁵⁸⁰ Ни Мађарска није остала без користи од пораза Срба на Марици и смрти цара Уроша II. Када је нестало државе Немањића, Котор је признао власт угарског краља од краја 1371.¹⁵⁸¹

Вукашинов наследник, млади краљ Марко је после смрти оца постао краљ.¹⁵⁸² Он је краткотрајно постао савладар цара Уроша II. После 1371. краљ Марко био је једини законити владар у Србији. Он је био и законити наследник свог стрица деспота Угљеше, али

1574 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 43.

1575 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 84, 104, 199 и 206-209.

1576 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 120.

1577 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 59-71, 74, 163-164, 168, 170. Синови деспота Дејана, који је био ожењен Душановом сестром Теодором, деспот Јован и Константин Дејановић називају се и Драгаши, а то би могло бити њихово презиме. Слично Мрњавчевићима, Дејановићи су заједно држали значајну област, која је обухватала југоисток Србије, североисток Македоније и југозапад Бугарске са средиштем у Велбужду. Константин је можда постао султанов вазал 1372. године, а пратио је султана у једном рату у Малој Азији 1386. Марко изгледа није био вазал Османлија у време када је изгубио Призрен 1372. јер нема вести да су га Турци тада помагали.

1578 Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 120.

1579 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 502-503; Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 12.

1580 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 503.

1581 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 306.

1582 Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 16. У цркви Светог Димитрија код Скопља постоји слика на којој круне и исте знаке краљевског положаја имају Марко и краљ Вукашин.

северни део Угљешине државе, од долине Струме са Мелником до Вардара, узела су браћа Јован и Константин Драгаш. Власт Драгаша на северу признао је кесар Угљеша, који је држао Прешево, Иногоште и Врање.¹⁵⁸³ Ни други, Срби обласни господари нису били спремни слушати краља Марка. После Маричке битке, у другој половини 1372. једну престоницу Призрен отели су Балшићи, до 1376-77. другу престоницу Скопље преузео је Вук Бранковић. Од краља се одвојила и област Охрида. Краљ Марко, заједно са браћом, управљао је краљевином која се смањивана, а њена престоница остао је Прилеп.¹⁵⁸⁴

Као последњи Немањић, али већ као грчки владар, на југу некадашњег Душановог царства владао је Симеонов син цар Јован Урош IV Дука Палеолог Немањић (1371/72-1372/73). После краће владавине, он се замонашио и као монах Јоасаф живео неколико деценија до 1422/23.¹⁵⁸⁵

Стефан Твртко I Котроманић

Степан IV умро је у другој половини 1353. не оставивши за собом сина који би га наследио. Сабор босанске властеле титулу бана предао је Степановом синовцу младом Твртку I, али власт је узео Твртков отац Владислав Котроманић, као старешина владарске породице.¹⁵⁸⁶ Кнез Владислав је убрзо умро, а нова повеља којом се потврђују права и посед које је Влатко Вукославић добио за бана Степана IV, издата је од стране бана Твртка I и његове мајке Јелене (рођене у властелинској породици Шубић) на сабору „све Босне, Доњих Крајева, Загорја и Хумске Земље” у Милама (код тврђаве Високо) 1354.¹⁵⁸⁷

Лајош I је завршавао 1356-1358. угарске ратове у Далмацији са Венецијом.¹⁵⁸⁸ Венецију је подржала Јелена (Немањић) Шубић,

1583 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 117-119.

1584 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 104-108, 111, 113, 265-270; Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 16 и 20. У Охриду се вероватно осамосталио Андрија Гропа. Крајем владавине, краљ Марко је дошао у сукоб са браћом (Андрија, Иваниш и Дмитар), који су напустили Србију. Они су отишли, преко Дубровника, краљу Угарске у првој половини 1394.

1585 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ... , стр. 61; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 234.

1586 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 37-38; Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., 153-154. Он је са женом и синовима, а у присуству 12 добрих Бошњана, издао повељу Влатку Вукославићу Хрватинићу.

1587 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 217.

1588 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 231; Augustino Theiner, Vetera monumenta historica Hungariae ..., II, 21-22 и 27. Крећући у рат против Вене-

сестра цара Душана, која је у име малолетног сина управљала Клисом и Скрадином, а које је предала Венецији почетком 1356.¹⁵⁸⁹ У овим борбама Твртко I изгледа није учествовао. Лајош I је настојао да умањи и државу бана Твртка I. Твртко I признао је прелазак властеле у области Завршја (око Гламоча) под власт Лајоша I 1357. године, који је потврдио раније поседе у Завршју својим новим вазалима.¹⁵⁹⁰ Можда је раније 1353. био обећан део Захумља као мираз Јелисавете Котроманић, али је Твртко I део Хума од ушћа Цетине до Неретве са тргом Дријева предао тек 1357. Заузврат бан Твртко и његов брат Вук признати су од краља Лајоша I као банови Босне и Усоре, а као гаранција послушности Босне, на Лајошевом двору требало је да борави сам Твртко I, или његов брат Вук. Поред тога бан Твртко I је био обавезан доћи са помоћном војском у рат када га позове Лајош, али и протерати „јеретике“ из Босне.¹⁵⁹¹

Поразена Венеција миром у Задру у фебруару 1358. предала је Далмацију Угарској. После тога, посебним уговором и Дубровник је признао власт угарског краља маја 1358. године и обавезао се да ће угарском краљу, а не босанском бану плаћати 500 перпера за Стол.¹⁵⁹²

Лајошеви поступци изазвали су незадовољство бана Твртка I. Неповерење између бана Твртка I и краља Лајоша I довело је до војног напада 1363. Краљ је продро долином Врбаса до града Сокола код реке Пливе, али је војвода Вукац Хрватинић одбранио град у јулу 1363. а Лајош I морао се повући.¹⁵⁹³ У септембру 1363. приморана је да се повуче и друга угарска војска коју је Лајош I послао у Усору на Сребреник.¹⁵⁹⁴ Ове победе су подигле самосвест бана, али и босанске властеле. После тих победа бан Твртко I је обновио вероватно своју власт и над Захумљем.

ције 1356. Лајош I тражио је од папе да га подржи пишући да је то рат против јеретика Рашана и њихових савезника Венецијанаца, а за успостављање католичанства у Рашкој.

1589 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 223-224; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 64.

1590 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 235-236.

1591 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 233-235; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 417.

1592 Н. Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 239. Угарски владар у Дубровнику није држао своје чиновнике, или војнике.

1593 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 39. Дејан Јечменица, Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу, Грађа о прошлости Босне, II, са www.apurs.org (марта 2015), стр. 18.

1594 Владимир Ћоровић, Историја Босне, стр. 286; Владимир Ћоровић, Историја Срба, I, стр. 234-235. Лајош I је говорио да је напао Босну да „искорени небројено мноштво јеретика“. Он је владао од 1342. и зашто онда пре није кренуо против тих „јеретика“?

Неколико година касније, почетком 1366. дошло је до побуне у Босни против бана Твртка I. Побуњенике је предводио Твртков брат Вук. Са мајком, Твртко I морао је да се склони у Угарску и тражи помоћ од краља Лајоша I, а уз краљеву помоћ, у марту 1366. Твртко I обновио је власт у Босни.¹⁵⁹⁵ Борбе у Босни трајале су још неко време, а Тврткове противнике помагао је и жупан Никола Алтомановић, који је желео проширење у Хуму. Бан Вук био је потиснут и морао се склонити у Дубровник. Када је посетио Дубровник 1367. Твртко I издао је повељу у Дубровнику у којој се не примети да је вазал угарског краља, него наглашава да је владар вољом Бога.¹⁵⁹⁶

Твртко I се измирио привремено са жупаном Николом 1370. године, али после, кнез Лазар, бан Твртко I и бан Мачве Никола Горјански су заједно поразили Николу 1373.¹⁵⁹⁷ Победнику, Твртку I припали су земље горње Подриње, доње Полимље са Пријепољем и област Гацка, али Требиње и Конавле узели су Балшићи.¹⁵⁹⁸

Твртко I се оженио Доротејом, кћерком видинског цара Страцимира 1374. а на свадби је био и Твртков брат Вук. То говори да је до тада дошло до измирења браће. Твртко I је потакао побуну у области Требиња, Конавла и Драчевице против Балшића и узео те области у првој половини 1377.¹⁵⁹⁹ Узевши те области, њиховим становницима обећао је да ће чувати њихова стара права. У то време бан Твртко I је одлучио да постане краљ.

Први писани извор који говори да је Твртко I крунисан за краља је дуга повеља коју је он издао Дубровчанима. Та повеља је писана у периоду април-јун 1378. Твртко I у њој каже: „Идох у србску земљу, желех и хтедох укрепити престол родитеља мојих. И тамо ишавши венчан бих Богом дарованим ми венцем на краљевство преродитеља моих”, а у истој повељи је уписан као „Стефан краљ Србљем, и Босни, и Поморју и Западним странама”.¹⁶⁰⁰ Дакле он каже да је

1595 Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном ..., стр. 251.

1596 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 40. Повеља је издата „од рођења Божијег 1367. лета и нашег господарења 14. лето, 1. јуна, ми Твртко милошћу Божијом бан босански пријосмо у нашу кућу у граду Дубровнику”. Дубровчани су у време те посете покушали да измире Твртка I и Вука.

1597 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 214. Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 346-347; Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 18 (94). Никола Горјански се јавља од 1364. као бан Мачве, која је између средине 1359. и 1364. припојена Угарској.

1598 Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 20; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 347.

1599 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 302-303.

1600 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 42-44. После наглашавања имена Босна и Бошњани у време Степана IV, Твртко I се враћа ономе што је писао велики бан Нинослав. Твртко I у титули наглашава да је владар народа Срба и земље Босне. Иза тог, основног, дела титуле он набраја земље и народе којима влада, а тиме увеличава основну титулу краља Срба и Босне. Из тога следи да

отишао негде у српску земљу и да је тамо крунисан краљевском круном прародитеља његових. Нема сумње да је тај прародитељ краљ Србије Стефан Драгутин Немањић. Дакле, он сам каже да је отишао негде у земљу Немањића и крунисао се. Можда је М. Орбин записао у Дубровнику сачувано предање када се као место крунисања спомиње манастир Милешева и да је Твртко I крунисан од неког тамошњег црквеног старешине.¹⁶⁰¹ Ипак, круну Немањића није имао, њу је вероватно цар Урош II 1365. предао краљу Вукашину, а од њега је исту наследио син Марко (Краљевић). Зато он каже да се крунисао новим „сугубим [тј. двоструким] венцем”. Крунисање је обављено вероватно 1377. године и можда управо на Митровдан 26.10.1377. како се то обично мисли.¹⁶⁰² Тада је преузео и заједничко владарско име свих Немањића Стефан. Тако се јавља раније познати владар са новим именом Стефан Твртко I и новим владарским звањем краља „Срба, Босне, Поморја” у повељи којом потврђује права Дубровчана 1378. Он том приликом јасно каже да га је Бог удостојио крунисања двоструким венцем када је отишао у „српску земљу” у жељи да преузме упражњени престо својих „прародитеља”.¹⁶⁰³ Да истакне значај себе као краља Стефан Твртко I је исковао и златнике, то јест велике четвороструке златнике.¹⁶⁰⁴

Из повеље краља Срба Твртка I Дубровнику 1378. види се да је он преузео и право на светодимитарски доходак, а повељу је писао логотет (владарев писар и секретар) Владе. Краљ је преузео из Рашке и титуле ставиоца (главни надзорник владаревих послужитеља) и протовестијара (министар финансија), а први протовестијар је био Дубровчанин Ратко, католички свештеник и бивши капелан Твртка I.¹⁶⁰⁵

Када је у рату између Венеције и Ђенове (1378-1381) Лајош I подржао Ђенову, Венецијанска флота освојила је Котор 1378. Та промена власти била је краткотрајна. Которани су одбацили власт Венеције и поново признали власт угарског краља 1379. Склапањем мира 1381. Котор је остао у рукама угарског краља. У то време,

се као основно име његове државе може узети Краљевина Срба и Босне, а не само Краљевина Босна. Видети и напомену 1502.

1601 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 419. По Орбину крунисање је било 1376. Остаје нејасно и ко је крунисао Твртка I.

1602 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ... , стр. 93.

1603 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ... , стр. 69-71. Још траје острашћени покушај да се објасни како се он крунисао у ужој Босни, а не земљама које су Босни припојене од државе Немањића. Тај покушај тражи да верујемо како Твртко I краљ Срба и Босне није знао шта потписује и оверава.

1604 Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 37.

1605 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 42-44; Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, XVII, Загреб 1981, 94; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 304-305.

Стефан Твртко I покушао је да самосталније учествује у трговини и да учврсти своје присуство на приморју. Он је изградио утврђени нови град 1382. у Боки Которској, коме је дао име Свети Стефан (данашњи Херцег Нови). Ту је покушао да створи ново тржиште сољу. После протеста Дубровчана, али и смрти Лајоша I када му се указала прилика да загосподари Дријевима и Котором, Твртко I је одустао крајем 1382. од намере да главни трг сољу постане Свети Стефан.¹⁶⁰⁶

У септембру 1382. умро је Лајош I. Он није оставио мушког потомка. Власт у Угарској преузеле су Јелисавета (Котроманић), Лајошева жена, и њена ћерка Марија, која је била верена за Сигисмунда (Жигмунда) Луксембуршког. Њихов главни ослонац био је Никола Горјански. Марија је била крунисана за „краља” 1382. али међу угарским и хрватским властелинима појавили су се побуњеници. Слабљење средишње угарске власти давало је прилику Стефану Твртку I да подржи побуњенике и прошири своју власт у Далмацији. Припремајући се за сукобе он је договорио са Венецијом да добије три брода и заповедника за њих 1383. Да би добио од Стефана Твртка I подршку за Марију, у Босну је дошао угарски палатин Никола Горјански 1385. За обећано пријатељство и верност Марији (1382-1395), он је Стефану Твртку I препустио власт над Котором.¹⁶⁰⁷

Незадовољна властела довела је 1385. у Хрватску напуљског краља Карла III Драчког, члана анжујске породице. Он је прешао у Будим, а затим је крунисан у Стоном Београду (Székesfehérvár) 31.12.1385. за краља Мађарске, као Карло II.¹⁶⁰⁸ У фебруару 1386. по наредби краљице Марије и Јелисавете, један пехарник убио је Карла II, а у Славонији, Хрватској и Мачви почела је побуна присталица убијеног краља.¹⁶⁰⁹ Да умире побуну, у Славонију су отишле краљице и палатин Горјански. Никола Горјански Старији и пратња су убијени, а краљице заробљене и одведене у Новиград код Задра.¹⁶¹⁰ Присталице убијеног Карла II тражиле су да престо припадне његовом сину Ладиславу Напуљском.

Присталице напуљских Анжујаца убиле су краљицу Јелисавету у почетком 1387. године, а у Угарској за краља је крунисан Маријин муж Сигисмунд Луксембуршки (1387-1437) у марту 1387. године, који је почео да умирује побуну јужно од Драве. У то време, Стефан

1606 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 46-47; Десанка Којић Ковачевић, Трговина ..., стр. 37-39; Павле Драгичевић, Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини, Грађа о прошлости Босне, III, са сајта www.anurs.org (марта 2015), стр. 73-77.

1607 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 315-318.

1608 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 15-16.

1609 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 16-17.

1610 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 17.

Твртко I је помагао отворено присталице Ладислава Напуљског, а у намери да узме градове у Далмацији. Против Сигисмунда, Твртку I се придружио и кнез Лазар.¹⁶¹¹ Краљица Марија је успела да се ослободи средином 1387.¹⁶¹²

Велики војвода босански Хрвоје Вукчић, који је управљао облашћу од Врбање и Пливе до горње Сане, помагао је анжујске присталице и учествовао у борбама код Загреба. Клис у Далмацији признао је власт Стефана Твртка I у јулу 1387. године, а он је Клису повељом потврдио привилегије које су му дали Шубићи.¹⁶¹³

У септембру 1387. краљ Сигисмунд хвалио се да је у нападу његове војске погинуло много „Босанаца и Рашана”. Ипак, угарска војска је потиснула побуњенике јужно од Саве, али дубље у Босну није ушла. Истовремено, у другој половини 1387. године Тврткова војска пљачкала је област око Сплита, Задра и Нина. Твртков савезник био је и Палижна, старешина манастира Вране. Твртко I је њега поставио за свог бана Далмације и Хрватске са седиштем у Клису. Тврткова војска је напала област Сплита и 1388.¹⁶¹⁴

Крајем своје владавине Стефан Твртко I је дошао у сукоб са Турцима. У другој половини 1386. у Босну упала је османлијска војска, која је можда била позвана од Балшића који су дуго ратовали са Твртком I око Котора. Та војска је пљачкала у Захумљу. Две године после, у августу 1388. у Босну је упала турска војска коју је водио Шахин. Са њима су ишли и људи Ђурђа II Страцимировића Балшића. Ту војску је потпуно поразио војвода Влатко Вуковић код Билеће. Почетком 1389. Влатко Вуковић био је у Далмацији и тражио од градова да се предају Стефану Твртку I. Далматински градови су повели преговоре о предаји, али војвода Влатко је добио наредбу од краља Срба да оде у помоћ кнезу Лазару. Тако је напустио Далмацију и учествовао у Косовском боју 15.6.1389.¹⁶¹⁵

Присталице Сигисмунда искористиле су одлазак Вуковићев на Косово. Они су краткотрајно заузели Клис. Тврткова војска и Палижна су се вратили и поново крајем 1389. преузели Клис. Твртково хвалисање победом над султаном Муратом I утицало је и на градове у Далмацији. После преговора, Твртку I су се предали Сплит, Трогир, Шибеник, Брач, Хвар и Корчула 1390. године, али Задар то није учинио. У јуну и јулу 1390. боравећи у Краљевој Сутјесци, „Сте-

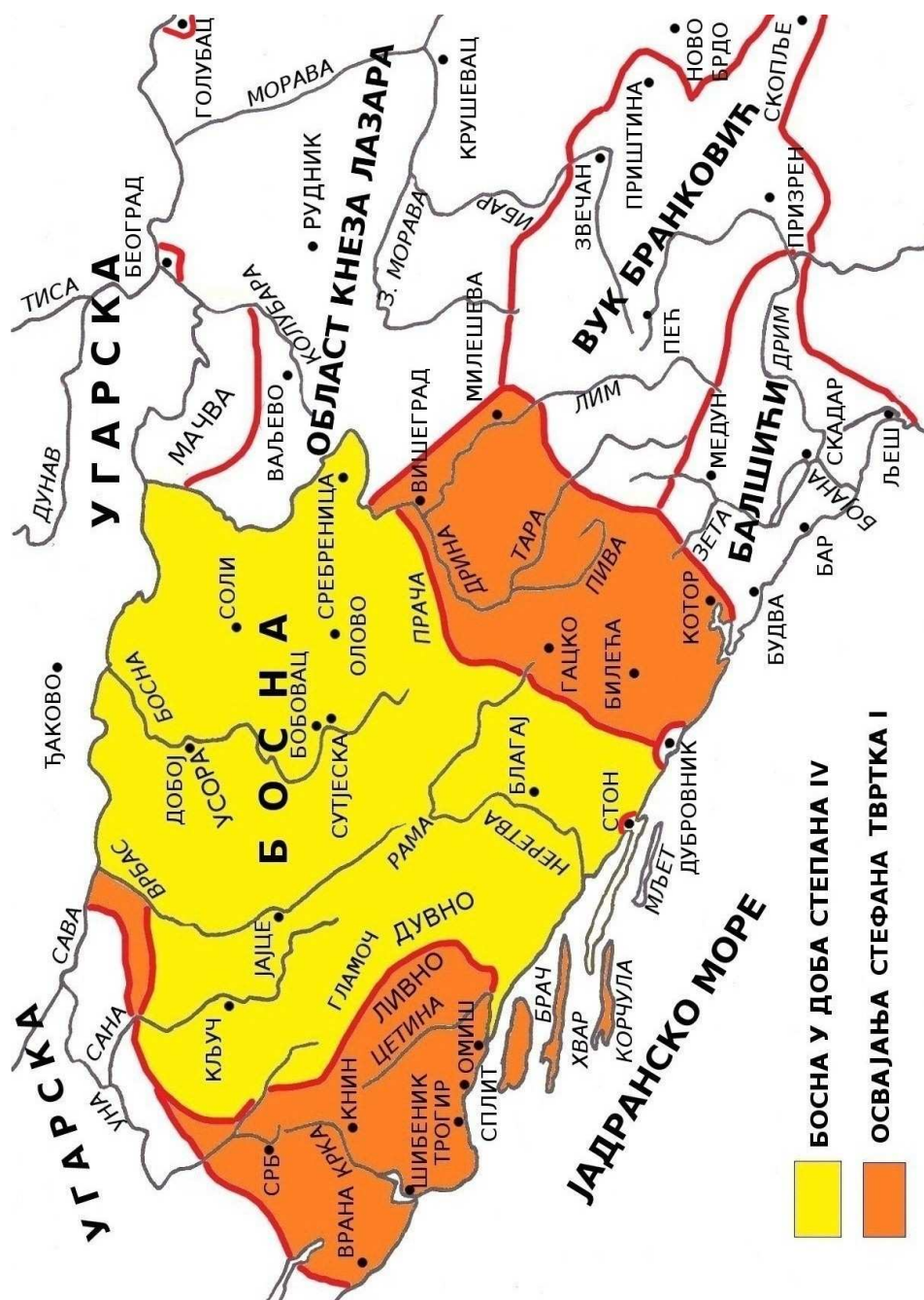
1611 Codex diplomaticus Regni ..., XVII, 62; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 319-323; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 18.

1612 Codex diplomaticus Regni ..., XVII, 69-70, 85-86; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 20.

1613 Codex diplomaticus Regni ..., XVII, 73-74; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 321.

1614 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 322-323.

1615 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 324-227.

Босна у време Степана IV (обично II) и Стефана Твртка I.¹⁶¹⁶

фан Твртко, милошћу Божјом краљ Рашке, Босне и Приморја, итд” припојеним градовима издавао је повеље и обећавао им самоуправу коју су имали и под угарском влашћу. Вероватно, у првој половини марта 1391. умро је Стефан Твртко I Котроманић.¹⁶¹⁷

Кнез Лазар и његова Моравска кнежевина

Лазарев отац Прибац био је пехарник на двору цара Душана, а затим логотет почетком 1340.¹⁶¹⁸ Лазар је рођен око 1329. у Прилепцу, код Новог Брда, на поседу свога оца Прибца (Хребељановића).¹⁶¹⁹ Лазар је провео неко време као ставилац на двору цара Стефана Уроша II.¹⁶²⁰ Вероватно између средине 1363. и 1369. године, а свакако пре априла 1371. цар Урош II дао је Лазару звање кнеза.¹⁶²¹ То је била награда за верност цару. Са звањем кнеза Лазар је добио државу. Њено средиште је била жупа Расина (Крушевац). У време скукоба на Марици, Лазарева држава је обухватала на северозападу подручје са Рудником. Јужно од жупе Расине у држави кнеза Лазара биле су Топлица, Реке, Дубочица и подручје око града Прилепца, а југозападно подручје уз доњи Ибар.¹⁶²²

Када су погинули Мрњавчевићи, то је искористио кнез Лазар. Уз помоћ зета Вука Бранковића узео је Ново Брдо и Приштину. Ново Брдо је задржао, а Вуку је препустио Приштину. Убрзо, у сукобу са жупаном Николом Алтомановићем Лазар је морао дати Рудник крајем 1371. или 1372.¹⁶²³

1617 Codex diplomaticus Regni ..., XVII, 297-299, 312-313; Невен Исаиловић, Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику, Грађа о прошлости Босне, IV, са www.anurs.org (марта 2015), стр. 31-39; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 330-334. „Nos Stephanus Tuertcho, dei gracia Rascie, Bosne Maritimae etc. Rex”. У повељама краљева Срба и Босне писаним на латинском „краљ Срба” замењено је са „краљ Рашке”, тј. Rascie.

1618 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 288; Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 19-20. Прибац је могао постати логотет после премештања логотета Јоаникија на место архиепископа почетком 1338.

1619 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 373; Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 17. Презиме Хребељановић и Гребељановић се појављује у летописима и код М. Орбина.

1620 Александар В. Соловјев, Одабрани споменици ..., стр. 167; Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 22, 25-26. Мање је поуздана замисао да је исто звање имао на двору цара Душана.

1621 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 250. и напомена 77. У априлу 1371. године, у Дубровнику у суђењу око царина, у писаним изворима уз име Лазара, који је управљао Рудником, појављује се звање кнез (comes Laçarus).

1622 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 43-44, 46, 112-113.

1623 Мавро Орбин, Краљевство Славена, 373; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 112.

На истоку жупан Никола је држао Звечан, а на југу Требиње, Конавле и Драчевицу. Он је узимао „кумерк“ (владарев доходак од продаје соли), а узимали су га и његови претходници Војислав Војиновић и његова удовица Гојислава. Цар Урош II уступао је повремено и светодимитарски доходак кнезу Војиславу, а после Гојислави. Као наследник њихових области и жупан Никола узимао је тај доходак. Као господар Хума, Никола је покушао од Дубровника да добије Стон и Пељешац. Кнез Лазар је тражио помоћ у Угарској против жупана Николе и добио. Удружени кнез Лазар, бан Твртко I и Никола Горјански поразили су жупана Николу 1373. Када га је заробио у Ужицу кнез Лазар је наредио да Николу ослепе.¹⁶²⁴ После победе, кнез Лазар је добио Рудник и Ужице. За добијену помоћ, кнез Лазар морао је постати вазал краља Лајоша I.¹⁶²⁵ Како је господарио Новим Брдом и Рудником, Лазар је имао најзначајнија привредна средишта у Србији.

Николине жупе у приморју Требиње, Конавле и Драчевицу заузели су Балшићи.¹⁶²⁶ Због тога Дубровник је пристао да даје светодимитарски доходак Балшићима.

Кнез Лазар и патријарх Сава IV (I) подржали су мисију старца Исаије. Тако је посланство отишло у Цариград да преговара о миру Српске и Васељенске патријаршије. Васељенски патријарх Филотеј сагласио се да прихвати измирење и призна Српску патријаршију. Два његова изасланика су на гробу цара Душана, у манастиру Светих Арханђела, свечано богослужили са свештеницима Српске патријаршије. Тада, крајем априла 1375. године, објављено је и опозивање искључења из хришћанске цркве српских царева и прва два патријарха.¹⁶²⁷ Две православне патријаршије су измирене а кнез Лазар за себе обезбедио је трајну подршку Српске цркве.

Победивши Радича Бранковића (син Бранка Растислалића), кнез Лазар је завладао облашћу Браничева и изашао на Дунав 1379.¹⁶²⁸ Око 1381. Лазар је држао највећи део Мачве. Лајош I је умро 1382. а нови краљ Сигисмунд се сукобио са побуњеницима у Угарској. Као савезник побуњеника појавио се и Лазар. У Мачви и на

1624 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 214; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 346-347; Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 18 (94); Сима М. Ћирковић, Барут, Лексикон ..., стр. 29-30. Према писању Орбина неки су замислили да је Лазар користио и топовску „ватру“ у време напада на Ужице 1373. На нашем подручју барут и топови се први пут спомињу у Дубровнику 1351.

1625 Константин Јиречек, Историја Срба, I, стр. 320 са напоменом 43.

1626 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 347.

1627 Архиепископ Данило, Животи ..., стр. 289-291; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 11.

1628 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 214; Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 14 и 27.

подручју Голубца Лазар се борио против војске краља Сигисмунда 1387. и 1388. Сигисмунд се спремао да нападне Лазара у фебруару 1389. а одредио је Николу Горјанског Млађег да преговара о обнови вазалства Лазара према краљу Угарске.¹⁶²⁹

Кнез Лазар је био ожењен Милицом, за коју стари српски летописи пишу да је потомак Стефана Немање I, то јест његовог сина Вукана.¹⁶³⁰ Зато је Лазар себе видео као настављача традиције Немањића и у потписима на повељама назива се „самодршцем” свих српских земаља.¹⁶³¹ Кнез Лазар је од Немањића преузео и владарско име Стефан. То се догодило вероватно после сличног поступка Твртка I. Тако у Лазаревој повељи Дубровнику из јануара 1387. пише „самодржавни по Божијој милости Стефан кнез Лазар”,¹⁶³² На крају ширења, Лазарева област обухватила је слив три Мораве од изворишта Јужне Мораве, до ушћа Велике Мораве у Дунав. Поред градова Крушевца и Ниша, господарио је Ужицем и пределима до Дрине на западу.¹⁶³³ Лазар је преко родбинских веза имао утицај на знатно веће подручје.

Лазарева сестра Драгана била је удата за челника Мусу. Лазареви синовци Мусићи управљали су делом Копаоника и блиско сарађивали са ујаком. Најстарију кћерку Мару Лазар је удао за Вука Бранковића око 1371. године.¹⁶³⁴ На врхунцу моћи Вук Бранковић је управљао државом југозападно од Лазареве Моравске Србије. У држави Вука Бранковића били су на северу Сјеница и Звечан, а Скопље и Призрен на југу. На југозападу Вук је своју област проширио на горње токове Таре и Мораче.¹⁶³⁵

У приморју Лазар се родбински повезао са Балшићима, који су управљали облашћу Зете југозападно од Вука Бранковића. Захваљујући браку Балше II са кћерком деспота Јована Комнина Асена проширили су своју власт на део северне Албаније. Када је Балша II освојио Драч у првој половини 1385. и узео звање „дука драчки” породица је била на врхунцу моћи, али он је погинуо у сукобу са

1629 G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae*, X-1. Budaе, 1834, 517; Милош Ивановић и Борис Стојковски, *Река Сава ...*, стр. 21-22 (97-98); Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 19-21.

1630 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 200 и 210-213.

1631 „Самодршцима” су се називали и Немањићи, наглашавајући тиме да су самостални владари, али према замисли коју су Срби преузели од Ромеја само за царе се подразумевало да су „самодршци”.

1632 Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић ...*, стр. 111-112. Вероватно Стефан уз име Лазара треба разумети као раније код Немањића, или као код већине наследника Твртка I, као титуларно име, а не лично.

1633 *Историјски атлас*, стр. 48.

1634 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 220; Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић ...*, стр. 117.

1635 *Историјски атлас*, стр. 48.

Османлијама код Берата у другој половини 1385.¹⁶³⁶ Од Балшића се одвојила северна Албанија, а вођа породице Балшић постао је, зет кнеза Лазара, Ђурађ II Балшић.¹⁶³⁷

Косовска битка

После Маричке битке, Моравска Србија постала је главно склониште за оне који су се са југа и истока склањали од продора Турака. Османлије су преко територије својих вазала наставили са упадима и у област кнеза Лазара. Неколико година после Маричке битке, Турци су се сукобили у децембру 1381. код Параћина са Црепом и Витомиром, властелинима крајишницима у држави кнеза Лазара,¹⁶³⁸ а када су освојили Софију вероватно 1385. више су се приближили Лазаревој држави.¹⁶³⁹ Већ 1386. султан Мурат I довео је велику војску у област кнеза Лазара на подручје Плочника у Топлицу. Ту га је чекао Лазар са својом војском и Мурат I је одлучио да се повуче, али је тада освојио Ниш.¹⁶⁴⁰ У годинама које су уследиле обе стране су се припремале за одлучујући сукоб, али су Османлије приморале на предају и Солун првој половини 1387.¹⁶⁴¹

Тада је дошло до великог напада са југа. Средином 1389. преко области вазала Константина Драгаша према Косову војску је водио султан Мурат I.¹⁶⁴² Мурат I водио је своје синове, истакнуте војсковође и хришћанске вазале (византијски цар, браћа Драгаши а вероватно и краљ Марко).¹⁶⁴³ Кнез Лазар тражио је помоћ од сродника и савезника. На његовој страни у сукобу на Косову били су војници Мусића и Вука Бранковића. Краљ Срба Стефан Твртко I, кога су такође узнемиравали упади Турака, послао је кнезу Лазару војску коју је водио војвода Влатко Вуковић.¹⁶⁴⁴

1636 Јованка Калић, Срби у позном ..., 20, 54; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 220, 223.

1637 Историја српског народа, II, стр. 42.

1638 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 214;

1639 Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 120.

1640 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 113 и 215; Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 122-123; Сима М. Ђирковић, Косовска битка у међународном контексту, Глас САНУ CCCXXXVIII одељење историјских наука, књ. 3 1996, стр. 57.

1641 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 506.

1642 Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 138-139; Огледало света, или историја Мехмеда Неширије, Београд 1957, стр. 49.

1643 Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић ..., стр. 124.

1644 Сима М. Ђирковић, О саставу и снази ..., стр. 155. Скоро век после битке, превodeћи на италијански Дукину хронику, непознати преводилац са подручја Венецијанске републике, дописао је да је вођа војске из Босне био краљев рођак Влатко Влађевић. После се у делима појављује да је то Влатко Вуковић.

Поузданих оновремених података о броју војника у сукобљеним војскама нема. Најближи времену битке, али просторно далек, је запис Филипа Мезијера настао у Паризу 1397. Према њему обе војске имале су по 20.000 погинулих.¹⁶⁴⁵ Према новијим проценама, султан Мурат I могао је имати до 30.000 војника, а број војника који се борио на страни кнеза Лазара могао је бити 15.000 до 20.000.¹⁶⁴⁶

Две војске сукобиле су се на Видов дан, 15.6.1389. на Косову пољу, северно од Приштине.¹⁶⁴⁷ Према уобичајеном распореду војске, средишњим делом Османлија заповедао је султан Мурат I и тај део је вероватно био на подручју Муратовог турбета. На левом крилу Османлијама из Мале Азије заповедао је један султанов син Јакуб Челебија, а на десном други син Бајазит Јилдирим заповедао је Османлијама из европског дела Султаната. Насупрот њима средином српске војске заповедао је кнез Лазар, десним крилом Вук Бранковић, а левим Влатко Вуковић Косача.¹⁶⁴⁸

У Косовском боју десила су се два убиства која су учинила да се она оновременицима, али и потоњим генерацијама учини већом и значајнијом од Маричке битке. Због погибије српског вође и султана српски народ је запамтио битку на Косову пољу из 1389. као најважнију.

Средишњи делови обе војске вероватно су имали доста убијених, а на том делу бојишта, мала дружина српских витезова успела да се пробије до Мурата I, а један од њих по имену Милош убио је султана.¹⁶⁴⁹

1645 Сима М. Ђирковић, О саставу и снази ..., стр. 152-153; Јованка Калић, Срби у позном ..., 57. Почетком XV века у хроници писаној у Фиренци описан је и Косовски бој, а према њој Мурат је имао 140.000 војника, а Лазар 70.000 војника.

1646 Сима М. Ђирковић, О саставу и снази ..., стр. 166; Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 55, 60; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 173. Ђирковић је замислио да горња граница броја српских војника на Косову буду бројеви изнети у једном плану краљевине Угарске за борбу против Османлија, који је сачињен 1454-59. По том плану, мислило се да Босна може послати Угарској у помоћ војску од 9.000, а деспотовина 8.000, или укупно 17.000 војника. Ипак, пре тог плана Српска деспотовина је деценијама била разарана и могла је изгубити 1/3 становника из 1389. Укупна површина Лазарева (са Вуковом) и Тврткове државе била је око 120.000 километара квадратних. У Босни је могло бити 10 становника на километар квадратни, а у Србији 15 становника на километар квадратни, или 600.000 и 900.000 становника.

1647 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 111 и 215-216; Стара српска књижевност, III, стр. 195. До битке је дошло у држави Лазаревог зета Вука Бранковића.

1648 Огледало света ..., стр. 61-63, 65-68. На вероватном месту погибије Мурата I на Газиместану касније је подигнуто Муратово турбе. Према Нешрију, обе војске су употребиле и малобројне топове у боју, али главну битку водиле су коњице и стрелци.

1649 Историја српског народа, II, стр. 44; Стара српска књижевност, III, стр. 195.

После погибије Мурата, команду над турском војском преузео је Бајазит I и наредио да његов брат Јакуб буде убијен. Османлије су успеле према Нешрију „случајно” да заробе кнеза Лазара, а Бајазит I Јилдирим је наредио да му се одсече глава, или је то лично урадио.¹⁶⁵⁰ Обе стране имале су велики број погинулих и биле уморне од борбе и она је престала, а нови султан Бајазит је видео да је поражен. Због тога „брзо се враћа на исток да седне на очев престо”.¹⁶⁵¹ Косовска битка за Србе је била оно што историчари називају „пирова победа”. То је војничка победа у којој је победник претрпео превелике губитке да би могао успешно да настави рат. Зато је могуће да се сукоб опише и као победа Срба, али и као њихов пораз.

Најстарији сачувани писани податак о Косовском боју настао је 12 дана после битке. У њему један од руских монаха, који су се затекли близу Константинопоља, пише да је „кружио глас” о смрти султана Мурата I и кнеза Лазара у сукобу а да је то изазвало нереде у Турском султанату.¹⁶⁵² Краљ Твртко I писао је Трогиру 1.8.1389. и хвалио се да се његова војска вратила са малим губицима, али да је мало Турака преживело и да је њихов султан убијен.¹⁶⁵³ Твртко I је слично писао и Фиренци. У сачуваном одговору Фиренце из октобра 1389. честита се Твртку I и пише да су они у Фиренци већ чули за победу. Исти одговор наводи Видовдан као дан битке и спомиње дружину од 12 српских ратника који „мачем отворише себи пут, до Муратова шатора” и убише га.¹⁶⁵⁴ У Османлијском султанату се појавила прича да је Мурат убијен „преваром”.¹⁶⁵⁵

1650 Стара српска књижевност, III, стр. 171-172, 208; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 97 и 216; Огледало света ..., стр. 71. На месту заробљавања кнеза Лазара око 1404. био је подигнут мермерни стуб са текстом Стефана Лазаревића. У коме је писало за Лазара „посече га ... рука ... сина Амуратова.” После, Константин Филозоф Костенечки записао је да се причало да је „неки Сараже [Сараџа]” заробио кнеза Лазара.

1651 Стара српска књижевност, III, стр. 196; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 327-327. Турци су остали у логору на Косову вероватно само да прегледају рањене, преноће и сакупе снагу за повратак у Малу Азију. Срби вероватно нису преспавали у пољу, него у Вуковим насељима. Да се не понови покољ са Марице 1371. Пре него што су пошли Турци су морали распорити Мурата „од учура до бијела грла”, да би оставили утробу, а тело понели. Отишли су без много буке, као што поражени одлазе. Да су победили, као на Марици 1371. јавиле би се вести о бројним турским пљачкашким нападима на становништво у држави поражених као што је то било после Маричке битке. Када је видео да Турци одлазе и Влатко Вуковић се вратио у Краљевину Срба и Босне.

1652 Раде Михаљчић, Јунаци Косовске легенде, Београд 2001, стр. 11.

1653 G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ..., X-I, 566-567.

1654 Историја српског народа, II, стр. 44. Детаље о смрти Мурата I у Фиренци су можда сазнали из изгубљеног Твртковог писма.

1655 Алексеј А. Олесницки, Турски извори о Косовском боју, Гласник Скопског научног друштва, бр 14 (1934), стр. 60-66. Најстарији сачувани запис о

Што је временски битка постајала даља, то се јаче наглашава „победа” Турака. Око четири деценије после битке, писац живота-писа деспота Стефана, Константин Филозоф Костенечки, спомиње Косовску битку као српски пораз.¹⁶⁵⁶

Косовска легенда и Милош Обилић

Касније, људи нису могли да схвате како то Срби у области Лазаревића признају власт султана (најкасније од 1390) ако он није победио у највећем боју. Зато је у српском народу настао покушај да се објасни да су Турци „победили” у Косовском боју.

Ипак, неколико година касније влашки војвода Мирча је победио султана Бајазита I у борби на Ровинама, али је после битке пристао да постане Бајазитов вазал и плаћа данак.

После битке Лазарево тело је сахрањено у Приштини, а после неколико година патријарх и Православна црква су пренели тело и сахранили у Раваницу.¹⁶⁵⁷ Лазар је убрзо проглашен за свеца (канонизован). Хришћански свеци су, по правилу, били мученици који су се жртвовали за веру. Зато није чудно да домаћи извори тако приказују Лазара, а не као јунака и витеза. То је био један од извора онога што зовемо косовском легендом. Она је, као и свака легенда, спојила стварне догађаје и личности са измишљеним. Ако неки ликови и догађаји из косовске легенде и нису истинити, или бар потврђени, они су вршили снажан утицај вековима на Србе и понашање појединаца.

Од историјских личности поред кнеза Лазара посебно је значајан витез Милош (Обилић). У савременим изворима не спомиње се име онога ко је убио Мурата I. Изнета је претпоставка да није записано име убице султана Мурата I јер је био ниже у друштву. Можда зато Милоша, као представника ситне властеле, не именује ни Константин Филозоф у житију Стефана Лазаревића. Око 1431. он

Косовском боју код Османлија је у *Искендернами* (Александриди) насталој крајем XIV века и почетком XV века. Њен писац, је поред више певања о Александру Великом, на крају додао и историју Османлија до сукоба Бајазитових синова почетком XV века. Према његовом писању турски ратници кренули су да гоне непријатеље а оставили Мурата I са малом пратњом. На бојишту је међу телима убијених лежао српски ратник умазан крвљу. Када се Мурат I приближио он се изненада подигао и ножем убио султана. Уруц бин Адил, који је био писар у Једрену у XV веку, оставио је процену да је Мурат I у битку водио 50.000 до 60.000 ратника. Према његовом писању, после смрти Мурата I, паше су се договориле да Бајазита I прогласе за султана, а Јакуба су погубили. Затим су наставили битку, заробили Лазара и убили га.

1656 Стара српска књижевност, III, стр. 195.

1657 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 98-99.

је записао само: „беше један веома благородан” који се претварао да се предаје Османлијама, а када су га пропустили близу султана он „изненада јурну и забоду мач у” Мурата I. Опис се разликује од оног преписа Фирентинског писма из 1389. и вероватно показује да је већ почело мешање истине и измишљотине. Скоро век после догађаја „Милоша Кобилу” као убицу султана спомиње Ашикпаша-заде (Дервиш Ахмед, писао око 1484), а затим и Константин Михаиловић (око 1500). Погибија османлијског владара у боју против једне европске војске није безначајна. У историји османлијске државе то се само једном догодило, на Косову. Ипак, о тој смрти султана остало је мало поузданих вести. Касно записивање имена Милоша не оставља превише сумње у његову истинитост. Име султановог убице Османлије и Срби тешко да су могли заборавити, али је презиме неизвесније.¹⁶⁵⁸ Нема никаквих вести из времена битке о издаји Вука Бранковића, али уверљивост лажи некад је већа од уверљивости истине. Милош Обилић и Вук Бранковић ће остати за многе онакви какви су у народној песми. Један је јунак, а други је издајник.¹⁶⁵⁹

Период управе кнегиње Милице и Скопско крајиште

После погибије кнеза Лазара, Моравску кнежевину требао је наследити његов син Стефан. Мисли се да је Стефан имао око дванаест година 1389. Због тога, његова мајка кнегиња Милица управљала је Моравском Србијом. Обострани велики губици у сукобу на Косову донели су веће тешкоће Србији. Она је имала знатно мању територију од Османлијског султаната и мање људи. Тешко је могла брзо наћи замену за погинуле.

1658 Изгледа да је после битке у Турској настала тврдња да је Милош убио Мурата I „на превару”, тј. претварао се да се предаје. Милослав Самарџић изнео је замисао да није све у народној традицији потицало из српског народа, то јест прича о превари којом је Милош убио Мурата I могла је доћи од Османлија, односно Срба који су њих служили. Османлије су смрт султана у борби прихватили лакше као превару Милоша, а презиме Кобила би било део њиховог ругања убици султана. У време када је име Милоша записано, међу Османлијама је било много људи, на двору и у војсци, који су говорили српски. У српском народу усмено је сачувано презиме Обилић, а можда је међу Османлијама само искривљено право презиме у Кобилић.

1659 Свето писмо ..., Јеванђеље по Матеју 6:17-56. Кнез Лазар је описиван као хришћански мученик. Зато је угледање на *Свето писмо*, тј. последњу вечеру Христову са његовим најближим следбеницима (апостолима) делимично утицало на стварање легенде о издајнику. Као што је Христ на Последњој вечери открио пратиоцима да ће га један од њих издати, и кнез Лазар пред битку вечера са својим најближим саборцима, а у току вечере говори се о издајнику.

Користећи неспремност Срба за нови рат, са севера у област којом је управљала кнегиња Милица ушао је краљ Сигисмунд. У својим повељама он је изјављивао да иде у рат против Срба побуњеника својих, а у првој половини новембра 1389. био је код Борача на Руднику.¹⁶⁶⁰

Према савету патријарха а на државном сабору Милица је одлучила да Моравска кнежевина прихвати вазалне обавезе према султану Бајазиту I а тако избегне нове турске нападе. Млади Стефан Лазаревић отишао је Бајазиту I, и султану као жену одвео своју сестру Оливеру „како би се христоименито стадо спасило од вукова који су га клали”.¹⁶⁶¹ Вазалство је успостављено до средине 1390. а тада су почели заједнички напади Срба и Османлија на Мачву.¹⁶⁶² Моравска Србија је давала вероватно и новчани данак султану.

Према Константину Филозофу, када је Стефан Лазаревић постао „пунолетан”, то јест довољно стар да буде витез, почео је да преузима власт у Моравској кнежевини. То је било пре његовог учешћа у војном нападу против Мирче у мају 1395.¹⁶⁶³ Кнегиња Милица се замонашила као монахиња Евгенија, али је и даље вршила утицај на управу Моравском кнежевином.¹⁶⁶⁴

Бајазит I је припојио својој држави Солун 1394. Османлије су га задржале до пораза код Ангоре, а око 1403. вратиле Византији. Вук Бранковић је морао да напусти Скопље. Крајем 1391. или почетком 1392. године у град је ушла султанова војска, а са њом је дошло и османлијско становништво. Скопље је постало седиште Бајазитовог намесника и створено је Скопско крајиште које је било полазиште за многе османлијске војне нападе.¹⁶⁶⁵

Из његове повеље Хиландару издате у новембру 1392. видимо да је Вук Бранковић пристао да постане Бајазитов вазал и да плаћа

1660 Стара српска књижевност, III, стр. 196; G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ..., X-1, 516. И тврђаву до које је стигао Сигисмунд замишља својом, то јест одметнутом. Зато пише: „castrum nostrum Boroch”.

1661 Стара српска књижевност, III, стр. 197. Ти вукови су и Угари и Османлије.

1662 Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 23 (99).

1663 Стара српска књижевност, III, стр. 199, 203; Марко Шујица, Вук Бранковић и састанак у Серу, ЗРВИ 45 (2008), стр. 253, 260-262. Стефан Лазаревић је био пунолетан најкасније на састанку балканских вазала султана Бајазита у зиму 1393/94. у Серу, када је представљао Моравску Србију. Тада је морао имати најмање пуних 14. година. Зато је могао бити рођен 1379. или пре те године.

1664 Стара српска књижевност, III, стр. 223; Историја српског народа, II, стр. 110; Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 72.

1665 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 454; Халил Иналџик, Османско ..., стр. 28; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., 141; Владислав Скорић, Сарајево и његова околина, (Београд 1985), са www.mediafire.com (јун 2016), стр. 53-55, 59. После Јигит-бега (1392-1414), од 1414. скоро пола века бегови Скопског крајишта били су Исак-бег и његови синови Барак и Иса-бег.

данак султану.¹⁶⁶⁶ Јужније, Ђурађ II Страцимировић Балшић напустио је сарадњу са Османлијама 1391. године, а они су заузели Скадар 1393.¹⁶⁶⁷

У Видинској Бугарској Иван Страцимир је између 1388. и 1393. постао вазал султана, а после дуже опсаде у јулу 1393. Турци су опустошили Трново и Трновску Бугарску припојили своме царству.¹⁶⁶⁸ Бугарски патријарх је одведен у ропство, а црква потчињена Васељенској патријаршији.

Дубровник, поглед на стари део града 2007.

1666 Ф. Миклошич, 222-223; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 198. У Вуковој држави од 1392. уведено је сакупљање „данка Турцима“, а он је ослободио поседе Хиландара у својој држави тог давања и лично плаћао њихов део (око 95 дуката).

1667 Историја српског народа, II, стр. 51-52.

1668 Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 121. Заробљени Иван Шишман живео је као затвореник султана до 1395.

7.

Срби између Османлија и Угара крајем XIV и у првој половини XV века

Одметање вазала од Бајазита I и област Балшића крајем XIV века

На састанку Бајазита I са његовим вазалима у Серу 1393-94. султан је изгледа прво хтео да их побије. Неке од вазала то је одвело у побуну. Већ, 1394. осамосталио се цар Манојло II Палеолог, а браћа краља Марка, Андријаш и Дмитар Мрњавчевић отишли су на север у Угарску, где су постали феудалци краља Сигисмунда.¹⁶⁶⁹ На одметање Манојла II, Бајазит I је одговорио тако што је напао Цариград. Ђурађ II успео је преотети Скадар, Дриваст и трг Свети Срђ у другој половини 1395. од Турака. Истовремено, тражећи помоћ и заштиту, нудио је те градове Венецији. После оклевања, Венеција је узела подручје од Скадарског језера до ушћа Бојане са градовима Скадром, Дривастом и Светим Срђом у априлу 1396. Заузврат, она се обавезала да исплаћује одређену суму новца сваке године, а да га помаже по потреби. Ђурађ II остао је делимично заштићен Венецијанцима од Турака у својој држави западно од Бојане, са Баром и Улцињем.¹⁶⁷⁰

Краљевина Срба и Босне у време Стефана Дабише и краљице Јелене

Стефана Твртка I наследио је сродник Дабиша.¹⁶⁷¹ После вести да је умро краљ Стефан Твртко I, Дубровник се договорио са Санко-

1669 Иван Ђурић, Сумрак Византије: Време Јована VIII Палеолога 1392-1448, Београд 2007, стр. 39-41, 49, 52. Манојло II био је ожењен Јеленом, кћерком Константина Драгаша. Из тог брака рођени су последњи цареви Византије Јован VIII и Константин XI.

1670 Историја српског народа, II, стр. 54-56. Балшићи су изгубили једног непријатеља са којим су ратовали око поседа, када је у мају 1396. погинуо је Радич Црнојевић, који је држао подручје Грбља, Паштровића и Будве.

1671 Мавро Орбин, Краљевство Славена, 422; Ј. Мргић, Северна Босна ..., 87-88. Постоји претпоставка да је он био син млађег Твртковог стрица Нинослава.

вићима да републици продају жупу Конавле.¹⁶⁷² То је био самовољни покушај властеоске породице, да без сагласности владара, преда један део државе странцима. Уз пристанак краља Дабише, његове војводе Влатко Вуковић и Павле Раденовић ушли су у област Санковића, узели жупу Конавле и поделили је међу собом крајем 1391.¹⁶⁷³

Крајем 1391. или у првим месецима 1392. у источну Босну су ушли Турци.¹⁶⁷⁴ Старешину Косача, војводу Влатка Вуковића наследио је средином 1392. синовац, војвода Сандаљ Хранић Косача.¹⁶⁷⁵

Водећи рат против побуњеног племства на југу своје државе, Сигисмунд је ушао у Усору и у јулу 1394. био је код града Добор, кога су држали побуњени Хорвати. После победе, Сигисмунд је узео Усору и Соли. Стефан Дабиша је пристао да се састане средином 1394. са Сигисмундом призна да је вазал угарског краља и одрекне се власти над делом Далмације и Хрватске.¹⁶⁷⁶

У септембру 1395. у Краљевој Сутјесци умро је краљ Стефан Дабиша. Уз пристанак босанске властеле, власт је преузела његова жена Јелена (1395-1398). Она је била прва жена за коју знамо да је сама владала у средњовековним српским земљама. Краљ Сигисмунд спремао је рат против султана Бајазита I, а ништа није учинио против Јелениног преузимања власти у Босни.¹⁶⁷⁷

Пораз Сигисмунда код Никопоља 1396. и владавина Јелене у Краљевини Срба и Босне олакшали су ширење утицаја великих властелинских породица које је почело у време владавине Стефана Дабише. У то време издвајају се три породице Косаче, Павловићи и Хрватинићи. Старешина Павловића, војвода Павле Раденовић управљао је облашћу од Врхбосне и Устиколине на југозападу до Олова на северу, а на истоку држао је Добрун и Вишеград. После победе над Санковићима, узео је и Требиње са западним делом Конавла. Средња Босна од Коњица на југу до Зенице и Бобовца на

1672 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 123-126. Санковићи су издали повељу у априлу 1391. године којом признају власт Дубровника над Конавлима.

1673 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 339-341.

1674 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 342. У одбрани се истакао Хрвоје Вукчић, а као награду, од краља Стефана Дабише повељом је добио Какањ.

1675 Историја српског народа, II, стр. 58; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 342, 363-364. После погибије Радича Црнојевића, Сандаљ је узео и привремено држао Будву (1396-1398), али после њу је узео Ђурађ II Страцимировић Балшић.

1676 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae* ..., X-2, 178, 442-443; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 348; Сима М. Ћирковић, Историја ..., стр. 173-174; Јелена Мргић, Северна Босна ..., стр. 89. Остарели Стефан Дабиша, који није имао деце обећао је да ће после његове смрти круна краља Срба и Босне припасти Сигисмунду.

1677 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 350-351. Пример Босни за владавину жене дала је Угарска у којој се нешто слично десило десетак година раније.

северу остала је под непосредном влашћу краља Срба и Босне. Поседи Хрвоја Вукчића и његовог брата Вука на истоку почињали су од горњег тока Лашве и горњег и средњег тока Врбање. Држали су подручје горњег Врбаса, до Врбашког града на северу, а на западу њима је припадала горња Сана са Кључем, а на југу су држали Дивно, Ливно и поседе до Далмације. Већином земље источно од Неретве управљале су Косаче. На истоку њима су припадали Оногшт, Пива, доња Тара и подручје све до доњег тока Лима са Милешевом, а на југоистоку су држали источни део Конавла.¹⁶⁷⁸

Босна око 1412.¹⁶⁷⁹

1678 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., 65-68; Владимир Ћоровић, Историја Босне, 341; Сима М. Ћирковић, Историја ..., 217; Историјски атлас, стр. 51, 58.

1679 Историјски атлас, стр. 58.

Битке на Ровинама и код Никопоља

Око врховне власти над Влашком сукобљавали су се краљ Угарске и султан Османлија. У боју на Ровинама против влашког војводе Јована Мирче, са Бајазитом I су били његови вазали краљ Марко, Константин Драгаш и Стефан Лазаревић. Константин Филозоф приписује краљу Марку речи: „... молим Господа да хришћанима буде помоћник, а ја нека први погинем”. Погинули су краљ Марко и Константин Драгаш. Војвода Мирча, Сигисмундов штићеник, победио је на Ровинама 17.5.1395. и Бајазит I се повукао јужно од Дунава, али је припојио земље погинулих вазала.¹⁶⁸⁰ Упркос победи, Мирча је вероватно пристао да даје данак султану.¹⁶⁸¹

Вук Бранковић није био веран вазал султана. Вукови одреди се не спомињу у Бајазитовој војсци на Ровинама, а ни 1396. у борби код Никопоља. У то време, од јануара 1395. до јануара 1396. због напада Турака, Вук је дао на чување у Дубровник око 600 килограма сребра и неколико килограма злата.¹⁶⁸² После победе код Никопоља, султан је довршио нападе на Вука Бранковића, кога је затворио крајем 1396.¹⁶⁸³ Бајазит I узео је скоро сву Вукову државу са Приштином, али је трајније задржао само важније тврђаве, Звечан и Јелеч и у њима је оставио своје војнике. Мањи део Вукове државе, то јест баштину жупу Дреницу са Вучитрном оставио је Вуковој жени Мари и синовима, која је 1397 постала удовица. Већи део Вукове земље дао је кнезу Стефану Лазаревићу, али је и он на тим деловима своје области морао трпети султанове војне посаде и царинике.¹⁶⁸⁴

У Угарској се око Сигисмунда окупила велика крсташка војска. Он је прешао Дунав са око 60.000 војника (Угари, Франци, Немци, Енглези) крајем августа 1396. Крећући се низ Дунав, преко Видина, стигао је до тврђаве Никопољ. Ту је дошло до битке са Бајазитовом војском 25.9.1396. Први успешан напад франачких витезова био је заустављен, а Бајазитова војска кренула је у победнички противна-

1680 Стара српска књижевност, III, стр. 203; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 218. К. Филозоф записао је да је битка била 6903. као и стари летописац. Како је била у мају то је 1395. Изјава коју он приписује краљу Марку више је подударна са усменом народном традицијом која описује Марка као јунака који се бори против Турака, него са султановим вазалом.

1681 Момчило Спремић, Турски трибутари у XIV и XV веку, Историјски гласник, 1-2, Београд 1970, стр. 48 са напоменом 4; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 193.

1682 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 142-146; Историја српског народа, II, стр. 54.

1683 Историја српског народа, II, стр. 58.

1684 Ф. Миклошич, 231; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 220; М. Орбин, Краљевство Славена, 381. Заробљени Вук је умро у октобру 1397.

пад. Већина вођа Сигисмундове војске је убијена, или заробљена, а краљ се спасао попевши се на један брод на Дунаву.¹⁶⁸⁵

После победе, Бајазит I и његов вазал Стефан Лазаревић упали су и у Угарску а опљачкали су Сремску Митровицу и Земун.¹⁶⁸⁶ После победе код Никопоља, Османлије су припојиле крајем 1396. Видинску Бугарску својој држави, а последњи бугарски цар Иван Страцимир је заробљен и убијен.¹⁶⁸⁷

Против кнеза Стефана Лазаревића побунили су се неки његови великаши на подручју Рудника и Топлице. Они су тражили подршку Бајазита I и оптужили Стефана да је у време упада Турака у Босну почетком 1398. тајно сарађивао са Угарима. Стефан је побуну угушио. Да би га ослободиле од оптужби, код Бајазита I су ишле кнегиња Милица и монахиња Јефимија, а затим и Стефан пре краја новембра 1398.¹⁶⁸⁸

Деспот Стефан Лазаревић

Захваљујући новцу који су чували у Дубровнику и Котору, а приближивши се султану Бајазиту I, наследници Вука Бранковића успели су да у првој половини 1402. а пре Ангорске битке у којој су били са својим војницима, поново загосподаре делом Вукових поседа. То су били поседи које су држали Лазаревићи, тј. део Косова, део Полимља, крај око Сјенице и Брскова. Према месту издавања повеља Бранковића, њихово седиште било је у Вучитрну (Вучији Трн) а изгледа да њима није враћена Приштина.¹⁶⁸⁹ У српским вазалним областима Звечан (код Косовске Митровице), Јелечу (на истоку од Новог Пазара) постојале су мале чете Османлија, а у Глухавици (јужно од Новог Пазара) кадија. Присуство султанових службеника у тим местима од 1396. показује да су то одвојени делови султанове Скопске крајине.¹⁶⁹⁰

У то време Тимурленк (Тамерлан), који је господарио огромним простором у централној Азији и разорио Месопотамију, спремао је напад против Бајазита I. Тимурленк је против Бајазита I побунио део

1685 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 31-33. Крајем 1396. Сигисмунд је допловио до Дубровника. Део заробљених касније је откупљен и ослобођен.

1686 Стара српска књижевност, III, стр. 205.

1687 Д. Попов и други, Историја Бугарске, стр. 121.

1688 Стара српска књижевност, III, стр. 200-201; Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 188; Историја српског народа, II, стр. 114-115.

1689 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 143-146, 151-154; Историја српског народа, II, стр. 105.

1690 Јованка Калић, Епископски градови ..., стр. 436-437; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 152.

емира из Анадолије. Затим је затражио од Бајазита I да одметнутим емирима врати власт. До одлучујуће битке дошло је крајем јула 1402. код Ангоре (данашње Анкаре). У борби су као Бајазитови вазали учествовали Стефан и Вук Лазаревић, те Гргур и Ђурађ Бранковић. Према писању К. Филозофа, нарочито храбро борио се Стефан Лазаревић, са својом коњицом. Он је покушавао да ослободи опкољеног султана Бајазита I, али без успеха.¹⁶⁹¹

Бајазитова војска и синови су се разбежали. Најстарији син Сулејман је узео из престонице Бурсе благо и прешао у европски део Турског царства, Румелију, а Једрене одабрао за престоницу. Монголска војска ушла је у напуштену престоницу Бурсу и спалила је. Тимурленк се задовољио тиме што је Сулејман признао његову власт и повукао се из Мале Азије.¹⁶⁹²

Враћајући се из битке браћа Лазаревић и Ђурађ Бранковић пролазили су кроз Цариград у августу 1402. и ту је дошло до свађе Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, а Стефан је уверио Византинце да затворе Ђурђа.¹⁶⁹³ Савладар и синовац Манојла II, цар Јован VII сусрео се са Стефаном Лазаревићем и дао му титулу деспота, највишу после царске.¹⁶⁹⁴ У време битке код Ангоре, Манојло II био је у Паризу и тражио је помоћ против Бајазита I. Вест о заробљавању Бајазита I убрзала је повратак Манојлов, а Византија се споразумела са Бајазитовим сином Сулејманом према коме је поново добила Солун и престала плаћати вазални данак 1403.¹⁶⁹⁵

Ђурађ Бранковић ослободио се из заробљеништва и отишао Сулејману да од њега добије подршку у борби против Лазаревића.¹⁶⁹⁶ Можда је настојао да врати део очевине, јер су Лазаревићи изгледа у марту 1402. још држали Приштину.¹⁶⁹⁷

1691 Стара српска књижевност, III, стр. 205 и 207-208; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 220-221; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 41-42. У току битке део Бајазитових војника из Анадолије прешао је својим емирима и Тимурленку. Монголи су заробили Бајазита I и Оливеру. Султан је умро у монголском заробљеништву (у марту 1403), а Оливера је пуштена на слободу.

1692 Халил Иналцик, Османско ..., стр. 27, 119-120; Гавро Шкриванић, Ангорска битка, Војноисторијски гласник 2 (1964), стр. 71, 73. Од 1402. престоница је пренета у Једрене.

1693 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, 147-148; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 221; М. Орбин, Краљевство Словена, 382.

1694 Стара српска књижевност, III, стр. 208 и 211-212; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 43-44 са напоменом 13. Стефан је добио звање деспота као лично, а не наследно, и уговорио да се за њега уда Јелена, сестра жене цара Јована VII. Постоји запис да се деспот Стефан женио у септембру 1405. године, али других писаних трагова о Јелени у Србији нема.

1695 Иван Ђурић, Сумрак Византије ..., стр. 107-111.

1696 М. Орбин, ... стр. 382.

1697 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, 194-195.

Лазаревићи су путовали морем до Улциња. Ту су се срили са зетом Ђурђем II Страцимировићем Балшићем и од њега добили део војске. После су ишли преко Скадра према Косову.¹⁶⁹⁸ Код манастира Грачанице крајем новембра 1402. дошло је до битке између Лазаревића и Ђурђа Бранковића, кога је тада помагала Сулејманова турска војска.¹⁶⁹⁹ У време овог сукоба, Гргур Бранковић је вероватно био заробљен код Монгола, а касније је откупљен.¹⁷⁰⁰

После тешко достигнуте победе Лазаревићи су отишли у Ново Брдо, а у њему је дошло до свађе. Деспот Стефан оптужио је брата Вука да је због њега погинуло сувише војника. Свађа је била таква да је Вук Лазаревић једно време напустио брата и отишао Сулејману.¹⁷⁰¹ Браћа су се привремено измирила 1404.

Једну деценију у Османлијском султанату водиле су се борбе за власт између браће Сулејмана, Исе, Мусе и Мехмеда I. Ти сукоби и слабљење средишње власти довели су до непоштовања вазалних обавеза према Османлијама. После пораза Бајазита, од краја 1402. године деспот Стефан Лазаревић се осетио ослобођеним од Турака.¹⁷⁰²

Целе 1402. године краљ Сигисмунд је боравио у Чешкој, а у Угарској се ширила буна за смењивање краља и довођење на власт Ладислава Напуљског.¹⁷⁰³ Сигисмунду је требала подршка сваког прослављеног ратника. Због тога, у неком тренутку од новембра 1403. до средине априла 1404. деспот Стефан прихватио је личне вазалне обавезе према Сигисмунду, а заузврат је добио као лично властелинство Мачву и Београд.¹⁷⁰⁴

Деспот добио је више земљопоседа у Угарској (Земун, Купиник, Митровицу, Сланкамен) и постао је значајан учесник угарских државних сабора.¹⁷⁰⁵ „У славном граду Борчи” (Борач), у децембру 1405. деспот Стефан потврдио је раније повеље српских владара Дубровчанима.¹⁷⁰⁶

1698 Стара српска књижевност, III, стр. 214; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 45.

1699 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 221; Стара српска књижевност, III, стр. 214-215; Владимир Ћоровић, Историја Срба, II, Београд 1989, стр. 25. Ћоровић је мислио да је ова битка могла бити први извор за народну причу о издаји Бранковића у боју из 1389. на Косову пољу, јер у борби 1402. на истом подручју син оптуженог Вука Бранковића заједно са Османлијама борио се против синова кнеза Лазара.

1700 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, 147-148; Орбин 382.

1701 Стара српска књижевност, III, стр. 215-216.

1702 Стара српска књижевност, III, стр. 205-206.

1703 Историја српског народа, II, 70; С. Гашпаровић, Србија и Угарска ..., 46, 49.

1704 Стара српска књижевност, III, 218; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 50-51 са напоменом 34.

1705 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 55.

1706 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-1, стр. 200-204.

Прва владавина Стефана Остоје и Хрвоје Вукчић

Крај XIV века је период у коме су се фрањевци хвалили како су превели у католичанство неколико десетина хиљада „јеретика” у Краљевини Срба и Босни.¹⁷⁰⁷

У јануару 1398. у Босну су ушли Бајазитови синови и њихов вазал Стефан Лазаревић, а напад је користио и Остоја Котроманић. Део властеле предвођен војводом Хрвојем подржао је уздизање Стефана Остоје за краља, а нареди су потрајали неколико месеци најкасније од марта до почетка јуна 1398.¹⁷⁰⁸ Краљ Сигисмунд покушао је зауставити уздизање краља Стефана Остоје и јачање војводе Хрвоја. Са војском, продро је у област Врбаса (Доњи крајеви) у јулу и августу 1398. али је био приморан да се повуче.¹⁷⁰⁹ Краљица Јелена није могла да се избори против Остоје и Хрвоја,¹⁷¹⁰ а од предаје власти она се у писаним изворима јавља са народним именом Груба.¹⁷¹¹

Новом краљу недостајало је новца и одлучио је да прихвати понуду да Дубровнику прода део државе.¹⁷¹² Продаја Сланског приморја од Стона до Курила, то јест Дубровника уговорена је 1399.¹⁷¹³

1707 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 366.

1708 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 423; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 357-359. Према Орбину, Остоја је морао потиснути и Твртка II, који је покушао узети престо. У документима из Дубровника, за Остоју од маја 1398. пише „rex Bossine”.

1709 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 359-360, 370. Пратећи повлачење Сигисмунда, Хрвоје је освојио жупу Дубица на северу и задржао је неколико година до 1402.

1710 Л. Накаш, *Конкордацијски рјечник ...*, стр. 65-68. Према повељи која је писана „на столномъ мнстѸ Ѹ сѸтнѸнѸ”, Стефан Остоја желео је да „платити” војводи Хрвоју за верно служење и дао је њему и његовом сину Балши Ливно, у децембру 1400.

1711 Дубравко Ловреновић, *Стећци ...*, стр. 100 (104); Шефик Бешлагић, *Лексикон стећака*, 133. У запису на стећку Вигња Милошевића који почиње са знаком „†” пише: „У име Оца и Сина и Светога Духа амин. Овде лежи Вигањ Милошевић. Служи бану Стипану, и краљу Твртку, и краљу Дабиши, и краљици Груби и краља Остоју. И у то врме дође и свади се Остоја краљ са херцегом и са Босном, и на Угре пође Остоја. То врме мени Вигњу дође конач и легах на свом племенитом под Кочерином, и молим вас, не наступајте на мене. Ја сам био како ви јесте, а ви ћете бити како јесам ја.”

1712 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 423. Према Орбину, краљ Остоја није имао довољно новца да исплати војнике у градовима, када је узео власт 1398. Због тога је пристао да преговара о продаји дела државе Дубровнику.

1713 Раде Михаљчић, *Повеља краља Стефана Остоје Дубровчанима*, Грађа о прошлости Босне, I, са www.anurs.org (марта 2015), стр. 123-128; Л. Накаш, *Конкордацијски рјечник ...*, стр. 62-63. О предаји те територије „Стефан краљ Србима, Босни и Приморју” у јануару 1399. издао је повељу „на Ѹсорн ва славном нашон вонсѸн Ѹ лншннѸнѸ”. Као сведоци, који су се сагласили са продајом уписани

У Угарској, Сигисмунд је дошао у сукоб са властелаом, која је држала краља неколико месеци у затвору 1401. То је искористио Хрвоје. Он је приморао (од средине 1401. до средине 1402) Задар, Трогир и Шибеник да признају власт Ладислава. У Далмацији главни противник Хрвоја био је Сплит, али Ладиславови бродови, уз помоћ Хрвоја, приморали су на предају и Сплит у другој половини 1402.¹⁷¹⁴

Незадовољна властела позвала је Ладислава Напуљског да дође из Италије и узме краљевску круну 1402. Међу онима који су Ладислава дочекали у Задру у јулу 1403. био је и војвода Хрвоје Вукчић Хрватинић. Ладислав се није усудио да оде дубље у Угарску, него се крунисао у Задру.¹⁷¹⁵

Ладислав је дао титулу херцега сплитског Хрвоју Вукчићу у новембру 1403. Дао му је непосредно острва Брач, Хвар и Корчулу. Пре него се повукао у Италију, оставио је Хрвоја као свог управника у Угарској, Далмацији и Хрватској.¹⁷¹⁶

У савезу са присталицама Ладислава Напуљског, краљ Стефан Остоја тражио је од Дубровника да призна врховну власт краља Срба и Босне и развије његову заставу на зидинама средином 1403. Када је тај захтев одбијен, Остојина војска опљачкала је дубровачку територију. Нападима са бродова, Дубровчани су палили краљева насеља на обали и ометали увоз соли преко Котора у Краљевину Срба и Босне.¹⁷¹⁷

Српска деспотовина и последњи Балшић

Ђурђа II Страцимировића наследио је син Балша III (1403-1421). Венеција је уверила Улцињ, Бар и Будву да пређу под њену власт 1405. Да би водио успешније рат против Венеције, Балша III прихватио је вазалне обавезе према Сулејману. Слично је поступила и Венеција и пристала је средином 1409. да плаћа данак Сулејману у замену за неузнемиравање њених поседа у Зети и северној Албанији.¹⁷¹⁸ Крајем 1408. поново је дошло до свађе деспота Стефана и његовог брата Вука Лазаревића. Узрок за сукоб је био

су, вероватно редом према значају, Хрвоје Вукчић Хрватинић, Павле Раденовић, војвода Сандаљ Хранић Косача и неколико других властелина.

1714 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 367-371.

1715 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 371-372; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 47.

1716 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 425; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 377; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 47-47.

1717 Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 423-425; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 374-376.

1718 *Историја српског народа*, II, 78-79.

захтев Вука да му брат да једну области. Вук се обратио за помоћ Сулејману. У фебруару 1409. Турци су упали у Деспотовину преко Косова, а у лето стигли су до зицина Београда, у који се склонио деспот Стефан 1409. Без снаге да порази Турке, Стефан је морао да преговара са братом Вуком и да њему да део државе, вероватно области јужно од Западне Мораве. Вук Лазаревић и Бранковићи признали су врховну власт Сулејмана.¹⁷¹⁹ Деспот Стефан се одлучио да подржи Мусу у борби против брата Сулејмана. У близини Цариграда Сулејман је победио Мусу и деспота Стефана у јуну 1410. После пораза деспот Стефан је посетио Цариград. Сулејман је послао своје вазале Вука Лазаревића и Гргура Бранковића да узму власт у деспотовој земљи, али на путу њих су ухватили Мусини људи и убили у јулу 1410.¹⁷²⁰ То је омогућило деспоту Стефану да под своју власт врати територију коју је дао брату 1409.

Почетком 1411. Мусине присталице су убиле Сулејмана, а Муса је завладао европским делом Турског султаната (1411-1413).¹⁷²¹ У азијском делу владао је Мехмед I.

После убиства Сулејмана, дошло је до разлаза деспота Стефана и Мусе. Мусина војска уништавала је 1412. јужне делове српских земаља и покушала заузети Ново Брдо.¹⁷²² У октобру 1412. Ђурађ Бранковић се вратио, преко Солуна, у Српску деспотовину и дошло је до мирења деспота Стефана и његовог сестрића.¹⁷²³

Следеће, 1413. Мусина војска пљачкала је подручје од Ниша до Крушевца.¹⁷²⁴ Деспот је послао своју војску под вођством Ђурђа Бранковића да са војском Манојла II помогне Мехмеда у одлучујућој борби против Мусе. У борби под планином Витоша, на реци Искру у јулу 1413. Муса је био поражен и убијен.¹⁷²⁵ Султан Мехмед I (1413-1421) обновио је јединство Османлијске државе, а деспот Стефан је признао султана за свог господара и од њега добио Копријан и Знепоље на југоистоку Српске деспотовине.¹⁷²⁶

1719 Стара српска књижевност, III, стр. 224-225; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 383; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 63-64.

1720 Стара српска књижевност, III, стр. 227-228; Љубомир Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 222. После пораза у јуну 1410. у Цариграду Манојло II је примио свечано Стефана Лазаревића и потврдио му деспотску титулу.

1721 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 65.

1722 Љубомир Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 223.

1723 Стара српска књижевност, III, стр. 235, 238-239; Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 90.

1724 Љубомир Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 223; Стара српска књижевност, III, стр. 235, 238-239.

1725 Стара српска књижевност, III, стр. 239-240; Љубомир Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 224; Милош Ивановић, Властела Државе ..., 92.

1726 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 75.

У борби против Венеције, Балша III добио је савезника у војводи Сандаљу Хранићу, који се оженио 1411. Јеленом, мајком Балше III, а сестром деспота Стефана Лазаревића. Следеће, 1412. Балша III узео је Бар од Венеције, а после преговора припали су му и Будва и Улцињ. После тога, Сандаљ је покушавао заузети Котор 1412-1414. Рат Угарске против Венеције покушао је користити Балша III затворио је 1419. Венецијанце у Зети и отео Венецији Дриваст. У то време у Котору је одлучено да се уговори признавање власти Венеције. То је завршено средином 1420. Венеција је успела да заузме и Будву. Напади на Котор Балше III у зиму 1420-21. су прекинути јер се он разболео.¹⁷²⁷ Отишао је на двор ујака деспота Стефана Лазаревића и своју област предао је њему. На двору деспота, Балша III умро је вероватно крајем априла 1421.¹⁷²⁸

Прва владавина Твртка II и друга владавина краља Остоје

После одласка Ладислава Напуљског из Далмације, краљ Остоја обуставио је нападе на Дубровник и крајем 1403. године измирио се са краљем Сигисмундом. Тим измирењем изазвао је непријатељство херцега Хрвоја. У отвореном сукобу који је трајао између њих 1404. године, веран Стефану Остоји остао је само Бобовац. То није било довољно, Остоја је морао побећи Сигисмунду у Угарску у мају 1404. Под изговором да уклања Остојине присталице, Сандаљ Хранић Косача затворио је Радича Санковића и проширио своју власт западно од доње Неретве. Под заштитом херцега Хрвоја, средином 1404. у Краљевини Срба и Босни појавио се краљ Стефан Твртко II.¹⁷²⁹ Војска Сигисмунда ушла је у Босну а вероватно у септембру 1404. а Остоја је враћен у Бобовац. Сукоб Сигисмунда против већине босанске властеле и Твртка II наставио се у годинама после без већих промена.¹⁷³⁰ Босном је владао Твртко II, који се измирио са Дубровником 1405.¹⁷³¹

1727 Историја српског народа, II, стр. 91, 96-98.

1728 Стара српска књижевност, III, стр. 244; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 225; Према старим српским летописцима Балша III умро је 28.4.1421.

1729 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 422; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 383-387, 389. Према Орбину, Твртко II је ванбрачни син Твртка I и племкиње Вукосаве.

1730 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 389-397.

1731 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 69-71. У јуну 1405. Стефан Твртко II Твртковић издао је повељу Дубровчанима, а за сукоб је кривио „Остоју бившег краља Босне“.

Сукоб је трајао до 1408. Тада је Сигисмунд довео велику војску на подручју Усоре у септембру и октобру 1408.¹⁷³² Порази су уверили већину властелина из Краљевине Срба и Босне да се треба мирити са Сигисмундом. Крајем 1408. се покорио и Хрвоје, а Сигисмунд је прихватио херцега као вазала.¹⁷³³

Од Сигисмундовог напада 1408. године, краљ Остоја се зближио са војводом Сандаљем, а заједнички су наставили борбу против краља Твртка II и херцега Хрвоја. Твртко II смењен је са престола 1409. а као краљ у Босни остао је само Стефан Остоја.¹⁷³⁴

Незадовољан краљем Остојом, Сигисмунд је ишао против њега од августа до новембра 1410. Намеравао је да према уговору из 1394. буде крунисан круном Краљевине Срба и Босне.¹⁷³⁵ Угрожена од Угара, босанска властела се за помоћ обратила Османлијама. Они су послали своје чете да помогну Сандаљу. Угарска војска поново је упала у Босну у пролеће 1411. године, али до почетка октобра 1411. договорено је измирење. Краљ Остоја морао се одрећи Усоре и Соли, које су предате Сигисмундовим феудалцима.¹⁷³⁶

У то време, Сребреница је дата деспоту Стефану Лазаревићу изгледа у јулу 1411. када је он био на сабору властеле у Будиму, а присутни су били и Остоја и моћни босански властелини.¹⁷³⁷

1732 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 399-400; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 59-60 са напоменом 67. У средњовековним сукобима властела је углавном заробљавана да би признала власт победника, или да би се за њено ослобађање добио откуп од родбине. Сигисмунд је заробио више босанских властелина и код града Добора наредио је да се око 170 заробљених властелина обезглави, а њихова тела да се баце у реку Босну.

1733 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ...*, X-4, 682, 687; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 400; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 61. У знак сећања на ту победу Сигисмунд је створио у децембру 1408. витезове Змајевог реда, да се боре против „многобожаца и шизматика”. Мало необично, али први на списку тих витезова био је православцац („шизматик”) за кога у повељи пише „наш верни деспот Стефан”.

1734 Л. Накаш, *Конкордацијски рјечник ...*, стр. 72; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 400-402; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 62. Ладислав Напуљски видео је да је његов покушај да постане угарски краљ пропао и у јуну 1409. продао је Венецији своје поседе у Далмацији за 100.000 дуката. Војвода Сандаљ Хранић отео је Дријева, на ушћу Неретве, од херцега Хрвоја 1410. Тако је држао велико подручје од Дријева до Милешева на истоку.

1735 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 404; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 66. У то време, Сигисмунд је одузео свом вазалу и савезнику херцегу Хрвоју Сребреницу, коју је Хрвоје држао од 1409.

1736 В. Ћоровић, *Историја Босне*, 406-407; С. Гашпаровић, *Србија и ...*, 67. У то време, и војвода Сандаљ и кнез Павле признали су да су вазали Сигисмунда.

1737 Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 67-72; Михаило Динић, *За историју ...*, I, стр. 56 (510). Према писаним изворима, Сребреница је била под угарском управом у мају 1411. године, а 15. маја 1413. се спомиње као део Српске деспотовине. Ако није предата у јулу 1411. деспоту Стефану, друга прилика да се то догоди била је у време окупљања у Будиму у мају и јуну 1412.

У мају 1413. војвода Сандаљ отишао је да помогне свом шураку Стефану Лазаревићу, који је био умешан у борбе између Мусе и Мехмеда I. То је искористио херцег Хрвоје и опљачкао Сандаљеве области. Ни херцегови противници, међу којима је био славонски бан Павле Чупор, нису мировали, него су оптужили херцега да помаже Турке против хришћана. Због тога, краљ Сигисмунд је наредио да се Хрвоју одузму сви поседи.¹⁷³⁸

Учвршћивање Османлија у Краљевини Срба и Босни

Оставши без договора са Сигисмундом, Хрвоје је послао свог протовестијара да тражи помоћ од Мехмеда I крајем 1413. Мехмед I искористио је тај позив и послао велику војску у Босну средином 1414. Војвода Сандаљ се повукао у планинске пределе и пустио турску војску, а ни војска краља Остоје није излазила из утврђења. У то време, са Турцима у Босни поново се појавио краљ Твртко II.

После позива херцега Хрвоја османлијске чете су неколико месеци пљачкале по Босни у првој половини 1415. године, а после по Далмацији и Хрватској до Истре.¹⁷³⁹ Изгледа да је Остоја признао султанову власт и почео плаћати данак после напада у првој половини 1415.¹⁷⁴⁰

У јуну 1415. већина војске, Шаха Мелека се повлачила из Краљевине Срба и Босне, а Дубровчани су слали Сигисмунду извештаје да је у Босни остало мало Турака, а да области Босне невољно дају султану данак, само да би се сачувале пустошења. Угари су кренули на југ. На њихово изненађење, код Добоја затекли су против себе измирене све босанске великаше, који су одлучили да поново признају за краља Остоју. Са босанском војском биле су и Османлије, вероватно војска коју је довео Исак-бег. Угарска војска,

1738 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 409-412; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 79-80. Сплит је искористио прилику, одметнуо се од Хрвоја и прешао Сигисмунду. По одобрењу краља Дубровнику су дата острва Брач, Хвар и Корчула. Угарска војска отела је имања у Славонији. Стари богумил, Хрвоје покушавао је добити измирење. Писао је угарској краљици Барбари да је веран краљу и да намерава да прими католичанство, али узалуд. Опроштај није добио.

1739 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 412-415; Невен Исаиловић и Александар Јаковљевић, *Шах Мелек (Прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. године)*, са www.iib-ac.academia.edu/AleksandarJakovljevic (септембар 2016), стр. 444, 446-450.

1740 Момчило Спремић, *Турски трибутари ...*, стр. 35. На то упућује писање у Дубровнику крајем јуна 1415. да Исак-бег долази да пљачка земље западно од Краљевине Срба и Босне, јер је она „цела покорена и плаћа данак султану“.

којој се придружило нешто Босанаца из Усоре, је потпуно поражена у јулу (или у августу) 1415. код Добоја у долини Лашве.¹⁷⁴¹

После битке, одржан је сабор властеле на краљевом двору у Краљевој Сутјесци у августу 1415. У време тог окупљања Сандаљеви људи на путу од Сутјеске према Бобовцу убили су кнеза Павла Раденовића, а син убијеног кнез Петар био је кратко затворен у краљевом Бобовцу.¹⁷⁴²

У априлу 1416. умро је војвода Хрвоје, а његов син Балша није успео да наследи очев утицај и поседе. Краљ Остоја се развео од жене Кујаве и оженио се Јеленом, удовицом војводе Хрвоја.¹⁷⁴³ То је олакшало Остоји да преузме Јајце и велики део Хрвојевихседа.

Убиство кнеза Павла пратили су сукоби синова кнеза Павла против Сандаља Хранића. На страну Павловића стао је краљ Остоја, који је отео Сандаљу део Хума са Дријевима. Стефан Остоја умро је у другој половини 1418. године, а наследио га је син Степан Остојић.¹⁷⁴⁴ Сандаљу су недостајала средства за рат са Павловићима и краљем. Зато је средином 1419. пристао, са својом браћом, да прода њихов део жупе Конавла Дубровачкој републици.¹⁷⁴⁵

Као султанов вазал, војвода Сандаљ позвао је и турску војску да му помогне 1420. Скопски крајишник Исак-бег почетком 1420. напао је војводу Петра Павловића и краља Степана Остојића. У том сукобу са Османлијама убијен је Петар. Сандаљ је поново загосподарио Поповим пољем и подручјем уз доњу Неретву, а узео је и непродати део жупе Конавли од Павловића. Сандаљ и Исак-бег су потиснули Степана Остојића, а од средине 1420. краљ је био Стефан Твртко II. Преживели брат Радослав Павловић измирио се са војводом Сандаљем у другој половини 1420.¹⁷⁴⁶

1741 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 426-427; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 80; Невен Исаиловић и Александар Јаковљевић, Шах Мелек ..., стр. 451-453. Према Орбину, један од вођа угарске војске Павле Чупор убијен је тако што је зашивен у кожу вола и бачен у реку Босну, због раније личне увреде коју је упутио Хрвоју, поредећи га са волем.

1742 Ђуро Тошић, Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића, Земља Павловића ..., стр. 357-362; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 427-428. Сандаљ је објашњавао Дубровчанима, да је то учињено јер је Павле „издавао читав свет“.

1743 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 427.

1744 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 418-420; Сима М. Ћирковић, Историја ..., стр. 244-246. Краљ Остоја је забранио продају људи у Дријевима.

1745 Раде Поповић, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала, Грађа о прошлости Босне, IV, са www.anurs.org (марта 2015), стр. 97-104; Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 78-79. Конавле су продали за 12.000 дуката одједном и по 500 перпера које ће им Дубровник исплаћивати сваке године „у веке векова“. Поред тога добили су „баштине“ у продатој жупи и две куће у Дубровнику.

1746 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 81-84; Владимир Ћоровић,

Када је Стефан Твртко II узео краљевску власт 1420. вероватно је слао султану харач од 20.000.¹⁷⁴⁷

Слање харача није донело мир, око 4.000 Турака пљачкало је првенствено североисточну Босну средином 1426.¹⁷⁴⁸ Исте, 1426. Радослав Павловић пристао је да са Дубровником склопи уговор о продаји свог дела Конавла са Цавтатом.¹⁷⁴⁹ После напада из 1426. Твртко II измирио се са Сигисмундом и постао његов вазал 1427. Краљевина Срба и Босне тако је постала двоструко вазална.¹⁷⁵⁰

Последње године деспота Стефана Лазаревића

Преузевши власт Мурат II (1421-1451) обновио је веће нападе на балканске хришћане.¹⁷⁵¹ У области Бранковића биле су и турске војне посаде са османским службеницима, а Српска деспотовина била је двоструко вазална. У пролеће 1421. после вести о смрти Балше III Бар и Улцињ признали су власт Венеције, а старешине Ђурашевића (Црнојевића), у брдима између Котора и Будве, признали су власт деспота Стефана.¹⁷⁵² Деспот је наставио рат са Венецијом који је водио Балша III. У другој половини 1421. деспот Стефан освојио је Дриваст и Бар, али без успеха је нападао Скадар. Венеција је обећала Паштровићима самоуправу и они су признали њену власт у априлу 1423. У августу 1423. код Св. Срђа Ђурађ Бранковић, као деспотов преговарач, уговорио је мир са Венецијом. Према њему Деспотовини су остали Будва, Бар и Дриваст.¹⁷⁵³

Хисторија Босне, стр. 423-424. За време ових сукоба, Котор се понудио да призна власт Венеције, али да сачува своју самоуправу. Тако је Котор био изгубљен 1420. за Сандаља, чију власт је признавао од 1406.

1747 Момчило Спремић, Турски трибутари ..., стр. 36.

1748 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 434.

1749 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 91-92; Сима М. Ћирковић, Историја ..., стр. 261-262.

1750 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 435. Твртко II пристао је да уколико не остави мушког потомка његову круну наследи гроф Херман Цељски, сродник краља Сигисмунда. Твртково обећање кршило је уобичајено право државног сабора да изабере краља Срба и Босне, али и права осталих чланова породице Котроманић на престо. Уз подршку краља Сигисмунда Твртко II се оженио Доротејом Горјански средином 1428.

1751 Георгије А. Острогорски, Историја Византије, стр. 519; Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 108. Немоћни Грци предали су Солун 1423. Венецији, али 1430. Мурат II отео је од Венеције град. У нападу на Солун 1430. била је вазална војска коју је водио Гргур, најстарији син деспота Ђурђа Бранковића.

1752 Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 111.

1753 Владимир Ћоровић, Историја Срба, II, стр. 43-44; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 85; Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 95-96. Код Св. Срђа, Ђурђа је пратило 5 деспотових војвода (Војин Југа, Новак, Хребелан, Шахин и Ајасбер).

Српска деспотовина око 1423.¹⁷⁵⁴

Стефан Лазаревић, који није имао деце, постајао је болеснији и „веома се уплашио смрти“, зато је одлучио да га наследи сестрић Ђурађ Бранковић.¹⁷⁵⁵ Због договора о признавању Ђурђа као

¹⁷⁵⁴ Историјски атлас, стр. 58.

¹⁷⁵⁵ Стара српска књижевност, III, стр. 247.

наследника, деспот Стефан отишао је у Мађарску и састао се са краљем Сигисмундом вероватно у мају 1426.¹⁷⁵⁶ Тај састанак вазала (деспота) и сениора (краља) одржан је вероватно у Тати, а договорено је да деспотов сестрић Ђурађ Бранковић врати град Мачву, Београд и Голубац краљу Угара, али и да постане његов вазал и преузме, као угарски феудалац, остали део Мачве и деспотове поседе у Угарској.¹⁷⁵⁷ Када је добио пристанак краља Сигисмунда, деспот Стефан могао је сазвати државни сабор вероватно средином 1426. у рудничком крају у Сребреници и, пред окупљено властелом, за свог наследника одредити Ђурђа.¹⁷⁵⁸

Већа тешкоћа било је да новог деспота призна турски султан. По правилу, после смрти свог вазала турски владари су његову област припајали Турском царству. Договарање Стефана Лазаревића и Сигисмунда и деспотове посете угарском двору доводиле су до сумњи код Мурата II, а када један његов посланик није био добро примљен код деспота напад је постао извесност. У другој половини 1425. Мурату II повео је војску и опљачкао област до Крушевца. Константин Филозоф додаје да је у време овог сукоба деспота Стефана и Мурата II, босански краљ то користио и напао је „град звани сребрни (Сребреница)”. Када је дошло до повлачења Турака, деспот је прешао брзо Дрину, растерао Босанце и заробио три „праћке”, то јест топа.¹⁷⁵⁹

Турци су поново упали у Српску деспотовину почетком 1427. Напали су Ново Брдо, а после и Поморавље. У то време њихових напада, у лову код Крагујевца 19.7.1427. (6935) умро је деспот Стефан Лазаревић. Када је тело деспота Стефана ношено у Ресаву турске чете су биле на том подручју, а Мурат II је освојио Крушевац и задржао га.¹⁷⁶⁰

1756 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 92.

1757 G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ..., X-6, 809-813; Чедомил Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 396-400; Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава ..., стр. 25-26 (101-102).

1758 Стара српска књижевност, III, стр. 247.

1759 Стара српска књижевност, III, 248; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 90-91.

1760 Стара српска књижевност, III, стр. 250-251 и 253.

8.

Припајање Српске деспотовине и Краљевине Срба и Босне Османлијском султанату

Деспот Ђурађ Бранковић и прво освајање Српске деспотовине

Ђурађ Бранковић наследио је Деспотовину у време рата са султаном Муратом II, који се из 1427. продужио и у 1428. У том нападу Османлије су заузеле на северозападу Крушевац, Сталаћ и Бован (код Алексинца), јужније узели су подручје Ниша и Топлицу, а на крајњем југоистоку Знепоље, Врање, Прешево и Иногоштели, али Ново Брдо се одбранило.¹⁷⁶¹ После 1427. султанови службеници се спомињу у Приштини и Трепчи. На подручју та два места постојала је двострука управа, и српска и турска.

Из Зете, Ђурађ је дошао у Београд у августу 1427. а Сигисмунд је дошао до града у другој половини септембра 1427. Ђурађ је морао да врати угарском краљу Београд и Мачву, али у Голупцу одметнуо се заповедник града Јеремија и дао град Турцима.¹⁷⁶² Ђурађ је остао без престонице.

Преузевши поседе деспота Стефана у Угарској Ђурађ је постао вазал угарског краља, али морао се брзо споразумети и са султаном. Султан је пристао 1428. да као харач од Ђурђа узима 50.000 дуката, а као помоћну војску 2.000 до 3.000 коњаника.¹⁷⁶³ Договор са султаном укључио је и дозволу да се гради нова престоница Смедерево од 1428. Док се зидала престоница, посланик цара Јована VIII Палеолога донео је знаке деспотског достојанства Ђурђу Бранковићу изгледа у мају, или јуну 1429.¹⁷⁶⁴ Свечано проглашење за

1761 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 102, 104; Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића ..., стр. 539.

1762 Стара српска књижевност, III, 253-254; А. Крстић, Пад Србије из угла освајања: Ашиклашазаде и Дурсун-бег, са www.iib-ac.academia.edu/AleksandarKrstic (јун 2017), стр. 118-121, 124. Београд је дат Сигисмунду вероватно брзо по његовом доласку, али заповедник Јеремија је за предају Голубца тражио 12.000 дуката. Златнике је добио од Османлија и њима је предао град.

1763 Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 153-154; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 110. Мијатовић је мислио да је харач био десетина државних прихода у Српској деспотовини.

1764 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 105-106.

деспота можда је обављено касније у Жичи у септембру 1429. када је издао повељу манастиру Есфигмен, коју је потписао као „милошћу Божијом господар Срба деспот Ђурађ”.¹⁷⁶⁵

Да би показао оданост султану, деспот Ђурађ морао је да пошаље кћерку Мару 1435. у његов харем, а као мираз дао је султану и жупе Дубочицу и Топлицу. Неколико пута, османлијска војска је пљачкала Ердељ и Банат 1435-1437.¹⁷⁶⁶

Као одговор на нападе Турака, Сигисмунд је послао војску која је продрла уз Мораву и спалила султанов Крушевац 1437. године. На повратку угарска војска поразила је војску видинског бега код Смедерева, на Годоминском пољу крајем јуна 1437. Султан Мурат II оптужио је деспота Ђурђа да је допустио прелазак угарске војске. Да би умирио Мурата II, деспот је уступио (1437) Браничево султану. Са помоћном деспотовом војском, Турци су нападали Ердељ 1438. године, али у исто време Турци су пљачкали и Деспотовину (Борач, Груж, Островицу код Рудника и Ресаву) 45 дана.¹⁷⁶⁷

Напади из 1438. били су припрема за главни напада на Српску деспотовину у пролеће 1439. Султан Мурат II водио је војску од око 200.000 људи. У мају 1439. уместо Ђурђа на сабор у Будим су дошли његови посланици који су обавестили да су Османлије нападе Србију. Тражили су војну помоћ, али је краљ са недовољном војском дошао само на подручје данашње Војводине. У Деспотовини значајнији отпор пружили су само Ново Брдо и Смедерево. Деспот је са остатком породице и војном пратњом прешао у Угарску, а у време предаје Смедерева био је код Титела, на ушћу Тисе. После три месеца опсаде и топовских гранатирања Гргур Бранковић и његов ујак Тома Кантакузин предали су престоницу у августу 1439. Из Врхбосне Османлије су заузеле Сребреницу, а западни део Деспотовине напао је и султанов вазал Степан Вукчић Косача. У нападу 1439. Зета није била нападана, а Ново Брдо се одбранило. Остатак Деспотовине припојен је Турском царству, а Мурат II је „дао” Ђурђевој сину Гргуру Бранковићу јужни део Деспотовине (до 1441), али га је држао на свом двору.¹⁷⁶⁸

1765 Јованка Калић, Срби у позном ..., стр. 142-143. Повеља садржи две слике деспота и његове породице.

1766 Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене, или турска хроника, са www.krajinaforce.com (децембар 2016), стр. 112; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 124-125, 182-183.

1767 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 125-128, 133. са напоменом 102. У сукобу на Годоминском пољу истакао се Јанош (Јанко) Хуњади, пореклом Србин.

1768 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 232; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 387-388; Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 262-272; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 134-138. Стари српски летописи су сачували различите записе о дану предаје Смедерева, то

Османлије су на Балканско полуострво донеле заборављени начин ратовања. Они на подручја која намеравају да освоје не упадају само са циљем да победе противничког владара и његову војску, него да уништавају привреду и становништво. Турски редовни војници и акинџије из крајишта Османлијског султаната упадали су у суседне државе, отимајући имовину људима на том подручју, чинећи насиља над њима и убијајући.¹⁷⁶⁹ Тако су привредно и физички уништавали становништво суседне области и државе. То је изазвало сеобе Срба према северу и западу од краја XIV века. На бројним поседима деспота у Банату и Срему, Срби су чинили већину становништва вероватно пред прво освајање Српске деспотовине, а тада 1438-39. велики број Срба поново је прешао преко Саве и Дунава на север.

У време пада Деспотовине, велики број Срба одвели су Турци на југоисток, као робове и продали. У време првог пада Српске деспотовине, Мурат II почео је да примењује у већој мери „одабир дечака“ за своју војску (девширму). Трећи правац сеоба било је кретање према приморским градовима, али они нису желели примити већи број избеглица. Због тога, Срби су прелазили и у јужну Италију, где их називају општим именом Славени.¹⁷⁷⁰

Деспот Ђурађ Бранковић, са око 1.500 коњаника, отишао је из Угарске преко Венеције и Дубровника, у Зету (у Бар) средином 1440.¹⁷⁷¹ Пољско-угарски краљ Владислав I од септембра 1440. оптуживао је деспота Ђурђа да сарађује са Османлијама и да је као одметник напустио Угарску. То је био изговор да одузме велики део деспотових поседа у Угарској, као и његов двор у престоници Будиму.¹⁷⁷² У Зети, Ђурађ је био изложен нападима војводе Степана Вукчића Косаче, коме су се придружили самовољни деспотови властелини из породице Ђурашевић (Црнојевић). Султан није хтео да се споразумева са Ђурђем, него је понуђена новчана награда ономе ко га ухвати, или убије. Ђурађ је решио да се покори краљу Владиславу I, а у априлу 1441. побегао је у Дубровник. Султан је тражио од Дубровника да му преда деспота, а наредио је да се

јест пише да се то догодило 18. или 27. августа.

1769 Александар Крстић, Пад Србије из угла ..., стр. 4 (306). Турске акинџије из крајишта су пљачком суседа, немуслимана, обезбеђивали себи добит, али и султану. Гледајући хришћане као невернике које треба понизити и уништити, Ашикпашазаде је писао: „од неверника двоје одузми: једно је ћерка, а друго је његово имање.“

1770 Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 279-283; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 139.

1771 Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 293-299; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., 143-144. Деспот је оставио на чување у Дубровнику 1440. и 1441. новца, злата и сребра у укупној вредности од око 170.000 дуката.

1772 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 145.

ослепе у мају 1441. двојица Ђурђевић синова, које је држао затворене. После вести о предаји Новог Брда, деспот је кренуо у Угарску у јулу 1441.¹⁷⁷³ После предаје Новог Брда и Дубровник је пристао да се договори о слању султану редовног годишњег „поклона”. На договор о слању таквог данка у вредности од 1.000 дуката Диван је пристао почетком 1442. године, а Мурат II издао је повељу којом је одобрио трговину Дубровчана у својој држави.¹⁷⁷⁴

Стварање османлијских упоришта у Босни

Од 1415. султанов утицај у Босни био је најважнији. Када је дошло до спора и рата око Конавла између Радослава Павловића и Дубровника, обе стране су слале своје представнике и новац за подмићивање турској влади да она пресуди у спору 1430-31. Турска влада није разрешила спор, али Дубровчани су добили султанову повељу о слободи трговине у Османлијском султанату.¹⁷⁷⁵

Османлије су добиле своје стално утврђено упориште у Краљевини Срба и Босни између 1428. и 1430. У то време, од Павловића и Стефана Твртка II отели су тврђаву Ходидјед (између Сарајева и Пала) и Врхбосну (подручје Сарајева). Ту су сместили мало својих војника и старешину тврђаве (диздара). Уплашени краљ Твртко II пристао је да шаље и већи годишњи данак султану 1430.¹⁷⁷⁶

У рату од 1431. деспот Ђурађ имао је успеха и проширио је своју власт у пролеће 1433. освојивши област западно од Дрине са Звоником (Зворник) и тврђавом Теочак.¹⁷⁷⁷ У Босни, Ђурађ је добио савезника у Радивоју, незаконитом сину краља Остоје, који се од 1433. до 1435. као штићеник султана борбио за круну против Твртка II. На страни Радивоја био је и војвода хумски Сандаљ Хранић

1773 Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 116-118.

1774 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма: Дубровник и суседи његови, I-2, са www.europeana.eu (јун 2016), стр. 232, 234; Иван Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952, стр. 81-92. У септембру 1440. у Дубровник је стигао султанов представник који је Дубровчанима пренео поруку да султан очекује да они почну да му шаљу годишњи данак. Дубровчани су покушали да избегну плаћање, али је султан наредио својим вазалима у Српској деспотовини и Краљевини Срба и Босне да Дубровчане које нађу на својим територијама затворе, а њихову имовину одузму.

1775 Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма, I-2, стр. 229-230; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 438-442. Диван, султанов савет везира, код нас се често назива порта (од лат. porta – врата, улаз, двери).

1776 Владислав Скарић, Сарајево и ..., стр. 52-53.

1777 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 111. Он се назива господарем „Усоре”, а под Усором у овом случају се мисли на подручје од Зворника, преко Теочака и Бијељине до Саве.

Косача, који је до средине марта 1435. био мртав, а наследио га је синовац војвода Степан Вукчић Косача. У другој половини 1434. у сукобу против Радивоја и Османлија, Твртко II морао се склонити на север у Угарску. Сигисмунд је послао војску која је освојила кратко-трајно (1434) Ходидјед за Твртка II, а њега је послао према Босни у марту 1435. Средином 1435. једна угарска војска из приморја стигла је до Неретве и узела Дријева од Степана Вукчића Косаче. То је олакшало Твртку II који се вратио у своју државу у мају 1435. да потисне Радивоја. Степан Вукчић је тражио помоћ од Турака. Из Скопског крајишта је послато 1.500 коњаника које је водио Барак са њима Степан Вукчић успео је да протера угарску војску из Дријева у другој половини 1435.¹⁷⁷⁸

Твртко II закључио је 1436. да мора пристати да као вазал шаље султану 25.000 дуката годишње. Степан Вукчић измирио се са краљем, а од Радослава Павловића отео је Требиње почетком 1438.¹⁷⁷⁹

Суседне државе у то време имале су значајне тешкоће. Деспотина се суочавала са озбиљним нападима султана. У Угарској у децембру 1437. умро је Сигисмунд, а краткотрајно је владао његов зет Алберт Аустријски Хабзбуршки. Када је и он умро у октобру 1439. отпочели су сукоби ко ће преузети врховну власт у Угарској. Војвода Степан Вукчић користио је тешкоће суседа. Напао је бана Матка Таловца и освојио Омиш у другој половини 1440.¹⁷⁸⁰ После одласка деспота Ђурђа из Дубровника, војвода Степан узео је у другој половини 1441. и деспотову Горњу Зету са Медуном. Покушао је избацити и Венецијанце из зетског приморја, а у томе је нашао савезника у Стефану Црнојевићу. Тако је војвода Степан Вукчић успео да заузме Бар средином 1442.¹⁷⁸¹ Када су умрли Радослав Павловић (крајем 1441) и Твртко II, који није оставио наследника, (крајем 1443), остао је војвода Степан Вукчић као најмоћнији човек у Краљевини Срба и Босне.¹⁷⁸²

1778 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 444-447; Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 429 Радослав Павловић, такође, је напао Сандаљевог наследника, а и Венеција је настојала отети Нови (Херцег Нови) од Косаче 1435. Бараккови одреди опљачкали су и област Требиња, која је припадала Павловићу у другој половини 1435. године. Према Орбину, поражени Радивој склонио се у Дубровник, а после се измирио са Твртком II и вратио се у своју отаџбину.

1779 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 449-450; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 123-124.

1780 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. стр. 450, 455-457; Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 128, 131, 139-140.

1781 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 460-463; Милош Ивановић, *Властела Државе ...*, стр. 118-119, 121. Већ средином 1443. Венеција је узела Бар поново.

1782 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 462, 468; Мавро Орбин, *Кра-*

Фирентинска (Флорентинска) унија 1439.

После пропасти Лионске уније, папе нису одустале од настојања да се њихова верска власт прошири на православно становништво на истоку. Неколико таквих покушаја било је и у време владавине краља Стефана Уроша II Милутина. Никола IV је слао писма краљици Јелени и њеним синовима Стефану Урошу II и Драгутину позивајући их да приме католичанство 1288.¹⁷⁸³ Папа је 1308. слао посебног посланика који је требао у католичанство превести краља Стефана Уроша II.¹⁷⁸⁴ Како се повећавао притисак Османлија муслимана на грчке православне владаре они су тражили помоћ од хришћана на западу. Сви преговори грчких царева са римским папама о било каквој помоћи, наилазили су на упорни захтев да се прихвати врховна верска власт папе, то јест унија. Цар Јован VIII Палеолог (1425-1448) је очајнички требао био какву помоћ. Зато је убедио Васељенског патријарха Јосифа II да оде са њим у Италију и склопи унију. После дугих преговора, у Фиренци кардинал Јулијан Чезарини и никејски архиепископ Висарион свечано су прогласили склапање уније 6.7.1439. Према њој, Васељенска патријаршија задржала је дотадашњи обред у Православној цркви, али је признала папу за верског вођу. Унија није могла бити остварена због отпора православних верника у Византији. У Москви, где су раније Грци донели замисао да папе противно сваком праву траже за себе врховну власт над свим хришћанима, одбачено је верско вођство васељенског патријарха издајника.¹⁷⁸⁵ Од тада сами Руси су бирали своје верске старешине (митрополите).

Обнова Деспотовине

Од априла 1440. године султан је са око 20.000 војника напао Београд шест месеци.¹⁷⁸⁶ Владислав I се измирио са деспотом и

љевство Славена, стр. 429.

1783 Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum ...*, I, 359-361. „Magnifico Urosio, illustri regi Sclavorum”.

1784 Anonymi *Descriptio Europae ...*, стр. 121. О вери у Милутиновој краљевини око 1310. један католички ухода је записао: „У ... Приморској области становници су прави католици и скоро као Латини. Остали у овом краљевству, као и краљ, су издајнички шизматици ... они су и најгори јеретици, заражени од јеретика који беже у те крајеве пред инквизиторима ...”

1785 Георгије А. Острогорски, *Историја Византије*, стр. 520-522; Иван Ђурић, *Сумрак Византије ...*, стр. 264-265, 274-275, 280-281, 311-314.

1786 Стела Гашпаровић, *Србија и Угарска ...*, стр. 146-147.

наредио у другој половини 1441. да му се врате феуди у Угарској. У то време, одбрану јужне границе, са средиштем у Београду, поверио је Јаношу Хуњадију (Сибињанин Јанку).¹⁷⁸⁷ У марту и септембру 1442. Хуњади је поразио две веће османлијске војске у Ердељу и Влашкој.¹⁷⁸⁸ Победе су охрабриле оне који су позивали да се против Османлија покрене заједнички војни напад хришћана. Такав рат су заговарали папа са кардиналом Јулијаном Чезаринијем, Хуњади и деспот Ђурађ, који је и новчано значајно подржао припремање напада против Османлија. Угарски сабор у Будиму одлучио је да се покрене напад.¹⁷⁸⁹

Са око 25.000 војника краљ Владислав I, праћен од Хуњадија и Ђурађа, био је код Београда крајем септембра, или почетком октобра 1443. Влашки војвода Влад Дракул одметнуо се од султана и прикључио Владиславу I. Крећући се долином Мораве, Хуњади, са делом војске, поразио је једну османлијску војску код Ниша. Према писму једног кардинала, у то време у Италији се говорило да се деспоту Ђурађу придружило 8.000 Срба и босански војвода Петар Ковачевић са 600 до 700 коњаника. Са тим Ђурађевим Србима и Владовим Власима, војска Владислава I могла је бити повећана до 38.000 бораца. У децембру 1443. крсташка војска освојила је и Софију, али убрзо је почела да се повлачи због зиме и јачег отпора Османлија. Деспот Ђурађ без успеха је тражио да војска остане током зиме у Србији, нудећи намирнице за војску и новац, изгледа 100.000 златника. Крајем јануара 1444. војска, а са њом и деспот Ђурађ прешли су код Београда у Угарску.¹⁷⁹⁰

За склапање мира султан Мурат II понудио је велике уступке деспоту Ђурађу, то јест ослобађање синова и Српску деспотовину. Ђурађ је предајом дела својих имања придобио за мир и Хуњадија. После тога, Јанош и Ђурађ су подржали склапање мира са султаном. Посланство Владислава I отишло је у Једрене да преговара о миру. Султан је пристао да врати вазалну државу Ђурађу, али Деспотовина је морала да плаћа данак султану. Посланство је

1787 Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 327; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 151-152.

1788 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 154-156.

1789 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 156-158.

1790 Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 357-358; М. Максимовић, Срби и „Дуга војна“ 1443/1444. године, са www.bg.academia.edu/MilomirMaksimovic (децембар 2016), стр. 3-21 (45-63); Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 122-123. Победе хришћана, код једног султановог ратника исламизованог Скендер-бега (Ђурађ Кастриоти) створиле су замисао да треба да напусти султанову војску и у северној Албанији од 1443. почне борбу против Османлија. Истовремено и Грци су појачали борбу за ослобађање Пелопонеза од Османлија.

договорило мир на десет година са Муратом II у јуну 1444.¹⁷⁹¹ У јулу 1444. стигли су султанови преговарачи у Сегедин да се договоре са краљем Владиславом I о миру. Ту је сазван сабор Угарске. Угарском краљу султан је обећао платити одштету и слати помоћну војску за ратове. Полагањем заклетви на *Библију* и *Курану* споразум из Једрена је утврђен.¹⁷⁹²

У Угарској незадовољство миром са „неверником” (султаном) било је велико, а кардинал Чезарини, као духовник, је разрешио краља Владислава I заклетве из Сегедина. Већ почетком августа 1444. Деспот Ђурађ одбио је да учествује у новом нападу и чекао предају обећане Српске деспотовине.¹⁷⁹³ Деспот Ђурађ се вратио у Смедерево 22.8.1444. и преузео од Османлија своју државу. Крајем 1444. Степан Вукчић Косача вратио је Ђурђу део Горње Зете са Медуном, који је до тада држао, али Венеција није вратила поседе, него је склопила савез са Стефаницом Црнојевићем против Ђурађа.¹⁷⁹⁴

Разлаз деспота са краљем и Хуњадијем, коме је обећана Бугарска, ако буде ослобођена, довео је до одузимања већег дела деспотових поседа у Угарској и трајног сукоба.¹⁷⁹⁵

Краљ Владислав I Јагелонац, заобилазећи Српску деспотовину, прешао је Дунав код Оршаве. Из Угарске водио је око 16.000 ратника, а после им се прикључио Влад Дракул са око 4.000 Влаха. Хришћанска војска је имала највише око 20.000 ратника. Та војска потпуно је поражена од 3 до 4 пута бројније султанове војске код Варне у новембру 1444. Већина војсковођа хришћанске војске са краљем Владиславом I и кардиналом Чезаринијем је погинула, а Хуњади је са малим бројем преживелих побегао.¹⁷⁹⁶

1791 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 172-176. Од четири Владиславова преговарача у посланству тројица су били Срби.

1792 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 176-178; Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., I, стр. 383-384.

1793 Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ господар Србима, Подунављу и зетском приморју, II, Београд 1882, са www.us.archive.org (април 2017), стр. 8-18; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 179-180. Мијатовић је писао да је Ђурађ вероватно направио неки одвојени мир са султаном у августу 1444. У рату 1443. Срби су чинили значајан део хришћанске војске.

1794 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 234; Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 126-127.

1795 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 181.

1796 Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 110-111; Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., II, стр. 21-22; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 184-188. Према писању Константина Михаиловића, Турци су са главе краља Владислава I скинули кожу, напунили је памуком и носили је по градовима, хвалећи се како им је бог дао да победе свога непријатеља.

Односи краља Стефана Томаша и Степана Вукчића Косаче

После смрти Стефана Твртка II босанска властела изабрала је вероватно у новембру 1443. за краља Стефана Томаша, сина краља Остоје, а брат Радивоја.¹⁷⁹⁷ После пораза Османлија 1443. Томаш је помислио да приђе Мађарима као победничкој страни. Он је узео у мају 1444. године Сребреницу од Османлија, али убрзо је обновљена Српска деспотовина а са њом и сукоб краља и деспота око Сребренице.¹⁷⁹⁸ Према једној повељи из средине 1444. изгледа да је главна подршка краља Томаша у Угарској био Јанош Хуњади.¹⁷⁹⁹

Томаш се повезао са противницима турског вазала Степана Вукчића Косаче. Почетком 1444. године Степан Вукчић је управљао подручјем од Милешева, Острога и Новог на истоку до Имотског и Дувна на западу, али није имао успеха у рату против Венеције. Она је узела 1444. Омиш. Поред тога, у Зети, Степана Вукчића напустио је савезник Стефан Црнојевић, који се измирио са Венецијом у марту 1444. Због тога, Степан Вукчић је потписао мир са Венецијом у августу 1444. и одрекао се Бара и Омиша.¹⁸⁰⁰

После преговора у мају 1446. привремено су се измирили краљ Томаш и босански војвода Степан Вукчић.¹⁸⁰¹ Противник тог мира био је деспот Ђурађ. Можда је он позвао османлијску пљачкашку војску, која се појавила у марту 1448. Један њен део пљачкао је до Неретве, а други део отишао је у Хрватску. Степан Вукчић је одлучио да се удаљи од мађарског вазала краља Томаша, а повеже са султановим вазалом деспотом Ђурђем. Војвода Степан Вукчић је помогао деспотову војску да отме Сребреницу од краља Срба и Босне Томаша у септембру 1448. Изгледа, да се у то време прогласио херцегом.¹⁸⁰² Он сам себе у повељама из 1450. назива „Божијом милошћу херцег Светога Саве господар Хумски и Поморски“, али остао је и велики војвода босански.¹⁸⁰³ Престоница херцега Степана био је утврђени Благај југоисточно од Мостара.

1797 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 468.

1798 Михаило Динић, *За историју рударства...*, стр. 75 (529).

1799 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 471-472; Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 429. Томаш се обавезао да ће слати новчани поклон сваке године Хуњадију, а признаје и вазални положај према краљу Владиславу I. Да би добио већу подршку у католичким круговима у лето 1444. постао је и католик.

1800 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 470-471, 475.

1801 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 476. Краљ се оженио војводином кћерком Катарином

1802 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 482-483. Као херцега у Дубровнику га уписују од средине октобра 1448. По титули херцега Турци су касније државу којом је он управљао назвали Херцеговина.

1803 Л. Накаш, *Конкордацијски рјечник ...*, стр. 113.

Почетком 1449. краљ Стефан Томаш је обновио своју власт у Сребреници. У исто време погоршавали су се односи херцега Степана Вукчића и Дубровника. Мехмед II Освајач 1451. одобрио је и напад херцега на Дубровник, који је признавао власт Угарске.¹⁸⁰⁴

Херцегова војска узела је Цавтат и Конавле, осим Сокола. Дубровчани су успели да против херцега до августа 1452. наговоре његовог најстаријег сина, кнеза Владислава. Дубровник је нудио и велику награду ономе ко убије „издајника” херцега Степана Вукчића Косачу. Убеђивањима и поткупљивањима Дубровник је придобио дворе у угарског краља, краља Срба и српског деспота на своју страну, а после њих и султанове људе. Један султанов представник је дошао и одржао скупштину народа у Конавлима почетком 1452. на којој је положена заклетва верности Дубровнику.¹⁸⁰⁵

Поред тешкоћа са Конавлима, кнез Владислав отео је од оца део Хума са тврђавом Благај у марту 1452. Крајем 1452. или почетком 1453. За борбу против кнеза Владислава херцегу је дошло у помоћ око 2.000 Османлија. У јулу 1453. херцег Степан, за кога у повељи пише да држи своју државу „милошћу Божјом и ... султана Мехмеда” измирио се са сином препустивши му област коју је држао у то време.¹⁸⁰⁶ У априлу 1454. обновљен је мир и са Дубровником.¹⁸⁰⁷

1804 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 203, 209; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 489-492; Историја српског народа, II, стр. 103; Јорџо Тадић, Историја Дубровника ..., стр. 38. Уз помоћ једног Италијана херцег Степан изградио је прву мануфактуру у Краљевини Срба и Босни у Новом 1449. за производњу тканина од вуне. У Дубровнику је створена прва таква мануфактура око 1420. Херцег Степан покушао је да се економски осамостали од Дубровника, али Дубровник и Котор су настојали да спрече развој херцеговог Новог. Дубровчани су забранили рад својим трговцима у земљи херцега Степана 1450. и снабдевање Новог са мора. Домаћи трговци у херцеговим земљама и херцег, који је трговао са трговцима из Италије, нису могли заменити Дубровчане. Зато је дошло до смањења трговинске размене.

1805 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 496-500; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 446. Херцег је био и властелин Дубровника. Зато га у сукобу Дубровчани називају издајником. На сукоб у херцеговој породици утицала је и веза херцега са младом Елизабетом, која је нешто раније доведена на његов двор из Италије, вероватно херцеговом сину. Херцег Степан је Италијанку задржао као своју љубавницу. То није осуђивао само његов син Владислав него и Степанова жена и остали чланови породице.

1806 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 118-122; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 501, 506.

1807 Л. Накаш, Конкордацијски рјечник ..., стр. 122-224; Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 509. После преговора у којим су Дубровчани обећали новчану награду херцеговом преговарачу госту Радину, у априлу 1454. херцег је издао повељу у „нашем граду Новом”. Измирењем је обновљена међусобна слобода кретања и трговања људи у држави херцега Степана и Дубровнику.

Последње године Српске деспотовине

Средином 1446. године Јанош Хуњади изабран је за управника (губернатора) Угарске, у име младог Ладислава V (Ласла).¹⁸⁰⁸ Хуњади је спремао нови велики напад на Османлије. Јединог вољног савезника је нашао у Скендер-бегу. Септембра 1448. Хуњади је прешао Дунав, а позвао је Ђурђа да му се придружи, али деспот Ђурађ је то одбио. Због тога, Хуњади је пљачкао и убијао по селима Српске деспотовине у долини Мораве. Ђурађ је послао гласнике да османлијама јаве за долазак угарске војске. Хуњади је стигао до Косова и на Ситници се сукобио у октобру 1448. са султаном. Процењује се да је Јанко довео до 70.000 војника, а султан око 100.000 војника. Према нашим старим летописима три дана и три ноћи трајале су борбе. Према мањим проценама, поражени Хуњади изгубио је око 10.000 војника (Угара, Чеха, ...).¹⁸⁰⁹

Разбијена угарска војска се разбежала, а деспот Ђурађ је краткотрајно задржао Хуњадија и затворио га у Смедереву. Ослободио је Хуњадија када су се он и сабор Угарске обавезали да забораве сва непријатељства и плате штету (100.000 златника) за пљачке по Деспотовини. Када је добио подршку властеле у Угарској, Хуњади је отео имања деспота Ђурђа у Угарској.¹⁸¹⁰

У фебруару 1451. умро је Мурат II, а наследио га је Мехмед II Освајач. Мехмеда II је васпитавала Ђурђева кћерка, султанија Мара, и чинило се да он као султан показује поштовање према старом деспоту са којим је обновио уговор о вазалству деспота. Пре јуна 1451. деспот је обећао да ће слати помоћну војску од 1.500 коњаника и харач од 50.000 дуката годишње.¹⁸¹¹

Ђурађ се измирио са Хуњадијем и о томе је издата једна повеља у августу 1451. у Смедереву, а деспоту су враћени неки поседи у Угарској. Краљ Срба и Босне вратио је Ђурђу Сребреницу средином 1451.¹⁸¹² Деспот није успео да се споразуме са Венецијом, а у Горњој Зети њену власт је признао Стефан Црнојевић у другој

1808 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 189.

1809 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 236; Константин Михаиловић из Остролице, Јаничарове ..., стр. 111-112; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 396; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 196-199; Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ ..., II, стр. 112-113, 116-128.

1810 Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 396-397; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 200-204.

1811 Константин Михаиловић из Остролице, Јаничарове ..., стр. 112; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 205-206.

1812 Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 207, 210.

половини 1451.¹⁸¹³ У то време за уски планински појас од Котора до Будве, са Ловћеном као највишим врхом, употребљавало се име Црна гора.¹⁸¹⁴

Султан је припремао напад на Константинопољ од 1452. У пролеће 1453. почела је опсада, а у султановој војсци били су и одреди његових српских вазала. Према К. Михаиловићу султан, је тражећи вазални одред од Ђурђа, крио кога ће напасти.¹⁸¹⁵ Браниоци су могли имати 8.500 до 9.000 војника, а нападачи око 50.000. Старе зидине Константинопоља нису одолеле до тада највећим топовима. Последњи цар РOMEЈА, Константин XI Палеолог (Драгаш) погинуо је бранећи град који је освојен 29.5.1453. Становништво престонице је било препуштено победничкој војсци да га пљачка (јагма) и убија три дана без одговорности. Мехмед II је освојени град претворио у своју престоницу.¹⁸¹⁶

После освајања Цариграда, Мехмед II се спремао да освоји Српску деспотовину. Он је од Ђурђа затражио да му преда престоницу Смедерево и Голубац. Када то није добио, у јулу и августу 1454. султан је напао Деспотовину, заузео је Топлицу, а опсео Ново Брдо и Смедерево. Према проценама тада је заробљено и одведено 50.000 личности из Србије и насељено на подручју Цариграда. После повлачења султана Хуњади је прешао у Србију, поразио је војску коју је султан оставио код Крушевца у октобру и дошао до Пирота. Одатле се вратио у Угарску. Султан се вратио и поразио малобројне српске браниоце у Дубочици код Лесковца, а њиховог вођу Николу Скобаљића су заробили и живог набили на колац.¹⁸¹⁷

1813 Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 139-140. Договорено је да Стефан постане врховни војвода у Горњој Зети, да годишње ратује за Венецију два месеца, а од ње добија 500 дуката као плату.

1814 М. Благојевић, Црне горе и Црна Гора, (из зборника Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999), са www.skripta.info (април 2017), стр. 19-20 (74-75). Име ове Црне горе (Cerngora) сачувано је у писаном извору из Дубровника, који је настао 1376. а пише да је била део Зете. Од неколико Црних гора на простору који насељавају Јужни Словени, име ове Црне горе се проширило на већу област и у вековима који су следили потиснуло је раније име Зета.

1815 Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 114. Деспот Ђурађ је послао војводу Јакшу, који је оснивач касније чувене српске феудалне породице у Угарској, са 1.500 коњаника, а Константин Михаиловић је записао да је и сам био у том одреду.

1816 Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 114-115; Халил Иналџик, Османско ..., 37-39; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., 213-216.

1817 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 237-238; Халил Иналџик, Османско ..., стр. 218-219. Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 222-226; Хисторија народа Југославије, I, стр. 475. Султан је у то време насељавао и становнике из Бурсе у своју нову престоницу Истанбул. Цариград је, према проценама, у VI веку имао преко 500.000 становника, а у време османлијског освајања 1453. имао је око 40.000.

У пролеће 1455. султан је поново напао Србију. Освојио је Ново Брдо, Трепчу, Призрен и друга насеља на Косову, као и делове Деспотовине јужно од Западне Мораве. Према К. Михаиловићу, 1.6.1455. приликом заузимања Новог Брда 320 младића узето је да се претворе у јаничаре, а 704 градске девојке султан је „разделио међу поганике”.¹⁸¹⁸ Ново Брдо и његова околина изгубили су већину становника 1455. Рудари остављени у граду, али већина осталих одведена је у ропство.

Долазак Хуњадија и угарске војске у помоћ Ђурђу довео је до повлачења султана у Софију. У децембру 1455. Михаило Силађи, заповедник Београда, заробио је деспота Ђурђа, који је боравио у свом двору у Купинику. Деспот се морао обавезати да преда велики откуп Силађију, а као таоца морао је оставити своју жену.¹⁸¹⁹

Са великом војском, султан је нападао Београд и Смедерево у јулу 1456. Хуњади је дошао до Београда, поразио султанове бродове на Дунаву. Мехмед II је рањен испред Београда и повукао се према Нишу, али у обе војске појавила се куга. Од куге је умро и Јанош Хуњади у августу 1456. У децембру 1456. умро је Ђурађ Бранковић, а наследио га је најмлађи син Лазар. Да задржи, тада неосвојени, део Деспотовине, Лазар се обавезао у јануару 1457. да ће султану плаћати 40.000 дуката годишње.¹⁸²⁰ Исте, 1457. Медун је пао у руке Османлија.¹⁸²¹ У новембру 1457. у Угарској је умро краљ Ладислав V, син краља Алберта, а у јануару 1458. године за краља је изабран Хуњадијев син Матија I Корвин (1458-1490).¹⁸²² Тако су завршене дуге борбе око врховне власти у Угарској.

У јануару 1458. умро је деспот Лазар. У време смрти имао је око 37 година. Није оставио мушког наследника. Према старим летописцима власт су преузели велики војвода Михаило Анђеловић, ослепљени Ђурђев син Стеван и Лазарева удовица деспотица Јелена до марта. Крајем марта 1458. војвода Анђеловић увео је једну чету Османлија у Смедерево, а можда је намеравао да град преда султану. Угарске присталице, Стеван Бранковић и Лазарева удовица подржани од Смедереваца побили су Османлије и затво-

1818 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 238; Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 116; Халил Иналџик, Османско ..., 17. После заузимања Једрена султан је створио од заробљених мушкараца прве јаничаре.

1819 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 239; Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 117.

1820 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 239-241; Стела Гашпаровић, Србија и Угарска ..., стр. 246-248, 251-257, 266. са напоменом 530. Према неким проценама у борби код Београда учествовало је око 100.000 Османлија и 70.000 мађарских војника.

1821 Хисторија народа Југославије, I, стр. 503.

1822 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 241-243.

рили су Анђеловића.¹⁸²³ Уследио је напад Османлија. У мају 1458. предала се Ресава, а после још неколико тврђава. Предајом Голупца вероватно у септембру 1458. Деспотовина је сведена на област око Смедерева.¹⁸²⁴

После вести о смрти деспота Лазара, босански краљ Стефан Томаш је узео Сребреницу и неколико оближњих места (Зворник и Теочак) од Српске деспотовине. После тога, Стефан Томаш почео је преговоре о склапању брака између свог сина Степана и Јелене, кћерке деспота Лазара. Краљ Матија I Корвин, није веровао властели у Деспотовини која је предавала тврђаве Османлијама, а одлучио је да подржи замисао Стефана Томаша. Стефан Томаш је отишао на састанак са Матијом у Сегедин (крајем 1458. или почетком 1459). Краљ Срба и Босне Томаш обећао је Матији I да ће одбацити власт султана, а са мађарима почети заједничку борбу против Османлија.¹⁸²⁵

После тога, у марту 1459. Степан Томашевић је отишао у Смедерево, а тамо је дочекан од властеле преузео власт. После тога, склопио је брак са Јеленом (Јелачом). Можда је био први српски деспот који је добио деспотско звање од мађарског краља.¹⁸²⁶ Степан Томашевић морао се суочити са великом османлијском војском коју је султан Мехмед II довео пред Смедерево у јуну 1459. После преговора које је водио деспотов стриц Радивој, Степан је предао град без борбе 20.6.1459. Турци су допустили да Степан са породицом и својом пратњом напусти Смедерево.¹⁸²⁷

1823 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 242; Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 153-156; Александар Крстић, Пад Србије из угла ..., стр. 7(309). Михаило Анђеловић био је брат беглер-бега Румелије, Махмуда Анђеловића. Они су били потомци последње грчке породице која је управљала Тесалијом. Према писању Дурсун-бега и Ашикпашазадеа Михаило Анђеловић послао је поруку султану да дође и узме Деспотовину.

1824 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 242-243; Милош Ивановић, Властела Државе ..., 157; Александар Крстић, Пад Србије из угла ..., стр. 9-13, 17 (311-315, 319); Марко С. Николић, Примена принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији, докторска дисертација (Београд 2014), са www.nardus.mprn.gov.rs (јун 2017), стр. 208-210, 321-322. Турци су ушли у Голубац у августу, али се унутрашњи град, палата, или кула уз палату, која је била изнад Дунава вероватно предала у септембру.

1825 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, стр. 527-529; Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 155, 159. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 244.

1826 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 244, 246. Стари летописци Степана Томашевића бележе само као „кнеза“ у записима о 1459. години, али га у записима из 1463. спомињу као деспота.

1827 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 244; Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 118-121; Милош Ивановић, Властела Државе ..., стр. 160-161.

Када је Степан Томашевић предао Смедерево, Матија I Корвин оптужио га је за издају. Преостали деспотови поседи у Угарској су одузети. Слично као у време првог пада Српске деспотовине, у годинама коначног освајања Српске деспотовине поновило се одвођење становништва из Србије. Истовремено појачани су напади Османлија на Угарску. Према, претераним, жалбама краља Матије I, Венецији, од 1459. до почетка 1462. Османлије су из Угарске одвеле око 200.000 заробљеника.¹⁸²⁸

Припајање Краљевине Срба и Босне Османлијском султанату

Велика османлијска војска је пљачкала у Босни почетком 1457. Узнемирани Стефан Томаш слао је писма и посланике од средине 1457. године тражећи помоћ од угарског краља, Венеције и папе за „крсташки рат“ против Турака.¹⁸²⁹ Тражио је подршку за уједињење остатка Српске деспотовине са разједињеном Краљевином Срба и Босне. Да добије пристанак Матије I Корвина за то спајање, отишао је у Угарску.¹⁸³⁰ После повратка у Босну, у пролеће 1459. Стефан Томаш напао је османлијски Ходидјед. Желео је помоћи сину Степану, коме је дата власт у Српској деспотовини, али то није омело Османлије. Њима се брзо предало опкољено Смедерево 20.6.1459. године.¹⁸³¹ Поред напада на Смедерево, вероватно 1459. Османлије су освојиле и подручје Зворника и Сребренице.¹⁸³² Османлије су

1828 Историја српског народа, II, стр. 431.

1829 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 520-524; Момчило Спремић, *Турски трибутари ...*, стр. 38. Венеција краљу Стефану Томашу није одобрила да сакупља плаћенике и купује ратне направе у њеној Далмацији. Изјавили су да то може бити потребно и њима. У то време, средином 1457. према једном извештају папиног посланства Стефан Томаш се жалио како је султану од пада Цариграда послао више од 160.000 дуката. Из тога се замишља да је годишњи харач био 40.000 дуката. Ипак, можда је платио за 5 година по 25.000, или 30.000 дуката харача, а остало је била вредност „поклона“.

1830 Франц Миклошић, *Monumenta Serbica ...*, стр. 481; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 527-530. Томаш је био у Угарској крајем 1458. и почетком 1459. Док је краљ био изван Краљевине Срба и Босне у њу је ушла османлијска војска почетком 1459. Томашев син Степан Томашевић једва је побегао из Бобовца и отишао према Смедереву

1831 Владислав Скарић, *Сарајево и ...*, стр. 53; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 532-533. Краљ Матија I био је незадовољан брзом предајом Босанаца и Рашана у Смедереву, а већ 1460. био заокупљен ратом против цара Фридриха III 1460.

1832 Александар Јаковљевић, *Османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године*, са www.iib-ac.academia.edu/AleksandarJakovljevic (септембар 2016), стр. 21(247).

напале херцега 1460. а он је морао да престанак напада откупи са данком од 40.000 дуката.¹⁸³³

Средином 1461. погоршало се здравље Стефана Томаша и умро је вероватно у јулу, а наследио га је син Степан.¹⁸³⁴ Очекујући султанов напад, краљ Стефан Стефан Томашевић се помирио са херцегом Степаном Вукчићем. Тражио је и од папе помоћ у набављању оружја. Папи је писао да Османлије по његовој земљи подижу градове и буне сељаке против властеле, обећавајући сељацима слободу ако пређу султану. Томашевић у писму пише да се боји да ће сељаци бити преварени верујући да ће та слобода бити трајна, а да после тога краљ и властела, остављени од сељака, неће моћи дуго издржати у борби са султаном. Тврткова „двострука круна“ није Стефану Степану била довољна и од папе је тражио крунисање које би подигло његову важност у очима народа. Папин посланик дошао је у Јајце и на сабору крунисао са новом круном „Стефан Степан Томашевић[а] краљ[а] Срба, Босне, Приморја, ...“, који је после крунисања издао повељу Дубровчанима у „стоном граду Јајцу“ 23.11.1461.¹⁸³⁵

Последњи краљ Краљевине Срба и Босне прво је признао власт султана, али после се измирио са Матијом I и признао његову врховну власт 1462. На тражење Матије I, Стефан Степан престао је да плаћа харач султану.¹⁸³⁶ У исто време поново је дошло до сукоба у херцеговој породици. Кнез Владислав тражио је од оца Степана Вукчића да му препусти половину своје области. Када је одбијен, отишао је султану и тужио оца да се прикључио савезу против султана. У другој половини 1462. у херцегову област почеле су упадати султанове чете, које су помагале Владислава. Напади су се наставили првих и месеци 1463.¹⁸³⁷

1833 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 544; *Историја српског народа*, II, стр. 393. Следеће 1461. године херцег је писао Венецији да нема довољно богатства да засити султана, нити силе да се супротстави, и да се примиче време када ће га султан „прождрати“.

1834 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 540-541; Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 431. Према Орбину, убијен је од брата Радивоја и сина Степана.

1835 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 541-543; Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 433-434; Л. Накаш, *Конкордацијски рјечник ...*, стр. 125-129. На крају повеље, изгледа збуњени, писар оставља белешку: „по заповеди господина краља Стипана Шцефана Степана“. Вероватно уз помоћ самог краља, у наредна два дана писар је схватио да је лично име краља једно Степан, а да је друго Стефан титуларно име, а трећега и нема. Због тога у 4 повеље издате 25.11.1461. у Јајцу на њиховом крају пише само да су издате по заповеди краља Степана, које је невешти писар записао у облику Стипан.

1836 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 546-548; Мавро Орбин, *Краљевство Славена*, стр. 433.

1837 Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, стр. 547-549; *Историја српског народа*, II, стр. 394.

Уплашени краљ Стефан Степан Томашевић послао је преговараче султану да моле за примирје. Мехмед II није одговорио на те молбе, али, према писању Константина Михаиловића, султанове паше обећале су босанском посланству мир. Када је босанско посланство кренуло кући, султан је повео војску за њима преко Скопља и Косова.¹⁸³⁸ Истовремено наредио је турском заповеднику у Србији да врши нападе преко Дунава и Саве у Угарску. Тако је ометао Матију I да пошаље већу помоћ Краљевини Срба и Босне. У мају 1463. године главна војска султана стигла је до Дрине и напала области херцег Степана и Павловића. Херцег Степан, али и његов син кнез Владислав склонили су се на запад Херцеговине.¹⁸³⁹

Са подручја Звоника и Сребренице, Мехмед II кренуо је у средиште Босне. Ту му се предао Бобовац, град у коме се чувала круна Краљевине Срба и Босне, а краљ је побегао према Јајцу, последњој престоници. Одатле је отишао у Кључ, на крајњем западу његове државе. Према К. Михаиловићу, султан је послао великог везира Махмуд-пашу Анђеловића са 20.000 коњаника да стигне краља. За њима је ишао и султан. После преговора, Томашевић се предао Махмуд-паши и одведен је до Јајца, где се налазио султан. Тада се предало и Јајце, али султан није оставио живот пораженем Томашевићу као у јуну 1459. Наредио је да краљ Срба и Босне, заједно Радивојем, буде убијен.¹⁸⁴⁰ Мехмед II је оставио мале чете по градовима у Босни и вратио се на исток у јуну 1463.¹⁸⁴¹

Прикључењем Српске деспотовине (1459) и Краљевине Срба и Босне (1463) Османлијском султанату нестало је српских средњовековних држава. Једна целина у путовању Срба кроз време се завршила. Истина, мале српске феудалне државе (држава Црнојевића и држава херцег Степана) постојале су још неко време као вазалне области султана.

1838 Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 127-128.

1839 Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, 551-553; Павле Драгичевић, Правци турских напада ..., стр. 34 (158). Изгледа да је херцег Степан Вукчић Косач привремено морао побећи и на неки венецијански брод.

1840 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр 246; Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове ..., стр. 128-129; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 436; Борис Бабић, Византијски и поствизантијски извори о простору и положају средњовековне Босне, ЗРВИ 48 (2011), стр. 44. Томашевић и није могао пружити већи отпор 1463. Султан је могао водити неколико пута бројнију војску од оне коју је имао краљ Срба и Босне. К. Михаиловић је описао и изливање топова испред Бобовца да се тврђава примора на предају.

1841 Константин Михаиловић, Јаничарове успомене ..., стр. 129; Мавро Орбин, Краљевство Славена, стр. 432; Павле Драгичевић, Правци турских напада ..., стр. 32 (156).

Абстракт

ИСТОРИЯ СЕРБОВ I

СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

В большом движении людей в Европе с IV до IX веков, которую мы называем Большой миграцией людей, осуществлялась и миграция славян на Балканский полуостров. После прибытия в Панонию - на север от рек Савы и Дуная, славяне, гуны и другие народы, приблизительно 100 год участвовали в разбойничьих нападениях на Восточную Римскую империю. В VI веку славяне самостоятельно атаковали и грабили территории на юге от Савы и Дуная. От середины VI века они стали постоянно останавливаться на ограбленных территориях Восточной Римской империи, т.е. Византии. На конце VI и в начале VII веков многие племена славян поселились на Балканский полуостров. Между славянами, которые тогда пришли был и племенной союз сербов.

В соответствии с тем что знаем сегодня, сербы пришли на Балканский полуостров (около 631 года) с территориях сегодняшней Восточной Германии и Чехии. При этом, часть сербов осталась на севере и это настоящие лужицкие сербы (северные), а часть их перешли на Балканский полуостров. В VII веке племена сербов, вероятно, поселили территорию Балканского полуострова на западе, до верховья реки Уны и устья Цетины; на юге выходили на Адриатическое море от реки Цетины до Которского залива; на юговостоке поселили территорию около реки Белый Дрим; на севере жили на территории вдоль Савы, у города Тузла, а на востоке вдоль реки Ибар и Западной Моравы.

Согласно одному письменному источнику 12 века (*Gesta regum Sclavorum*), первый правитель южных сербов был Селимир. Вероятно, с согласием правителя Византии, лидер племенного союза сербов до середины 7 века ввел налоги для уроженцев. В то же время, сербские роды и племена были постоянно заселены и создали территориальные единицы - деревни и жупы (округа). В борьбах против соседей, жупы стали более связаны вокруг лидера племенного союза сербов. Все это привело к созданию первого сербского государства в середине 7 века.

Самое старое известное название сербского правителя было князь, а его правление принимали префекты которые управляли меньшими территориями. В это время сербы ещё жили в многобожии. Сербская правительская семья около 870 года приняла христианство от Византии. Так пришлось к христианизации сербов, но следы политеистических верований ещё долго задержались в части народа.

С времён правительства Властимира, до около 924 года, сербы успешно отражали нападениям болгар. Тогда болгарский царь Симеон завоевал Сербию. Когда он умер, 927 года Сербия, вероятно с помощью Византии, восстановила свою самостоятельность. В начале XI века Сербия краткосрочно была в империи Самуило, а потом приняла правительство византийского царя. Часть сербов на побережье, между рекой Бояной и Которским заливом, около 1040 года получили независимость от Византии. Здесь сербский правитель Михаило носил название король 1077 года. Его сын царь Константин Бодин успел в конце XI века объединить под своей властью большую часть сербонаселённых областей. В его королевство попали Дукля (Зета), Травуния и Захумле на побережье, а ещё управлял Рашкой и Боснией. В начале XII века Зета больше не была центром собирания сербов, а самой значительной области стала Рашка. Кроме Рашки в XII веку Босния стала вторым значительным сербским государством. Её правители от середины XII века носили титул бана.

Вероятно 1166 года в Рашкой царствовал Стефан Неманя I, основатель династии Неманич. В конфликтах с Византией он расширил свою власть на Зету и Захумле, но после одного поражения 1190 года он официально принял верховную власть византийского царя. Неманя I 1195 или 1196 года отказался от власти, а его наследил сын Стефан Неманя II. Его короновали в конце 1219. После его царствовали рядом его три сына: Радослав, Владислав и Урош. Во врем правления короля Уроша I в Сербию приехали немецкие шахтёры Сасы, в середине XIII века. Развитие горного дела пошло развитие экономики Сербии а сербские правители увеличили доходы. Эти увеличенные доходы дали возможность для образования большой армии а наследникам Уроша большие завоевания. Уроша наследил старший сын Драгутин, а его младший Милутин. Король Милутин, который господствовал с 1282 до 1321 годов захватил большую часть Македонии и часть Северной Албании. Сын Милутина, король Стефан Урош III Дечански не хотел захватывать, как его отец. Он известен своим благотворительным завещанием монастырём Дечаны. Захваты продолжил внук Милутина

Стефан Душан. Он царствовал государством Неманичей с 1331 до 1355 годов. Его царствование было в то же время когда и гражданская война в Византии.

Душан захватил южную часть Албании, Северную Грецию (без Салоники) и часть Средней Греции. Это была вершина территориального распространения средневековой Сербии. Считая себя достойным высшего звания, король Душан 16 апрел 1346 года в Скопле коронован императором, на собрании дворянства и высшего священства. Стараясь дополнить законы, которые существовали в его государстве, Душан на саборах в Скопле и в Сре, 1349 и 1354 годах объявил Закон Душана. Несколько лет после смерти Душана начался распад его государства. Мощные феодалы не хотели больше признавать центральную власть царя Уроша, сына Душана. Он был должен взять соправителя Вукашина Мрнявчевича, которому дал титул короля. Столкновения с турками Османами, которые начали свои захваты на Балканском полуострове, привели к великой битве на Марице 26 сентября 1371 года. Король Вукашин поражен и убит а царь Урош, который не участвовал в битве умер на конце этого года. У него не было наследников и империя Неманичей закончилась.

Западно от Дрины укрепились Босния. Самый значительный её правитель бан Твртко I Котроманич использовал хаос в государстве Неманичей и присоединил часть его территории. Твртко I был потомком Драгутина Неманича и ссылаясь на вакантный престол Неманичей, короновал себя королём „сербов и Боснии” 1377 года. На востоке от Боснии, союзник Стефан Твртко князь Лазар образовал значительную область около три Моравы. Князь Лазар и король Стефан Твртко I попытались вместе остановить продвижение Османов на Касово поле 15 июня 1389 года. Во голове сербской армии был князь Лазар а османской султан Мурат. В бою оба полководца погибли, а Османы после того боя, во голове с новым султаном Баязитом, вышли из Косово. Скоро после битвы на Косово 1391 года умер король Стефан Твртко I. В Боснии ослабела центральная власть а укрепились власть мощных феодалов, как случилось раньше в государстве Неманичей.

Разобщенность в сербских государствах способствовала Османам продолжить свои захваты на запад. После гибели князя Лазара его жена принцесса Милица, от имени несовершеннолетнего наследника Стефана Лазаревича, решила признать мощь османского султана Баязита. Этого года Баязита захватили в плен монголы, а Стефан Лазаревич получил титул деспота в Константинополе. Деспотовина дальше осталась вассальная область Османов. До

смерти Стефана Лазаревича 1427 года, Османы старались отменить полусамостоятельность деспотовины и в конце концов захватили её 1459 года. Скоро захватили и Боснию 1463 года. Так исчезли сербские средневековые государства, а сербы главным образом остались жить под мощностью султана в османской империи.

Summary

HISTORY OF THE SERBS I

Middle Ages

In a large movement of peoples that swept Europe from the fourth to the ninth century and which we call The Great Migration Period, there was a migration of the Slavs in the Balkans. After arrival in the Pannonian Plain north of the Sava and Danube rivers, from the mid fifth century Slavs were involved with the Huns and other peoples in numerous attacks, taking loot and herds of cattle, on the Eastern Roman Empire. In the sixth century the Slavic warriors attacked and plundered the areas south of the Sava and Danube rivers on their own. Since the mid-sixth century, raids resulted in permanent settlement on the land of the Eastern Roman Empire (Byzantium). In the late sixth and early seventh centuries many Slavic tribes had settled the Balkan Peninsula. The South Slavs have been arisen of these tribes. Among the Slavs who had reached the Balkans, there were the tribes of the White Serbs too.

According to what we know today from Byzantine sources, the Serbs had come during Emperor Heraclius's reign (about 631) from the area of modern-day eastern Germany and Czech Republic. A part of the Serbs remained in the north, and their descendants are today Lusatian (North) Serbs and the others migrated to the region of the Balkan Peninsula. It seems that in the seventh century the Serbs, in the Balkan Peninsula, initially settled region from the upper course of the river Una and the mouth of the canyon in the west, to the Adriatic coast from the river Cetina to the Bay of Kotor in the south. In the southeast, they were given land to settle in area around the White Drin River, to what is now the area along the Sava River near modern-day Tuzla in the north, and to east along the river Ibar and the West Morava.

Most probably, the Serbs became *foederati* to the Byzantines and held the frontiers as vassalage, subsequently receiving greater autonomy and finally full independence. According to one written source from the late twelfth century (*Gesta regum Sclavorum*), the name of the first leader of South Slavs was Selimir. The first historically unconfirmed leader of the South Slavic tribal union initiated a tribute for native population from the mid seventh century. At the same time, Serbian fraternities and tribes settled down permanently and created territorial structures,

villages and counties. The Serbs at that time were initially organized into *Župas*, a confederation of village communities roughly equivalent to a county, headed by a local *župan* (a magistrate or governor). While fighting against the neighbors, the counties have been created stronger connections around the leader of the Serbian tribal union. That probably led to creating the first Serbian state in the mid seventh century.

The earliest known title of Serbian rulers is Prince (*knez*), and his government was organized into smaller communities, headed by the local magistrate or governor (*župan*). The governorship was hereditary, and the *župan* reported to the Serbian prince, whom they were obliged to aid in war, while Byzantine rule was nominally recognized. At that time, the Serbs still believed in many gods. Serbian royal family received Christianity in ca 870 from Byzantium. Christianization of the Serbs began, but traces of polytheistic beliefs remained in the part of the people for a long time.

From the reign of Prince Vlastimir to about 924 Serbs were successfully repelled the attacks of the Bulgarians. In 924, the Bulgarian Tsar Simeon made Serbia into a Bulgarian province. After Symeon died in 927, the new Serbian Prince, with the help of Byzantium regained its independence. At the beginning of XI century, Serbia was a part of Samuel's Empire. Following Basil's II conquest of Bulgaria in 1018, Serbia passed under Byzantine rule again. A coastal part of the Serbian medieval state, from the Bay of Kotor on the west to the river Bojana on the east, managed to achieve independence from Byzantine rule around 1040. Prince Mihailo (Michael) received the king's crown in 1077. His son, King Constantine Bodin had managed to expand his rule to other regions inhabited by Serbs, by the end of the eleventh century. Bodin successfully incorporated Duklja (or Zeta), with Travunia and Zachlumia coast and Rascia and Bosnia hinterlands, in his kingdom. At the beginning of the twelfth century Zeta ceased to be the gathering place for the Serbs and the most important Serbian area, in which the Serbian realm would be seated, became Rascia. In the twelfth century, apart from the Eastern Serbia (Rascia), significant independent Serbian medieval state was created in the Western Serbia (Bosnia). *Ban* was the title of local rulers in Bosnia, since the middle of the twelfth century.

In all probability 1166, Stefan (Stephen) Nemanja I, the founder of the Nemanjić dynasty, takes the throne in Rascia. Within almost three decades of warfare and negotiations with Byzantium he extended its authority to Zeta and Zachlumia, but after one defeat in 1190 formally recognized the Byzantine Emperor's supremacy, while in return the Emperor recognized him as the rightful Grand Prince (*Veliki Župan*). In 1196, Stefan Nemanja I probably officially abdicated in favour of his

middle son Stefan Nemanja II. Stefan Nemanja II was proclaimed the King in December 1219. The next generation of Serbian rulers were the sons of Stefan Nemanja II – Radoslav, Vladislav and Uroš I. During the reign of King Stefan (Stephen) Uroš I, in the mid-thirteenth century, Saxon miners were introduced to work and develop the Serbian silver mines. Mining development was actively fostered by the king, who encouraged rapid economic development of Serbia and allowed Serbian rulers to increase revenues. The increase of revenues naturally enabled the larger army that helped in great conquests of Stefan (Stephen) Uroš's heirs. King Stefan (Stephen) Uroš I of Serbia inherited the elder son Dragutin in 1276, with help of Hungary, and then his younger son Stefan Uroš II Milutin. King Milutin, who reigned from 1282 to 1321, conquered the northern parts of modern-day Republic of Macedonia and a part of northern Albania. His son, King Stefan Uroš III didn't show a desire to continue his father's conquests. He's commonly known as Stefan Dečanski from the great monastery he built at Dečani. Milutin's grandson King Stefan (Stephen) Uroš IV Dušan continued conquests. He ruled the Nemanjić's country from 1331 to 1355. Dušan's reign coincided with the civil war in the Byzantine Empire. Dušan conquered the southern part of Albania, northern Greece (without Thessaloniki) and a part of central Greece (Thessaly and Epirus). Under his rule medieval Serbia reached its territorial, economical and political peak. Believing himself that he's worth the higher title, on Easter Sunday, 1346, King Dušan convoked a huge assembly of the nobility and the higher clerics at Skopje, where he was crowned as the *Tsar of the Serbs and Romans* by the first *Patriarch of Serbia*. The most lasting monument to Dušan's rulership was a law code. The Code was proclaimed in 1349, at the assembly in Skopje, and it was added at Serres in 1354. A few years after Dušan's sudden death began the breakup of his empire. The powerful feudal lords increased their power, although nominally acknowledging his son Stefan (Stephen) Uroš II as Emperor. The most powerful was Vukašin Mrnjavčević, whom he had to give the title of king in 1365. The conflict with the Ottoman Turks, who began their conquest of the Balkans, led to the large Battle of Maritsa on September 26, 1371. King Vukašin was defeated and killed, and the Tsar Stefan Uroš II, who did not participate in the battle, died in December of the same year. He didn't leave heirs, and with his death, the Nemanjić's empire was over.

Bosnia, a land west of the Drina River, was gradually strengthening while Dušan's troops were expanding the provinces in Macedonia and Thessaly. Its most important ruler ban Tvrtko I Kotromanić used the chaos in the Nemanjić's empire and annexed part of its territories. Tvrtko I was descendent of Dragutin Nemanjić in the female line, combined with

the fact that royal Nemanjić line had died out, in 1377 he was officially crowned as "Stephen, King of Serbs, Bosnia and Littoral". Tvrtko would become the first Bosnian king to be crowned in an orthodox monastery. However, a new Serbian ruler emerged at the eastern Bosnian border. Prince Lazar Hrebeljanović, who managed to create significant state that included the basins of three Morava Rivers, was Tvrtko's ally. Prince Lazar and King Tvrtko I tried to stop the advancing Ottoman Empire. On 15 June 1389 the two armies met at Kosovo, in what became known as the Battle of Kosovo. The Serbian army under Prince Lazar consisted of his own troops and a contingent sent from the Kingdom of Serbs and Bosnia by King Stefan Tvrtko I, commanded by Vlatko Vuković, and the invading army of the Ottoman Empire was under the command of Sultan Murat I. In the battle both leaders lost their lives. After the fight led by the new Sultan Bayezid I Ottomans withdrew from Kosovo. Soon after the Battle of Kosovo, in 1391, the King Tvrtko I died. In the Kingdom of Serbs and Bosnia, following Tvrtko's death, the central government slowly slid into feudal anarchy, and the powerful feudal lords increased their power, as before on the territory of the disintegrated Serbian Empire. Its fall was inevitable.

The disunity among the Balkan states smooth the way for the Ottomans to continue their spread from Asia to Europe. After Prince Lazar's death, his wife Princess Milica decided to recognize the suzerainty of the Ottoman sultan Bayezid I in the name of a minor heir Stefan Lazarević. When Bayezid I was captured by the Mongols in 1402. Stefan Lazarević received, in Constantinople, the title of despot. The Serbian Despotate remained a vassal Ottoman state. But after Stefan Lazarević's death in 1427, Ottomans continued efforts to abolish semi-independence of Despotate. Serbia finally fell under the Ottomans in 1459, and the Kingdom of Serbs and Bosnia in 1463. The last medieval Serbian states disappeared and Serbs mostly remained to live under the rule of the Sultan in the Ottoman Empire.

Zusammenfassung

GESCHICHTE DER SERBEN I

Mittelalter

In der großen Völkerbewegung in Europa vom 4. bis zum 9. Jahrhundert, die man Völkerwanderungszeit nennt, kam es zur Wanderung der Slawen auf den Balkan. Nach der Ankunft in Pannonien, südlich von den Flüssen Save und Donau, nahmen die Slawen ungefähr ein Jahrhundert lang mit den Hunnen und anderen Völkern an den Raubzügen auf das Oströmische Reich teil. Im 6. Jahrhundert haben sie Gebiete südlich von der Save und Donau auch selbst überfallen und geraubt. Seit Mitte des 6. Jahrhunderts hielten sie sich dauernd auf den geraubten Gebieten des Oströmischen Reiches (Byzanz) auf. Viele slawische Stämme haben sich auf den Balkan Ende des 6. und Anfang des 7. Jahrhunderts angesiedelt. Aus diesen Stämmen sind Südslawen entstanden. Unter den Slawen, die damals gekommen sind, war auch der Stammverband der Serben.

Heutzutage herrscht die Meinung, dass die Serben (circa 631) aus Ostdeutschland und Tschechien auf den Balkan angekommen sind. Ein Teil der Serben ist aber im Norden geblieben. Von ihnen stammen die heutigen Lausitzer Serben. Der andere Teil ist also auf den Balkan angekommen. Man glaubt, dass die serbischen Stämme auf dem Balkan den Raum im Westen von dem Oberlauf des Flusses Una und der Mündung der Zetina angesiedelt haben. Im Süden sind sie von dem Fluss Zetina bis zur Bucht von Kotor und Adriaküste angekommen. Im Südosten haben sie Gebiete um den Fluss Beli Drim besiedelt. Im Norden lebten sie entlang der Save in der Nähe der heutigen Stadt Tuzla und im Westen entlang der Flüsse Ibar und Westliche Morava.

Einer schriftlichen Quelle nach, hieß der erste Führer der Südserven Selimir. Vermutlich hat mit der Zustimmung des Herrschers von Byzanz, bis zur Mitte des 7. Jahrhunderts die Ureinwohnersteuer eingeführt. Gleichzeitig haben die serbischen Abstammungen und Stämme, die sich dauernd angesiedelt haben, neue Gebiete, Dörfer und Gaue erschaffen. Während der Kämpfe gegen die Nachbarn haben sich die Gaue stärker mit dem Führer von Südserven verbunden. Das hat zur Schaffung des ersten serbischen Staates Mitte des 7. Jahrhunderts geführt.

Der erste serbische Herrscher, der nach seinem Namen bekannt war, ist Vlastimir. Der älteste bekannte Titel des serbischen Herrschers ist der Kaisertitel. Seine Macht haben die Gespane anerkannt, die kleinere Gebiete regiert haben. Zu dieser Zeit waren die Serben noch immer Polytheisten. Die serbische Herrscherfamilie nahm das Christentum aus Byzanz (circa 870) an. So kam es zur Christianisierung der Serben, aber die Spuren des Polytheismus blieben noch lange unter dem Volk.

Seit der Herrschaft von Vlastimir bis circa 924 wehrten die Serben bulgarische Angriffe erfolgreich ab. Dann hat der bulgarische Kaiser Simeon Serbien erobert. Als er im Jahr 927 gestorben ist, hat Serbien mithilfe von Byzanz seine Selbstständigkeit erneuert. Am Anfang des 11. Jahrhunderts befand sich Serbien kurzfristig im Reich von Samuil und danach hat es die Herrschaft des byzantinischen Kaisers anerkannt. Ein Teil der Serben, im Küstenland zwischen dem Fluss Bojana und der Bucht von Kotor, ist um 1040 selbstständig von Byzanz geworden. Da trug 1077 der serbische Herrscher Mihailo den kaiserlichen Titel. Seinem Sohn, dem Kaiser Konstantin Bodin, ist es gelungen, einen größeren Teil, den Serben besiedelt haben, zu vereinigen. In seinem Königreich waren Duklja (oder Zeta) mit Travunija und Zahumlje, im Küstenland Raszien und im Landesinnern Bosnien. Am Anfang des 12. Jahrhunderts ist Zeta nicht mehr der Mittelpunkt serbischer Versammlungen. Das wichtigste serbische Gebiet wurde Raszien. Neben Raška entstand im 12. Jahrhundert der zweite wichtige serbische mittelalterliche Staat in Bosnien. Dortige Herrscher trugen seit Mitte des 12. Jahrhunderts den Titel Ban.

Stefan Nemanja I, der Begründer von Nemanjić Dynastie, hat um 1166 in Raszien regiert und seine Herrschaft auf Zeta und Zahumlje erweitert, aber er hat nach einem Niederschlag im Jahr 1190 die Oberherrschaft des byzantinischen Kaisers formell anerkannt. Nemanja I verzichtete auf Herrschaft 1195 oder 1196 und sein Sohn Stefan Nemanja II wurde der Nachfolger. Am Ende 1219 hat dieser sich selbst die Krone aufgesetzt. Danach haben seine drei Söhne Radoslav, Vladislav und Uroš geherrscht. Zu der Zeit des Königs Uroš I, d.h. Mitte des 13. Jahrhunderts, sind deutsche Sächsische Bergleute in Serbien gekommen. Die Entwicklung des Bergwesens hat die wirtschaftliche Entwicklung beschleunigt und den serbischen Herrschern ermöglicht, die Einkünfte zu vermehren. Diese erhöhten Einkünfte beeinflussten die Grösse der Armee und große Eroberungen der Erben von Uroš. Der Nachfolger von Uroš war sein älterer Sohn Dragutin, den sein jüngerer Bruder Milutin geerbt hat. Der König Milutin (1282-1321) hat einen größeren Teil von Republik Mazedonien und einen Teil von

Nordalbanien erobert. König Stefan von Dečani, der Sohn von Milutin, zeigte keinen Wunsch, Vaters Eroberungen fortzusetzen. Er wurde für seine Stiftung Kloster Dečani bekannt. Weitere Eroberungen hat Milutins Enkel Stefan Dušan fortgesetzt. Er hat den Staat von Nemanjić von 1331 bis 1355 regiert. Dušans Regierung stimmte zeitlich mit dem Zivilkrieg in Byzanz überein. Dušan hat den südlichen Teil von Albanien, Griechenland (ohne Thessaloniki) und den mittleren Teil von Griechenland eingenommen. Das war der Höhepunkt der territorialen Erweiterung des mittelalterlichen Serbiens. König Dušan dachte, dass er eines größeren Titels würdig war und hat sich am 16. April 1346 bei der Versammlung von Großgrundbesitzer und Priesterschaft in Skopje zum Kaiser gekrönt. Damit Dušan die Gesetze, die in seinem Staat existierten, ergänzen könnte, hat er Dušans Gesetzbuch auf den Versammlungen in Skopje und Ser 1349 und 1354 proklamiert. Einige Jahre später begann der Zerfall seines Staates. Die mächtigen Feudaler wollten nicht mehr die mittlere Herrschaft von Dušans Sohn Uroš anerkennen. Er musste zusammen mit Vukašin Mrnjavčević herrschen, dem er den königlichen Titel gegeben hat. Der Streit mit den Türken Osmanen, die ihre Eroberungen bei dem Balkan angefangen haben, führte zur großen Schlacht an der Marica am 26. September 1371. Der König Vukašin wurde besiegt und ermordet, und der Kaiser Uroš II, der an der Schlacht nicht teilgenommen hat, starb Ende des Jahres. Er hat keinen Nachfolger gehabt und das Kaisertum der Nemanjić ist zu Ende gegangen.

Westlich von Drina kam es zur Stärkerung Bosniens. Der bedeutsame Ban Tvrtko I Kotromanić hat den Zerfall im Nemanjić-Staat ausgenutzt und einige Teile des Staates sich angeeignet. Mütterlicherseits war Tvrtko I der Nachkomme von Dragutin Nemanjić, weshalb er sich zum König der Serben und Bosnien im Jahr 1377 ausgerufen hat. Östlich von Bosnien hat Kaiser Lazar ein wichtiges Gebiet geschaffen, welche die Gegend um drei Morava Flüsse umfasste. Kaiser Lazar und König Stefan Tvrtko I haben zusammen versucht, die Fortschritte der Osmanen in der Schlacht auf dem Kosovo polje (Amselfeld) am 15. Juni 1389 abzuhalten. Kaiser Lazar war der Führer des serbischen Heers, Stefan Tvrtko I schickte einen Teil seiner Armee, und Sultan Murat war der Führer von Osmanen. In der Schlacht sind beide Herrführer ermordet, und die Osmanen haben unter Sultan Bajazit das Amselfeld verlassen. Kurze Zeit nach der Schlacht auf dem Amselfeld starb der König Stefan Tvrtko I. In Bosnien ist die mittlere Regierung abgeschwächt, und die mächtigen Feudaler wurden stärker wie früher im Staat von Nemanjić.

Die Uneinigkeit in den serbischen Ländern erleichterte osmanische Eroberungen im Westen. Nach dem Tod des Kaisers Lazar entschloss

sich seine Frau Kaiserin Milica im Namen ihres minderjährigen Nachfolgers Stefan Lazarević die Höheherrschaft des osmanischen Sultans Bajazit anzuerkennen. Als Mongolen im Jahr 1402 Bajazit gefangen genommen haben, wurde Stefan Lazarević in Konstantinopel zum Despoten. Die Despotie blieb noch immer das Vasalgebiet der Osmanen. Die Osmanen haben sich seit dem Tod von Stefan Lazarević im Jahr 1427 bemüht, die Halbselbstständigkeit der Despotie abzuschaffen. Sie haben diese endlich 1459 erobert und 1463 eroberten sie auch Bosnien. So sind die serbischen mittelalterlichen Staaten zu Grunde gegangen und die Serben sind unter der Regierung des Sultans im Osmanenreich geblieben.

ОДАБРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- 1) Владимир Г. Алексић, Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године, докторска дисертација (Београд 2012), са www.uvidok.rcub.bg.ac.rs (јун 2017).
- 2) Драгана Амедоски, Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI века, Историјски часопис 55 (2007), преузето са www.iib.ac.rs (април 2016).
- 3) Драгутин Н. Анастасијевић, Година смрти Немање, Глас СКА 86 (1911), стр. 135-140.
- 4) Живојин Андрејић, Висока теолошка и идејна осмишљеност оријентације, архитектуре и живописа Св. Тројице у Ресави, Саборност – теолошки годишњак 5 (2011), са www.casopis.sabornost.org (мај 2017).
- 5) Александар Апостоловски, Југославија крила име терористе који је разнео ЈАТ-ов авион, Политика среда 25.1.2012, са www.politika.rs (децембар 2016).
- 6) Борис Бабић, Византијски и поствизантијски извори о простору и положају средњовековне Босне, ЗРВИ 48 (2011).
- 7) Јово Бајић, Перунов траг на Лупоглавском језеру, преузето са www.krajinaforce.com (децембар 2016).
- 8) Фрањо Баришић, Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, Хиландарски зборник, књ. 2, Београд 1971, стр. 31-58.
- 9) Витомир Белај, Погански богови и њихови кршћански супститути, (Stud. ethnol. Croat., vol. 21, Zagreb, 2009), са www.scripta.info (април 2017).
- 10) Александар Белић, Историја српског језика: студије, расправе, критике, Београд 1999.
- 11) Александар Белић, Историја српског језика: фонетика, речи са деклинацијом, речи са коњугацијом, Београд 1999.
- 12) Шефик Бешлагић, Лексикон стећака, са www.mediafire.com (октобар 2017).
- 13) Шефик Бешлагић, Стећци: каталошко-типографски преглед, са www.bosniafacts.info (октобар 2017).
- 14) Џон Б. Бјури, Варварска инвазија на Европу: Германи и Римско царство: 375-575, Београд 2010.
- 15) Милош Благојевић, Црне горе и Црна Гора, (из зборника Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999), са www.scripta.info (април 2017).
- 16) Војислав Богићевић, Писменост у Босни и Херцеговини, Сарајево 1975.
- 17) Иван Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952.
- 18) Данијел Џ. Борстин, Свет открића: приповест о човековој потрази за спознајом света и себе самог, Београд 2003.
- 19) Ђурђе Бошковић, Ново Брдо, Годишњак Музеја Јужне Србије (Скопље) 1 (1939).

- 20) Јан Бранкачк, Лужички Срби у средњем веку - основне линије за њихову историју од VI до XII века, са www.rastko.rs (јул 2011).
- 21) Драган Брујић, Водич кроз свет Византије: од Константина до пада Цариграда, 2. издање, Београд 2005.
- 22) Александра Смирнов Бркић, Религијска слика римске провинције *Pannonia Secunda* у 4. веку нове ере, докторска дисертација (Нови Сад 2015), са www.nardus.mpn.gov.rs (септембар 2016)
- 23) Ђорђе Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари? ЗРВИ XLVI, Београд (2009), стране 201-229, са www.byzinst-sasa.rs (октобар 2014).
- 24) Павле Васић, Ношња народа Југославије кроз историју, Београд 1968.
- 25) Мирослав Велић, Анте В. Петрић и Мате Вулетић, Мосорски партизански одред, Сплит 1985, узето са www.znaci.net (септембар 2017).
- 26) Византијски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955, са www.scribd.com (фебруар 2015).
- 27) Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1959, са www.scribd.com (фебруар 2015).
- 28) Византијски извори за историју народа Југославије, III, Београд 1966, са www.scribd.com (фебруар 2015).
- 29) Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд 1971, са www.scribd.com (фебруар 2015).
- 30) Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, са www.scribd.com (март 2016).
- 31) Жофроа Вилардуен, Хроника Четвртог крсташког рата и освајање Константинопоља, Београд 2011.
- 32) Милан Вујаклија, Лексикон страних речи и израза, Београд 1996.
- 33) Мартин Марко Вучетић: Ритуал потчињавања Стефана Немање цару Манојлу I Комнину (1172), ЗРВИ L (2013), стр. 494-495.
- 34) Стела Гашпаровић, Србија и Угарска од 1402. до 1460. године, докторска дисертација (Београд 2016), са www.nardus.mpn.gov.rs (септембар 2016).
- 35) Иво Голдштајн и други, Повијест града Загреба, књ. 1, Загреб 2012.
- 36) Милица Грковић, Прва хрисовуља манастира Дечани = The First Charter of the Dečani Monastery, Београд 2004.
- 37) Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, превод Лазар Мирковић, Београд 1935.
- 38) Драгољуб В. Даниловић, Жичка епископија у средњем веку, докторска дисертација (Београд 2014), са www.nardus.mpn.gov.rs (септембар 2016).
- 39) Невена Дебљовић Ристић, Тријадологија у архитектури владарских задужбина средњовековне Србије, докторска дисертација (Београд 2016), преузето са www.nardus.mpn.gov.rs (јун 2017).
- 40) Јован Р. Деретић, Историја српске књижевности, са www.savezglaslasrbijs.rs (јануар 2017).
- 41) Александар Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950.
- 42) Михаило Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, I, са www.mediafire.com (септембар 217).

- 43) Михаило Динић, О угарском ропству краља Уроша I, Историјски часопис 1-2 (1948), са www.books.google.ba (јун 2017), стр. 30-36.
- 44) Павле Драгичевић, Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини, Грађа о прошлости Босне, III, са www.anurs.org (марта 2015).
- 45) Павле Драгичевић, Правци турских напада на Босну 1463. године, са www.unibl.academia.edu/PavleDragicevic (септембар 2016).
- 46) Драгољуб Драгојловић, Крстјани и јеретичка црква босанска, Београд 1987.
- 47) Смиља Марјановић Душанић, Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија, Београд 1997.
- 48) С. Марјановић Душанић и Д. Поповић, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004.
- 49) Петар Ђорђевић, Старословенски језик, Нови Сад 1975.
- 50) Војислав Ђурић, Антологија народних јуначких песама, са www.ask.rs (април 2014).
- 51) Војислав Ђурић, Антологија народних приповедака, са www.ask.rs (јануар 2014).
- 52) Иван Ђурић, Сумрак Византије: Време Јована VIII Палеолога 1392-1448, Београд 2007.
- 53) Нада Милошевић Ђорђевић, Лирске народне песме, са www.ask.rs (јануар 2014).
- 54) Мирча Елијаде, Историја веровања и религијских идеја, III, са www.srbook.net (децембар 2016).
- 55) Тибор Живковић, Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025, Београд 2007.
- 56) Тибор Живковић, Неретљани - пример разматрања идентитета у раном средњем веку, Историјски часопис 61 (2012), преузето са www.iib.ac.rs (април 2016).
- 57) Тибор Живковић, Портрети српских владара: (IX-XII век), преузето са www.srbook.net (децембар 2016).
- 58) Тибор Живковић, Стројимиров златни печат, са www.imus.org.rs (октобар 2014).
- 59) Тибор Живковић, Gesta regum Sclavorum, II, са www.srbook.net (децембар 2016).
- 60) Мирјана Живојиновић, Историја Хиландар 1, од оснивања 1198. до 1335. године, Београд 1998.
- 61) Зборник Илариона Руварца: одабрани историјски радови. 1, Политичка историја, историја књижевности, историска географија и кристика, Београд 1934, са www.us.archive.org (јун 2016).
- 62) Зборник Константина Јиречека, I, (гл. уредник Михаило Динић), Београд 1959.
- 63) Милош Ивановић, Властела Државе српских деспота, докторска дисертација (Београд 2013), са www.nardus.mpp.gov.rs (јун 2017).
- 64) Милош Ивановић, Развитац војне службе као основ формирања властeosког слоја у српској средњовековној држави, са www.iib-ac.academia.edu/MilosIvanovic (август 2017).
- 65) Милош Ивановић, Смедеревска и Голубачка власт у време владавине деспота Ђурађа Бранковића, са www.iib-ac.academia.edu/MilosIvanovic

- 66) Милош Ивановић и Борис Стојковски, Река Сава као граница између Србије и Угарске усредњем веку, са www.iib-ac.academia.edu/MilosIvanovic (август 2017).
- 67) Павле Ивић и други, Историја српске културе, Београд 1996.
- 68) Халил Иналџик, Османско царство: класично доба 1300 – 1600, Београд 2003.
- 69) Невен Исаиловић, Владарске канцеларије у средњовековној Босни, докторска дисертација (Београд 2014), са www.nardus.mpn.gov.rs (децембар 2016).
- 70) Невен Исаиловић, Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу, Грађа о прошлости Босне, III, са www.anurs.org (марта 2015).
- 71) Невен Исаиловић, Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој кћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића, Грађа о прошлости Босне, V, са www.anurs.org (марта 2015).
- 72) Невен Исаиловић, Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику, Грађа о прошлости Босне, IV, са www.anurs.org (марта 2015).
- 73) Невен Исаиловић и Александар Јаковљевић, Шах Мелек (Прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. године), са www.iib-ac.academia.edu/AleksandarJakovljevic (септембар 2016).
- 74) Историја српског народа, I, Београд 1994.
- 75) Историја српског народа, II, Београд 1994.
- 76) Историја старог времена и друга дела староруске књижевности, избор и превод Андриј Лаврик, Београд 2009.
- 77) Историјски атлас, (гл. редактор Милош Благојевић), Београд 1999.
- 78) Александар Јаковљевић, Османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године, преузето са www.iib-ac.academia.edu/AleksandarJakovljevic (септембар 2016).
- 79) Јован Јанићијевић и други, Културна ризница Србије, Београд – Нови Сад – Сремски Карловци – Ниш 1997.
- 80) Ђорђе Јанковић, Српске громиле, Београд 1998, са www.document.tips (јануар 2017).
- 81) Ђорђе Јанковић, Српско поморје од 7. до 10. stoleћа, Београд 2007.
- 82) Драгана Јањић, Писмо Вуканово папи Иноћентију III, са странице www.scribd.com (октобар 2014).
- 83) Монахиња Јефимија, Књижевни радови, са www.ask.rs (јун 2011).
- 84) Дејан Јечменица, Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку, Грађа о прошлости Босне, I, (2008), преузето са www.anurs.org (марта 2015).
- 85) Дејан Јечменица, Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кне-зу Вукцу Хрватинићу, Грађа о прошлости Босне, II, са www.anurs.org (марта 2015).
- 86) Дејан Јечменица, Стефан Душан и Дубровник, (докторска дисертација Београд 2012), са www.nardus.mpn.gov.rs (децембар 2016).
- 87) Константин Јиречек, Историја Срба, I-II, Београд 1952.
- 88) Карл Густав Јунг, Дух и живот, Нови Сад 1984.
- 89) Јованка Калић, Епископски градови Србије у средњем веку, ЗРВИ 50 (2013).

- 90) Јованка Калић, Рашка истраживања, Историјски часопис 47 (2002), са www.books.google.ba (јун 2017).
- 91) Јованка Калић, Срби у позном средњем веку, Београд 2001.
- 92) Вук С. Караџић, Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (април 2014).
- 93) Вјекослав Клаић, Биљешка о вјеровању у вукодлаке на отоку Пашману 1403. године, са www.skripta.info (април 2017), стр. 1 (223).
- 94) Нада Клаић, Повијест Хрвата у раном средњем вијеку, Загреб 1975.
- 95) Нада Клаић, Средњовјековна Босна: политички положај босанских владара до Тврткове крунидбе (1377), Загреб 1994.
- 96) Десанка Којић Ковачевић, Трговина у средњовјековној Босни, Сарајево 1961.
- 97) Ивана Коматина, Ана Дандоло – Прва српска краљица?, са www.iib-ac.academia.edu/IvanaKomatina (јул 2017).
- 98) Ивана Коматина, Велико краљевство од прва: Крунисање Стефана Немањића и „традиција дукљанског краљевства“, Историјски часопис 65 (2016), преузето са www.iib.ac.rs (април 2016).
- 99) Ивана Коматина, Срби на путу крстаха, Историјски часопис 64 (2015), преузето са www.iib.ac.rs (април 2016).
- 100) Предраг Коматина, Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Београд 2014, са www.byzinst-sasa.rs (октобар 2014).
- 101) Коста Н. Костић и Ф. Станојевић, Краљ Стефан Драгутин, Београд 1899.
- 102) Растко Костић, Пад Арконе или Сумрак словенског паганизма, Београд 2009, са www.skripta.info (април 2017).
- 103) Кроника тзв. Фредегара схоластика, са www.e-stredovek.cz (марта 2016).
- 104) Александар Крстић, Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег, са www.iib-ac.academia.edu/AleksandarKrstic (јун 2017).
- 105) Нина В. Кршљанин, Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика, докторска дисертација (Београд 2013), са www.nardus.mrp.gov.rs (децембар 2016).
- 106) Куран, превод Бесим Коркут, са www.medzlis-split.org (август 2017).
- 107) Мирослав П. Лазић, Смедеревска тврђава, (Смедерево 2008), са www.fvm.academia.edu/MiroslavLazic (јун 2017).
- 108) Мирослав Лазић и Милорад Миљковић, Via militaris - Римски друм код Цариброда, са www.independent.academia.edu/MiroslavLazic (јул 2017).
- 109) Латински извори за бугарската историја, II (Сифија 1960), са www.promacedonia.org (јул 2016).
- 110) Лексикон српског средњег века, Београд 1999.
- 111) Леополд Ленард, Стари Срби и српска праотаџбина, Београд 1927.
- 112) Дубравко Ловреновић, Стећци босанско и хумско мраморје средњег вијека, Сарајево 2008, са www.docfoc.com (јун 2016).
- 113) Љетопис попа Дукљанина, превео С. Мијушковић, Београд 1988, са www.krajinaforce.com (децембар 2016).
- 114) Аљоша Љубојевић, Некропола стећака у граду без камена, са www.balkans.aljazeera.net/profil/aljosa-ljubojevic (октобар 2017).

- 115) Љубомир Максимовић, „Византинизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009).
- 116) Миломир Максимовић, Срби и „Дуга војна“ 1443/1444. године, са www.bg.academia.edu/MilomirMaksimović (децембар 2016).
- 117) Робер Мантран и други, Историја Османлијског царства, Београд 2002.
- 118) Василије Марковић, Православни манастири и монаштво у средњо-вековној Србији, Горњи Милановац 2002.
- 119) Миодраг Марковић, Култ светог Вита (Вида) код Срба у средњем веку, са www.fvm.academia.edu/MiodragMarković (новембар 2017).
- 120) Миодраг Марковић, О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму, са www.doiserbia.nb.rs (јануар 2017).
- 121) Миодраг Марковић, Почети уметничког стваралаштва у српским земљама (IX–XI век), у: Византијско наслеђе и српска уметност II: Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016, стр. 147–163.
- 122) Миодраг Марковић, Прво путовање светог Саве у Палестину, са www.fvm.academia.edu/MiodragMarković (новембар 2017).
- 123) Амијан Марцелин, Историја, Београд 1998.
- 124) Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой, История южных и западных славян, I, 2-е издание, Москва 2001.
- 125) Николај А. Машкин, Историја Старог Рима, са www.docfoc.com (фебруар 2016).
- 126) Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ господар Србима, Подунављу и зетском приморју, I, Београд 1880, са www.us.archive.org (април 2017).
- 127) Чедомиљ Мијатовић, Деспот Ђурађ господар Србима, Подунављу и зетском приморју, II, Београд 1882, са www.us.archive.org (април 2017).
- 128) Живко Микић, Изучавање висине тела људи на тлу Југославије од познобронзаног мезолита до касног средњег века, Историјски часопис 47 (2002), са www.books.google.ba (јун 2017).
- 129) Франц Миклошић, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Беч 1858, са www.archive.org (јун 2016).
- 130) Нада Милетић, Неке карактеристике стећака Земље Павловића, Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа, Рогатица 27-29. јун 2002, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, стр. 455-481.
- 131) Нада Милетић, Стећци, Београд-Загреб-Мостар 1982.
- 132) Слободан Милеуснић, Светиње Косова и Метохије, Београд 1999.
- 133) Мирослављево јеванђеље, са www.scc.digital.bkp.nb.rs (децембар 2013).
- 134) Кристина Р. Митић, Прољећно-љетне обредне пјесме у Срба, докторска дисертација (Београд 2016), са www.nardus.mpn.gov.rs (децембар 2016).
- 135) Константин Михаиловић, Јаничарове успомене, или турска хроника, са www.krajinaforce.com (децембар 2016).
- 136) Раде Михаљчић, Историја: за седми разред основне школе, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- 137) Раде Михаљчић, Јунаци косовске легенде, Београд 2001.

- 138) Раде Михаљчић, Крај Српског царства, 2. издање, Београд 1989.
- 139) Раде Михаљчић, Лазар Хребељановић: Историја, култ, предање, Београд 2001.
- 140) Раде Михаљчић, Повеља краља Стефана Остоје Дубровчанима, Грађа о прошлости Босне, I, са www.anurs.org (марта 2015).
- 141) Синиша Мишић и Александар Фостиков, Неколико натписа из Подриња, (Натписи и записи 1, Крушевац-Београд 2015).
- 142) Синиша Мишић и Татјана Суботин Голубовић, Светоарханђеловска хрисовуља, Београд 2003.
- 143) Јелена Мргић, Северна Босна 13–16. век, Београд 2008.
- 144) Лејла Накаш, Конкордацијски рјечник ћирилских повеља средњовјековне Босне, Сарајево 2011, са www.scribd.co (јун 2017).
- 145) Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, II, (Загреб 1928), са www.archive.org (јун 2016).
- 146) Марко С. Николић, Примена принципа заштите и презентације градителског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији, докторска дисертација (Београд 2014), са www.nardus.mpn.gov.rs (јун 2017).
- 147) Реља Новаковић, Балтички Словени у Београду и Србији, Београд 1985.
- 148) Реља Новаковић, Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања, Историјски гласник бр. 3–4 (1958), стране 165–192.
- 149) Реља Новаковић, Срби име Срби кроз време и простор, Земун 1993.
- 150) Огледало света, или историја Мехмеда Нешрије, Београд 1957.
- 151) Алексеј А. Олесницки, Турски извори о Косовском боју, Гласник Скопског научног друштва, бр 14 (1934).
- 152) Мавро Орбин, Краљевство Славена, превела Сњежана Хусић, Загреб 1999.
- 153) Оснивачка повеља Хиландара од Стефана Немање, са [странице www.hilandar.info](http://www.hilandar.info) (фебруар 2016).
- 154) Основна школа у Мајевичком Прибоју: поводом 120 година рада, гл. ур. Здравко Антонић, Прибој 2001.
- 155) Георгије А. Острогорски, Историја Византије, Београд 1969.
- 156) Монахиња Јефимија, Књижевни радови, са www.ask.rs (јун 2011).
- 157) Георгије А. Острогорски, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Историјски часопис САН 1 (1948), са www.books.google.ba (јун 2017), стр. 24–29.
- 158) Георгије А. Острогорски, Привреда и друштво у Византијском царству, Београд 1969.
- 159) Георгије А. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965.
- 160) Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ћирило и Методије: житија, службе, канони, похвале, Београд 1964.
- 161) Мирослав Пантић, Краљ Драгутин и Дубровник, Рачански зборник, бр. 3, (гл. Уредник Динко Давидов), Бајина Башта 1998.
- 162) Срђан Пириватрић, Самуилова држава: обим и карактер, Београд 1997.
- 163) Д. Попов, И. Божилов, Ц. Георгијева, К. Косев, А. Пантев и И. Баева, Историја Бугарске, Београд 2008.

- 164) Раде Поповић, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала, Грађа о прошлости Босне, IV, са www.anurs.org (марта 2015).
- 165) Раваница, са www.manastiri-crkve.com/manastiri/manastir_ravanica.htm (август 2017).
- 166) Гордан Раванчић, Прилог познавању проституције у Дубровнику у касном средњем вијеку, са www.hipsb.academia.edu/GordanRavancic (октобар 2016).
- 167) Ивана П. Равић, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, (докторска дисертација, Београд 2013), преузето са www.nardus.mpn.gov.rs (јун 2017).
- 168) Речник српскохрватског књижевног језика, I–VI, Нови Сад 1967.
- 169) Никола Радојчић, Законик цара Стефана Душана: 1349. и 1354, Београд 1960.
- 170) Никола Радојчић, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревица, Београд 1962.
- 171) Светозар Радојчић, Милешева, Београд 1963.
- 172) Фрањо Рачки, Писмо првовиенчаног краља србског Стјепана I папи Хонорију III год. 1220, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2016).
- 173) Петар Рокаи и други, Историја Мађара, Београд 2002.
- 174) Петар Рокаи, Три прилога историји Босне у средњем веку, Споменница академика Симе Ћирковића, Београд 2011.
- 175) Светлана Пантелић, Новац краља Стефана Драгутина (1276-1282), са www.serbiamedievalcoins.com, (јануар 2017).
- 176) Владета Петровић, Гора Прозрак и двор Неродимља, Историјски часопис 59 (2010), преузето са www.iib.ac.rs (април 2016).
- 177) Повесть временных лет, са www.imwerden.de (децембар 2013).
- 178) Марко Поповић, Стари град Рас, Београд 1987.
- 179) Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Живот Светог Симеона, са www.rastko.rs (мај 2016).
- 180) Стефан Првовенчани, Сабрани списи: Натпис на јужном зиду под кулом манастира Жиче, са www.rastko.rs (мај 2016).
- 181) Прфокопије из Цезареје, Тајна историја, (Дерета, Београд 2004), са www.srbook.net (децембар 2016).
- 182) Иван Кукуљевић Сакцински, Дипломатички зборник Краљевине Хрватске с Далмацијом и Славонијом = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Део 1, од године 503-1102, преузето са www.archive.org (октобар 2014).
- 183) Свети Сава, Сабрана дела, са www.ask.rs (фебруар 2016).
- 184) Свето Писмо или Библија, са www.mediafire.com (јануар 2016).
- 185) Светосавски зборник, II, са www.us.archive.org (јун 2016).
- 186) Валентин В. Седов, Словени у далекој прошлости, Нови Сад 2012.
- 187) Владислав Скарић, Сарајево и његова околина, (Београд 1985), са www.mediafire.com (јун 2016).
- 188) Смедерево мали водич кроз културну баштину, 2. измењено издање (Смедерево, јун 2007), са www.spomenickikulture.org.rs (јун 2017).
- 189) Александар В. Соловјев, Одабрани споменици српског права: (од XII до краја XV века), Београд 1926, са www.docfoc.com (јул 2016).

- 190) Момчило Спремић, Турски трибутари у XIV и XV веку, Историјски гласник, 1-2, Београд 1970.
- 191) Владан Станковић, Бугарска и Србија у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера, ЗРВИ 46 (2009), стр. 186-187.
- 192) Влада Станковић, Краљ Милутин: (1282-1321), Београд 2012.
- 193) Станоје Станојевић, Историја српског народа, Београд 1908.
- 194) Стара српска књижевност, I, са www.digitalna.nb.rs (март 2014).
- 195) Стара српска књижевност, II, са www.digitalna.nb.rs (фебруар 2014).
- 196) Стара српска књижевност, III, са www.digitalna.nb.rs (фебруар 2014).
- 197) Константин Д. Стефанов, Пълен българо-английски речник ..., София 1914.
- 198) Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, са www.us.archive.org (јун 2016).
- 199) Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, Београд 1903, са www.us.archive.org (јун 2016).
- 200) Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма (Дубровник и суседи његови), I-1, Београд – Сремски Карловци 1929, преузето са www.us.archive.org (јун 2016).
- 201) Љубомир Стојановић, Старе српске повеље и писма (Дубровник и суседи његови), I-2, Београд – Сремски Карловци 1934, преузето са www.europeana.eu (јун 2016).
- 202) Љубомир Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927, са www.us.archive.org (јун 2016).
- 203) Игор Стојић, Физичко-антрополошка анализа скелета из аварске некрополе - Старчево „Ливаде“, Историјски часопис 58 (2009), са www.iib.ac.rs (април 2016).
- 204) Јорјо Тадић, Историја Дубровника до половине XV века, Историјски часопис 18 (1971), са www.books.google.ba (јун 2017), 13-43.
- 205) Тацит, Германија, Београд 1969.
- 206) Теодосије, Житија, са www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs (мај 2016).
- 207) Ил'ја Ил'ич Толстој, Сербскохорватско-руссий словарь, Москва 1957.
- 208) Архиђакон Тома, Historia Salonitana: Повијест салонитанских и сплитских првосвећеника, Сплит: Књижевни круг 2003, преузето са www.scribd.com (јун 2016).
- 209) Ђуро Тошић, Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића, Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа, Рогатица 27-29. јун 2002, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, стр. 357-362.
- 210) Ђиро Трухелка, Натпис Кулина бана, са www.scribd.com (октобар 2014).
- 211) Ђиро Трухленка, Тестамент госта Радина: принос патаренском питању, Гласник Земаљског музеја БиХ 8 (1911), са www.us.archive.org.
- 212) Сима М. Ђирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964.
- 213) Сима М. Ђирковић, Косовска битка у међународном контексту, Глас САНУ СССХХХХVIII одељење историјских наука, књ. 3 1996.
- 214) Сима М. Ђирковић, Краљ Драгутин, Рачански зборник, бр. 3, (гл. Уредник Динко Давидов), Бајина Башта 1998.

- 215) Сима М. Ћирковић, О саставу и снази Лазаревог табора на Косову, Војноисторијски гласник бр. 2, Београд 1989.
- 216) Сима М. Ћирковић и Божидар Ферјанчић, Стефан Душан: краљ и цар 1331-1355, Београд 2005.
- 217) Владимир Ћоровић, Историја Југославије, Београд 1933.
- 218) Владимир Ћоровић, Историја Срба, I-II, Београд 1989.
- 219) Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, Београд 1940.
- 220) А. Д. Удаљцова, Ј. А. Космински и О. Л. Вајнштајн, Историја средњег века, Београд 1950.
- 221) Александар Узелац, Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242), Браничево у историји Србије, Зборник радова, III-6, Београд – Пожаревац 2008, стр. 161-174.
- 222) Александар Узелац, О српској принцези и бугарској царици Ани (Прилог познавању бракова краља Милутина), Историјски часопис 63 (2014), стр. 29-31.
- 223) Александар Узелац, Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века, Београд 2015.
- 224) Александар Узелац, Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII–XIV век), Војноисторијски гласник 1 (2014), стр. 9-29.
- 225) Александар Узелац, „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“- Поморавље у другој половини XII века, Стефан Немања и Топлица (тематски зборник), Ниш 2011.
- 226) Херодот, Историја, са www.srbook.net (децембар 2016).
- 227) Хиландарски медицински кодекс, превод Љубомир Котарчић и Младен Миливојевић, Београд 1989.
- 228) Хиландарски типик, Светог Саве, са www.hilandar.info (фебруар 2016).
- 229) Хисторија народа Југославије, I, Загреб 1953.
- 230) Филип Хити, Творци арапске историје, Београд 2004.
- 231) Милош Ж. Цветковић, Ниже јединице тематског уређења у Византији (9-11. век), докторска дисертација, са www.uvidok.rcub.bg.ac.rs (јун 2017).
- 232) Весна Црноглавац, Српски средњовековни новац у народном музеју у Нишу, са www.serbianmedievalcoins.com (јануар 2017).
- 233) Веселин Чајкановић, О врховном богу у старој српској религији, Београд 1994.
- 234) Веселин Чајкановић, Стара српска религија и митологија, Београд 1994.
- 235) Золтан Чемере, Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века, докторска дисертација (Нови Сад 2016), преузето са www.uvidok.rcub.bg.ac.rs (јун 2017).
- 236) Г. Чremoшник, Босанске и хумске повеље средњег вијека, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, 1949-50, св. I, стр. 118-124.
- 237) Хазим Шабановић, Босанско крајиште, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево IX (1958), стране 177-220.
- 238) Љиљана Шево, Православно црквено градитељство у области Павловића, Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине: зборник радова са научног скупа, Рогатица 27-29. јун 2002, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, стр. 417-453.

- 239) Гавро Шкриванић, Ангорска битка, Војноисторијски гласник 2 (1964).
- 240) Марко Шуица и Радивој Радић, Историја за шести разред основне школе са читанком и радном свеском, Фреска – Београд 2010.
- 241) Марко Шуица, Вук Бранковић и састанак у Серу, ЗРВИ 45 (2008).
- 242) *Annales Regni Francorum, Hannoverae* 1895, узето са www.archive.org (октобар 2014).
- 243) *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* = Анонимов Опис источне Европе, Београд 2013.
- 244) Mark C. Bartusis, Српска пронија и пронија у Србији: распрострањање једне установе, ЗРВИ 48 (2011).
- 245) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Зарпеб 1967, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 246) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Зарпеб 1904, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 247) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, Зарпеб 1905, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 248) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, Зарпеб 1906, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 249) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, VII, Зарпеб 1909, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 250) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, VIII, Зарпеб 1910, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 251) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IX, Зарпеб 1911, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 252) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, X, Зарпеб 1912, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 253) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XI, Зарпеб 1913, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 254) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XII, Зарпеб 1914, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 255) *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVII, Зарпеб 1981, са www.dizbi.hazu.hr (јул 2017).
- 256) *Encyclopedia of the Roman Empire, Revised Edition*, New York 2002.
- 257) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 258) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 259) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IV-1, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 260) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IV-2, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 261) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IV-3, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 262) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, V-1, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 263) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, V-3, (Budae, 1829) са www.library.hungaricana.hu (јун 2016).

- 264) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X-1, (Budae, 1834) ca www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 265) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X-2, (Budae, 1834) ca www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 266) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X-4, (Budae, 1834) ca www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 267) Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X-6, (Budae, 1834) ca www.library.hungaricana.hu (јун 2016).
- 268) *Gesta regum Sclavorum*, I, [приредила и превела Драгана Кунчер], Београд 2009, ca www.documents.mx (фебруар 2017).
- 269) Jordanes, *The origin and deeds of the Goths*, in english version, (Princeton 1908), ca www.archive.org (октобар 2014).
- 270) Colin McEvedy and Richard Jones, *Atlas of world population history*, New York : Facts on File, 1978.
- 271) *Medieval Monuments in Kosovo*, ca www.whc.unesco.org (мај 2017).
- 272) *Meteora*, ca www.whc.unesco.org (мај 2017).
- 273) *Mounth Atos*, ca www.whc.unesco.org (мај 2017).
- 274) L. A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores ...*, XII, ca www.archive.org (јун 2016).
- 275) Pliny's *Natural history*, (London 1847), преузето ca www.archive.org (јануар 2017).
- 276) Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, 2nd edition, London and New York : Routledge 2004.
- 277) *Chrismas; Sunday: day of week*, ca www.britannica.com (септембар 2017).
- 278) *Chrismas*, ca www.newadvent.org (септембар 2017).
- 279) *Stari Ras and Sopoćani*, ca www.whc.unesco.org (мај 2017).
- 280) *Stećci Medieval Tombstones Graveyards*, ca www.whc.unesco.org (мај 2017).
- 281) *Studenica Monastery*, ca www.whc.unesco.org (мај 2017).
- 282) *The New Cambridge Medieval History*, I, ed. Paul Fouracre, New York Cambridge University Press, 2008.
- 283) *The Cambridge ancient history*, XIII, *The Late Empire*, A.D. 337-425, ed. Averil Cameron, New York Cambridge University Press, 2008.
- 284) *The Cambridge ancient history*, XIV, *Late Antiquity: Empire and Successors*, A.D. 425-600, ed. Averil Cameron, New York Cambridge University Press, 2008.
- 285) *The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge and New York; Cambridge University Press 2008.
- 286) Augustino Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia ...*, tomus II, Romae 1860, ca www.us.archive.org (јул 2016).
- 287) Augustino Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I*, tomus I, Romae 1863, ca www.us.archive.org (јул 2016).

РЕГИСТАР ИМЕНА

Део личности се наводи само по презимену, или само по имену. У неким случајевима у регистру су обједињена имена која означавају близак садржај. Тако су под именом Захумље набројане стране на којима се спомињу Захумље, Захумљани, Хум и Херцеговина.

А

- Абидос – 28
Авар, Авари (Обри) – 21, 25-35, 40, 44, 45, 47, 69, 73, 76, 87
Авињон – 306
Азија (Мала Азија) – 7, 10, 28, 44, 46, 63, 72, 111, 115, 120-122, 139, 157, 206, 283, 300, 313, 315, 327, 328, 337, 338, 342
Азовско језеро – 38
Ајасбег – 347
Ајнхард – 73
Акарнанија – 303
Алани – 7, 8
Аларик – 10
Албани – 51
Албанија, Албанци (Арбанаси) – 49, 51, 104, 114, 139, 140, 159, 160, 171, 182, 201, 214, 219, 284, 285, 297, 300, 303, 308, 309, 325, 326, 341, 356
Алберт Аустријски Хабзбуршки – 354, 362
Александар II – 108
Александар III Велики – 268, 329
Алексије I Комнин – 113-115, 120, 220, 154
Алексије II Комнин – 136, 137
Алексије III Анђео – 129, 142-144, 146, 148, 155, 156
Алексије IV Анђео – 156
Алексије V Дука Мурзуфл – 157
Алексинац – 140, 350
Алогоботур – 98
Алпи – 14
Алтоман – 312
Алтомановић, Никола – 201, 312, 313, 318, 323
Алусијан – 110
Ана, сестра Василија II – 104
Ана (Анастасија), жена Немање I – 140, 142, 143
Ана, жена Радослава – 159
Ана (Неда), кћерка Милутина – 279, 280, 288-290, 299
Ана, жена цара Уроша II – 310
Анадолија – 338
Анастасије – 12
Анастасијевић, Драгутин – 146
Ангора видети Анкара
Андрија, син кнеза Мирослава – 150, 151
Андрија II – 150, 154, 165, 166, 168, 174, 175, 255
Андрија III – 278, 281
Андроник I Комнин – 122, 136, 137
Андроник II Палеолог – 277, 279, 280, 283-285, 287, 288
Андроник III Палеолог – 288, 290, 298, 299
Анђеловић, Махмуд – 362, 363
Анђеловић, Михаило – 363, 366
Анђео, Јован, управник Срема – 174, 179
Анђео, Јован, севастократор Тесалије у XIII веку – 277, 279, 303, 303
Анђео, Јован, севастократор Тесалије у XIV веку – 303
Анђео, Константин – 121
Анкара (Ангора) – 331, 337, 338
Анти видети Словени
Антиохија – 112
Анхијал – 95, 96
Анцила – 174, 175
Апенинско полуострво (видети и Италија) – 22, 47, 100, 117, 233, 270

- Арабљани, Арабљанско полуострво 79, 85-87, 94, 96, 100, 105, 107, видети Арапи – 46, 72, 82, 83, 103, 111, 229, 220, 242, 244-246, 261, 262, 264, 277, 283, 286, 303, 306, 352
- Аралско језеро – 63
- Арапи видети Арабљани
- Арбанија, Арбанаси видети Албанија
- Ариље – 186, 249
- Аристодије – 153
- Аркадије – 9, 10
- Аркона – 63
- Аромуни – 49, 64
- Арон, брат Самуилов – 104
- Арпад – 95
- Арсеније (Арсен) I – 172, 249, 267, 272
- Архиђакон Тома видети Тома
- Сплићанин
- Аспарух – 71
- Астрапа, Михаило – 273
- Атанарик – 8,
- Атила – 11, 12, 15, 20, 99(?)
- Атина (Атена), – 63, 283
- Атинско херцештво – 283
- Атос видети Света гора
- Аугзбург – 102
- Аустрија – 34
- Августул, Ромул – 12
- Аурелијан, Луције Домиције – 4
- Африка – 21
- Ахелој – 95, 96
- Ахен – 73, 82
- Ахмед – 46
- Ашикпашазаде (Дервиш Ахмед) – 330, 352
- Б**
- Бабоњић – 293
- Бабуна – 254
- Баварска, Баварци – 73
- Бајазит I Јилдирим – 327-329, 331, 333, 334, 336-340
- Бајан – 26-28
- Бајић, Јово -61
- Балдуин Фландријски – 157,
- Балкан (Стара планина), планина – 48, 71, 72, 104
- Балканско полуострво (Балкан) – 3-5, 8-10, 13, 15, 20-23, 25, 27-32, 35-42, 44-52, 56-59, 65, 69-76, 78, 306, 307, 339, 342, 349, 350, 355, 356, 362
- Бер – 307, 312
- Балтичко море (Балтик) – 3, 14, 17, 35, 40, 62, 63
- Балша, син Хрвојев – 346
- Балшић, Балша I – 310
- Балшић, Балша II – 325
- Балшић, Балша III – 341, 343, 347
- Балшић, Ђурађ I – 310, 314
- Балшић, Ђурађ II Страцимировић – 321, 326, 332, 334, 339, 341
- Балшић, Страцимир – 310
- Бан Кулин видети Кулин бан
- Банат – 30, 73, 75, 173, 351, 352
- Бањица – 293
- Бањска – 207, 213-215, 236, 273, 274, 286
- Бар, Барани – 39, 111, 113, 137, 160, 178-180, 220, 266, 310, 333, 341, 343, 347, 352, 354, 358
- Барак – 331, 354
- Барбара – 345
- Бари – 82, 83, 93, 113
- Баришић, Фрањо – 146-148
- Бату – 176-178
- Бачка – 44
- Бела II – 120
- Бела III (Алексије) – 124, 135-137, 152, 154
- Бела IV – 173, 176, 177, 179-181, 183, 184
- Беласица – 106
- Бели Дрим – 51, 95, 140, 252, 277
- Белић, Александар – 262
- Белијал – 135
- Белица – 139, 140
- Белорусија – 67
- Белослава – 172
- Белош – 121, 122
- Беневентско кнежевство – 32
- Београд (Сингидунум), видети и Земун – 20, 28, 33, 44, 75, 93, 107, 110, 120, 122, 135, 137, 155, 156, 163, 186, 194, 202, 221, 244, 298, 306, 307, 339, 342, 349, 350, 355,

- Берат (Белиград) – 300, 326
 Бијела, код Коњица – 116
 Бијело Поље – 116, 140
 Бијељина – 26, 28, 69, 275, 353
 Билино поље (Зеница) – 153
 Билећа – 246, 321
 Биоград – 84
 Битољ – 73, 160
 Биначка Морава – 137, 140, 159
 Битинија – 44, 313
 Бјелопавлићи – 44
 Благај – 194, 358, 359
 Блатни Град – 90
 Блатно језеро – 90
 Бледа – 11
 Бобовац – 193, 194, 304, 334, 343, 346, 364, 366
 Бован – 350
 Бог (Господ) – 18, 22, 46, 53-55, 62, 79, 90, 94, 134, 142, 167, 168, 171, 174, 238, 241, 248, 251, 253, 256, 258-260, 267, 286, 301, 303, 318, 319, 336
 Богдан – 275
 Богдановић, Димитрије – 129
 Богоје – 297
 Богумил – 253
 Бодин, (Петар) Константин – 111-113, 115, 119, 191, 205, 253
 Бодричи видети Ободрити (Абодрити)
 Бодрога – 44
 Бож – 8
 Бојана – 62, 109, 201, 246, 290, 333
 Бојић, Дражеслав – 133
 Бојки (Бохемија ?) видети Чешка
 Бока Которска – 23, 41, 102, 109
 Болоња – 198,
 Бононија видети Видин
 Борач – 246, 331, 339, 351
 Борил – 159
 Борис II – 103, 104
 Борис Михаило – 80, 81, 90-93, 95, 101
 Борић – 122, 124, 152
 Борна – 74, 86
 Борова планина (?) – 119
 Боровић, Раде – 274
 Борут – 73
 Босна, Бошњани – 30, 39, 48, 74, 98, 102, 103, 105, 106, 110, 113, 119, 120, 122-124, 132, 138, 141, 152, 153, 173-178, 183, 184, 186, 187, 190-192, 194, 197, 198, 200, 203-205, 210, 213-215, 217-220, 225-227, 231-233, 238, 239, 242, 245-248, 253-258, 264, 269, 275, 280-282, 284, 288, 291-295, 298, 304, 316-323, 326, 327, 333-335, 337, 340, 341, 343-437, 350, 353, 354, 358-360, 363-366
 Босна, река – 102
 Босфор – 6, 31
 Бохемија видети Чешка
 Бран – 81, 94, 96
 Бранивојевићи – 287, 393
 Бранивојевић, Браноје (Бранко) – 287, 296
 Бранивојевић, Брајко – 287
 Бранимир – 81
 Браничево – 107, 121, 122, 135, 137, 139, 152, 156, 245, 278, 309, 324
 Бранковић, Вук – 312, 316, 323, 325-327, 330, 331, 336, 337, 339
 Бранковић, Гргур, брат Вука – 312
 Бранковић, Гргур, син Вука – 338, 339, 342
 Бранковић, Гргур, син Ђурађа – 351
 Бранковић, Мара – 351, 360
 Бранковић, Стеван – 362
 Бранош – 132, 133
 Братослав – 255
 Брач – 39, 40, 64, 65, 82, 102, 321, 341, 345
 Брвеник – 310
 Британија – 6
 Брокијер, Бертрандон де ла – 202
 Брсково – 169, 180, 198, 217, 246, 337
 Бубало, Ђорђе – 150
 Буг (Хипанис) – 67
 Буга – 37
 Бугар(и), Бугарска – 25, 26, 37, 39, 48, 50, 57, 71-76, 79-81, 87, 89-98, 100-107, 110, 112, 119, 137-139, 154-159, 161, 163, 171-173, 177-180, 182, 189, 191, 214, 247, 253-

- 255, 262, 269, 277, 278, 280, 288- Веруља – 40
 290, 297, 298, 303, 306, 315, 332, Бешлагић, Шефик – 275
 337, 357 Вид видети Световид
 Будва – 47, 82, 220, 310, 333, 334, Вид, код Метковића – 65
 341, 343, 347, 361 Видин (Бононија) – 29, 71, 278, 279,
 Будилович, А. С. – 15, 67 315, 332, 336, 337
 Будим (Будимпешта) – 202, 320, Видлич, југоисток Србије – 64
 344, 351, 352, 356 Видов, на Рујну – 63
 Будини – 67 Видов врх, код Херцег Новог – 64
 Буковица – 305 Видова, код Чачка – 64
 Бургунди – 17 Видова гора, на Брачу – 64, 65
 Бурса (Бруса) – 338, 361 Видово поље, код Стоца – 276
 Бућа, Никола – 197, 297, 298 Видојевица, код Пирота – 64
 Видуша, источна Херцеговина – 64
- В** Византија, Византинци (Источно
 Валенс, Гај Аурелије Валерије – 8, 9 римско царство), Ромеји – 3, 10, 11,
 Валона – 300 20, 22, 23, 25, 26-37, 39, 44, 45-50,
 Ваљево – 121 57, 58, 60, 69-73, 75-79, 82, 8487,
 Ван – 111 90, 92, 93, 95-97, 101, 103, 104,
 Вандали – 13, 17, 21 106, 109-115, 118-123, 127, 134,
 Вардар – 20, 44, 114, 280, 312, 316 135, 137, 139, 140, 142, 152, 154,
 Варјази – 38 162, 179, 180-182, 184, 185, 187,
 Варна – 71, 357 191, 195, 218, 220, 234, 240, 242,
 Василије, архиепископ – 156 243, 255, 258, 264, 270, 273, 277,
 Василије I Македонац – 82, 91-94, 279, 280, 283, 288, 298, 299, 303,
 172, 187 305, 309, 312, 325, 331, 333, 338,
 Василије II Бугароубица – 104-107, 355, 361
 109, 115, 196 Византион видети Константинополис
 Велбужд (Ћустендил) – 238, 269, Визиготи (Западни Готи) види Готи
 280, 288, 315 Вилардуен, Жофроа – 157
 Велебит – 41 Вилдесхаузен – 175
 Велес (Волос), бог – 66 Вилинзи (Вилци) видети Љутићи
 Велес, град – 66, 73, 280, 288, 299 Виминацијум (Костолац) – 11, 28, 30
 Велизар – 13, 26 Винитаријус – 8
 Велика Моравска видети Моравска Висарион – 355
 Венеди (Венети и Виниди) видети Висла – 3, 14, 15, 17, 21, 100
 Словени Високо, Високи (видети и Подвисок)
 Венеција, Венецијнци (Венецијанска – 193, 246, 255, 295, 296, 316
 република) – 14, 73, 81-84, 88-90, Витлејем – 52
 96, 112, 113, 121, 135, 138, 153, Вито из Котора – 274
 156, 157, 160, 165, 185, 191, 196, Витомир – 326
 198, 199, 202, 204, 219, 227, 231, Витоша – 342
 283, 284, 295, 304, 309, 316, 317, Вишеград – 25, 246, 334
 319, 320, 326, 333, 341, 343, 344, Вишеслав (?) – 75, 88
 347, 352, 354, 357, 358, 360, 361, Вишета – 100
 364, 365 Владе – 319
 Верзителија – 73 Владимир, епископ у Босни – 255
 Верија – 300 Владимир, кнез Бугара – 81, 95
 Верона – 13 Владимир, кнез Руса – 60-62, 66, 104

- Владин – 49, 71, 72
 Владислав видети Стефан Влади-
 слав I
 Владислав I Јагело(вић) – 352, 355-
 358
 Влађевић, Влатко – 326
 Власи (Мавровласи) – 34, 49, 50, 54
 77-79, 144, 157, 160, 174, 177, 207,
 209, 214, 215, 217, 226, 227, 237,
 238, 245, 293, 357
 Властар, Матија – 234
 Властимир – 75, 78-80
 Влашић – 34, 49
 Влашка, Влашка низија – 20, 27, 29,
 30, 32, 71, 73, 201, 279, 336, 356
 Влашка планина – 41
 Влчак – 294
 Вогастисбург – 34
 Воден – 300, 305, 312
 Војводина – 57, 351
 Војиновић, Војислав – 305, 309-313,
 324
 Војислава – 152, 153
 Војномир – 73
 Волга – 15, 71, 178
 Волерон видети Родопи
 Врана – 321
 Вратко – 297
 Врање – 114, 137, 140, 159, 316,
 350
 Врбања – 293, 321, 335
 Врбас – 317, 335, 340
 Врбашки град – 335
 Вријеније, Ниђифор – 112
 Врм – 40
 Врхбосна – 334, 351, 353
 Вук Котроманић – 317, 318
 Вукан, жупан – 113-116, 130, 191
 Вукан Немањић – 99, 116, 129, 130,
 140, 143, 150-156, 158, 160, 181,
 266, 271, 325
 Вуковић, Влатко видети Косача,
 Влатко Вуковић
 Вукотић Прибислав – 239, 256
 Вукосава – 343
 Вукашин Мрњавчевић – 274, 310-
 315, 319
 Вуловић, Весна – 42
 Вучитрн (Вучији Трн) – 337
- Г**
 Габела – 201
 Гаврило Радомир – 106, 110
 Газиместан – 327
 Гален, Клаудије – 240
 Галерије, Гај Валерије Максимијан –
 54
 Галија – 11
 Галилеја – 52
 Галипоље – 306
 Галич – 121
 Галумаиник – 39
 Гацко (Гатачко поље) – 182, 246,
 318
 Гвозд – 117
 Геза II – 121, 122
 Георгије Тертер – 277
 Гепиди – 13, 14, 26
 Герман, војсковођа – 21
 Герман II – 162
 Германи, Германија – 9, 14, 17-19,
 21, 32, 38, 56, 62, 89
 Гламоч, Гламочко поље (видети и
 Завршје) – 42, 44, 293, 317
 Гломачи – 35, 40-42
 Глухавица (Глуха Вас) – 218, 337
 Годоминско поље – 350
 Гојислава – 312, 313, 324
 Гојник (Гоиник) – 80, 81, 89, 91
 Голубац – 298, 325, 349, 350, 361,
 363
 Голубовић, Весеоко – 275
 Горажде – 257
 Гордосервон – 44
 Горјански, Доротеја – 347
 Горјански, Никола (I) – 318, 320,
 324
 Горјански, Никола (II) Млађи – 325
 Горња Бијела, код Коњица – 79
 Горња Зета видети Зета
 Горња Лужица видети Лужица
 Горња Србица видети Србице
 Господ видети Бог
 Готи (Источни Готи, Остроготи,
 Западни Готи, Визиготи) – 3, 4, 6-
 15, 17, 21, 22, 25, 26, 35-37, 47, 56,
 72
 Градац – 40
 Градина видети Рас

- Грахово – 44
 Грачаница – 163, 205, 249, 273, 339
 Грацијан, Флавије – 9, 55
 Грбаљ – 333
 Гргур VII – 112, 117
 Гргур Нински – 100
 Гропа, Андрија – 316
 Грд (Грдеша Требињски?) – 206, 276
 Гребен – 42
 Григора, Нићифор – 280, 289-291, 296, 299
 Григорије, писар – 196, 266, 269, 286
 Грковић, Милица – 216
 Гропа, Андрија – 316
 Гроцка – 245
 Грчка, Грк, Грци (Хелада, Хелени) – 28, 48, 49, 51, 60, 63, 67, 76, 104, 107, 108, 110, 111, 136, 157, 161-163, 170, 179, 201, 210, 214, 223, 247, 271, 285, 288, 289, 295, 298, 300, 301, 303, 306, 308, 311, 312, 347, 355, 356
 Груж – 351
- Д**
 Дабиша видети Стефан Дабиша
 Котроманић
 Дабог – 63
 Давид, архиепископ – 106
 Давид, брат Самуилов – 104, 262
 Давид, митрополит – 256
 Дагоберт I – 34
 Дажбог (Даждбог) – 61, 63, 66
 Дакија видети Румунија
 Далма видети Дувно
 Далмација – 4, 13, 20, 23, 25, 28, 31-33, 35, 36, 41, 45, 48, 73, 74, 81, 83, 86, 92, 93, 105-108, 111, 113, 117-119, 122, 123, 134-137, 150-154, 165, 169, 177, 213, 233, 247, 281, 292, 304, 305, 316, 317, 321, 334, 335, 341, 343-345, 364
 Дандоло, Ана Немањић – 160, 165, 168, 178
 Дандоло, Андрија – 165, 166, 168, 304
 Дандоло, Енрико – 156, 157, 160, 165
 Дандоло, Жан – 160, 174
 Данило II – 169, 179, 185, 186, 249, 267, 268, 272, 278, 279, 283, 296, 298
 Даничић, Ђуро – 37
 Дањ – 137, 140
 Дарданија – 4, 75
 Дачани видети Дакија
 Дворови, код Бијељине – 25, 69
 Дебар – 160, 277
 Дебрц – 278
 Девол – 75, 112
 Дејан – 315
 Дежево – 185, 186, 193, 283, 284
 Дендра – 122, 123
 Дероко, Александар – 220
 Деса – 121-123, 276
 Десник – 39
 Дестиник (Дрсник ?) – 39, 95
 Дечани, насеље – 42, 44
 Дечани, племе – 35, 40, 44
 Дечани (Високи Дечани) – 196, 212-214, 216, 236, 242, 245, 251, 269, 273, 274, 286
 Дечанска бистрица – 42
 Дечански видети Стефан Урош III
 Дечански
 Дечин – 42
 Деције, Гај Мезије Квинт Трајан – 4
 Димитрије Сирмијумски – 54
 Димитровград – 20
 Димотика – 306
 Диоген, Константин – 106, 107
 Диоклеја видети Зета
 Диоклецијан (Диоклес), Гај Валерије Аурелије – 4, 6, 13, 41, 47, 54, 75, 105, 109
 Диоклитија, Диоклићани (Дукља) видети Зета
 Дионизије Мали – 258
 Дњепар – 4, 9, 15, 21, 41, 69, 71, 279
 Дњестар – 8, 9, 14, 17, 21, 59
 Добој – 345, 346
 Добор – 334, 344
 Добрискик – 39
 Доброслав видети Стефан Војислав
 Добрун – 334
 Дојчланд видети Немачка

- Доклеја видети Зета 157, 160, 171, 172, 174-181, 192,
 Доклеати – 109 196-201, 204, 207, 209, 213-219,
 Домагој – 93 224-227, 229-235, 237, 238, 241,
 Доментијан Хиландарац– 27, 69, 242, 244-247, 255, 256, 258, 281,
 129, 142-144, 146, 149, 150, 161- 283-285, 287, 290, 291, 293, 294,
 164, 166-172, 192, 197, 237, 240, 296-298, 300, 305, 309-313, 316-
 267, 269 320, 323-325, 333, 334, 336, 337,
 Дон – 7 339-341, 343, 345-347, 352-354,
 Доња Лужица видети Лужица 358, 359, 361, 365
 Доња Србица видети Србице Дубочица – 134, 139, 140, 323, 351,
 Доњи Крајеви – 184, 281, 292, 316, 361
 340 Дувно (Далма), Дувањско поље –
 Доротеја, жена Твртка I – 318 99, 119, 293, 335, 358
 Достиник – 95 Дука, Јован, заповедник у Драчу –
 Драгаш, Јован – 316 114
 Драгаш (Дејановић), Константин – Дукља, Дукљани видети Зета
 315, 316, 333, 336 Дрман -278
 Драгаши (Дејановићи) – 315, 326 Дунав – 4, 8-12, 15, 20-23, 25, 27-
 Драговичи – 48 30, 33, 40, 44, 48, 56, 69, 71, 74,
 Драговић – 48 75, 87, 95, 99, 103-106, 115, 118,
 Драгувити видети Друговити 120, 137, 173, 178, 195, 221, 222,
 Драгутин видети Стефан Драгутин 298, 306, 324, 325, 336, 337, 352,
 Драва – 34, 74, 99, 116, 117, 183, 357, 360, 362, 363, 366
 184, 320 Дурсун-бег – 363
 Дракул, Влад – 356, 357 Дух – 117
 Драч – 22, 39, 47, 96, 104-107, 110, Душан видети Стефан Урош IV (I)
 112-114, 119, 137, 155, 159, 171, Душан
 182, 245, 279, 283, 300, 325 Душиц – 285
 Драчевица – 318, 324
 Дрван (Дерван) – 34, 35, 85
 Древљани – 41
 Дреница – 312, 336
 Дреснеик (изгледа Дрежник) – 39
 Дриваст – 113, 137, 178, 333, 343, 158, 160,
 347 Ђорђе, Бодинов син – 115, 120, 151,
 Дријева – 201, 219, 293, 317, 320, 158, 160,
 344, 346, 354 Ђурађ Бранковић – 194, 202, 207,
 Дрим – 140, 246 217, 222, 223, 338, 339, 342, 347-
 Дрина – 25, 103, 119, 121, 217, 246, 354, 356-358, 360-362
 281, 283, 287, 293, 294, 309, 325, Ђурашевићи видети Црнојевићи
 349, 353, 353, 366
 Дрсник видети Дестиник
 Друговити – 30, 48, 87
 Дружак – 82
 Дубица – 340
 Дубровник, Дубровчани (Рагузијум, Евдокија, кћерка Михаила VIII – 279
 Рагужани) – 39, 47, 51, 82, 83, 87, Евренос-бег – 314
 102, 105, 107, 111, 113, 122, 128, Европа – 3, 4, 7-9, 63, 95, 115, 121,
 129, 132, 138-140, 150, 152, 154, 139, 157, 176, 187, 190, 202, 212,

- 218, 220, 221, 240, 241
 Евтихије – 273
 Егејско море – 32, 42, 47-49, 312
 Егидијус – 241
 Египат – 46, 171, 218
 Елба видети Лаба
 Елизабета – 359
 Елијаде, Мирча – 60,
 Емерик (Имре) – 150, 153-156, 173
 Енглези – 336
 Епидаврос види Цавтат
 Епир, Епирска деспотовина, Епирци
 – 104, 157, 159, 162, 180, 303, 308,
 309
 Ердел (Трансилванија) – 180, 351,
 356
 Ерманарик – 6-8
 Ефески, Јован – 28
- Ж**
 Живковић, Тибор – 35, 81, 92, 93
 Живоиновић, Мирјана – 169, 171
 Жигмунд Луксембуршки видети Си-
 гисмунд Луксембуршки
 Жича – 163, 167-169, 205, 206, 249,
 272, 273, 278, 298, 351
 Жрновница – 172,
 Жунбор – 294
- З**
 Завида – 116, 133
 Загорје – 36, 49, 72, 293, 316
 Завршје (око Гламоча) – 293, 317
 Загреб – 117, 176, 321
 Загрлат – 139, 140
 Задар – 47, 67, 73, 83, 87, 105, 108,
 118, 140, 153, 156, 162, 204, 270,
 295, 317, 320, 321, 341
 Зала – 15
 Западна Морава – 140, 278, 325,
 342, 362
 Западни Буг – 17
 Западни Готи (Визиготи) види Готи
 Западно Римско царство видети
 Римско царство
 Затрнава – 42
 Захарије – 96-101,
 Захумље, Захумљани, Хум (Херце-
- говина) – 33, 39, 40, 64, 83, 85, 93,
 96, 97, 100, 102, 110, 111, 121, 132,
 140, 142, 150, 151, 154, 169, 172,
 176, 181, 182, 230, 231, 243, 247,
 249, 254, 275, 276, 282, 284, 287,
 288, 293, 294, 296, 304, 305, 309,
 316-318, 321, 324, 346, 458, 359,
 366
 Звечан – 114, 121, 135, 185, 246,
 291, 310, 324, 325, 336, 337
 Звонимир, Димитар – 112, 117
 Зворник (Звоник) – 246, 295, 353,
 363, 364, 366
 Згошће – 276, 296
 Здеслав – 81
 Зевс – 52, 60, 63
 Земун – 120, 123, 306, 337, 339
 Земуник – 184
 Зеница – 152, 153, 255, 334
 Зенон – 12
 Зета (Диоклитија, Дукља) – 39, 49,
 85, 104, 105, 109-116, 118, 120,
 121, 123, 133, 137, 138, 140, 150-
 152, 154, 156, 158, 160, 166, 169,
 181, 182, 184, 187, 190, 247, 249,
 254, 255, 266, 284, 288, 290, 291,
 296, 297, 309, 325, 341, 343, 350-
 352, 354, 457, 358, 360, 361
 Зетливи – 40
 Зијаниј, Петар – 160, 165
 Златни Рог – 31
 Златна хорда – 178, 279
 Знепоље – 280, 342, 350
 Зорица (Царица) – 280
 Зонара, Јован – 112, 118
 Зрин – 292
 Зрмања – 38
- И**
 Ибар – 133, 152, 184, 232, 246
 Иван (Јован) Асен I – 137, 154
 Иван Асен II – 171-173
 Иван Александар – 290, 297
 Иван Ђакон – 82, 83, 89
 Иван Стефан – 290
 Иван Страцимир – 315, 332, 337
 Иван Шишман – 315, 332
 Иван планина – 246
 Ивац – 70

- Игор, кнез - 60
 Израел (Света Земља) - 52, 154, 162, 165, 166, 169-172, 245, 249
 Илири, Илирик - 10, 22, 41, 49, 51
 Илијино брдо, Пељешац - 61
 Имотски, Имота - 102, 358
 Имре видети Емерик
 Иналцик, Халил - 314
 Индија - 69, 218, 229
 Индоевропљани - 63
 Иногоште - 316, 350
 Иноћентије III - 145, 152, 155
 Ираклије - 30-36, 39, 40, 45-47, 75, 76, 85, 86
 Иран видети Персија
 Ирина, царица - 285
 Ирод (Ирод Велики) - 52, 258
 Иса, син Бајазита I - 339
 Иса-бег - 331,
 Исаија - 314, 315, 324
 Исак II Анђео - 137, 139, 143, 156
 Исак-бег - 331, 345, 346
 Искр - 342
 Истанбул видети Константинопол
 Источни Готи (Остроготи) видети Готи
 Источно римско царство видети Византија
 Источна франачка држава види Немачка
 Истра - 23, 30, 39, 41, 48, 73, 82, 139, 345
 Исус Христ - 46, 50, 52-54, 68, 86, 87, 94, 115, 164, 167, 168, 174, 199, 219, 247, 250, 256-258, 266, 272-274, 303, 330
 Италија, Италијан, Италијани (видети и Апенинско полуострво) - 10, 13, 21, 22, 25, 26, 30, 32, 36, 81-83, 87, 88, 111, 113, 121, 138, 182, 197, 199, 217-219, 227, 231, 232, 241, 245, 247, 268, 277, 341, 352, 355, 356, 359
Ј
 Јадранско море - 22, 23, 30, 32, 41, 47, 49, 51, 73, 81-83, 87, 93, 111, 118, 119, 140, 173, 231, 240, 270
 Јајце - 132, 204, 242, 346, 365, 366
 Јаквинта - 113-115,
 Јаков - 53
 Јакуб Челебија - 327-329
 Јакша - 361
 Јанковић, Ђорђе - 47, 48, 88, 261
 Јањићи - 255
 Јатриб (Јасриб) видети Медина
 Јевгенија видети Милица
 Јевреји - 46, 53, 54, 218
 Једрене (Хадријанопољ) - 9, 157, 171, 314, 329, 338, 356, 357, 362
 Језава - 222
 Језерити - 32
 Јелеч - 185, 336, 337
 Јелена, жена Беле II - 120, 121
 Јелена, жена деспота Лазара - 362
 Јелена, жена Милутина - 279
 Јелена, жена Стефана Лазаревића - 338
 Јелена (Јелача), жена Степана Томашевића - 363
 Јелена, жена краља Стефана Остоје - 346
 Јелена, мајка цара Константина I - 6
 Јелена, мајка Твртка I - 316
 Јелена (Јелисавета), жена Душана - 297, 299, 303, 308-310, 315
 Јелена - Јефимија, жена деспота Угљеше - 268, 273, 337
 Јелена („Анжујска“) Немањић - 152, 179, 182, 184, 355
 Јелена Груба - 333, 334, 340
 Јелена Драгаш (Дејановић) - 333
 Јелена Немањић Шубић - 304, 305
 Јелисавета Немањић Котроманић - 184, 291
 Јелисавета Анжујска Немањић - 279
 Јелисавета Котроманић Анжујска - 295, 317, 320
 Јеремија - 350
 Јерина видети Кантакузин, Ирина
 Јерменија - 110
 Јерусалим - 46, 52, 114, 115, 139, 171
 Јехова (Јахве) - 53
 Јечменица, Дејан - 237, 296
 Јигит-бег - 331,
 Јиланд (Јитланд) - 17

- Лиречек, Константин – 164
 Јоаникије I (Јанићије), архиепископ – 183
 Јоаникије (Јанићије) II, архиепископ, и патријарх Јоаникије I – 233
 298, 301, 304, 305, 323
 Јован (Иван), свештеник – 88
 Јован, патријарх и архиепископ – 107, 109
 Јован видети и Стефан Владислав I – 120
 Јован II Комнин, син Алексија I – 120
 Јован III Дука Ватац – 171, 180
 Јован V Палеолог – 299, 303, 305, 306, 311
 Јован VI (Јоасаф) Кантакузин – 289, 291, 299, 300, 303, 305, 306, 308
 Јован VII Палеолог – 338
 Јован VIII Палеолог (Драгаш) – 333, 350, 355
 Јован (Иван) VIII, папа – 81, 91-93
 Јован (Иван) X, папа – 98, 99
 Јован Владимир – 105, 106, 267
 Јован Владислав – 106, 110
 Јован Ефески – 28
 Јован Крститељ – 52, 88
 Јован Мирча – 336
 Јован Угљеша видети Мрњавчевић, Јован Угљеша
 Јован (Јоасаф) Урош IV Дука Палеолог Немањић, цар – 316
 Јован I Цимискије – 103, 104
 Јонско море – 47
 Јордан, река – 52
 Јорданес – 6-9, 11, 12, 21
 Јоасаф видети Јован VI Кантакузин и Јован (Јоасаф) Урош IV
 Јосиф – 53
 Јосиф II – 355
 Јосли – 39
 Југа, Војин – 347
 Јудеја – 52, 53, 258
 Јужна Морава – 120, 138-140, 142, 325, 356, 360
 Јулије Цезар – 257
 Јупитер – 52, 60
 Јустин – 21
 Јустинијан I, Флавије Петар Сабатије – 13, 14, 21, 22, 25, 36, 234
 Јустинијан II – 72
 Јустинијана Прима (Прва) – 21, 163
 Кава, Онофрије де ла – 233
 Кавала – 277, 312
 Кавказ – 10, 38, 71
 Казамарис, Иван де – 153, 254, 255
 Казахстан – 178
 Какањ – 334
 Калабрија – 177
 Калиник – 192
 Калиман Асен – 178
 Калист – 305, 311
 Калић, Јованка – 194
 Калојан (Калојован) – 156-158, 161
 Канина – 300
 Кантакузин, Георгије – 223
 Кантакузин, Ирин Бранковић – 223
 Кантакузин, Матија – 308
 Кантакузин, Тома – 351
 Карантанија – 73
 Караџић, Вук – 62, 64, 67
 Кареја – 251, 252
 Карло I Анжујски – 182, 184, 185, 283
 Карло I Роберт Анжујски – 281, 285, 287, 288, 292, 294, 295, 298
 Карло II (Драчки) Анжујски – 281, 284
 Карло III Драчки, Карло II краљ Угарске – 320
 Карло Велики – 45, 72, 73
 Карло Мартел Анжујски – 281
 Карпати – 9, 10, 14, 15, 20, 21, 27, 95
 Кастриоти, Ђурађ видети Скендер-бег
 Каталонци – 283
 Катарина, жена Драгутина – 181, 279
 Катунска нахија – 44
 Качићи – 123
 Кварнер – 83, 84
 Кекавмен – 106
 Келти – 49
 Михаило Керуларије – 108
 Кијев – 15, 48, 60, 61, 66, 176

- Кинам, Јован – 119-121, 123, 135, 276
 Кипар – 83
 Кистање – 305
 Кичево – 73, 277
 Киш – 103
 Клаић, Нада – 42, 88, 282
 Клаудије Готски, Марко Аурелије – 4
 Клемент III – 113, 253
 Клермон – 115
 Клешић, Павле – 256
 Клина – 95
 Клис – 305, 317, 321,
 Клобук – 236
 Клонимир – 95, 101
 Клукас – 37
 Кључ – 293, 335, 366
 Книн – 295, 305
 Ковачевић, Петар – 356
 Коледићи – 68
 Коломан, херцег – 175, 176
 Коломан, краљ – 117-119
 Коматина, Ивана – 165
 Коматина, Предраг – 92
 Комнина, Ана – 114, 220, 255, 277
 Комнин, Јован, намесник у Драчу – 114, 115
 Комнин Асен, Јован (Иван) – 303, 309, 325
 Конавли – 33, 40, 80, 85, 93, 204, 213, 256, 304, 309, 310, 318, 324, 334, 335, 346, 347, 353, 359
 Конрад III – 121
 Констанс II – 46
 Константин, брат краљице Симониде – 280
 Константин Немањић видети Стефан
 Константин Немањић
 Константин I, Флавије Валерије – 6, 13, 54, 55, 258, 268
 Константин II – 6
 Константин IV – 47, 71
 Константин V – 48, 87
 Константин VII Порфирогенит – 31-34, 36, 37, 39, 40, 43-45, 48, 75, 77-80, 82, 85, 86, 88, 92-98, 100-103, 109, 119, 230
 Константин XI Палеолог (Драгаш) – 223, 333, 361
 Константин Филозоф Костенечки – 268, 269, 328, 329, 331, 336, 349
 Константин Филозоф (Ћирило) Солунски – 18, 50, 86, 89, 90, 261, 264
 Константинополис (Византион, Цариград и Истанбул) – 6, 10-12, 20, 22, 23, 25-36, 39, 45, 46, 60, 68, 69, 78, 79, 81-83, 87, 88, 90, 91, 93, 96, 100-105, 108-110, 115, 119-124, 136-140, 142, 144, 146, 148, 149, 155-157, 159, 162, 172, 180, 182, 204, 241, 244, 248, 254, 272, 284-286, 288, 299, 303-305, 324, 326, 328, 333, 338, 342, 361, 364
 Констанције Клор – 6
 Констанције II – 6
 Коњиц – 69, 79, 246, 334
 Копаоник – 217, 221, 325
 Копријан – 342
 Корана – 39
 Коринт – 121
 Коришка гора – 252
 Корчула – 39, 82, 102, 150, 321, 341, 345
 Косара – 105,
 Косача, Владислав (Херцеговић) – 200, 359, 365, 366
 Косача, Влатко Вуковић – 321, 326-328, 334
 Косача, Катарина – 247, 358
 Косача, Сандаљ Хранић – 201, 204, 334, 341, 343-347, 353, 354
 Косача, Степан Вукчић – 194, 200, 239, 256, 257, 351, 352, 354, 356-359, 365, 366
 Косенцис – 37
 Космет (Косово и Метохија) – 42, 114, 193, 221, 246, 252, 261, 312, 313, 321, 326-328, 330, 337, 339, 342, 360, 362, 366
 Косово видети Космет
 Косово поље – 140, 313, 327, 339
 Косовска Митровица – 273, 337
 Костић, Драгутин – 170
 Костић, Растко – 261
 Костолац видети Виминацијум
 Костур – 112, 300, 308
 Котор, Которани, у Боки Которској – 39, 47, 82, 83, 87, 105, 113, 122,

- 135, 137, 150, 151, 154, 178, 180, Лабин – 39
 193, 198, 201, 204, 218-220, 227- Лав, архиепископ – 110
 230, 238, 239, 241, 245, 249, 259, Лав VI Мудри – 95, 96, 110
 270, 287, 298, 308, 310, 313, 315, Ладислав (Ласло) I – 117,
 319-321, 337, 341, 343, 347, 359, Ладислав (Ласло) II – 120, 122
 361 Ладислав (Ласло) IV Куманац – 182,
 184, 280
 Котор, на Врбањи – 39, 293
 Котроман видети Степан I Котро- Ладислав (Ласло) V – 360, 362
 манић Ладислав Напуљски (Анжујски) –
 Котроманић, Владислав – 294, 316 320, 321, 339, 341, 343, 344
 Котроманић, Нинослав син Степана Лазар Бранковић – 204, 362, 363
 III (I) – Лазаревић, Вук – 338, 339, 341,
 342,
 Котроманић, Радивоје – 353, 354, Лазаревић, Јелена Балшић, Косача
 358, 363, 365, 366 – 343
 Коцељ – 90, 91 Лазаревић, Мара Бранковић – 325,
 336
 Крагујевац – 140, 349 Лазаревић, Оливера – 331, 338
 Крајина – 78, 80 Лајош I (Лудвиг I) – 42, 295, 303,
 Краљева Сутјеска (Сутјеска) – 193, 306, 307, 309, 316-320, 324
 246, 295, 321, 334, 346
 Крешимир II – 103 Лајпциг – 41
 Крим – 7, 37, 89, 104 Лангобарди – 26, 32
 Крит – 83 Ласло видети Ладислав
 Крк – 47 Ластово – 232
 Крка – 304, 305 Латеран – 160
 Кроја – 51, 300 Лашва – 335, 346
 Крум – 73, Лебане – 21
 Крушевац – 203, 214, 274, 323, 325, Лебник – 39
 342, 349-351, 361 Левач – 139, 140
 Крф – 121 Леон видети Лав
 Кувер – 87 Лепеница – 139, 140
 Куделин – 278 Лесковац – 134, 361
 Кујава – 346 Лех – 102
 Кукуљевић Сакцински, Иван – 88 Ливно (Хливно) – 39, 102, 187, 281,
 Кулин, бан – 136, 140, 152-154, 293, 335, 340
 173-175, 217, 254, 255, 257, 294 Лим – 186, 249, 288, 293, 335
 Кумани – 121, 137, 157, 176, 182, Лион – 182, 184, 355
 184, 277, 278, Липљан – 107, 114, 119, 137, 139,
 Куманово – 289 140, 159, 163, 185, 249, 286, 291,
 Купа – 39 296, 299
 Купиник – 339, 362 Литцики – 100
 Купрес – 61 Лициније, Валерије Лицинијан – 6,
 Курјаковић, Гргур – 297 54
 Кутригури – 25, 26 Лесник видети Лебник
 Кучајске планине – 152 Ловелос – 37
 Ловћен – 361
 Лотар I – 82
 Лонтодокла – 40
 Луги – 17
- Л**
 Лаб – 119, 139
 Лаба (Елба) – 15, 17, 18, 33, 34, 39,
 40, 42, 60, 68

- Лудвиг I видети Лајош I
 Лудвик I, цар – 74
 Лудвик II, цар – 83, 93
 Лужани – 44
 Лужичке планине – 33
 Лужица, Лужички Срби – 14, 17, 33, 35, 40, 41, 62, 75, 261
 Лужница – 41
 Лукавете – 40
 Лупоглавско језеро – 61
- Љ**
- Љеш – 39, 41
 Љубибратић – 236
 Љубиње – 64
 Људевит Посавски – 41, 42, 74
 Људемисл – 74
 Људит (Људислав ?) – 82
 Љутићи (Вилинзи, Вилци) – 19, 40, 41
 Љутићи, код Пљеваља – 48
- М**
- Маврикије – 29, 30, 70
 Мађари, Мађарска, видети Угари, Угарска
 Мајевица – 49, 50, 189
 Макарска (Мокро ?) – 40, 83, 293
 Македонија, Македонци – 4, 46, 66, 71, 104-106, 110, 112, 158, 159, 180, 187, 197, 227, 261, 277, 280, 305, 311, 314, 315
 Мала Азија видети Азија
 Манасија видети Ресава
 Манојло I Комнин – 120-124, 133-136, 152, 193
 Манојло II Палеолог – 315, 333, 338, 342
 Манојло Сарантен Харитопул – 162
 Манцикерт – 111
 Мара, жена Степана Томашевића – 247
 Марија Богородица – 53
 Марија, византијска царица – 136, 137
 Марија, кћи Лајоша I – 320, 321
 Марија, угарска принцеза – 281
 Марија Палеолог Немањић – 287, 291
- Марин – 255
 Марица – 314, 315, 323, 328
 Марјановић Душанић, Смиља – 128
 Марко, апостол – 53
 Марко, жупан – 113, 130, 191
 Марко Краљевић (Мрњавчевић) – 274, 311-316, 319, 326, 333, 336
 Мартин, опата – 48, 86
 Мартин IV – 185
 Марцелин, Амијан – 3, 7-9
 Масуди – 69
 Матеј (Матија) из Далмације – 153
 Матија Кантакузин – 308
 Матија I Корвин – 362-366
 Матија Нинослав – 160, 174, 175, 177, 183, 214
 Маурсианум језеро – 21
 Мачва – 154, 174, 180, 184, 186, 249, 278, 285, 287, 288, 298, 306, 309, 318, 320, 324, 331, 339, 350
 Мачковац – 278
 Медина (Јатриб) – 46
 Медитеранеа – 75
 Медун – 354, 357, 362
 Међувршко језеро – 64
 Међуречје – 39
 Мезија – 4, 75
 Мезијер, Филип – 327
 Мека – 46
 Мелник – 300, 312, 316
 Месопотамија – 337
 Месопотамит, Константин – 146
 Места – 312
 Метеори – 309
 Метковић – 65
 Методије Солунски – 18, 86, 89, 90-92, 100, 109, 261, 262, 267
 Методије Хиландарац, игуман и епископ – 144, 161, 166-168
 Метохија видети и Космет
 Метохит, Теодор – 195, 244, 279
 Мехмед I – 339, 342, 345
 Мехмед II Освајач – 359-363, 366
 Мијатовић, Чедомиљ – 350, 357
 Милано – 6
 Миле – 292, 295, 316
 Милешева – 172, 226, 272, 319, 335, 344, 358
 Милешевка – 272

- Милинзи – 32
 Милица (Јевгенија) – 274, 324, 325, 330, 331, 337
 Милодраж – 193
 Милош (Обилић ?) – 327, 329, 330, Милошевић, Вигањ – 340
 Милтен – 293
 Милутин видети Стефан Урош II Милутин
 Милчани (Милчи) – 40, 41
 Мирча, Јован – 329, 331, 336
 Мирослав – 116, 133, 135, 138-140, 142, 150, 151, 153, 176, 181, 243, 266, 275
 Мисир видети Египат
 Михаило Асен – 179
 Михаило Зетски – 111-113, 190, 270
 Михаило I Анђео видети Михаило I Комнин Дука
 Михаило I Комнин Дука – 157, 159
 Михаило II Анђео – 180
 Михаило III – 90, 91, 187, 261
 Михаило VII Дука – 112
 Михаило VIII Палеолог – 180-182, 184, 277
 Михаило Вишетиновић Захумски – 96-101
 Михаило Керулариие – 108
 Михаило Шишман – 279, 288-290
 Михаиловића, Ана (Агнеза) – 184
 Михаиловић, Константин **Н**
 (Константин Јаничар) – 330, 357, 361, 362, 366
 Михаљчић, Раде – 313
 Младеновић, Бранко – 312
 Млетачка, Млечани видети Венеција
 Мљет – 39, 40, 140, 168, 283, 308, 310
 Моиштри – 294
 Мојковац – 217,
 Мојсије, јеврејски пророк – 53
 Мојсије, брат Самуилов – 104
 Мокош – 61, 66
 Мокрискик – 39
 Мокро – 40
 Монголи, Монголија (Татари) – 173, 176-178, 180, 193, 213, 244, 277-279, 283, 338, 339
 Монте Касино – 117
 Морава (Велика Морава) – 11, 75, 115, 119, 120, 137, 138, 140, 156, 159, 325, 351, 356, 360
 Моравска – 34, 50, 89, 90, 99
 Морача – 44, 246, 325
 Морозини, Констанца – 278
 Морозини, Никола – 183
 Москва – 355
 Мосор – 61
 Мостар – 358
 Мраморно море – 29, 70
 Мрњавчевић, Андрија(ш) – 316, 333
 Мрњавчевић, Дмитар – 316, 333
 Мрњавчевић, Иваниш – 316
 Мрњавчевић, Јелена – 311
 Мрњавчевић, Јован Угљеша – 268, 269, 310-316
 Мурат I – 314, 321, 326-330,
 Мурат II – 347, 349-353, 356, 357, 360
 Муса, челник – 310, 325
 Муса, Бајазитов син – 339, 342, 345
 Мусићи – 325, 326
 Мусокиј – 57, 69
 Мутимир – 50, 80, 81, 88, 89, 91-94
 Муха – 176
 Мухло – 37
 Мухамед – 46
 Мушићи, код Вишеграда – 25
 Нагорично – 289
 Наисус видети Ниш
 Напуљ – 281
 Нелипићи – 295
 Немачка, Немци (Теутонија, Дојчланд) – 18, 25, 33, 35, 40, 42, 60, 61, 89, 135, 139, 173, 261, 298, 305, 336
 Непот, Јулије – 12
 Неретва – 39, 82, 102, 120, 150, 246, 287, 293, 294, 304, 317, 335, 343, 344, 346, 354, 358
 Неретљани (Морјани, Паганија, Пагањани) – 33, 39, 40, 49, 64, 81-85, 89, 93, 96, 102, 116, 118
 Неродимље – 193, 286, 291, 313
 Нерон, Клаудије Цезар – 54

- Нестор Кијевски – 15, 27, 38, 60, 62, 93, 103, 104
 Неури – 67
 Нешри, Мехмед – 327, 328
 Нидерле, Лубор – 67
 Никеја, Никејско царство – 55, 157, 161, 162, 167, 171, 180, 257
 Никита, патријарх – 88
 Никита Хонијат – 123, 135, 136
 Никодим – 272, 286
 Никола, отац Самуила – 262
 Никола, бан Славоније – 295
 Никола I – 90
 Никола IV – 355
 Нико медија – 120
 Никон – 144
 Никопол – 334, 336, 337
 Никшић (Оногосте), Никшићко поље – 44, 293, 310, 335
 Нин – 88, 100, 321
 Нинослав, син Степана III (обично I) – 333
 Нирнберг – 139
 Нићифор, патријарх – 31, 48, 78
 Нићифор I, цар – 73, 79
 Нићифор II Фока – 103
 Ниш (Наисус) – 4, 6, 11, 20, 21, 23, 55, 107, 112, 120, 122, 123, 134, 138-140, 156, 159, 244-246, 278, 280, 325, 326, 342, 350, 356, 362
 Новак – 347
 Новаковић, Реља – 133, 134
 Нови видети Херцег Нови
 Нови, на ушћу Неретве – 304
 Новиград у Зети – 40
 Новиград у Далмацији – 320
 Нови Пазар (Трговиште) – 193, 194, 211, 270, 337
 Ново Брдо – 196, 202, 217, 218, 224, 225, 227, 238, 246, 311, 323, 324, 339, 342, 349-351, 353, 361, 362
 Новиодунум – 21
 Ногај – 278, 279
 Нормани – 38, 113, 121, 137, 138, 231
- О**
 Обарска, код Бијељине – 28
- Облик, код Скадра – 105
 Ободрити (Бодричи, Абодрити) – 19, 35, 40, 41, 44, 74
 Обри видети Авари
 Обровац на Зрмањи – 28
 Овче Поље – 277
 Огедеј – 177
 Одоакар – 12
 Одра – 15, 17, 18, 40, 69
 Оливер, Јован – 299, 303
 Олово – 218, 295, 334
 Омиш – 354, 358
 Омуртаг – 74
 Оногосте видети Никшић
 Орбин, Мавро – 122, 129, 130, 137, 138, 150, 173, 247, 253, 257, 279, 282, 291, 292, 294, 304-307, 311, 313, 319, 323, 324, 340, 343, 346, 354, 365
 Орсини, Нићифор II – 308, 309
 Оршава – 357
 Осети – 277, 283
 Осман – 313, 314
 Османлије, Османлијско царство видети Турци
 Остоја Котроманић видети Стефан
 Остоја Котроманић
 Островица, код Рудника – 287, 351
 Острог – 358
 Острогорски, Георгије
 Александрович – 10, 30, 96, 101, 157, 180, 312
 Остроготи (Источни Готи) видети Готи
 Остроило – 35, 36
 Острок – 40
 Остружница – 217, 294
 Отокар II Пшемисл – 179
 Отон I – 102
 Охрид – 75, 104, 106, 109, 112, 160, 196, 262, 280, 312, 316
- П**
 Пава – 256
 Павле Брановић – 96, 97
 Павловић, Павао – 67
 Павловић, Петар – 346
 Павловић, Радослав – 256, 346, 347, 353, 354

- Паганија видети Неретљани
 Пале – 353
 Палеолог, Ана, кћерка Михаила VIII – 127, 181
 Палестина – 46
 Палижна – 321
 Палман – 207, 305
 Панонска низија (Панонија) – 3-5, 8-15, 21, 26-28, 32, 33, 35, 41, 45, 50, 59, 73, 74, 76, 87, 89-95, 102, 115
 Пантино – 135
 Париз – 327, 338
 Пауни – 140, 193, 299
 Пахимер, Георгије – 127, 128, 180, 181, 185, 279, 283
 Паштровићи – 333, 347
 Пелагонија – 87, 180
 Пелопонез – 28, 29, 32, 48, 223, 358
 Пељешац („Стонски рат“) – 61, 102, 287, 294, 297, 298, 309, 324
 Пеонија видети Угарска
 Петар, брат цара Маврикија – 30
 Петар, кнез Хума и Сплита – 150, 151, 243
 Петар (Теодор) – 137
 Петар I, цар Бугара – 100-103, 253
 Петар Бодин видети Константин Бодин
 Петар Гојниковић – 81, 83, 89, 92-96
 Петар Дељан (Одељан) – 110
 Петар I Кандијан – 83
 Петар Коришки – 252, 267
 Петар Крешимир IV – 116, 117
 Петар Сначић – 117
 Петрило – 112
 Петрич – 291
 Перник – 61
 Петрова гора – 117
 Персија, Персијанци (Иран) – 10, 28-32, 37
 Перун – 60-63, 66, 68
 Перун на Мосору – 61
 Пећ – 42, 114, 140, 246, 249, 252, 272, 278
 Печенези – 95, 103, 121
 Пива – 121, 309, 335
 Пијанец – 280
 Пилат, Понтије – 53
 Пилот – 51, 113, 139, 140
 Пиринејско полуострво – 21
 Пирот – 64, 278, 361
 Писида, Георгије – 32, 35
 Плав – 152, 246
 Плива – 102, 317, 321
 Плиније, Гај Старији – 14, 38
 Плочник – 326
 Пљевља – 48, 246
 Поволожје – 176
 Подвисоки – 193
 Подгорица – 105, 116, 150
 Подриње – 257, 318
 Подунавље – 15, 119, 137, 211, 222, 357
 Полимље – 140, 246, 288, 318, 337
 Полог – 114, 137, 139
 Пољани, Пољаци, Пољска – 25, 35, 59, 67, 176
 Поморавље – 121, 135, 140, 155, 221, 349
 Попово поље – 150, 309, 346
 Порга видети Борна
 Пореч, у Македонији – 277
 Порин – 86
 Порин видети Перун
 Порфиригенит видети Константин VII
 Посавина – 73
 Праг – 65
 Прапатна – 110
 Првовенчани видети Стефан Немања II Првовенчани
 Првослав видети Прибислав
 Превалитан – 4, 36, 41, 75
 Презвитер Козма – 253, 254
 Прељуб – 300, 303, 308
 Пресијам – 75, 79, 80
 Преслав (Велики Преслав) – 101, 262
 Преспа, Преспанско језеро – 104-106, 312
 Прешево – 316, 350
 Приба – 67
 Прибилша – 276
 Прибислав (Првослав) – 94, 96
 Прибој, на Лиму – 186, 288
 Прибој, на Мајевици – 189

Призрен – 44, 51, 107, 112, 139, 140, 144, 159, 163, 193, 213, 227, 246, 249, 252, 274, 277, 297, 311, 315, 316, 325, 362
Пријезда I – 174-176, 183, 184
Пријезда II – 184, 280
Пријеполје – 226, 246, 318
Прилеп – 73, 280, 298, 310, 316
Прилепац – 323
Приск, војсковођа – 29, 30
Приск, преговарач и писац – 11, 12
Приштина – 130, 224, 227, 246, 299, 311, 323, 327, 329, 336-338, 350
Прозрак – 291
Проклетије – 51
Прокопије из Цезареје – 20-23, 25, 27, 36, 56, 57, 59, 60, 242
Просек – 159, 160, 288
Просигој – 75, 88
Псеудо-Маврикије – 23, 27, 56-58
Птоlemeј, Клаудије – 14, 20

Р

Раб – 47
Равдух, Лав – 96
Раваница – 274, 329
Равена – 45, 81
Равић, Ивана – 151
Равно – 135, 140, 245
Рагузијум, Рагужани видети Дубровник
Раденовић, Павле – 334, 340, 346
Радин – 256, 259
Радић, Радивој – 165
Радмиље – 276
Радомир, дед – 256, 269
Радомир, старац – 294
Радослав видети Стефан Радослав
Радослав, кнез – 75, 88
Радослав, дед – 294
Радослав, велики гост – 294
Рајна – 18
Рама – 61, 120, 293
Рас и Раса – 81, 102, 107, 120, 121, 133, 134, 136, 138, 143, 163, 164, 185, 186, 193, 194, 198, 211, 218, 249, 270, 271
Расина – 133, 278, 323
Растислав, моравски кнез – 89, 90

Растислалић, Бранко – 324
Бранковића, Радича – 324
Растислалићи – 309
Растко Немањић видети Свети Сава I Немањић
Ратко – 319
Ратомир (Ратимир) – 49, 72, 85
Реке – 133, 139, 140, 172, 323
Ресава (Манасија) – 268, 275, 349, 351, 363
Рибница – 116, 150, 246
Риген видети Рујан
Рикардо – 177
Рим, Римљани, Римско царство – 3-6, 8-14, 17, 20-23, 25, 36, 52, 54, 60, 68, 73, 75, 85, 86, 90, 93, 161, 166, 187, 248, 257, 258
Ринхини – 87
Рипсима – 262
Рисан – 40
Рјурик – 38
Роберт Гвискард – 111, 137
Ровине – 329, 336
Рогозно – 217
Родопи (Волерон) – 312
Рожер II – 121
Роман Лакапин – 75, 96
Роман III – 109
Роман IV Диоген – 111
Романа, на Мајевици – 50
Романи, на Мајевици – 50
Романи – 31, 34, 40, 49, 50, 73, 86, 160, 230, 231
Романија, планина – 34, 49
Романија и Ромеји видети Византија
Роми (Цигани) – 218
Ростислав Михаиловић – 184
Руварац, Иларион – 128, 297
Рудник – 154, 186, 217, 218, 246, 283, 284, 287, 300, 306, 309, 313, 323, 324, 331, 351
Ружир – 293
Руј, планина – 41
Рујан (Риген) – 63, 64
Румунија, Румуни (Дакија) – 4, 9, 21, 27, 32, 49, 50, 74, 75
Руси, Русија – 15, 37, 38, 48, 60, 66, 89, 93, 103, 104, 118, 262, 355

С

- Сава, река – 12, 22, 23, 27, 30, 41, 45, 56, 74, 91, 99, 103, 116, 121, 184, 221, 249, 278, 294, 298, 321, 352, 353, 366
- Сава I (Растко) Немањић видети Свети Сава I
- Сава II (Предислав) Немањић, архиепископ – 169, 178, 190, 250
- Сава IV (исправно је I), патријарх – 311, 324
- Савојска, Ана – 299,
- Сагудати – 30, 87
- Саксо Граматик – 63, 64
- Саксонци (видети и Саси) – 74
- Саладин – 139
- Салинес видети Тузла
- Салона видети Сплит
- Салзбург – 91
- Самарџић, Милослав – 330
- Само – 34, 35
- Самуило – 61, 70, 103-107, 110, 119, 253, 254, 262
- Сана, град – 40, 42
- Сана, река – 42, 321, 335
- Саница, река и град – 42
- Санко – 293
- Санковићи – 333, 334
- Санковић, Радич – 343
- Сарајево – 353
- Сармати – 14, 20, 56, 69
- Саси – 180, 216-218, 225, 245
- Сасиновић, Никл и Ханс – 217
- Сасе – 217
- Сварог – 66
- Свач – 113, 137, 178
- Света гора (Атос) – 142-145, 147, 149, 161-163, 241, 245, 277, 283, 300, 301, 303
- Света Земља видети Израел
- Свети Вит – 65, 179
- Свети Илија – 61
- Свети Никола – 286
- Свети Сава I Немањић (Српски) – 42, 51, 66, 129, 138, 140, 142-144, 146-150, 158, 159, 161-164, 166-172, 190, 192, 197, 207, 229, 237, 240, 245, 248, 249, 251, 252, 257-
- 259, 267, 269, 271, 272, 301, 358
- Свети Симеон видети Стефан Немања I
- Свети Срђ, трг – 201, 333, 347
- Световид (Свјатовид, Вид) – 62, 63-65, 68, 327, 328
- Светоплук – 50, 90, 99
- Светоплек – 50, 99, 118
- Свјатослав – 103
- Сврчин – 193, 296
- Сврчуг – 64
- Северјани – 48
- Северци – 48, 71
- Севиљски, Исидор – 237
- Сегедин – 357, 363
- Селимир (Силимир ?) – 36, 37, 75, 76
- Селџуци видети Турци
- Сенудслав – 36
- Сер – 185, 280, 300, 304, 308, 310, 312, 314, 315, 331, 335
- Сербои – 38
- Сервија (Србица код Солуна) – 33, 44
- Сергије – 93
- Сердика видети Софија
- Сибињанин Јанко видети Хуњади, Јанош
- Сибислав – 174, 175
- Сигисмунд (Жигмунд) Луксембуршки – 320, 321, 324, 325, 331, 333, 334, 336, 337, 339, 340, 341, 343-345, 347, 349-351, 354
- Силађи, Михаило – 362
- Силистрија – 103
- Сиргијан – 298
- Сирија – 10, 46, 72, 112
- Симеон Бугарски – 95-98, 100, 101, 262
- Симеон (Синиша) Урош III Палеолог Немањић, цар – 303, 308, 309, 316
- Симоката, Теофилакт – 57, 69, 70
- Симон (апостол Петар) – 53
- Симон видети Стефан Урош I
- Симон видети Стефан Немања II
- Симонида – 280, 285, 286
- Синајска гора – 53
- Сингидунум видети Београд
- Синкел, Теодор – 69

- Сипонт – 32, 100
 Сирмијум видети Сремска Митровица
 Сисак – 41, 74
 Ситница – 135, 360
 Сицилија – 111, 121, 180, 182, 184, 183
 Симаргл – 61
 Сјеница – 325, 337
 Скадар – 47, 62, 113, 114, 137, 140, 159, 180, 193, 204, 284, 290, 291, 309, 310, 314, 332, 333, 339, 347
 Скадарско језеро – 105, 310, 333
 Скандинавија (Скандинавско полуострво) – 17, 38
 Скендер-бег (Ђурађ Кастриоти) – 356, 360
 Скилица, Јован – 70, 104-107, 109, 110
 Скиличин настављач – 112, 120
 Скити – 56, 67
 Славинија видети Словени
 Скобаљић, Николу -361
 Скопље (Скупи) – 20, 105, 106, 112, 114, 160, 180, 191, 193, 210, 214, 220, 244, 246, 274, 277, 284, 299, 301, 304, 305, 308, 311, 315, 316, 325, 331, 366
 Скрадин – 305, 317
 Скупи видети Скопље
 Славен(и) видети Словен(и)
 Славинеца – 40
 Славомир – 74
 Славонија – 116, 117, 138, 176, 177, 183, 184, 191, 257, 278, 281, 320, 345
 Сланкамен – 339
 Сланско приморје – 208, 340
 Словац, Словачка – 18
 Словен, Словени (Славени, Анти, Венеди, Венети) – 3, 4, 6, 8, 9-12, 14-23, 25-40, 41, 44-52, 56-63, 65-70, 72-79, 82, 85-90, 92, 93, 95, 107, 109-112, 117, 122, 138, 212, 214, 219, 230, 231, 242-244, 259, 261, 262, 264, 352, 361
 Словенија, Словенци – 18, 48, 74
 Смедерево – 194, 222, 223, 351, 357, 360-364
 Снежница – 275
 Созиген – 257
 Сокол, код Пливе – 317
 Сокол, у Конавлима – 359
 Соли видети Тузла
 Солин – 30, 117
 Солун (Тесалоники) – 18, 20, 25, 28-30, 44, 46-50, 65, 72, 87, 89, 90, 100, 137, 159, 160, 162, 171, 180, 227, 234, 245, 261, 272, 273, 285, 298, 300, 303-305, 307, 312, 326, 331, 338, 342, 347
 Сопотани – 182, 244, 272
 Софија (Сердика) – 73, 120, 137, 274, 326
 Сплит, Сплићани (Салона) – 4, 20, 25, 31, 47, 61, 99-101, 107, 108, 113, 118, 123, 139, 140, 151, 153, 160, 165, 166, 177, 219, 281, 282, 321, 341, 345
 Спори – 21
 Срб, на Уни – 42, 295
 Србице, два села код Призрена – 42, 44
 Србица видети Сервија
 Сребреница, у Подрињу – 201, 202, 217, 218, 224, 242, 246, 294, 295, 344, 349, 351, 358-360, 363, 364, 366
 Сребреница, на Руднику – 218, 349
 Средоземно море, Средоземље – 3, 21, 46, 157
 Срем – 20, 75, 102, 103, 107, 119, 122, 123, 136, 152, 179, 186, 206, 249, 278, 352
 Сремска Митровица (Сирмијум) – 9, 11-15, 20, 26-29, 54, 87, 91, 105-107, 337
 Српска Каменица – 42
 Сталаћ -350
 Станислав – 285
 Станојевић, Станоје – 185
 Стара планина видети Балкан
 Стари Влах – 49
 Стеван, кнез Босне – 113
 Степан I, бан у првој половини XIII века – 174, 175
 Степан II (Матија ?), бан средином XIII века – 178, 183

- Степан III (Котроман) Котроманић – 267, 271-273, 282
 174, 184, 280-284, 291 Стефан Радослав (Јован) Немањић
 Степан IV (Степош) Котроманић – Дука – 128, 150, 151, 159, 169-171,
 174, 201, 282, 287, 288, 291-296, 198, 247, 250, 268, 272
 304, 305, 316, 318, 322, 340 Стефан Твртко I Котроманић – 99,
 Степан Остојић Котроманић – 132, 132, 133, 174, 193, 198, 200, 201,
 346 295, 316-328, 333, 340, 343, 365
 Степанград – 296 Стефан Твртко II Котроманић – 202,
 Стефан Лазаревић – 194, 197, 206, 227, 340, 343-347, 353, 354, 358
 218, 221, 222, 242, 243, 268, 275, Стефан Томаш (Остојић) Котро-
 328, 329, 331, 336-345, 347-349, манић – 202, 247, 257-259, 363-265
 350, Стефан Степан Томашевић – 132,
 Стефан Остоја Котроманић – 219, 133, 227, 247, 257, 363-366
 340, 341, 343-346, 353, 358 Стефан Урош I Немањић, краљ –
 Стефан, Мутимиров син – 81, 89, 92, 127, 151, 160, 169, 173, 178-183,
 93 199, 201, 217, 245, 267, 272, 297
 Стефан I (Иштван I, Вајк) – 116, Стефан Урош II Милутин („Свети
 Стефан II, угарски краљ – 119, 120 Краљ“) – 127, 131, 142, 179, 181,
 Стефан III, угарски краљ – 122, 184-186, 189, 192, 193, 195, 199,
 123, 135 201, 204, 205, 207, 210, 211, 214,
 Стефан IV, угарски краљ – 122, 123 215, 220, 221, 234, 235, 238, 244,
 Стефан V, угарски краљ – 181, 184 250, 273, 274, 277-280, 282-287,
 Стефан Владислав I – 128, 140, 162, 290, 292, 293, 295, 305, 355
 169, 171-173, 178, 179, 183, 201, Стефан Урош III Дечански – 128,
 250, 272, 276 129, 131, 184, 196, 237, 238, 241,
 Стефан Владислав II – 185, 186, 242, 244, 245, 269, 274, 279, 280,
 278, 281, 284-287, 292 284-293, 297, 305
 Стефан Војислав (Доброслав) – 109- Стефан Урош IV Душан, краљ, а као
 111 цар Урош I – 42, 67, 128-131, 189,
 Стефан Вукан – 115, 130 191, 194, 196, 197, 199-201, 203,
 Степан Вукчић Косача видети Коса- 206-210, 215, 216, 219, 234, 235,
 ча, Степан Вукчић 237, 238, 241, 244-246, 251-254,
 Стефан Дабиша Котроманић – 333, 264, 265, 268, 270, 272, 274, 285-
 334, 340 291, 293-301, 303-308, 310, 315-
 Стефан Драгутин – 127, 152, 170, 317, 323, 324
 179-186, 201, 277-279, 281-286, Стефан Урош V, краљ, а као цар
 319, 355 Урош II – 128, 191, 308-313, 315,
 Стефан Константин Немањић – 280, 319, 323, 324
 286 Стефанија – 300
 Стефан Немања I (Св. Симеон) – 27, Стипанић, Гргур – 294
 51, 69, 116, 128-131, 133-152, 154, Стјепанић, Хрватин – 281, 282, 292
 156, 158, 166, 167, 192, 193, 195, Стојановић, Љубомир – 268
 201, 205, 209, 217, 251, 254, 258, Стоимир видети Стројимир
 267, 268, 271, 273, 282, 325 Столац – 276
 Стефан Немања II Првовенчани – Стон – 39, 100, 111, 150, 246, 247,
 116, 128-131, 134, 138, 142-145, 249, 270, 287, 294, 297, 298, 309,
 148, 150, 154-156, 158-161, 163- 317, 324, 340
 165, 167-170, 178, 191, 192, 197, Стони Београд – 320
 198, 200, 206, 207, 240, 247, 250, Страцимир – 133, 135, 138, 139

- Стрез – 159
 Стрибог – 61, 66
 Стримон (Струма), Стримонци – 49, 87
 Стројимир – 80, 81, 94, 101
 Струма – 288, 300, 316
 Струмица – 298, 312,
 Студеница – 143, 147, 148, 158, 161, 166, 169, 171, 214, 240, 245, 271
 Сува планина – 41
 Сулејман, син Бајазита I – 338, 339, 341, 342
 Султићи, код Коњица – 69
 Сума, Димитрије – 297
 Сунце – 63, 66, 68, 257, 258
 Суовин (вероватно Словени) – 2
- Т**
 Тајгет – 32
 Таловац, Матко – 354
 Тамерлан (Тимурленк) – 337, 338
 Танаис видети Дон
 Тара – 121, 180, 276, 325, 335
 Тарановски, Теодор – 77
 Тарентски, Филип – 287
 Тата – 349
 Татари видети и Монголи
 Тацит, Корнелије – 14, 17, 54
 Твртко I видети Стефан Твртко I Котроманић
 Теба – 121
 Теобалд – 152
 Теодор, српски монах – 183
 Теодор I Анђео – 159, 160, 171
 Теодор I Ласкарис – 157, 162
 Теодора, мајка Душана – 285, 287
 Теодора, сестра Душана – 315
 Теодорик – 12, 13
 Теодосије Хиландарац – 140, 142, 164, 166-168, 171, 229, 250, 267
 Теодосије I, Флавије – 9, 10, 55, 75
 Теодосије II – 11
 Теоктист видети Стефан Драгутин
 Теофан Исповедник из Византиона – 26, 46, 71, 73, 87
 Теофанов Настављач – 98
 Теочак – 353, 363
 Тертер, Ана Немањић – 280
- Тесалија – 29, 48, 104, 105, 171, 279, 300, 303, 308, 309, 363
 Тесалоники видети Солун
 Тиберије II, Константин – 28,
 Тиберије I, Јулије Цезар Август – 52
 Тилава – 204
 Тимок – 44, 75, 278
 Тимочани – 49, 74, 75
 Тимурленк видети Тамерлан
 Тиса – 4, 11, 21, 73, 74, 351
 Тител (и Тителски брег) – 30, 351
 Тихомир, велики жупан – 123, 133-135, 143, 205
 Тихомир Словен – 110
 Тољен – 139, 176
 Тома Сплићанин – 6, 25, 31, 35, 47, 97, 108, 117, 151, 153, 164-167, 177, 178, 213
 Томаш видети Стефан Томаш Котроманић
 Томислав – 97-100
 Топлица – 133, 140, 246, 271, 323, 337, 350, 351, 361
 Тотила – 13, 23, 25, 31, 35, 36
 Травунија, Травуњани (видети и Требиње) – 33, 40, 80, 83, 102, 105, 111, 113, 169, 172, 231, 247, 276
 Трајан, Марко Улпије – 20, 66, 75, 115
 Тракија, Трачани – 4, 8, 9, 21, 28, 29, 49, 71, 102, 157
 Трансилванија видети Ердел
 Трговиште видети Рас
 Треботић – 293
 Требиње – 40, 121, 122, 140, 151, 184, 219, 236, 246, 290, 309, 310, 318, 324, 334, 354
 Трепча – 217, 246, 350, 362
 Трибали(ја) – 105, 244, 287, 299
 Триглав – 66
 Трново – 172, 290, 315, 332
 Трогир, Трогирани – 47, 118, 123, 153, 173, 176, 177, 244, 247, 292, 294, 328, 341
 Тројан – 66
 Троја – 268
 Тројановић, Сима – 60
 Трстеник – 274
 Туга – 37

- Тузла (Соли, Салинес) – 39, 102, 278, 281, 292, 293, 317, 334, 346, 184, 186, 278, 281, 292, 293, 334, 353, 344
 Устиколина – 334
 Тулушки, Рајмунд – 114
 Турско царство, Турци (Османлијско **Ф** царство, Османлије, Селџуци) – 33, Филип, лекар – 241
 111, 115, 135, 200, 204, 207, 219, Филотеј – 324
 346, 269, 277, 283, 300, 306, 308, Фиренца (Флоренца) – 327, 328, 355
 312-315, 321, 326-334, 336-339, Фландрија – 157, 207
 342, 345, 346, 349-360, 362-366
 Теутонија видети Немачка
 Фока – 30
 Фотије – 89-91, 93
 Фоча – 246
Ћ
 Ћирковић, Сима – 204, 291, 327
 Ћоровић, Владимир – 25, 42, 44, 49, 145, 236, 284, 339
 Ћуприја – 274
 Ћустендил видети Велбужд
У
 Угари, Угарска (Мађари, Мађарска) – 33, 50, 94, 95, 99, 102, 116-124, 127, 133, 135, 136, 138, 140, 152, 154-156, 159, 168, 174-180, 182-184, 186, 191, 201, 202, 222, 245, 254, 255, 278, 280, 281, 285, 287, 295, 298, 303, 306, 307, 309, 315-318, 320, 324, 325, 327, 333, 334, 336, 337, 339, 341, 343-345, 349-354, 356-362, 364, 366
 Угљевик – 275
 Угљеша, кесар – 316
 Ужице – 312, 324, 325
 Узелац, Александар – 279
 Украјина (Малорусија) – 67
 Улуг Улус (Држава Џучија) – 178
 Улцињ – 39, 105, 113, 122, 137, 151, 220, 310, 333, 339, 341, 343, 347
 Уна – 292
 Урбан II – 115
 Урош I видети и Стефан Урош
 Урош I, велики жупан – 120
 Урош II, велики жупан – 121, 122
 Урошиц – 185
 Урсус – 81
 Уруџ бин Адил – 329
 Ускопље – 293
 Усора – 174, 175, 177, 184, 186, 331, 332
 Франци, Франачка, (Фруги и Французи) – 11, 32-34, 36, 40, 41, 45, 50, 71-75, 82, 86, 93, 111, 115, 121, 135, 136, 179, 202, 254, 303, 336
 Французи видети Франци
 Фридрих I Барбароса – 139
 Фридрих II – 171
 Фридрих III – 364
 Фруги видети Франци
 Фрушка гора – 73, 179
Х
 Хадријан II – 90, 91
 Хадријанополъ види Једрене
 Хазари – 71, 89
 Халкедон – 31
 Халкидик(и) – 300, 312, 315
 Хаџон – 65
 Хаџи Илбеги – 314
 Хвал – 269
 Хвар – 39, 40, 82, 102, 321, 341, 345
 Хвосно – 129, 140, 158, 278
 Хелени видети Грци
 Хелада видети Грчка
 Хелмолд из Бозауа – 62
 Херодот – 67
 Херсон – 89
 Херцег Нови (Нови) – 64, 320, 354, 358, 359
 Херцеговина видети Захумље
 Хиландар – 51, 139, 142, 144, 146, 149, 161, 166, 168, 172, 187, 240, 251, 266, 273, 283, 303, 311, 312, 331, 332

Хилвуд – 22
Хити, Филип – 46
Хипократ са Коса – 240
Хлапен – 312
Хлерин – 300
Хливно видети Ливно
Ходидјед – 204, 353, 354, 364
Хозроје II – 31
Хоматин, Димитрије – 163, 170
Хомоље – 280
Хонорије, цар – 10
Хонорије, легендарни викар – 98
Хонорије III, папа – 160, 161, 164, 165, 167
Хорвати – 334
Хороатос – 37
Хорс – 61
Хоча – 144
Храбак, Богумил – 200
Храбена (Милорадовић) – 276
Хрват(и), Хрватска – 31-33, 35, 37, 39-41, 47-49, 73, 74, 81, 83-86, 92-94, 97-102, 112, 116-119, 123, 135, 136, 150, 154, 187, 276, 281, 282, 284, 292, 293, 305, 320, 321, 324, 345, 358
Хрватинић, Влатко Вукославић – 316
Хрватинић, Вук Вукославић – 295
Хрватинић, Вук Вукчић – 335
Хрватинић, Вукослав – 292-294
Хрватинић, Вукац – 317
Хрватинић, Хрвоје Вукчић – 187, 203, 219, 269, 321, 334, 335, 340, 341, 343-346
Хребелан – 347
Хребелановић, Драгана – 325
Хребелановић, Лазар – 203, 274, 310, 313, 318, 321, 325-330, 339
Хребелановић, Прибац – 232
Христ видети Исус Христ
Христопол – 299, 300
Хум видети Захумље
Хумберт – 108
Хуни – 7-12, 15, 19, 22, 25, 26
Хуњади, Јанош (Сибињанин Јанко) – 351, 356-358, 360-362

Ц

Цавтат (Епидаврос) – 230
Цамблак, Григорије – 196, 269, 285, 286, 289-291
Цариград види Константинополис
Царица видети Зорица
Цезареја – 20, 21, 27, 36
Цељски, Херман – 347
Цетина – 39, 41, 73, 82, 102, 140, 150, 154, 178, 281, 293, 294, 304, 305, 317
Цигани видети Роми
Цимпе – 306
Цреп – 325
Црес – 47
Црна Гора – 48, 111, 230, 276, 361
Црна гора, скопска – 180
Црно море – 3, 7, 8, 15, 17, 21, 25, 47, 63, 95, 103, 178, 244, 290
Црнојевић, Радич – 333, 334
Црнојевић, Стефан (Стефаница) – 354, 357, 358, 360, 361
Црноризац Храбар – 261

Ч

Чајкановић, Веселин – 63, 64, 70
Часлав – 83, 95, 97, 100-103, 109
Чачак – 64
Чезарини, Јулијан – 355-257
Чернавуск – 39
Черномен – 314
Чех – 117
Чеџ, Чеси, Чешка (Бохемија) – 25, 33-35, 42, 164, 179, 339, 360
Чечан – 261
Чупор, Павле – 345, 346

Џ

Џучиј – 176, 178
Џингис-кан – 176
Џучиј – 176, 178

Ш

Шабановић, Хазим – 204
Шајо – 176
Шар-планина (Шарпланина) – 159, 180, 193
Шах Мелек – 344
Шахин – 321
Шахин – 347

Шибеник – 108, 118, 123, 292, 321, 341	Шубић, Младина I – 282, 283, 292
Шишман – 278, 279, 288	Шубић, Младин II – 282, 283, 292
Шкурда – 228, 229	Шубић, Младен III – 304
Шпањи – 44	Шубић, Павле – 281
Штип – 280	Шуица, Марко – 165

Белешка о аутору

Александар Андрић Логос рођен је 22.11.1967. у Тузли, где је завршио основно и средње образовање. У Тузли је живео до 1992. Историју је почео да студира на Филозофском факултету у Сарајеву, а дипломирао је 1996. на Филозофском факултету у Београду. Од 1996. живи у Бијељини где је запослен као професор историје. Прво дело о историји Срба објавио је 2012. године, а израду новог и оригиналног научног приказа историје Срба наговестило је објављивање дела *Историја Срба, II измењено издање*. Поред тога објавио је и преглед историје науке и филозофије природе под насловом *Путовање мисли – увод у потрагу за истином, 2. измењено издање*, (2017). То дело садржи неке неочекиване замисли. Таква је замисао да се појављивање света (Велики прасак) може замислити као Прва грешка у односу на савршено ништавило пре тога, а из тога је изведена мисао да се кретање и постојање свега дешава кроз правило понављања грешке.

Објављена дела:

Историја Срба, Београд 2012;
Историја Срба: 1918-2008, Београд 2013;
Историја Срба: нови век до 1918, Београд 2014;
Историја Срба: средњи век, Београд 2014;
Историја Срба од 1918. до 2012, Београд 2015;
Увод у филозофско-научну потрагу за истином, Београд 2015;
Путовање мисли: увод у потрагу за истином, Београд 2015;
Историја Срба: до средине XV века, Београд. 2016;
Историја Срба, 2. измењено издање, Београд 2016;
Путовање мисли: увод у потрагу за истином, 2. измењено издање, Београд 2017.

Pdf na www.independent.academia.edu/AleksandarLogos

САДРЖАЈ :

Предговор	V
I Срби пре владавине Немањића	1
1. Византија и Словени до средине VI века	3
Римско царство и почетак Велике сеобе народа – 3; Прелазак Гота на Балкан, Хуна у Панонску низију и пропаст Западног римског царства – 8; Славенско (словенско) име и прадомовина – 14; Пљачкашки напади Словена у првој половини VI века и појављивање њиховог народног имена – 20; Дужа задржавања Славена на Балканском полуострву и аваро-словенски племенски савез – 23	
2. Словени и Византија од средине VI до IX века	29
Завршна период насељавања Славена на Балканско полуострво – 29; Сеоба Срба на Балканско полуострво – 32; Имена Срба, Руса и неких других Словена – 37; Подручје које су населили Срби у VII веку – 38; Обнова власти Цариграда на југу Балканског полуострва у VII веку – 45; Односи Словена и староседелаца на Балкану – 47; Допуна 1: Хришћанство – 52	
3. Словенско друштво и култура у време насељавања на Балкан	56
Друштво и привреда Словена у време сеобе – 56; Верованја и култура Словена пре примања хришћанства – 60	
4. Срби и време стварања прве државе на Балкану	71
Стварање бугарске државе јужно од Дунава и приближавање Франака са запада – 71; Племенски савез и држава легендарног Селимира – 75; Српска држава у IX веку и сукоб са Бугарима – 79; Венеција, тема Далмација и Неретљани (Пагани) – 81	
5. Срби од христијанизације до XI века	85
Покрштавање Срба и мисија Константина и Методија – 86; Срби крајем IX и почетком X века и долазак Мађара у Панонску низију – 94; Хрватско-српска држава Томислава и Михаилово Захумље – 97;	

Српске земље средином X века – 100; Срби у Самуиловом царству и покрштавање Руса – 103; Превласт Цариграда у XI веку на Балкану и расцеп хришћанства – 105

6. Срби од XI до XII века 109

Осамостаљење Диоклитије (Дукље) у XI веку – 109; Краљ Константин Бодин и јачање Венеције – 113; Јачање Рашке и Први крсташки рат – 114; Ширење угарске власти на Славонију, Хрватску и Неретљане – 116; Рашка и Босна између Византије и Угарске у XII веку – 119

II Од владавине Немање I до друге половине XV века 125

1. Почетак владавине Немањића 127

Допуна 2: Стефан заједничко владарско име Немањића и Котроманића – 127; Почетак владавине Стефана Немање I – 133; Освајања Немање I – 136; Пораз Немање I на Морави и измирење са Византијом – 139; Предаја власти Немањи II и оснивање Хиландара – 142; Допуна 3: Стефан Немања I (време рођена и смрти) – 145; Захумље од краја XII до XIV века – 150; Босна у време бана Кулина – 152; Владавина Вукана Србијом и Четврти крсташки рат – 154; Повратак Саве I Немањића у Србију – 158; Обнова преговора о крунисању и стварање самосталне архиепископије у Србији – 160; Проглашење краљевине Немањића – 164

2. Срби од владавине Стефана Радослава до владавине Стефана Драгутина 170

Владавина Стефана Радослава – 170; Владавина Стефана Владислава I – 171; Босна у првој половини XIII века – 173; Владавина Стефана Уроша I до сукоба са Угарском – 178; Последње године владавине краља Уроша I – 181; Бан Пријезда I – 183; Владавина Стефана Драгутина и његово властелинство – 184

3. Српско друштво и живот у позном средњем веку 187

Подела становништва и власништво над земљом – 187; Владари, двор и држава – 190; Владареви приходи и новац – 197; Властела – 202; Сељаци и њихов положај у друштву – 208; Живот земљорадника у средњовековном селу – 211; Власи – 214; Саси – 216; Робови – 218;

Градови у унутрашњости – 220; Градови у приморју – 227; Дубровник – 230; Закони, судови и одметници – 234; Породица и време зрелости (пунолетства) – 236; Болести и лечење – 239; Одевање и изглед – 242; Путовања и путеви – 244

4. Култура и религија 247

Православна црква код Срба – 247; Црква босанска – 253; Рачунање времена у средњем веку и празници – 257; Однос према животу и смрти – 259; Писменост и књижевност – 261; Црквено грађевинарство и сликарство – 269

5. Превласт Немањића на Балканском полуострву 277

Освајања у време Стефана Уроша II Милутина – 277; Босна Степана III (обично навођен као I) и промена династије у Угарској – 280; Сукоб Милутина са Драгутином и њихове последње године – 282; Владавина Стефана Уроша III Дечанског – 286; Јачање Босне у време Степана IV (обично II) Котроманића – 291; Краљ Душан и почетак његових освајања – 296; Проглашење Царства Срба и Грка – 300; Објава Душановог законика и последње године владавине цара Стефана Уроша I Душана – 304

6. Српске земље на почетку османлијских освајања 308

Почетак владавине цара Стефана Уроша II – 309; Период превласти кнеза Војислава Војиновића – 309; Јачање Мрњавчевића и потискивање цара Уроша II – 310; Маричка битка и вазални краљ Марко – 313; Стефан Твртко I Котроманић – 316; Кнез Лазар и његова Моравска кнежевина – 323; Косовска битка – 326; Косовска легенда и Милош Обилић – 329; Период управе кнегиње Милице и Скопско крајиште – 330

7. Срби између Османлија и Угара крајем XIV и у првој половини XV века 333

Одметање вазала од Бајазита I и област Балшића крајем XIV века – 333; Краљевина Срба и Босне у време Стефана Дабише и краљице Јелене – 333; Битке на Ровинама и код Никопоља – 336; Деспот Стефан Лазаревић – 337; Прва владавина Стефана Остоје и Хрвоје Вукчић – 340; Српска

деспотовина и последњи Балшић – 341; Прва владавина
Твртка II и друга владавина краља Остоје – 343;
Учвршћивање Османлија у Краљевини Срба и Босни –
345; Последње године деспота Стефана Лазаревића – 347

8. Припајање Српске деспотовине и Краљевине Срба и Босне Османлијском султанату 350

Деспот Ђурађ Бранковић и прво освајање Српске деспото-
вине – 350; Стварање османлијских упоришта у Босни –
353; Фирентинска (Флорентинска) унија 1439. – 355;
Обнова Деспотовине – 355; Односи краља Стефана Тома-
ша и Степана Вукчића Косаче – 358; Последње године
Српске деспотовине – 360; Припајање Краљевине Срба и
Босне Османлијском султанату – 364

Абстракт	367
Summary	371
Zusammenfassung	375
Одабрани извори и литература	379
Регистар имена	391
Белешка о аутору	415

Александар А. Логос
ИСТОРИЈА СРБА I

Издавач:
АТЦ, Београд

Уредник:
Петар Андрић

Корице
Мирослав Крстић

Предговор
Др Александар Узелац

Исправке
Бранимир Д. Шошкић
Ђорђе С. Стакић

Регистар имена
Зоран Мидановић

Абстракт
Анђа Савић

Summary
Ljubodrag Sekulić

Zusammenfassung:
Dragana Jovanović

ISBN
978-86-85117-37-4

Тираж:
300

Штампа:
АТЦ, Београд
Београд, 2017.

CIP - Каталогизација у публикацијама – Народна библиотека Србије,
Београд

АНДРИЋ, Александар 1967-

Историја Срба I / Александар А. [Андрић] Логос - Београд : АТЦ, 2017
(Београд : АТЦ). - стр. VI, 420: илустр. : 24 cm

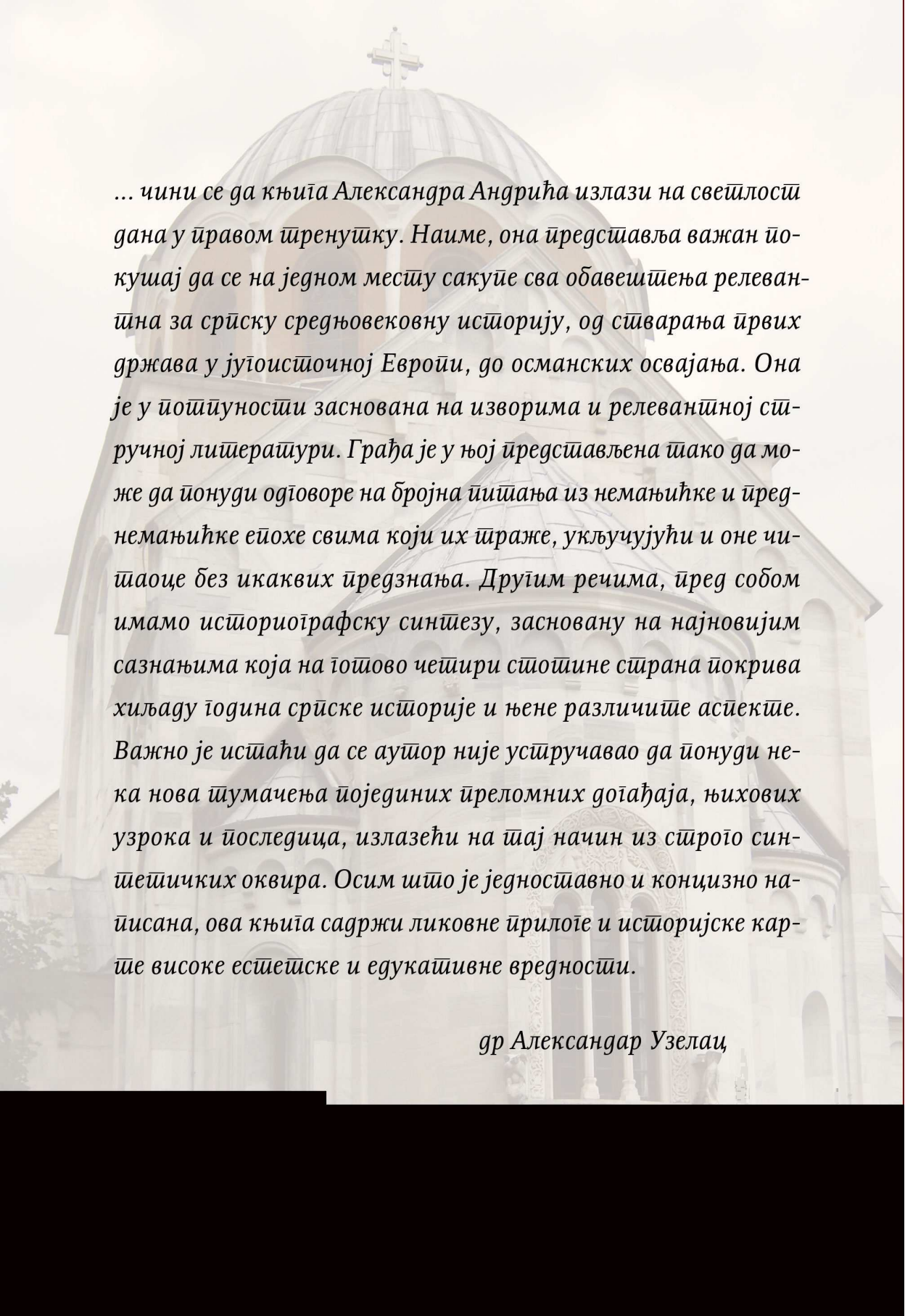
Ауторова слика. – Тираж 300. - Предговор / Александар Узелац: стр. V-
VI.- Белешка о аутору: стр. 415. - Напомене и библиографске референце
уз текст. - История Сербов I - средње векове ; History of the Serbs I -
Middle Ages ; Geschichte der Serben I - Mittelalter. - Регистар: 391.-
Библиографија: стр. 379-390.

ISBN 978-86-85117-37-4

Срби - Историја - Средњи век
Србија - Историја - Средњи век

94(=163.41)

94(497.11)

... чини се да књиџа Александра Андрића излази на светлост дана у њавом ѡренуџку. Наиме, она ѡредсџавља важан ѡокушај да се на једном месту сакуџе сва обавешџења релеванџна за срџску средњовековну исџорију, од сџварања ѡрвих држава у јуџоисџочној Евроџи, до османских освајања. Она је у ѡџиуносџи заснована на изворима и релеванџној сџручној лиџератури. Грађа је у њој ѡредсџављена џако да може да ѡонуди одџворе на бројна ѡиџања из немаџиџке и ѡред-немаџиџке еџохе свима који их џраже, укључујуџи и оне чиџаоце без икаквих ѡредзнања. Друџим речима, ѡред собом имамо исџориѡџрафску синџезу, засновану на најновијим сазнањима која на ѡџово чеџири сџџџине сџрана ѡокрива хиљаду ѡџина срџске исџорије и џене различитџе асџекџе. Важно је исџаџи да се ауџџор није усџручавао да ѡонуди нека нова џумачења ѡџјединих ѡреломних доџађаја, џихових узрока и ѡоследица, излазеџи на џај начин из сџроџо синџетџичких оквира. Осим џџџо је једносџавно и концизно наџисана, ова књиџа садржи ликовне ѡрилоџе и исџоријске карџџе високе есџетџске и едукаџивне вредносџи.

др Александар Узелац